GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

2002 **2**(12)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2002 2(12)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2002

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)
VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

© Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras, 2002

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozas Starkauskas

23-iojo pasienio būrio žvalgybininkų veikla Lietuvoje 1954–1958 m. blokuojant pajūrį 7

Activities of the 23rd Frontier Squad of Intelligencers on Blocking the Coastal Zone in Lithuania in 1954–1958 36

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Vašingtone XX a. penktajame–šeštajame dešimtmetyje 37

Diplomatic Representation of Lithuania in Washington in the 40s–50s 44

Arūnas Streikus

Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1940–1990 m. Panašumai ir skirtumai 45

The Relationship between the Church and Soviet Regime in Lithuania, Latvia and Estonia in 1940–1990. Similarities and Differences 60

Egidijus Jaseliūnas

Vatikano II Susirinkimo nutarimų įtaka katalikiškojo pasipriešinimo formavimuisi Lietuvoje 61

Influence of the Vatican II Council and Its Resolutions to Formation of the Catholic Resistance in Lithuania 80

Arūnas Bubnys

Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje 81

Holocaust in the Provinces of Lithuania in 1941: Massacre of Jews in Kaunas District 103

Valentinas Brandišauskas

Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais 104

Expropriation of the Jewish Property, and Destruction in Lithuania during the Second World War 113

Šarūnas Liekis

Žydai: „kaimynai“ ar „svetimieji“? Etninių mažumų problematika Lietuvos istorijos moksle 114

Jewish: "Neighbors" or "Aliens"? Discussion of Ethnic Minorities in Lithuanian Historical Scholarship 120

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Danutė Gailienė

Politinių represijų psichologiniai padariniai 121

Vėjūnė Domanskaitė-Gota

Dalyvavimo karo veiksmuose padarinių įvertinimo metodologiniai ir metodiniai aspektai 127

Evaldas Kazlauskas
Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas 131
Vytautas Landsbergis
Politinė valia ir atsakomybė 135
Markas Zingeris
Skriauda, kompensacija ir atsakomybė: moralinis-psichologinis aspektas 138
Šarūnas Liekis
Nacių konfiskuoto turto restitucija Vakarų Europoje po Antrojo pasaulinio karo 144
Liudvikas Sabutis
Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus tyrimai genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose 1992–2002 m. 148
Justinas Žilinskas
Karo nusikaltimų ir genocido reglamentavimo Lietuvos Respublikos baudžiamuosiuose įstatymuose raida 153
Arvydas Anušauskas
Karo nusikaltimų ir genocido padarinių istoriniai tyrimai Lietuvoje 1992–2002 m. 161
Ritvars Jansons
Karo nusikaltimų ir genocido tyrimai Latvijoje 163
Michail Schwarzinger
Austrijos nuosavybės grąžinimas ir kompensacija asmenims, nukentėjusiems nuo nacių režimo 166
Valentinas Brandišauskas
Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione 171
Arvydas Anušauskas
Pilietinio pasipriešinimo diena 175
Arūnas Streikus
Romo Kalantos susideginimo 30-osios metinės Vytauto Didžiojo universitete 176

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS' RESEARCH

Valdemaras Klumbys
Pogrindžio leidinys „Perspektyvos" (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje 179
The Underground Publication *Perspektyvos* (1978–1981): The Beginning of Intellectual Samizdat in Lithuania 208

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Simonas Norbutas
Partizaninio pasipriešinimo baigiamoji stadija (Šiaulių sritis) 209
Viktorija Sakaitė
Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai 222
Rimantas Zizas
Bakalauriškių sunaikinimas 233

KRONIKA – CRONICALS 246

KNYGOS – BOOKS 254

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 255

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

STRAIPSNIAI

Juozas Starkauskas

23-iojo pasienio būrio žvalgybininkų veikla Lietuvoje 1954–1958 m. blokuojant pajūrį

Pasieniečių veiklą Lietuvoje mūsų istorikai yra šiek tiek tyrinėję. Pirmasis apie pasienio pulkų (iš jų buvo sudaryta frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenė) ir būrių veiklą gana plačiai rašė Arvydas Anušauskas knygoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“ (Vilnius, 1996 m.). Tas pats autorius žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1997 m. pirmame ir antrame numeriuose paskelbė duomenis ir jų analizę, taip pat įvairių šalių lyginamąją analizę apie įvairių rusų vidaus kariuomenės rūšių veiklą Lietuvoje.

Šio straipsnio autorius to pat žurnalo 1997 m. ir 1998 m. pirmuose numeriuose paskelbė du straipsnius, kuriuose rašė vien apie pasienio pulkus ir būrius. Šiek tiek patvarkius, tie straipsniai atskirais skyriais buvo įdėti į monografiją „Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais“ (Vilnius, 1998 m.).

Kęstučio Kasparo monografijoje „Lietuvos karas“ (Kaunas, 1999 m.) dažnai minimi pasieniečiai, jų junginiai ir kovos su partizanais.

Minėti autoriai rašė apie pasieniečių veiklą 1944–1953 m. (K. Kasparas – apie veiklą 1944–1946 m.). Šiame straipsnyje, remiantis Lietuvos ypatingajame archyve saugomu nedideliu 23-iojo pasienio būrio (PB) fondu, bandoma parodyti sovietinių pasieniečių ir konkrečiai to būrio, ypač jo žvalgybininkų, veiklą jau po partizaninio karo.

Visos pasaulio valstybės turėjo ar ir tebeturi pasienio apsaugą, kuri valstybes saugojo ir saugo nuo užsienio šalių šnipų, bandančių sužinoti tos šalies valstybines paslaptis, nuo ginklų, narkotikų ir kitų neleistinų prekių įvežimo. Dabar, kilus tarptautinio terorizmo pavojui, savų valstybių saugumas vėl tapo labai aktualus, todėl pasieniuose kuriamos užtvaros teroristams.

Sovietinė valstybė buvo labai išplėtusi savų interesų, kuriuos turėjo ginti pasieniečiai, sampratą. Skaitant sovietinių pasieniečių dokumentus, jau per dešimt metų pagyvenus nepriklausomoje Lietuvoje, prieš skaitytojo akis iškyla tiesiog makabriškas pasaulis. Įnirtingai buvo persekiojami, net guldomi į psichiatrijos ligonines tie, kurie bandė išvykti – pabėgti iš Sovietų šalies. Į kiekvieną užsienietį buvo žiūrima kaip į šnipą, jie buvo sekami ir provokuojami. Įtartinais ir todėl tokiais, kuriuos reikėjo nuolat sekti bei varžyti jų teises, buvo laikomi Antrojo pasaulinio karo metais buvę užsienyje asmenys (Lietuva nebuvo laikoma užsieniu), ten turintys giminių, net susirašinėjantys su užsieniečiais. Priešų, įtartinų asmenų buvo daug ir visus juos reikėjo sekti. Gana atidžiai buvo sekami ir eiliniai pasieniečiai kariai, siekiant, kad jie kuo mažiau bendrautų su vietos gyventojais.

Šis straipsnis parašytas remiantis Lietuvos ypatingojo archyvo 24 apyrašo trisdešimčia bylų, kuriose sudėti 23-iojo PB 2-ojo žvalgybos (tiksliau – kontržvalgybos) poskyrio 1954–1982 m. dokumentai: vadovybės agentūrinio-operatyvinio darbo nurodymai, poskyrio ir atskirų operatyvininkų ataskaitos, agentūrinio-operatyvinio darbo užduotys ir planai. Tokia vienpuse medžiaga remiantis neįmanoma atskleisti visos sovietinių pasieniečių darbo įvairovės, bet šiuo metu turime tuo tenkintis, nes Rusijos archyvuose esantys pasieniečių dokumentai nėra pasiekiami.

Beje, ir 2-ojo poskyrio dokumentų likusiose bylose yra tik maža dalis. Storiausioje byloje sudėti 86 dokumentai, nors vien 1954 m. poskyris gavo 1961 slaptą ir visiškai slaptą dokumentą bei 111 neslaptų, o pats išsiuntė 1239 slaptus ir visiškai slaptus bei 102 neslaptus dokumentus[1], 1959 m. – atitinkamai 2329 ir 1800 dokumentų; tais metais 2-asis poskyris pildė 34 knygas, žurnalus ir bylas[2]. Panašų kiekį raštų poskyris gaudavo ir išsiųsdavo ir kitais metais. Taigi galime teigti, kad, tarkime, 1955 ar 1960 m., iš kurių yra likę po tris bylas, turime tik apie 3–4 proc. tais metais žvalgybos poskyrio gautų ir išsiųstų raštų, kitais metais – dar mažiau. Bet šiokį tokį vaizdą apie poskyrio, iš dalies ir viso būrio veiklą, turint kad ir tiek nedaug dokumentų, galima susidaryti.

Ant visų trisdešimties bylų nurodytas jų saugojimo laikas – 10, 20, 25, 30 metų, „nuolat“; kodėl Lietuvoje buvo paliktos būtent šios, o ne kitos bylos – sunku nuspėti, kaip ir apskritai buvusio KGB archyvo sudarymo principus.

Būrio pavaldumas. 23-iasis PB unikalus – 1945 m. vasario 10 d. gavęs įsakymą stojo prie mūsų pajūrio[3] ir ten išbuvo iki Sovietų Sąjungos sugriuvimo (į Lietuvą atvyko 1944 m. rugsėjo mėn. ir iki 1945 m. vasario įvairiose Lietuvos vietovėse kovojo su partizanais). Tuo tarpu apygardos, kurioms jis priklausė, keitėsi gana dažnai; keitėsi ir vyriausioji pasieniečių vadovybė. Mus dominančiu laikotarpiu iki 1949 m. spalio 17 d. pasieniečiams vadovavo SSRS NKVD (MVD) pasienio kariuomenės vyriausioji valdyba, nuo tos datos iki 1953 m. kovo 14 d. – tokia pat SSRS MGB valdyba, nuo kovo 14 d. – vėl SSRS MVD valdyba, kuri 1956 m. birželio 9 d. buvo reorganizuota į pasienio ir vidaus kariuomenės vyriausiąją valdybą. Nuo 1957 m. balandžio 2 d. pasieniečiai buvo perduoti KGB, jame buvo įsteigta pasienio kariuomenės vyriausioji valdyba[4]. Dar dažniau kito tiesioginiai būrio viršininkai – apygardos. Būrys buvo pavaldus:

1944 07–1953 03 – SSRS NKVD–MVD–MGB pasienio kariuomenės Lietuvos apygardai,

1953 03–1954 03 – SSRS MVD pasienio kariuomenės Pabaltijo apygardai,

1954 03–1955 08 – SSRS MVD pasienio kariuomenės Leningrado apygardai,

1955 08–1956 01 – SSRS MVD pasienio kariuomenės Pabaltijo apygardai,

1956 01–1957 04 – SSRS MVD pasienio kariuomenės Vakarų apygardai,

1957 04–1959 06 – SSRS KGB pasienio kariuomenės Vakarų apygardai,

1959 06–1960 03 – SSRS KGB pasienio kariuomenės Pabaltijo apygardai,

1960 03–1961 03 – SSRS KGB pasienio kariuomenės Leningrado apygardai,

1961 03–1963 – SSRS KGB pasienio kariuomenės Minsko operatyvinei grupei,

1963–1976 – SSRS KGB pasienio kariuomenės Vakarų apygardai,

1977–1991 – SSRS KGB pasienio kariuomenės Pabaltijo apygardai[5].

Vargiai ar tų visų vos ne kasmet vykdomų reorganizacijų tikslas buvo sugriauti Baltijos respublikų ūkinį, iš dalies ir tautinį bendrumą, kaip to buvo siekiama įvairiomis progomis Lietuvą blokuojant su Gudija, nors neatmestinos ir tokios užmačios. Labiausiai tikėtina, kad vienais atvejais, kaip kad 1956 m. sujungus Pabaltijo ir Baltarusijos pasienio apygardas ir įkūrus Vakarų apygardą, stengtasi sutaupyti lėšų, o

kitais atvejais tai tikriausiai buvo štabų veiklos imitacija, siekiant įvairiomis reorganizacijomis pateisinti savo buvimą.

Iš dalies pavyko išsiaiškinti, kas vadovavo kai kurioms pasienio karuomenės apygardoms (labai dažnai vadovaudavo „laikinai einantis pareigas“) ir kokie daliniai į jas įėjo.

1954 m. Leningrado apygardai vadovavo gen. ltn. Mironenka, į ją įėjo operatyvinė grupė „Ryga“, 102-asis, 6-asis, 8-asis, 11-asis, 23-iasis, 106-asis PB ir Leningrado, Vyborgo, Rygos bei Kaliningrado atskiri kontrolės punktai.

1955 m. Pabaltijo apygardai vadovavo gen. mjr. Nikiforovas, į ją įėjo 6-asis, 106-asis, 11-asis, 8-asis ir 23-iasis PB bei Rygos ir Kaliningrado atskiri kontrolės punktai.

1956 m. Vakarų apygardai vadovavo gen. mjr. Nikiforovas, į ją įėjo 11-asis, 8-asis, 23-iasis, 95-asis, 16-asis, 86-asis PB bei Bresto ir Kaliningrado atskiri kontrolės punktai. 1958 m. į šią apygardą įėjo 16-asis, 23-iasis, 95-asis, 12-asis ir 86-asis PB bei Bresto ir Kaliningrado atskiri kontrolės punktai; 1958 m. Vakarų apygardai vadovavo gen. ltn. Antonovas.

1958 m. Pabaltijo apygardai vadovavo gen. ltn. Romanovas.

1960 m. Leningrado apygardai vadovavo gen. mjr. P. Jonovas, į ją įėjo 8-asis, 23-iasis, 6-asis, 102-asis, 106-asis PB, 5-asis, 7-asis ir 8-asis jūrų divizionai bei Vyborgo ir Kaliningrado atskiri kontrolės punktai.

1961–1962 m. Minsko operatyvinei grupei vadovavo gen. mjr. N. Kižencevas, į ją įėjo 23-iasis, 95-asis, 16-asis, 86-asis PB ir Bresto atskiras kontrolės punktas.

Būrio struktūra, blokavimo rajonas. Kaip minėta, 1945 m. vasario mėn. būrys buvo perkeltas prie pajūrio ir pradėjo jį saugoti. Tuomet būrį sudarė 5 komendantūros (kitų kariuomenės rūšių bataliono atitikmuo), iš kurių 3 bazavosi Lietuvoje: 1-oji – Palangoje, 2-oji – Klaipėdoje, 3-ioji – Priekulėje. Kiekvieną komendantūrą sudarė 4–5 linijinės užkardos, tiesiogiai saugojusios sieną, ir viena karinio laidavimo užkarda, kurios kariai tiesiogiai sienos nesaugojo; jie būdavo siunčiami į kautynes su partizanais ar ieškoti sienos pažeidėjų.

Po truputį būrys buvo reorganizuojamas. 1953 m. iš 8-ojo PB perimtos dvi užkardos (taip įeita į Latvijos teritoriją), o 95-ajam PB (saugojusiam sausumos sieną tarp Karaliaučiaus srities ir Lenkijos) perduota viena komendantūra[6]. 1953 m. rugpjūtį 1-oji komendantūra saugojo 51,6 km jūrų sienos, 2-oji – 80,2 km jūrų sienos, 3-ioji – 109,5 km jūros, 0,8 km sausumos, 11,0 km įlankos (rusų pavadintos Baltijskaja kosa; tai buvusi Aismarių nerija ir Aismarės; dalis jų priklauso Lenkijai)[7]. 1956 m. nurodytas toks 2-ojo poskyrio operatyvinio aptarnavimo rajonas (jame operatyvininkai galėjo veikti susiradę agentų, patikimų asmenų ir t. t.): Ignatkrogs, Vellini, Margeniki, Darbėnai, Kretinga, toliau plentu iki Luizos platformos, Šiaurinio molo, visa Kuršių nerija, Vernojė, Zaščitnojė, Riabinovka, Logvino, Vzmorjė* (visi išvardyti punktai, išskyrus Kretingą ir Klaipėdą, imtinai)[8]. Patys 23-iojo PB pasieniečiai kariai (ne operatyvininkai) 1955 m. viduryje blokavo sieną, einančią per 4 rajonus ir 1 miestą. Liepojos rajone veikė 1-oji ir 2-oji užkardos, Kretingos – 3-ioji ir 4-oji, Klaipėdos – 5-oji ir 6-oji, Giruliuose, Klaipėdoje, Smiltynėje, Juodkrantėje, Pervalkoje, Nidoje – 7-oji, 8-oji, 9-oji ir 10-oji, Kaliningrado srities Primorsko rajone – nuo 11-osios iki 19-osios užkardų imtinai[9]. Blokuojama buvo 283,8 km ilgio siena. Su mažais pakitimais tokią sieną 23-iasis PB blokavo iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. 1959 m. pradžioje būrys saugojo 252 km ilgio sieną, iš jų 12 km su Lenkija, o operatyvinio aptarnavimo juosta siekė 12–15 km į Lietuvos ir Kaliningrado srities gilumą. Šioje juostoje buvo 184 gyvenvietės, jose – 147 353 žmonės[10]. Matyt, tuo

* Vietovardžių pavadinimai pateikiami iš 1956 m. dokumento, rašyto rusų kalba.

metu Latvijos dalis jau buvo perduota blokuoti 8-ajam PB. 1960 m. panaikinta būryje likusi viena komendantūra – Jantarno, ir nuo tol visoms užkardoms buvo vadovaujama iš Klaipėdoje įsikūrusio būrio štabo. 1960 m. būrys saugojo 252,3 km ilgio sieną 4 rajonuose – Kretingos, Klaipėdos, Šilutės ir Primorsko bei 12 mylių pakrančių vandenų.

Į būrį, be užkardų, įėjo autokuopa, ryšių kuopa, komendanto kuopa, inžinerinis techninis būrys, būrio valdyba, Klaipėdos kontrolės punktas ir būrio rezervinė užkarda. Pokario metais, kai vyko partizaninis karas, pasienio būryje būdavo apie 1 tūkst. karių, šeštajame–septintajame dešimtmečiais galėjo būti apie 800–900, vėliau, sumažinus užkardų skaičių – truputį mažiau. Septintajame dešimtmetyje vien Klaipėdos kontrolės punktą aptarnavo 170 žmonių kuopa, kurioje buvo 40 kontrolierių; jie tikrino išlipančių iš laivų ir įlipančių į laivus asmenų dokumentus[11].

1960 m. balandžio 1 d. pasieniečiai Klaipėdos kontrolės punktą perdavė KGB Klaipėdos įgaliotiniui ir KGB Lietuvos jūrų baseino operatyvininkams[12]. Nuo to laiko pasieniečiams darbų gerokai sumažėjo.

Būrio 2-asis žvalgybos poskyris sekė ir kontroliavo žvejus, jūrininkus ir kartu su KGB vietos gyventojus, gyvenančius 10–20 km nuo jūros kranto – pasienio ruože. Paėmus iš jo kontrolės punktą, tais pat 1960 m. žvalgybos poskyriui buvo perduotas KGB ypatingųjų skyrių darbas – sekti karius pasieniečius.

Pasieniečiai turėjo ne tik laivų – katerių, bet ir lėktuvų naikintojų. Kaip jie buvo susiję su būriu – neaišku.

Būrys turėjo garbės vardą – vadinosi 23-iuoju dukart Raudonosios vėliavos pasienio būriu.

Būriui vadovavo: 1954 m. – plk. Menščikovas, 1955–1957 m. – plk. Kolesnikas, 1958–1961 m. – pplk. Silajevas (nuo 1961 m. – pulkininkas), 1973 m. – plk. Jevčenka, 1974–1978 m. – plk. Kaluginas, 1979–1982 m. – pplk. Rachmaninas.

Grėsmės. Siekdami išlaikyti pasienio kariuomenėje nuolatinę kovinę įtampą, komunistų ideologai „parūpino“ nemažai tikrų ir tariamų grėsmių, kurios, komunistų manymu, galėjo jei ne sugriauti jų valstybę, tai bent gerokai jai pakenkti. Pasieniečiai buvo viena iš jėgų, turėjusių tas grėsmes pašalinti vieni, o dažnai ir bendradarbiaudami su kitais SSRS represiniais organais. Tariamos grėsmės kilo iš vidaus ir iš užsienio, dauguma jų atsirado dėl totalaus SSRS uždarumo.

1954 m. ataskaitoje rašydami apie operatyvinę padėtį būrio operatyvinio veikimo rajone, be įtartinų 12 žmonių, neva ketinančių pabėgti iš SSRS, operatyvininkai mini dar tokias grėsmes: 1) daug pasienio zonos gyventojų susirašinėja su užsieniečiais; 2) turima daug įvairių plaukiojimo priemonių; 3) pasienio gilumoje tebeveikia nacionalistinio pogrindžio liekanos[13]. 1954 m. pabaigoje 2-ojo poskyrio literinių bylų sąraše išvardyti 17 pasienyje gyvenantys žmonės: 8 lietuviai, 7 latviai (du iš jų gyveno Šventojoje) ir 2 Nidoje gyvenantys vokiečiai. Dviem iš jų buvo inkriminuojama, kad turi giminių užsienyje, vienai – kad vyras pogrindyje, keturiems – kad turi glaudžių ryšių su užsieniu, du įtariami ryšiais su pogrindžiu, du padėjo pabėgti iš SSRS, keturi patys nori pabėgti, du įtariami šnipinėjimu užsienio valstybei[14].

1955 m. gegužės 27 d. laikinai einantis apygardos viršininko pareigas plk. Lukjanovas būriui pranešė apie realesnes grėsmes – kad užsienio žvalgybos, ypač anglai, stengiasi iš lokatoriais aprūpintų greitaeigių katerių į pajūrį išlaipinti žvalgų grupes, kurios į krantą išsikeltų pripučiamomis valtimis. Jis išvardijo devynias galimas žvalgų išsodinimo kryptis, tarp jų ir Šventosios–Palangos[15]. Dokumentuose nuolat minimos 1949–1950 m. anglų į Lietuvos pajūrį iškeltos trys žvalgų grupės, 12 žmonių. 1955 m. ataskaitoje apygardai rašoma apie daugiau grėsmių, ne vien apie Baltijos jūroje pasirodžiusius ne vienos valstybės greitaeigius įvairaus tipo laivus, bet ir apie tai, jog nusta-

tyta daug norinčių pabėgti iš SSRS asmenų, čekistų terminija – „norinčių išduoti tėvynę“, jog ruože yra daug žvejybos laivų, išsidėstę keli kurortai, į kuriuos vasarą suvažiuoja daugybė žmonių, o į Klaipėdą atplaukia vis daugiau užsienio laivų[16]. Kaip viena iš pagrindinių grėsmių nurodoma, jog po SSRS AT prezidiumo 1955 m. rugsėjo 17 d. įsakų iš įkalinimo ir tremties vietų pliūptelės buvę „valstybiniai nusikaltėliai“, t. y. buvę politiniai kaliniai, kurie čekistų akyse ir toliau liko nusikaltėliai. 1956 m. pabaigoje į Rygą rašytame pranešime pabrėžiama, kad į būrio operatyvinio aptarnavimo zoną yra atvykę 15 asmenų, teistų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“[17]. Tokių vis daugėjo ir jie tapo viena didžiausių grėsmių. 1957 m. pagal RSFSR BK 58 straipsnį (politiniai nusikaltimai) nuteistų asmenų Klaipėdoje buvo apsigyvenę 446, buvusių tremtinių – 31, o Palangoje įsikūrė 60 buvusių politinių kalinių. 1959 m. pradžioje būrio saugomame pasienio ruože gyveno 5 tūkst. buvusių teistųjų, iš jų pagal 58 straipsnį nuteistų buvo 500. Dar gyveno apie 2 tūkst. repatriantų, su užsieniu susirašinėjo 1300 žmonių, giminių užsienyje turėjo 786, buvusių „nacionalistinių gaujų“ ryšininkų ir rėmėjų buvo 258 žmonės. Tų pat metų antroje pusėje rašytoje pažymoje teigiama, jog Klaipėdoje nuteistų pagal 58 straipsnį yra 664 žmonės, Kretingos rajone – 308, repatriantų atitinkamai 2000 ir 55, grįžusių iš tremties – 50 ir 150, buvusių „banditų“ – 279 ir 81, turinčių giminių užsienyje – 850 ir 500[18].

Tačiau kai Vakarų apygardos štabas pareikalavo sudaryti sąrašus kontrrevoliuciniais nusikaltimais įtariamų žmonių, kuriuos reikėtų iškelti iš pasienio zonos, 23-iojo PB viršininkas plk. Kolesnikas nurodė tik vieną – Šventojoje gyvenantį Stanislovą Venclauską; jo šeima gyveno JAV, o jis pats norėjo gauti leidimą žvejoti jūroje. Karo metu jis per jūrą plukdęs pabėgėlius į Švediją, į Pilau nuplukdęs vokiečių kareivius ir t. t.[19] Tokį pasieniečių kuklumą tikriausiai lėmė tai, jog Klaipėda ir Palanga daugiausia buvo KGB veikimo zonoje. Prie „išdavikų“ buvo priskiriami žmonės be pilietybės, norintys išvykti į Vokietiją (savo noru ar susiklosčius aplinkybėms likę Lietuvoje Klaipėdos krašto lietuviai ir vienas kitas vokietis, įsitikinę, jog valdant sovietams jie ramiai pasiturinčiai gyventi negalės, didžiulėmis pastangomis bandė gauti leidimus išvykti į Vokietiją ir per kelis kartus beveik visi vietos gyventojai kraštą apleido).

Buvo nuolat siaurinamos vietos, per kurias būtų buvę galima išlaipinti užsienio žvalgus ar pabėgti į užsienį. Pasienio saugojimo plane, 1957 m. liepos 31 d. patvirtintame LSSR KGB pirmininko Kazimiero Liaudžio, rašoma, kad teritorija prie jūros sienos Giruliai–Palanga perduota karinei daliai Nr. 3445, joje įrengtos šaudyklos, poligonai, karinis miestelis, radiolokacinė tarnyba ir ginklų sandėliai. Vietos gyventojai evakuoti. Saugumo atžvilgiu silpna vieta – Karklininkų kaimo apylinkės, kuriose gyventojų sodybos priartėja prie jūros[20].

1955 m. spalio 25 d. pažymoje apie operatyvinę padėtį rašoma, jog vien spalio mėn. anglų greitaeigis žvalgybinis kateris bandė išlaipinti agentų grupes 6-ojo, 106-ojo ir 8-ojo PB ruožuose; 8-ojo PB ruože kateris buvo apšaudytas. Toliau pažymima, kad baltagvardietiškos organizacijos, ypač NTS (*Narodno trudovoj sojuz*), į šalį siunčia atsišaukimus oro balionais, kai kurie užsienio laivų įgulų nariai ragina žmones jų laivais bėgti į Vakarus. Būrio operatyvinio aptarnavimo ruože nustatyti 39 asmenys, norintys „išduoti šalį“, Klaipėdoje tokių – 18[21].

Čekistai nuolat analizavo, kurios vietovės būrio blokavimo ruože yra labiausiai pažeidžiamos (ten sutankinti karių patruliai, užverbuota daugiau agentų, įkurdintos karinės dalys ir imtasi kitų priemonių). Pasieniečių nuomone, labiausiai pažeidžiamos buvo šios kryptys: Šventosios–Palangos (ją saugojo 3-ioji ir 4-oji užkardos), Klaipėdos (saugojo 6-oji ir 7-oji užkardos), Svetlogorsko–Jantarno (saugojo 15-oji ir 16-oji užkardos) ir Kaliningrado įlanka (Aismarės; saugojo 19-oji užkarda)[22].

Įvairiuose planuose grėsmės buvo detalizuojamos. Viename iš jų, rašytame 1956 m. pra-

džioje, be jau minėtų duomenų (po karo į pasienio zoną iš Vokietijos ir kitur grįžo per 2 tūkst. žmonių, daugiau kaip 1300 susirašinėja su užsieniu), išvardytos ir naujos: 194 gyventojai čekistų įvardijami kaip „vokiečiai“, neturintys sovietinės pilietybės; nustatyti 43 žmonės, „turintys išdavikiškų užmačių“; 1954 m. Klaipėdą aplankė 100 užsienio laivų, 1955 m. – 181, iš pastarųjų per 2 tūkst. užsienio jūrininkų išėjo į miestą. Nurodyta nepraleisti per kontrolės punktą (KP) einančių užsienio jūrininkų, jeigu jų asmens dokumentai netvarkingi, juose – senos nuotraukos, nes pasitaiko, kad išeina vieni, o grįžta kiti. Taip pat paminėta dar viena reali galimybė sovietiniams piliečiams pabėgti į užsienį – naktį, kai laivai stovi prieš įplaukdami į uostą, prie jų galima priplaukti valtimi ar plaukte[23]. Šią galimybę pabėgti pasieniečiai minėjo nuolat (taip pat galimybę susikeisti su užsienio jūrininku). 2-ojo poskyrio viršininkas pplk. Jermolajevas 1957 m. pradžioje savo rapporte rašė, kad Klaipėdoje gyvena 21 žmogus, turintis „išdavikiškų užmačių“, ir kad į reide stovinčius užsienio laivus nesunku patekti iš Smiltynės pusės prie jų nuplaukus. Jis siūlė suregistruoti visas „plaukiojimo priemones“, sustiprinti 7-ąją užkardą (Smiltynės) – perkelti į ją karių iš 8-osios, 9-osios, 10-osios ir 11-osios užkardų, o į 6-ąją užkardą, saugančią Šiaurinį molą, perkelti karius iš 12-osios ir 13-osios užkardų, gerai apšviesti prieplaukas prožektoriais ir t. t.[24]

Pasieniečiai buvo atsakingi ne vien už pasienio ruožo blokavimą, užsienio jūrininkų sekimą (iki 1960 m.), bet ir už išleidžiamus į artimą ar tolimą žvejybą žvejus bei sovietinių prekybos laivų jūrininkus. Nors čekistai naudojo įvairias priemones (tikrino žmonių patikimumą, infiltravo agentus į kiekvieną laivą, jūrininkų šeimas laikė įkaitais ir kt.), retsykiais vienam kitam pasiryžėliui pasisekdavo pabėgti iš žvejybos laivų, šiems būnant tarptautiniuose ar užsienio šalių vandenyse. 1951 m. iš žvejybos tralerių pabėgo 3 žmonės, 1955 m. – 1 žmogus[25].

Nemažai grėsmių išvardyta pasieniečių kartu su MVD ir KGB Kretingos rajono skyriais 1955 m. gegužės 26 d. pasirašytame 17 puslapių plane, kuriame numatoma apsaugoti Palangos–Šventosios ruožą nuo galimų svetimų žvalgų išlaipinimo. Tokiems nuogąstavimams būta pagrindo, nes 1949–1950 m. anglai tris kartus į krantą išlaipino pabaltiečius žvalgus. 1949 m. gegužės 1 d. naktį buvo išlaipinti 6 žvalgai – 1 latvis, 2 estai ir 3 lietuviai. Penki buvo sulaikyti, lietuvis Mažytis sugebėjo išvengti suėmimo. 1950 m. balandžio 17 d. tos pačios 3-iosios užkardos teritorijoje buvo išlaipinti 3 žvalgai, visi sulaikyti. 1950 m. gruodžio 9 d. išlaipinti žvalgai buvo sulaikyti jau toliau nuo sienos. Toliau plane rašoma, jog tame pajūrio ruože yra respublikinės reikšmės kurortas Palanga, žvejų gyvenvietė Šventoji, kurioje gyvena 120 žvejų, ir apie 20 nedidelių gyvenviečių. Paminėtas trečios kategorijos karinis aerodromas, kuriame dislokuoti jūrų naikintuvai, ir 5 km nuo Palangos į Klaipėdos pusę esantis vasaros artilerijos poligonas. Tarp vietos gyventojų – daug turinčių giminių užsienyje. Kretingos rajone dar veikia du „banditai“. Karinis jūrų laivynas pranešė, jog anglai turi greitaeigį katerį, galintį plaukti 110 km per valandą greičiu[26]. Beje, tai, kad minėtos trys anglų agentų grupės buvo taip sėkmingai sunaikintos, buvo ne toks jau didelis pasieniečių ar kitų vietinių KGB struktūrų nuopelnas; jas išdavė garsus rusų šnipas Filbis, tuo metu veikęs anglų žvalgyboje.

Kaip viena iš grėsmių 1954–1956 m. dokumentuose vis dar minimos „nacionalistinio pogrindžio liekanos“. Nors sovietinė sistema lyg ir įsitvirtino krašte, komunistai, matyt, nebuvo visiškai tikri, ar iš vieno kito likusio partizano, pasikeitus aplinkybėms, neįsiliepsnos pasipriešinimo židiniai. Be to, sovietus gąsdino kad ir menkiausia grėsmė savų pareigūnų saugumui, o dar labiau tai, jog sovietinei tvarkai nepaklūstantys ir atvirai kovojantys žmonės galėjo tapti pavyzdžiu kitiems, įkvėpti juos atvirai ar slapčia priešintis okupantams. Ne tik pasieniečiai, bet ir

visi kiti čekistai bei su sovietais savo likimą susiejęs kolaborantai lengviau atsikvėpė, kai Kretingos rajono Kadagynų kaime 1956 m. gruodžio 13 d. buvusio ryšininko, tapusio KGB agentu, sodyboje buvo paimtas gyvas sužeistas to krašto veiklus partizanas Jonas Šlima. Jį apsupo ir paėmė Kretingos milicininkai, atskubėjusių pasieniečių pagalbos jau neprireikė[27]. 1959 m. vasarą kitame pasienio rajone, Šilutės, buvo nušauti paskutiniai partizanai – Urbonas ir Oželis[28], partizanų visame pajūryje jau nebeliko.

Iki 1960 m. vienas didžiausių 23-iojo PB rūpesčių buvo Klaipėdos kontrolės punktas. Negalėdami užsienio jūrininkų neišleisti į krantą, nes atplaukę laivai uoste dažnai stovėdavo ne vieną dieną, čekistai stengėsi į miestą išeinančius jūrininkus kuo labiau kontroliuoti, apstatydavo juos agentais, sekdavo ir stebėdavo, ypač tuos, kurie kėlė įtarimų. Be abejo, Vakarų šalių žvalgybos tarp jūrininkų turėjo savo žvalgų, nes reikėjo kaip nors sužinoti, ką rezga griesmingiausia ir uždariausia pasaulio valstybė, tad rusai turėjo dėti nemažai pastangų, kad tų žvalgybininkų veiklą nutrauktų ar nors suvaržytų. Tačiau totalus komunistinis įtarumas buvo beribis, net paprastas bendravimas, pokalbis su sovietiniu žmogumi jau būdavo įtartinas. Užsieniečių jūrininkų Klaipėdoje kasmet daugėjo, nes noromis nenoromis sovietai įsitraukė į pasaulinę rinką, norėdami uždirbti užsienio valiutos, kurios, beje, nemažą dalį jie išleisdavo užsienio komunistų partijoms bei kitokioms prosovietinėms organizacijoms, pavyzdžiui, įvairiems taikos šalininkų judėjimams bei savo šnipams užsienyje išlaikyti.

Įtarimų galėdavo kelti kad ir menkas bendravimas su užsieniečiais, net tais, kurie paprasčiausiai humaniškai padėdavo. Labai ilgai įvairiose instancijose buvo aptarinėjama, žvejai tardomi ir kitokių priemonių imtasi po to, kai 1956 m. balandžio 29 d. sugedusią trijų Palangos žvejų motorinę valtį parbuksavo danų žvejų škuna. Primygtinai buvo aiškinamasi, ar nebendrauta su danais, ar šie nieko nedavė ir t. t.[29]

1958 m. pradžioje į Minską apygardos viršininkui gen. ltn. Antonovui rašytoje ataskaitoje pažymima, kad 1957 m. į Klaipėdos uostą buvo įplaukę 206 užsienio prekybos laivai, iš jų 157 – iš amerikiečių ir anglų bloko šalių. Juose buvo 3891 komandos narys, iš jų į miestą buvo išėję 3007 žmonės. Be to, nuo audrų uoste slėpėsi 49 užsienio šalių žvejų škunos – 34 švedų ir 15 lenkų. Pats miestas labai užterštas „įtartinais elementais“. Jame gyvena 52 žmonės, turintys „išdavikiškų užmačių“, ryšį su užsienio jūrininkais palaiko 108 žmonės, 8 yra buvę vokiečių specialiųjų tarnybų agentais, 21 buvęs „nacionalistinio ginkluoto pogrindžio narys“, 258 žmonės yra buvę jų ryšininkais ir rėmėjais, 32 – nacionalistinių organizacijų nariais, 202 – vokiečių baudėjai ir rėmėjai, 149 – kitokio tipo antisovietiniai elementai ir 3 – buvę sienos pažeidėjai[30]. 1960 m. rugsėjo 1 d. ataskaitoje rašoma, jog tais metais uostą jau buvo aplankę 326 užsienio laivai su 5120 jūrininkų, 3165 iš jų buvo išėję į miestą. Pasieniečių nuomone, apie 20 jų galėjo būti užsienio žvalgybų agentais[31]. Taigi, nors visais tais jūrininkais daugiausia „rūpinosi“ KGB, darbo užteko ir pasieniečiams.

1958 m. viduryje į Minską rašytoje ataskaitoje pateiktas šiek tiek mažesnis „išdavikiškų užmačių“ turinčių žmonių skaičius – tokių pasienio ruože suskaičiuota 43, iš jų 37 gyvena Klaipėdoje. Rašoma, kad 41 jų „apdoroja“ ir „šefuoja“ KGB, 2 – pasieniečiai. Pridėtas visų įtariamųjų sąrašas su jų „nuodėmėmis“. Jos įvairios. Tarkime, klaipėdietis Algis Šakalinis į sąrašą įtrauktas todėl, kad yra „antisovietiškai nusiteikęs, šmeižia kolūkinę santvarką, giria buržuazinės Lietuvos gyvenimą. Savo gimines pasakė, jog kelis kartus išplauks į jūrą ir daugiau namo (į SSRS) negrįš“. Iš 43 įtariamųjų trys įvardyti kaip vokiečiai, trys – rusai, kiti – lietuviai[32]. Visi kuo nors įtariami asmenys niekada negaudavo leidimo ne tik plaukti tolimojo plaukiojimo laivais, bet ir apskritai žvejoti jūroje.

1959 m. 252 km blokuojamame pajūryje (iš jų 12 km sienos su Lenkija) buvo 1 motorinė

žvejybos stotis, 8 žvejų kolūkiai, 7 jūros prieplaukos, Kuršių mariose ir Kaliningrado įlankoje – dar keletas žvejų kolūkių. Pačiame Klaipėdos uoste buvo prirašyti 287 laivai, daugiausia vidutinių žvejybos tralerių, 275 tonų talpos su 25 žmonių įgula. Žvejų kolūkiuose dirbo į jūrą išplaukiantys 609 žvejai, apie 57 jų turėta kompromituojančių duomenų – jie turi giminių užsienyje[33].

Valdybos perspėdavo apie grėsmes, kilusias kitose Lietuvos vietovėse. Antai nurodyta sustiprinti sienų apsaugą po 1956 m. Vėlinių demonstracijų Kaune ir Vilniuje, nes „priešiški elementai gali bandyti susisiekti“, t. y., pasak čekistų, bandyti užmegzti ryšį tiek pastangomis iš išorės, tiek iš vidaus (komunistai ir čekistai įtikinėjo – gal ir save, – kad 1956–1957 m. jaunimo judėjimas buvo inspiruotas iš užsienio; pagal komunistinės ideologijos dogmas, nepasitenkinimą sovietine tikrove net ir nedidelė visuomenės dalis galėjo reikšti tik kurstoma iš užsienio, suklaidinta užsienio propagandos; buvo nepripažįstamas savaiminis, iš vidaus kylantis nepasitenkinimas). 1959 m. pradžioje apygardos valdyba nurodė, jog 23-iojo PB aptarnavimo ruože yra 1550 buvusių teistų „antisovietinių elementų“ ir kriminalinių nusikaltėlių, o 16-ojo PB ruože (tuo metu jis saugojo Lietuvos ir Lenkijos sienos dalį) tokių – 1077. Perspėta, kad tame ruože pasirodė atsišaukimai[34].

Daug nerimo kėlė užsienio žvalgybų greitaeigiai kateriai, nors šiuo reikalu daugiausia rūpinosi SSRS 4-asis laivynas, bazavęsis Baltijoje. 1960 m. rugsėjo 1 d. pažymoje apie agentūrinį-operatyvinį darbą rašoma, jog 1958–1959 m. maždaug kartą per mėnesį prie 12 mylių vidaus vandenų ribos pasirodo danų žvalgybinis kateris „Tritonas“, norėdamas išsiaiškinti radiotechnines ir kitas apsaugos priemones. Minima, kad 1958 m. teritoriniuose vandenyse sulaikytos 6 užsieniečių žvejų škunos, o 1959 m. – 11[35].

Vienas įdomesnių pasieniečių pranešimų apie grėsmes yra 1961 m. rugpjūčio 24 d. valdybai į Minską rašytas specialus pranešimas apie pasienyje susidariusią įtemptą padėtį. Jame išvardyti aštuoni tos įtampos požymiai: 1) prie teritorinių vandenų nuolat pasirodo greitaeigiai danų kateriai „Tritonas“ ir „Belova“; 2) aplink sovietinius laivus, plaukiančius į Atlantą per Danijos sąsiaurius, nuolat skraido lėktuvai, suaktyvėjo ir karo laivai; 3) padidėjo įtampa tarp vietos gyventojų – vėl pradėta kalbėti apie trėmimus; Kretingos rajono miškuose slepiasi nacionalistinio pogrindžio dalyvis Končius, kuris pradėjo aktyviau veikti; Klaipėdoje ir Kretingoje pasirodė atsišaukimai; 4) pakilo „vokiečių“ repatriacijos banga, o tarp neišleistų repatrijuoti asmenų pastebimos „išdavikiškos užmačios“ – noras nelegaliai išvykti; iš Klaipėdos krašto VFR pasiuntinybę Maskvoje aplankė per 2 tūkst. žmonių; 5) Šilutės rajone veikia gerai užsimaskavusi nacionalistinė grupė, platinanti atsišaukimus; 1959 m. ši grupė nužudė aktyvistą; 6) KGB pranešimais, prie Panevėžio miške buvo susirinkę apie 100 buvusių kalinių; dėl ko jie tarėsi – nežinoma; 7) kai kurie Kaliningrado srities gyventojai dėl įtemptos tarptautinės padėties nori grįžti į Rusiją; 8) užsienio jūreiviai pradėjo elgtis akiplėšiškai, vis dažniau bando vykti toliau už miesto[36]. Kai kurias grėsmes – tarkime, ginkluoto pogrindžio – pasieniečiai buvo aiškiai išpūtę, bet apskritai sovietinės avantiūros, atvedusios į vadinamąją Karibų krizę, kai pasaulis buvo atsidūręs prie branduolinio karo slenksčio, nuojauta buvo gerokai padidinusi politinę įtampą.

Viename 1978 m. agentūrinio-operatyvinio darbo plane išvardytos galimybės nelegaliai į SSRS atvykti ir taip pat nelegaliai išvykti. Atvykti galima šiais būdais: „pakeitimo“ metodu (išlipa ne tas žmogus), nelegaliai išlipus prekybos uoste arba Kuršių mariose krantą pasiekti plaukte, įpakavus į krovinius, išėjus iš laivo su padirbtais dokumentais. Iš SSRS galima pabėgti įvairiomis plaukimo priemonėmis, tarp jų iš šalies gilumos atsivežtomis ir pertrauktomis per Kuršių neriją, ar nelegaliai užsienio laivu, jame turint pagalbininkų[37].

XX a. devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje pasieniečiai konstatavo, kad padėtis pasienyje darosi vis sudėtingesnė – priešo lėktuvai ir laivai aktyvina karinių ir pramoninių objektų žvalgybą. Iš tiesų, padidėjus Vakarų šalių, ypač JAV, kariniam ginklavimuisi, atsiradus palydovams ir sudėtingoms elektroninės žvalgybos priemonėms, pasieniečiai pajuto, jog vis sunkiau Sovietų Sąjungą su visomis jos paslaptimis išlaikyti totaliai atskirtą nuo likusio pasaulio. Bet ir toliau buvo dirbama iš inercijos, pavyzdžiui, labai nerimauta, kad 1982 m. užšalus Kaliningrado įlankai tas pasienio ruožas tapo lengviau įveikiamas priešams. Todėl numatytos naujos režimo, kariuomenės ir operatyvinės priemonės, kuriomis stengtasi atsiradusią tariamą grėsmę panaikinti[38].

Pasieniečiai žvalgybininkai. Tikras ir tariamas grėsmes panaikinti ar bent neutralizuoti turėjo dvi jėgos – pasieniečiai kariai, tiesiogiai blokuojantys sieną, ir pasienio būrio štabe 2-ajame poskyryje bei kitur dirbantys karininkai žvalgybininkai. Pastarieji glaudžiai bendradarbiavo su įvairiomis KGB tarnybomis ir buvo pasitelkę kai kuriuos linijinių užkardų karininkus, ypač užkardų viršininkus. Šeštajame–devintajame dešimtmečiais karininkų žvalgybininkų skaičius būryje beveik nesikeitė – jų būdavo 7–13 bei vienas puskarininkis, tvarkęs raštvedybą. 1956 m. 2-ajame poskyryje (septintajame dešimtmetyje jis buvo vadinamas operatyviniu, o aštuntajame–devintajame dešimtmečiais – žvalgybos poskyriu) dirbo jo viršininkas pplk. Jermolajevas, trys majorai ir du kapitonai (tarp jų lietuvis Kontautas). Kiekvienas karininkas buvo atsakingas už agentūrinį ir kitokį operatyvinį darbą nuo vienos iki penkių užkardų teritorijoje ir jų užnugaryje. Kaip ir visi čekistai, pagal laipsnius karininkai įvardijami operatyvininkais arba vyr. operatyvininkais.

1955 m. vasarą žvalgybininkai Lietuvos ir Latvijos pasienyje aptarnavo šias užkardas: mjr. Ivanovas – 1-ąją ir 2-ąją bei jų užnugarį, vyr. ltn. Kontautas – 3-iąją ir jos užnugarį, mjr. Pavlovas – 4-ąją ir jos užnugarį, vyr. ltn. Rezakovas – 5-ąją, 6-ąją, 7-ąją ir jų užnugarį, mjr. Belousas – nuo 8-osios iki 12-osios užkardų imtinai[39]. Nevienodas turėta ir agentų skaičius, kuris priklausė ne tik nuo aptarnaujamo ruožo dydžio ir svarbos, bet ir nuo operatyvininko veiklumo bei sumanumo. 1957 m. daugiausia agentų – po 12 – turėjo majorai Belousas ir Brylevas. 1956 m. kovo mėn. 2-ojo poskyrio viršininkas Jermolajevas turėjo 1 agentą, mjr. Ivanovas – 8, kpt. Kontautas – 9, mjr. Popovas – 6, kpt. Rezakovas – 7, mjr. Belousas – 11. Dar po 1–2 agentus turėjo kai kurie užkardų viršininkai[40].

1957 m., matyt, buvo prieita prie išvados, kad 6–7 karininkai operatyvininkai negali aprėpti viso agentūrinio darbo per 200 km nusitęsusiame pasienyje, todėl Vakarų apygardos štabas, vadovaudamasis KGB prie SSRS MT įsakymu, pareikalavo pristatyti sąrašą užkardų viršininkų bei kontrolės punkto karininkų, kurie galėtų dirbti su agentais[41].

1957 m. poskyryje buvo 9 karininkai žvalgai, iš jų 7 dirbo tiesiogiai poskyryje, po vieną – Klaipėdos kontrolės punkte ir Jantarno komendantūroje. Po metų poskyryje jau buvo 13 žvalgybininkų; 1962 m. vėl minimi tik 8 – iš jų 4 majorai, 3 kapitonai, 1 vyr. leitenantas ir bylų tvarkytojas. Tikriausiai nurodyti tik tie, kurie tiesiogiai dirbo poskyryje.

1973 m. vadovybėje buvo įvykę tam tikri pasieniečių pokyčiai tautybės atžvilgiu (matyt, tikėtasi, kad lietuviams lengviau pavyks rasti kalbą su vietiniais žmonėmis); tuo metu 5 poskyrio karininkai buvo lietuviai, iš jų vyriausias laipsniu – mjr. Stračkaitis. Tik poskyrio viršininko pareigas ėjo rusas pplk. Komarovas (nuo 1975 m. – pulkininkas). 4 lietuviai karininkai tuo metu tarnavo būrio užkardose[42]. Ar ilgai tai truko – neaišku, bet 1982 m. poskyryje vėl dirbo tik vienas lietuvis.

Nuo 1978 m. poskyrio viršininkas tapo būrio viršininko pavaduotoju žvalgybos reikalams. Buvo įsteigtos neetatinių operatyvinių darbuotojų pareigos[43]. Beje, jos buvo gana pla-

čiai įdiegtos visoje KGB sistemoje, nes išplėtus agentūrinį darbą reikėjo duoti darbo ir leisti šiek tiek užsidirbti į atsargą išleistiems KGB karininkams, kurių dauguma nieko kito dirbti nemokėjo.

Kas mėnesį po kelis kartus žvalgybininkai būdavo siunčiami kelių dienų komandiruotėn į savo šefuojamas užkardas; jie gaudavo užduotis (jose būdavo nurodoma, su kuriais agentais ir patikimais žmonėmis reikia susitikti, ką dar bandyti verbuoti, kokią paskaitą kariams skaityti, kaip tikrinti užkardos karių budrumą ir t. t.), o grįžę rašydavo ataskaitas. Paprastai būdavo pateikiama nuo 5 iki 10 užduočių.

Susitikti su agentais – tiek kariškiais, tiek civiliais – žvalgybininkai dažniausiai maskavimosi tikslais vykdavo apsirengę civiliais drabužiais. Kadangi pageidautina būdavo kiekvieną kartą atrodyti vis kitaip, be to, ne visi drabužiai dėl skirtingo ūgio, kūno sudėjimo ir kt. priežasčių tiko, tai tų drabužių turėta nemažai. 1955 m. turėta 122 įvairūs drabužiai: 22 vyriški paltai, 30 kostiumų ir pan. Keičiantis žvalgybininkams (čekistai buvo nuolat kilnojami iš vienos vietos į kitą, jiems neleisdavo ilgiau vienoje vietoje užsibūti, kad neužmegztų draugiškų ryšių su vietos gyventojais ir nesusidraugautų tarpusavyje), dalis drabužių tapdavo netinkami, todėl vadovybei buvo siūloma civilinę aprangą siųsti kartu su operatyvininku. 1960 m. civilinės aprangos turėta daugiau kaip už 32 tūkst. rb, specialios technikos (mikrofonai, garso įrašymo aparatas ir kt.) – daugiau kaip už 11 tūkst. rb, o fototechnikos – tik už 300 rb[44]. Taigi, išskyrus aprangą, kitko turėta ne per daugiausia.

Pasieniečiai kariai. Iš likusių žvalgybininkų dokumentų labai mažai ką galima sužinoti apie pasieniečius karius, tiesiogiai saugojusius, blokavusius sieną, bei apie pačią sienos apsaugą.

Žinant, kokio ilgio sieną (apie 250 km) blokavo būrys, kiek buvo užkardų (šeštajame dešimtmetyje – 19, vėliau sumažėjo iki 10), galima apskaičiuoti, jog šeštajame dešimtmetyje vienai užkardai teko saugoti 12–14 km sienos, vėliau – beveik dvigubai daugiau. Matyt, vienos užkardos saugomos sienos ilgis labai įvairavo. Viename iš raportų mjr. Belousas rašė, jog seniai tarnaujantys kariai priekaištavo 10-osios užkardos vadui, kad šis juos kas parą siunčia patruliuoti į abi užkardos puses ir jie turi kasdien suvaikščioti po 45 km. Išeitų, kad ta užkarda saugojo apie 22 km ilgio sieną.

Beje, tame pat raporte majoras rašė, kad „nestandartiškai“ tikrindamas užkardos karių darbą, vos nebuvo nušautas, nes ėjo ne ta vieta, kuria paprastai eina patrulius tikrinantys pareigūnai[45].

Didžiausias darbo krūvis, kaip ir visiems čekistams bei jų kariuomenei, pasieniečiams tekdavo artėjant visokioms komunistinėms šventėms ir jų metu bei vykstant kokiam nors pompastiškam renginiui, dažniausiai rinkimams, nes buvo manoma, kad tuo metu „priešas“ būna itin aktyvus ir gali pakenkti šaliai ar sugadinti renginį. Antai 1962 m. rengiantis Aukščiausiosios Tarybos rinkimams ir jų metu nurodyta pasienio patruliams tarnybos laiką prailginti iki 9 val., o seržantams – iki 5 val. per parą. Rengiantis spalio šventėms, lapkričio 4–9 d., nurodyta kontrolinę suakėtų pėdsakų juostą tikrinti kas dvi valandas, kitas pasienio vietas – ne rečiau kaip kartą per 4–5 val. Duotas nurodymas tuo metu karių neišleisti atostogų ir t. t.[46]

Vienoje iš ataskaitų rašoma, kad demonstruojant filmus 5-ojoje užkardoje į pasienį patruliai neišvyko 20.00, 22.30 ir 23.00 val. Išvyko tik 0.30 val. baigus filmų peržiūrą[47]. Taigi patruliai į pasienio juostą išvykdavo kas 2,5 val. ar net dažniau.

Užkardos būdavo aprūpinamos įvairia įranga, taip pat prožektoriais. 1955 m. pabaigoje Jantarno komendantūra papildomai gavo 5 prožektorius. Tuo metu Jantarno gyvenvietėje siūlyta įkurti papildomą užkardą, nes 16-osios užkardos kairysis sparnas buvo 14,5 km ilgio, o 17-osios užkardos dešinysis sparnas – 10 km. Tose vietose bazavosi 10-asis atskiras (nepriklausantis būriui) sargybinių laivų divizionas su 6 pasienio kateriais. 12 mylių vidaus vande-

nų juostai apžvelgti siūlyta įrengti radiolokacijos stotį. Taip pat siūlyta 16-ajai užkardai vietoj pagal etatus esančių 30 žmonių skirti 42 žmones, o 18-ajai užkardai vietoj 22 – taip pat 42[48].

Vienoje iš operatyvinių užduočių 1956 m. pradžioje operatyvininkui nurodyta pareikalauti iš užkardų viršininkų, kad pasieniečių patruliai naktį keliautų per kopas prožektoriais pasišviesdami tik būtinais atvejais, o kranto liniją tikrinti prieš sutemstant ir prašvitus[49].

Agentai, jų skaičius. Nuo agentų darbo kokybės ir jų skaičiaus priklauso bet kurio agentūrinio-operatyvinio darbo sėkmė. Lietuvos ir Lenkijos pasienyje sovietiniais metais buvo dviejų represinių struktūrų agentai ir kitokie informatoriai – pasieniečių ir KGB teritorinių organų, o pajūryje, kur operatyvinė padėtis buvo kur kas sudėtingesnė, be šių, dar veikė KGB geležinkelių skyrius, KGB Lietuvos jūrų baseino skyrius ir jų agentai bei įvairių karinių dalinių, kurių ypač daug buvo Kaliningrado srityje, KGB ypatingieji skyriai. Taigi agentų ir operatyvininkų čia buvo gausu ir ten veikusios represinės struktūros turėjo koordinuoti visų jų veiksmus.

Pokario laikotarpiu agentai dažniausiai buvo verbuojami šantažuojant („nedirbsi mums – suimsim, ištremsim šeimą, atimsim turtą“ ir pan.). Po Josifo Stalino mirties verbuoti pasidarė sudėtingiau, vis reikšmingesnės darėsi materialinės paskatos. Agentui nebūtinai būdavo mokama pinigais; čekistai agentui padėdavo daryti karjerą, išvengti bausmės už kokį nors neleistiną biznį, pagaliau padėdavo išvykti į užsienį, – tai ypač buvo svarbu jūrininkams. Nuolat buvo stiprinama pasienio techninė apsauga – vadinamoji „mirties juosta“, vielų užtvaros, slapti įtaisai, kuriuos palietus šaudavo raketos ar sprogdavo minos, įrengiamos įvairios slapukų užsiglaudimo priedangos, radiolokacijos stotys, statomi apžvalgos bokštai ir kt. Saugantis tiek nuo išorės, tiek nuo vidaus grėsmių pasieniečiams talkino ne vien agentai, bet ir vietos gyventojai; maždaug nuo septintojo dešimtmečio vos pasienyje pasirodžius nepažįstamam žmogui jie beveik visuomet pranešdavo pasieniečiams, milicininkams arba kam nors iš KGB tarnybų. Tai pasiekta provokacijomis (apie jas rašoma toliau).

Agentų skaičius buvo didinamas, jų kokybė gerinama per visą Sovietų Sąjungos gyvavimo laikotarpį, išskyrus trumpą laiką po Lavrentijaus Berijos sušaudymo 1953 m. pabaigoje, kai net buvo sugriaunamas komunistų partijai bent kiek grėsęs represinis MGB aparatas. Pasiekus tam tikrą agentų skaičių, septintajame–devintajame dešimtmečiais buvo stengiamasi gerinti jų kokybę, juos šiek tiek apmokant „amato paslapčių“, be to, parenkami tam darbui labiau tinkantys žmonės.

Verbuoti agentus, ypač Lietuvoje, kuri labai nukentėjo nuo sovietinės okupacijos, buvo nelengva. Štai kas rašoma viename būrio žvalgybininkų 1979 m. darbo plane: „Patikrinti visą agentūrinį aparatą, pašalinti iš jo nenorinčius bendradarbiauti su KGB, patekusius į priešiškos propagandos įtaką ir neturinčius perspektyvos teikti mums realią pagalbą“[50].

1954 m. balandį 23-iasis PB turėjo 2 rezidentus (rezidentas dirbdavo su keliais agentais, surinkdavo iš jų žinias, perduodavo užduotis, o surinktas žinias perduodavo operatyvininkui; rezidentu dirbdavo raštingesnis žmogus, kuriam būdavo lengviau negu operatyvininkui susitikti su agentu), 256 agentus, 5 susitikimų butus (juos susitikimams su agentais nuomodavo iš gyventojų, mokėdami šiems už tai pastovų atlyginimą). Neturėjo nė vieno konspiracinio buto (t. y. saugumo tarnyboms priklausančio, įsigyto jų lėšomis ar pastangomis; paprastai jame gyvendavo vienas iš saugumo etatinių darbuotojų). Tų metų pradžioje 95-ajam PB perdavus 3-iąją komendantūrą, būriui buvo perduoti ir tos komendantūros užkardas „aptarnavę“ 4 rezidentai ir 123 agentai[51].

1954 m. gruodžio 7 d. SSRS MVD pasienio kariuomenės Leningrado apygardos viršininko pavaduotojo plk. Lukjanovo nurodymu buvo vykdomas agentų mažinimo vajus (Lietuvoje

tokie vajai buvo gana reti; didžiausias agentų mažinimo vajus surengtas 1952 m., kai pasibaigus partizaniniam karui daugelis kovai su partizanais užverbuotų agentų tapo nereikalingi). 1954 m. pabaigoje patikrinus agentūrą, iš 135 palikta tik 37. Iš išmestų agentų 32 numatyta panaudoti kaip patikimus asmenis[52] (pastarieji neva dirbo iš idėjinių įsitikinimų, nuo aplinkinių galėjo ir neslėpti savo prosovietinio nusiteikimo; tuo tarpu agentai, dirbdami „priešiškoje aplinkoje“, turėjo apsimesti esą sovietų priešai).

Netekus agentų, pritrūkta operatyvinių žinių, todėl 1955 m. rugpjūčio mėn. apygarda būrio vadovybei nurodė turėti kuo daugiau patikimų asmenų, ir ne vien iš partinių, komjaunuolių ir buvusių agentų[53].

Agentų skaičiaus mažinimo vajus truko neilgai, jis prieštaravo Sovietų valstybės prigimčiai, paremtai įtarumu, budrumu, vienas kito sekimu. Jau 1955 m. balandžio 4 d. Leningrado apygardos vadovybė kiekvienam būriui nurodė sukurti tokį agentų tinklą, kad būtų apsaugota (sovietiniu supratimu) siena. Rekomenduota atkurti ryšius su anksčiau išmestais vertingesniais agentais ir verbuoti naujus. Atsakydamas į tą raginimą, 23-iojo būrio štabas pranešė, kad atkurtas ryšys su 41 agentu, o Jantarno komendantūra, kurios štabe buvo žvalgybos poskyris, atkūrė ryšį su 14 agentų. Į MVD 1-ąjį specialųjį skyrių buvo nusiųstas prašymas atsiųsti archyvinių agentų darbo ir asmens bylas[54] (archyvinis agentas – buvęs agentas, jo bylos būdavo padedamos į archyvą, tačiau pasikeitus aplinkybėms jis vėl galėdavo pradėti veikti; į asmens bylą būdavo segami dokumentai apie patį agentą, į darbo bylą – jo pranešimai).

Tačiau ir po visų šių pastangų iš pradžių padaugėjo tik patikimų asmenų (tikėtina – vien popieriuje). 1955 m. liepą būrys turėjo 48 agentus, tris susitikimų butus ir 49 patikimus asmenis. Pažymėtina, kad viename iš raštų nurodoma, jog patikimiems asmenims, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, leidžiama sulaikyti sienos pažeidėją[55].

Vėliau agentų skaičius gerokai padidėjo. 1956 m. pabaigoje 23-iasis PB turėjo 2 rezidentus, 62 agentus, 2 susitikimų butus ir 87 patikimus asmenis. 1957 m. kovą – 2 rezidentus, 61 agentą, 89 patikimus asmenis, 1 susitikimų butą. 1958 m. agentų skaičius išaugo iki 112; su jais, be 2-ojo poskyrio karininkų, pradėjo dirbti 11 iš 18 užkardų viršininkų ir 2 karininkai Klaipėdos kontrolės punkte. Agentų skaičius padidėjo gavus SSRS KGB įsakymą Nr. 00205–57. Iš tų 112 agentų 53, arba 58 proc., buvo žvejai ar žmonės iš jų aplinkos, tarp jų rusų – 38, lietuvių – 49, likusieji – kitų tautybių[56].

1959 m. pradžioje būrys turėjo 139 agentus, iš jų 2-asis poskyris tiesiogiai dirbo su 93 agentais, komendantūra – su 27, kontrolės punktas – su 19. Turėta ir 3 rezidentai. Antroje metų pusėje turėta 3 rezidentai, 150 agentų, 8 susitikimų butai, 2 konspiraciniai butai ir 4 priėmimo žeminės[57] (pastarosios – primityvios, rodančios žemą agentūrinio darbo lygį).

1960 m. pirmame pusmetyje buvo dar vienas agentūrinio darbo sukrėtimas – 2-ajam poskyriui nurodyta perimti iš KGB ypatingojo skyriaus pačių kariškių pasieniečių agentūrinį aptarnavimą. Iš ypatingojo skyriaus buvo perimta 10 rezidentų ir 26 agentai kariškiai bei 5 susitikimų butai, išnuomoti iš civilių gyventojų, ir 11 agentų iš vietos gyventojų[58] (pastarieji čekistams buvo reikalingi daugiausia nustatant kariškių ir vietos gyventojų ryšius). Vienoje iš ataskaitų nurodoma, kad viena svarbiausių operatyvininkų užduočių – tirti kariškių ryšius su vietos gyventojais[59].

1960 m. gruodžio 16 d. apygardos valdyba pranešė apie naują SSRS KGB tų metų gruodžio 1 d. įsakymą, kuriame nurodyta tobulinti agentūrinį aparatą – iš jo išmesti visus nesugebančius, nepatikimus, atsiskleidusius agentus. Todėl 1961 m. pirmame pusmetyje, be kariškių, būrys turėjo 67 agentus, 5 susitikimų butus, 1 konspiracinį butą ir 116 patikimų asmenų. 1962 m. gegužę turėta tiek pat agentų bei 196 patikimi asmenys. Trijuose susitikimų butuose buvo priimama 21 proc. agentų, kiti – ki-

tose vietose. Karius šnipinėjo 25 agentai, 2 rezidentai ir 69 patikimi asmenys[60].

Pažymėtina, kad net tie, atrodo, taip kruopščiai patikrinti kariai pasieniečiai, tiksliau – kai kurie iš jų, elgdavosi aiškiai ne čekistiškai, nepatikimai. 1962 m. vasarį iš Minsko buvo pranešta, kad sausio 16 d. dezertyravo, pagrobęs 3 ginklus, 16-ojo PB eilinis baltarusis V. Kutkinas. Jis buvo sulaikytas. Nurodyta, jog kilus nors mažiausiam įtarimui dėl karių patikimumo reikia spręsti klausimą, ar jie gali tarnauti pasienyje. Tų pat metų pabaigoje 23-iajame PB buvo pradėta operatyvinio patikrinimo byla ukrainiečiui iš Rovno eiliniam S. Čiževskiui, kuris priklausė penkiasdešimtininkų sektai[61].

Su kariais pasieniečiais žvalgybininkai dirbo siekdami valstybinių paslapčių bei ginklų išsaugojimo, norėdami išvengti dezertyravimo, išdavystės, taip pat norėdami išsiaiškinti sutrikimus saugant sieną, išvengti ypatingų atvejų. Ne viename rašte nurodoma ypatingą dėmesį kreipti į karius, atvykusius iš Vakarų Ukrainos. Nuolat buvo sekami kariai, mėgstantys pasakoti anekdotus, susirašinėjantys su užsienio šalimis (vieną karį filatelistą žvalgybininkai privertė nutraukti susirašinėjimą) ir kiti, kuo nors netelpantys į valdžios nustatytus rėmus. Už kalbas prieš naują SSKP programą du pasieniečiai buvo perkelti į kitas kariuomenės rūšis[62].

Prieš 1954 m. vykdytą agentų skaičiaus sumažinimą tarp tuo metu turėtų 141 agento didžiausią agento darbo bylą sudarė 150 lapų, asmens bylą – per 100 lapų[63]. Taigi dirbta ne itin intensyviai, nors lapų skaičius dar ne visada rodo žinių reikšmingumą.

Kaip galima spręsti iš 1955 m. balandžio 1 d. sunaikintų 62 kandidatų į agentus bylų aprašymo, nedaug žmonių – tik trys – atsisakė su pasieniečiais bendradarbiauti, kiti iš kandidatų į agentus buvo išbraukti todėl, kad jau buvo KGB agentais, prieš kitus buvo surinkta kompromituojančių duomenų ir t. t.[64]

Kaip minėta, pasienyje veikė ir kitų KGB žinybų agentūra. Antai 1957 m. Šventosios–Palangos ruože (kuris visuomet buvo įvardijamas kaip priešo žvalgybai lengviausiai įveikiamas) vien KGB Kretingos rajono skyrius turėjo 58 agentus ir 6 patikimus asmenis, 23-iasis PB tose vietovėse atitinkamai 19 ir 6. Be to, ten agentų turėjo MVD Kretingos rajono skyrius ir karinės dalies Nr. 60103 ypatingasis skyrius[65].

Agentų atlyginimai. Apie jų dydį tėra fragmentiškų duomenų, iš kurių tik apytikriai galima suprasti, kiek ir kaip agentams buvo mokama. Kaip jau minėta, po J. Stalino mirties sumažėjus (bet neišnykus) tiesioginei šantažo galimybei, materialinis agentų skatinimas įgavo didelę reikšmę (tyrimai rodo, kad nemaža agentams skirtų pinigų dalis tapdavo operatyvininkų grobiu – kai kurie agentai atsisakydavo imti jiems skirtus pinigus, kitiems operatyvininkai liepdavo pasirašyti, kad gavo pinigus, bet jų neduodavo; buvo dar ir kitokių pinigų pasisavinimo variantų).

Viename iš apygardos vadovybės 1955 m. nurodymų rašoma, kad ne tik agentai, bet ir patikimi asmenys turi būti apdovanojami iš 9 straipsnio lėšų (9 straipsnis – lėšos agentų darbui apmokėti). Pastarieji po apdovanojimo sumos turėjo pasirašyti lapeliuose, nurodydami savo tikrą pavardę, vardą, tėvo vardą (agentai pakvitavimuose pasirašydavo jiems duotu slapyvardžiu). Tačiau 1960 m. pabaigoje apygardos valdyba nurodė patikimiems asmenims pinigų nemokėti, o pareikšti padėką ar įteikti dovaną[66].

1957 m. ketvirtame ketvirtyje būrio agentams apdovanoti iš apygardos valdybos finansų skyriaus buvo gauta 4800 rb. Kaip jie panaudoti, tikrinta lapkričio 29 d. Agentams spalio–lapkričio mėn. buvo išmokėta nuo 50 iki 200 rb, susitikimų butų savininkui – po 100 rb kas mėnesį. Trims agentams operatyvinėms išlaidoms išmokėta po 50–75 rb. Iki to laiko išleista 4500 rb; iš jų 1000 rb. nusiųsta į Jantarno komendantūrą[67].

1958 m. agentų apdovanojimui buvo skirta 11,5 tūkst. rb, 1959 m. šiems tikslams planuota

gauti 16 tūkst. rb, susitikimų butų išlaikymui atitinkamai 5 ir 6 tūkst. rb, operatyvinėms išlaidoms atitinkamai 2,4 ir 3 tūkst. rb, operatyvinės aprangos įsigijimui ir laikymui – 7,2 ir 20 tūkst. rb. 1958 m. agentūriniam-operatyviniam darbui iš viso gauta 26,1 tūkst. rb, o 1959 m. planuota gauti 45 tūkst. rb. 1958 m. 23-iasis PB nė vienam agentui nuolatinio atlyginimo nemokėjo, to neplanavo ir 1959 m. Vienkartinių išmokų už konkretų darbą planavo 61, o 1959 m. jų planuota 180. Trims žmonėms sumokėta už talkinimą vykdant operatyvines užduotis, tokių išmokų 1959 m. planuota 10[68].

Žvalgybininkų operatyvininkų darbas. Komunistine ideologija grindžiama sovietinė sistema nepripažino jokių ideologinių kompromisų, funkcionieriai dažnai neskyrė smulkių dalykų nuo rimtų. Todėl ir žvalgybininkai greta rimtų darbų užsiiminėjo paskalų bei anekdotų rinkimu, kišosi į žmonių asmeninio gyvenimo smulkmenas. Apskritai toje totalitarinėje valstybėje jos valdantysis sluoksnis norėjo ir sugebėjo aprėpti beveik viską: nuo žmonių asmeninių reikalų iki gamybinių santykių. Jos pagrindinis ramstis buvo slaptosios tarnybos, tarp jų ir pasieniečiai.

1953 m. dar tebesant gyvai J. Stalino dvasiai, 23-iasis PB suėmė tris žmones – vieną vagį, vieną besislapstantį latvį ir Būtingės gyventoją A. Kazlauską. Apie pastarąjį aktyvistė O. Grabauskaitė pranešė, kad jis viename iš vadų portretų, esančių agitaciniame punkte, išbadė akis. Už tai A. Kazlauskas karo tribunolo buvo nuteistas 25 metams lagerio ir 5 metams po to gyventi be teisių, konfiskuotas visas jo turtas (yra tekę girdėti, kad už Stalino akių išbadymą portrete žmones ir sušaudydavo, motyvuojant tuo, jog tas, kas bado akis portrete, jas išbadytų ir gyvam vadui). 1954 m. užfiksuota, pranešus iš 3-iosios komendantūros, kad tarybinio ūkio darbininkas Dubkovas „būdamas girtas pasakoja daug anekdotų, kurių dalis yra antisovietiniai“. Žvalgybininkai, sužinoję, kad vienas seržantas kartais pasiklauso „Amerikos balso“, prašė apie tai informacijos dalinio ypatingojo skyriaus[69].

1954-aisiais, čekistų pasimetimo ir netikrumo metais, gavus Leningrado apygardos valdybos nurodymus, rugpjūčio mėn. buvo masiškai deginamos žvejų asmens bylos. Jose buvo įvairių patikrinimų, iš įvairių įstaigų bei agentų gauti visi pranešimai apie tam tikrą žvejį. Kiekvienoje byloje vidutiniškai buvo apie 20 lapų, storiausiose – iki 40 lapų. Kasdien būdavo sudeginama maždaug 100 bylų[70]. Dauguma tų bylų vėliau, matyt, buvo atkurtos, nes apie žvejus vėl buvo siunčiami paklausimai į jų ankstesnes gyvenamąsias vietas.

Pamokymai. Apygardos vadovybė būriui nuolat duodavo įvairių nurodymų, pasieniečiai būdavo šviečiami, stengtasi išlaikyti jų kovingumą, ryžtą veikti. 1954 m. gruodžio 12 d. apygardos viršininkas gen. mjr. Mironenka, aptardamas 8-ojo PB žvalgybos klaidas, rašė, jog apie bet kurio žmogaus „išdavikiškas užmačias“ (t. y. apie ketinimą pabėgti iš SSRS) turi būti tuoj pat pranešta į apygardą. Atsiskleidus agentui (t. y. aplinkiniams sužinojus, jog jis dirba slaptosioms tarnyboms) turi būti išsiaiškinta, kas dėl to kaltas, kaltininkai nubausti ir apie tai turi būti pranešta apygardai. Kitame rašte patikslintos bendradarbiavimo su KGB detalės. Nurodyta, kad į pirmines sienos pažeidėjų apklausas KGB atstovų nereikia kviesti, o jiems pranešti tardymo rezultatus[71].

Gilintasi į KGB ir pasieniečių sąveiką. Valdyba rašė, jog KGB dažnai pateikia pradinius duomenis apie norinčius pabėgti asmenis, bet toliau ryšys nutrūksta ir tuo viskas baigiasi. Nurodoma, jog iš KGB organų reikia reikalauti tolesnio tyrimo duomenų, o įtarimams pasitvirtinus, norintį pabėgti asmenį kartu su KGB „imtis aktyviai agentūriškai apdoroti“. Būrys 1956 m. vasarą iš apygardos viršininko gavo pylos už tai, kad į būrio aptarnaujamus vandenis užsienio škunos buvo atvilkta sugedusiu motoru žvejų valtis, o pasieniečiai net neišsiaiškino, kurios valstybės ta škuna buvo. Nu-

rodyta išsiaiškinti visus atvejus, kai bendraujama su užsienio žvejais[72].

Apygardos vadovybė 1956 m. vasarą pranešė, kad Bresto pasieniečiai neleistinai pasielgė – per atskirą kontrolės punktą praleido „valstybinį nusikaltėlį“, kurio buvo ieškoma nuo 1954 m., ir jį sulaikė tik KGB[73] (ieškomų vadinamųjų „valstybinių nusikaltėlių“ aprašymai su jų nuotraukomis būdavo išsiuntinėjami visoms čekistinėms žinyboms).

Nors apygardų vadovybė nuolat keitėsi, ji vis didino būrio darbo krūvį. 1958 m. Vakarų apygardos štabas nurodė pasieniečiams apdoroti ir sekti kiekvieną asmenį, turintį „išdavikiškų užmačių“, nesvarbu, ar jis gyvena pasieniečių operatyvinio aptarnavimo zonoje ar ne. Dar viename vadovybės pamokyme po darbo patikrinimo 1959 m. pradžioje rašoma, jog pasieniečiai operatyvininkai nenoriai pildo operatyvinės apskaitos bylas todėl, kad neturi kvalifikuotų agentų, sugebančių įsiskverbti į uždarą žmonių ratą, ir apskritai nenori imtis kruopštaus operatyvinių bylų pildymo darbo. Nurodyta dirbti ne vien su turinčiais „išdavikiškų užmačių“ asmenimis, bet ir su nacionalistais. Tų pat metų viduryje datuotame vadovybės rašte pažymima, kad turima daug prastų agentų. Ne visi agentai supažindinami su ieškomų „valstybinių nusikaltėlių“ nuotraukomis ir požymiais. Agentai netikrinami[74], t. y. netikrinama, ar jie viską perduoda, ką sužino, ir ar perduoda teisingai ir tiksliai.

Sienos režimo pažeidimai. Svarbiausias pasieniečių darbas – nieko nepraleisti per sieną be leidimo tiek iš vienos, tiek iš kitos pusės. Sovietinės valstybės sienos buvo aklinai uždarytos beveik visiems – jas kirsdavo tik labai nedaug išrinktųjų sovietinių piliečių bei šiek tiek iš anapus sienos užsieniečių, kurie buvo bemaž nuolat sekami. Sudėtingesnė padėtis buvo uostuose, į kuriuos įplaukdavo užsienio laivai. Kelias dienas ar net savaites uoste stovinčio laivo jūrininkų neišleisti į krantą sovietai nedrįso – tai būtų buvę per daug skandalinga. Be to, čekistai ir iš to stengėsi išgauti naudos – įvairiais būdais, dažnai pasitelkę net laisvo elgesio moteris, verbuodavo užsieniečius.

Sienos kirtimas buvo laikomas didžiuliu nusikaltimu. Sulaikytas mėginantis kirsti sieną žmogus paprastai būdavo nuteisiamas 10 metų lagerio, kartais būdavo siunčiamas ir į psichiatrijos ligoninę. Nuo sienos 10–15 km nutolę pasienio rajonai taip pat turėjo savo režimą, į tas zonas buvo galima įvažiuoti tik gavus specialius leidimus. Palangos kurortas labai trukdė pasieniečiams, sovietai nedrįso (tikriausiai dėl techninių kliūčių) įvesti važiuojantiems į kurortą leidimų. Tačiau kitose vietose pažeidę pasienio režimą asmenys būdavo sulaikomi, tardomi, sumokėję baudą paleidžiami ir ilgam, gal net visam laikui, patekdavo į KGB stebėjimo lauką – apie tokius žmones būdavo renkami duomenys, neretai juos sekdavo agentai ir t. t.

1954 m. nedaug tenuveikta. Tų metų pirmame ketvirtyje pasieniečiai nesulaikė nė vieno sienos pažeidėjo, nesuėmė nė vieno pasienio zonoje, nesulaikė kontrabandos. 1955 m. buvo sulaikyti 189 pasienio režimo pažeidėjai. Sienos pereiti nebandė niekas. 24 pasienio režimo pažeidėjus milicija nubaudė nuo 25 iki 100 rb bauda, kiti buvo paleisti arba išsiųsti iš pasienio zonos. Sulaikius pasienio režimo pažeidėją, būdavo surašomi pasienio režimo taisyklių pažeidimo protokolas ir sulaikymo protokolas. Sulaikymo protokole buvo 25 klausimai.

Žmogaus, patekusio į įtarimų lauką, nors jis „nusikalto“ visai kitomis aplinkybėmis, operatyvininkai iš savo akiračio neišleisdavo metų metus. Toks buvo Šventosios gyventojas Renkaitis; jis nuo 1944 m. pavasario iki karo pabaigos kėlė į Švediją tiek nuo vokiečių, tiek nuo rusų bėgančius asmenis.

Kilus abejonių dėl žvejų patikimumo, iš jų būdavo atimami leidimai išplaukti į jūrą. Atimdavo ir pasieniečiai, ir KGB. 1955 m. antrame pusmetyje pasieniečiai atėmė leidimus iš trijų žvejų, KGB – iš dviejų[75].

1956 m. per devynis kartus buvo sulaikyta 20 sienos pažeidėjų – užsienio žvejų škunų įgulų narių, kurie pasienio vandenų zoną kirto žvejodami. Vienas Klaipėdos jūrininkas, totorius, tapo „išdaviku“ – pabėgo Danijoje, laivui plaukiant sąsiauriais[76] (paprastai sovietiniams laivams plaukiant siaurais Danijos sąsiauriais į Atlantą ar atgal, norintys pabėgti jūrininkai iššokdavo iš laivo ir plaukdami bandydavo pasiekti krantą; plaukiant tomis vietomis, būdavo mobilizuojamas visas laive esantis partinis ir KGB aparatas).

Laisvės troškimas žmonėms yra įgimtas ir jie iš Sovietijos kalėjimo bėgo nepaisydami didžiulės rizikos. Ne išimtis buvo ir lietuviai. 1957 m. liepos 13 d. baidare į Švediją bandė nuplaukti Antanas Sakalauskas; jis buvo sulaikytas 62 mylios nuo kranto po trijų dienų. Bėglys gavo palyginti švelnią bausmę – tik dvejus metus lagerio. Mečislovas Ancevičius tų metų vasario 20 d. plaukdamas vidutiniu žvejybos traleriu Nr. 4284 Zundo sąsiauriu, 3 mylios nuo Danijos krantų, iššoko už borto, bet buvo įgulos pastebėtas ir sulaikytas. Jam buvo iškelta baudžiamoji byla, bet psichiatrai ekspertai jį pripažino šizofreniku ir jis buvo uždarytas į psichiatrijos ligoninę[77]. (Beje, kitamintį paskelbti psichiškai nesveiku Lietuvoje dar nebuvo taip įprasta kaip kitose sovietinėse respublikose, ypač Rusijoje; partiniai ir čekistai pripažino, kad lietuviai gali būti „buržuaziniais nacionalistais“ ir nebūdami psichiniais ligoniais. Kitaminčius Lietuvoje teisdavo ir siųsdavo į lagerius, o septintajame dešimtmetyje – tikriausiai ir vėliau – dauguma rusų kintaminčių prieš teismą keliems mėnesiams būdavo uždaromi į psichiatrijos ligonines su tikrais bepročiais ir tik gavus tų ligoninių psichiatrų išvadas būdavo teisiami. Galimas daiktas, dalis jų tose ligoninėse likdavo ilgam, nes, kaip pasakojo jose pabuvę žmonės, jie ten sutiko labai šviesių asmenybių, kurios ir padėdavo jiems – aštuoniolikmečiams, dvidešimtmečiams – tuose namuose iš tikrųjų neišprotėti.)

1958 m. pirmame pusmetyje buvo sulaikyta 17 užsieniečių žvejų – jūrų sienos pažeidėjų. Sulaikyti ir du Kauno mokiniai, 1958 m. birželio 9 d. norėję patekti į prancūzų laivą. Raimondas Milkevičius ir Arnoldas Gogelis, kaip nepilnamečiai, garantavus tėvams, buvo jiems perduoti[78] (tai buvo, ko gero, vienas iš nedaugelio humaniškų ir protingų čekistų sprendimų).

1958 m. pirmame pusmetyje iš laivo Kategato sąsiauryje plaukdamas bandė pabėgti Klaipėdos jūrininkas Viktoras Miamlinas, kilęs iš Novosibirsko. Jis, kaip ir M. Ancevičius, buvo sugautas ir po „tyrimo“ paguldytas į Vilniaus psichiatrijos ligoninę[79] (pažymėtina, jog kruopščiau ir sudėtingiau už jūrininkus mediciniškai būdavo tikrinami tik lakūnai, todėl tikimybė, kad tarp jūrininkų patektų psichikos ligonis, būdavo menka, o dar menkesnė, kad tuo ligoniu būtų asmuo, norintis bėgti iš Sovietų Sąjungos).

Tuo tarpu Vakarų apygardos štabas pranešė, jog per 1958 m. septynis mėnesius prie visų Sovietų Sąjungos sienų buvo sulaikyta 50 psichiškai nesveikų, kurčių ir kitokių ligonių. Pasak štabo, dalis jų yra iš tikrųjų nesveiki, kiti tik apsimeta; nurodyta nustatyti nesveikus, kitus teisti[80]. Šiais ir panašiais paistalais stengtasi įtvirtinti nuomonę, jog iš Sovietų Sąjungos bėga daugiausia psichiškai nesveiki asmenys.

1962 m. sausio 15 d. valtimi į Švediją bandė pabėgti kaunietis Sigitas Vytas Akelaitis, pabėgęs iš Vilniaus psichiatrijos ligoninės. Jis buvo sulaikytas ir vėl ten grąžintas. Pats S. V. Akelaitis teigė, kad jis nėra psichikos ligonis ir ligoninėje laikomas prieš jo valią. Tais metais švedų laivu su padirbtais dokumentais pabėgo Klaipėdos gyventojas A. Bružas. Čekistų teigimu, tokių užmačių turėjo dar 32 pasienio zonos gyventojai. Pasieniečiams kėlė nerimą tai, kad spalio mėn. Palangoje du kartus buvo pasirodę atsišaukimai[81]. Pasipriešinimo okupacijai apraiškos buvo glaudžiai siejamos su bandymais pabėgti iš Sovietų Sąjungos.

Sienos apsauga. Iš žvalgybos poskyrio dokumentų nevisiškai galima suprasti, kaip buvo įtvirtintas pasienis, kokie įrenginiai naudoti jo apsaugai. Aišku tik, kad sienos apsauga nuolat buvo stiprinama, tam naudojant naujausius technikos išradimus.

Prie SSRS 12 mylių teritorinių vandenų pasirodžius greitaeigiams, daugiausia anglų, lokatoriais aprūpintiems kateriams, iš kurių į krantą galėjo būti išlaipinti žvalgai, apygardos vadovybė įsakė suaktyvinti užkardų, laivų, stebėjimo ir prožektorių postų darbą. Pastariesiems nurodyta pasitelkti ir rezervinius postus. Taip pat nurodyta radiolokatoriais stebėti visą 12 mylių pločio pakrančių teritorinių vandenų juostą. Liepta visoms tarnyboms veikti sutartinai, palaikyti ryšį. Iš žvalgybos laivų nurodyta sudaryti paieškų grupes, kurios, teritorinių vandenų pažeidėjams pasipriešinus, juos sunaikintų[82].

Būrio vadovybė sienos apsaugai prašė aprūpinti būrį technika. 1956 m. iš apygardos prašyta katerio Kaliningrado įlankai saugoti, nes joje dirbo 263 žmonės, 118 motorinių ir irklinių žvejų valčių, iš Lenkijos kasdien atplaukdavo 5–6 laivai su anglimi ir visa tai be katerio būdavo sunku suvaldyti[83].

Šeštajame dešimtmetyje pasieniečiai dar gerokai vargo ir daugelį darbų įveikdavo tik didelėmis fizinėmis pastangomis. Antai 1958 m. metinėje ataskaitoje į Minską, be visa ko, būrio vadovybė prašė įvairių techninių priemonių, taip pat iš 9 straipsnio lėšų leisti operatyvininkams nusipirkti 4–5 dviračius[84].

Buvo griebiamasi ir smulkių, iš senų laikų žinomų gudrybių. Visą laiką pasieniečiams rūpėjo, kaip užkirsti kelią vienam iš galimų ir tikėtinų pabėgimo iš Sovietų Sąjungos būdų, kai į krantą iš užsienio laivo išlipa vienas žmogus, o įlipa kitas, dažniausiai labai panašus į užsienietį. Po kurio laiko, jau laivui išplaukus, prisistatydavęs užsienietis, teigdamas, kad jį girtuokliaujantį apvogė, taip pat pavogė visus dokumentus. Šiuo klausimu KGB Klaipėdos įgaliotinis parašė 12 paragrafų raštą, jame kėlė mintį, jog antspaude, kurį kontrolės punkto kontrolieriai dėdavo į krantą išlipančių užsieniečių dokumentuose, reikia įtaisyti sąlyginį mažytį ženklą – brūkšnelį, tašką ir pan., pagal kurį būtų galima nustatyti, ar dokumentas nėra suklastotas[85].

Darbas su agentais. Agentai – viso operatyvinio darbo pagrindas, nuo jų darbo kokybės ir intensyvumo priklausė surinktų žinių vertingumas. Pasieniečiai operatyvininkai dirbo vadovaudamiesi „SSRS MVD pasienio kariuomenės agentūrinio-operatyvinio darbo nuostatais“. 1957 m. balandžio 2 d. pasieniečius perdavus iš MVD į KGB pavaldumą, šiuose nuostatuose, matyt, nedaug kas buvo pakeista. Be jų, vadovautasi SSRS vidaus reikalų ministro (nuo 1957 m. – KGB pirmininko) įsakymais ir SSRS pasienio kariuomenės vadovybės ir apygardos vadovybės nurodymais.

Beje, čekistai labai stengėsi sutaurinti savo agentų darbą, kad skundikiška, dažniausiai politiškai motyvuota veikla taptų patrauklesnė. Viename iš vadovybės 1962 m. dokumentų rašoma: „Kai kurie operatyviniai darbuotojai silpnai auklėja agentus, neįskiepija jiems pasididžiavimo dėl pareikšto pasitikėjimo priklausyti slaptam čekistinių organų aparatui“[86].

Kaip žinome, po J. Stalino mirties tarp čekistų kurį laiką vyravo tam tikras pasimetimas, nes partinė vadovybė, bijodama čekistų visagalybės, bandė – ir gana sėkmingai – juos galutinai palenkti savo valdžiai. 1954 ir 1955 m. pradžioje įvairioms čekistinėms žinyboms buvo nurodyta sumažinti slaptųjų agentų skaičių, o didinti patikimų asmenų skaičių, taip siekiant kuo daugiau sovietinių žmonių, kurių didžioji dalis, partijos ideologų nuomone, buvo ištikimi ir net fanatiški komunistų ideologijos sekėjai, įtraukti į sovietinės valstybės apsaugą.

1955 m. kovo 30 d. Leningrado apygardai pranešta, kad 23-iasis PB jau turi 19 patikimų žmonių; visi jie yra nepartiniai ir nekomjaunuoliai, gyvena gyvenvietėse, per kurias, tikėtina, eis galimi sienos pažeidėjai. Gavus iš KGB organų specialaus patikrinimo teigiamus

rezultatus, buvo rengiamasi užverbuoti dar 24 patikimus asmenis.

1955 m. pabaigoje būrio vadovybė rašte apygardos viršininkui pažymėjo, kad, padidinus operatyvinio aptarnavimo teritorijos ribas, štabo darbuotojai ne visada gali laiku suspėti gauti operatyvinės padėties duomenis, todėl prašė leisti penkiems užkardų viršininkams (3 majorams ir 2 kapitonams), jau dirbusiems su agentais, turėti po 3 agentus. Apygardos viršininkas gen. mjr. Nikiforovas atsakė, kad tiems 5 karininkams leidžiama dirbti su agentais, „vadovaujantis nurodymais, mano duotais vietoje“[87].

Nuo 1956 m. vėl smarkiai išplėsta agentūrinė veikla, matyt, įsitikinus, kad pusiau mėgėjiška veikla negarantuoja tokio saugumo, kokį įsivaizdavo komunistai ir čekistai. Vasario mėn. apygardos viršininkas informavo, kad padidėjo iš užsienio atvykstančiųjų ir išvykstančiųjų skaičius, todėl Talino, Rygos, Ventspilio, Liepojos, Klaipėdos ir Kaliningrado kontrolės punktuose leidžiama 2-ojo poskyrio karininkams, kontrolės punktų vadovybei ir gerai parengtiems kontrolieriams organizuoti agentūrinį darbą. Klaipėdos kontrolės punkte su agentais leista dirbti dviem majorams ir trims kapitonams. Nuo 1962 m. pasieniečiams leista dirbti operatyvinį darbą Klaipėdos uoste[88].

1956 m. pasienio apsaugai pradėta plačiai naudoti ne tik agentus, iš dalies patikimus asmenis, bet ir iš vietinių žmonių sudarytas vadinamąsias paramos brigadas. Mažesnėse gyvenvietėse ir laivuose, be paramos brigadų, buvo kuriamos ir paramos grupės. 1955 m. tokias brigadas numatyta sudaryti Darbėnuose, Nausėduose, Kretingoje, Kartenoje, Kašučiuose, Aukštuoliuose (?). 1956 m. veiklos plane numatyta turėti bent po vieną agentą visose pasienio zonos gyvenvietėse, papildomai užverbuoti 8 agentus Klaipėdos uoste, įsigyti po agentą tarp vairuotojų ir konduktorių, važinėjančių maršrutais Klaipėda–Liepoja, Klaipėda–Šventoji, Klaipėda–Palanga, taip pat Kretingos, Kretingalės ir Girulių geležinkelio stotyse. Numatyta patikrinti žeminių, kuriose priimami agentai, būklę.

Beje, pasieniečiams, kurių darbas buvo gana konkretus ir dažnai reikėdavo priimti konkrečius ir skubius sprendimus, nelabai tiko patikimi asmenys; apie tai rašė būrio viršininkas plk. Kolesnikas. Jo manymu, patikimus asmenis tikslinga iš agentūrinio darbo pašalinti, nes pasienyje jie tik dekonspiruojasi, o kadangi į centralizuotą apskaitą neįtraukiami, tai gali dirbti dviem organams[89]. Vis dėlto patikimų asmenų nebuvo atsisakyta, bet darbas su jais pamažu buvo perduotas vadinamiesiems nežvalgybiniams karininkams, dirbantiems užkardose. Devintajame dešimtmetyje tokie karininkai turėjo po 6–8 patikimus asmenis.

Įdomus dokumentas – pasieniečių gen. mjr. Zirjanovo nurodymai. Iš septyniolikos nurodymų dešimtas yra toks: „Operatyvinį darbą laikyti svarbiausiu saugant valstybės sienas“. Pasak jo, karininkai žvalgai privalo turėti po 12–15 agentų, užkardų viršininkai – po 1–3 agentus. Gen. mjr. Zirjanovo manymu, reikia turėti daugiau agentų, mažiau patikimų asmenų. Jis siūlė patrulius siųsti iki 15 km nuo sienos. Paskutinis nurodymas toks: „KGB vadovybė laukia ir tikisi, kad pasienio kariuomenė atgaivins šlovingas kovos tradicijas, atgaivins pasieniečių šlovę, atgaivins visa tai, kas iš dalies buvo prarasta per pastaruosius metus“[90]. Ši tirada rodo, kad bent kiek liberalesnį požiūrį į sienų apsaugą ir apskritai į slaptųjų tarnybų reikšmės susilpninimą po J. Stalino mirties čekistų generolai sutiko priešiškai ir tikėjosi, jog čekistų visagalybė sugrįš. Iš tikrųjų tai ir įvyko, tik viskas buvo daroma labiau užslėptomis formomis, daugiau suderinant partijos ir slaptųjų tarnybų galias, didinant jų sąveiką.

1955 m. apie 20 proc. pasienio režimo pažeidėjų buvo sulaikyti pranešus agentams ir patikimiems asmenims, kiti – pasieniečių, milicijos, kitų valdžios atstovų pastangomis. 1955 m. antrame pusmetyje buvo sulaikyti net 349 pasienio režimo pažeidėjai. Visi jie buvo filtruoti ir patikrinti KGB–MVD jų gyvenamo-

siose vietose. Agentai pranešė apie Kretingos rajone dar besislapstančius partizanus J. Šlimą ir Bronių Sabalių. Stebina tų laikų pasieniečių dar varginga buitis, nes nurodoma, be susitikimų butų, įrengti žemines „kokybiškam agentų priėmimui ir auklėjimui“[91].

1957 m. pirmame pusmetyje buvo sulaikyti net 236 pasienio režimo pažeidėjai, iš jų agentams pranešus sulaikyti 26, t. y. agentų dėka sulaikyta tik apie 10 proc. pažeidėjų. Tai čekistus vertė verbuoti dar daugiau agentų ir kelti jų kvalifikaciją.

Viename iš 1956 m. planų rašoma, kaip elgtis pasirodžius priešo žvalgams. Tuoj pat turėjo būti išsiunčiamos ginkluotos operatyvinės grupės, blokuojami keliai; agentai ir patikimi asmenys turėjo stebėti visas viešas vietas. Nurodyta agentų paieškai pasitelkti dar vieną sovietinės visuomenės grupę – sovietinį partinį aktyvą[92]. Matyt, prisiminta, kokį vaidmenį šie kolaborantai atliko partizaniniame kare ir valstiečius suvarant į kolūkius.

1958 m. LSSR KGB prie MT pirmininko K. Liaudžio pasirašytame plane apie pasienio Kretingos rajono saugojimą rašoma, jog tą ruožą saugo 58 KGB agentai, 16 patikimų asmenų, 1 rezidentas, turima 3 susitikimų butai, būrys tam tikslui turi 24 agentus ir 11 paramos brigadų, jose – 131 žmogus. Plane numatyta, kurie agentai prireikus žvalgys miškelius, kurie – bufetus, parduotuves, kurie – kokio kelio atkarpą ir t. t. Taip pat nurodyta, kokiomis jėgomis bus blokuojamos atskiros vietovės[93].

1960 m., panaikinus Jantarno komendantūrą ir pailgėjus ryšio kanalams bei apskritai sumažinus pasieniečių skaičių, 23-iojo PB viršininkas pplk. Silajevas prašė valdybos leidimo įkurti 1–2 rezidentūras. Dar rašė, jog reikia plėsti ryšius su vietos gyventojais. Patys pasieniečiai, matyt, jau buvo šį tą nuveikę: „Šiuo metu, nutarus vietiniams partiniams organams, pasienio rajono gyvenvietėse 10–20 km nuotoliu [nuo sienos] sudarytos pasieniečių [rėmimo] draugovės“. Pasieniečiai karininkai – šių draugovių štabų viršininkų pavaduotojai. Padidėjo darbo apimtis, nes KGB ypatingojo skyriaus funkcijos tarp karių pasieniečių perduotos būrio operatyviniam poskyriui. Taigi nuo tų metų pasieniečiai operatyvininkai dirbo ne tik su vietos gyventojais agentais, bet ir su kariais pasieniečiais, juos sekė, tikrino, tarp jų verbavo agentus. Nuo tol operatyvinio poskyrio planuose būdavo du skyriai – darbo su kariais ir darbo su pasienio zonos gyventojais[94].

Agentai buvo mokomi – jiems nurodoma, kad „norint nustatyti galimą kapitalistinių šalių agentų iškėlimą“, reikia apkeliauti žvalgant tam tikrą maršrutą, tarkime, Šventoji–Kalgraužiai–Drušuliai (?)–Medamiškiai ir atgal. 1956 m. planuose rašoma, kad tokių keliaujančių, vadinamųjų maršrutinių agentų turėta 11. Didėjant agentų skaičiui ir čekistams vis labiau skverbiantis į žmonių gyvenimą, buvo didinamas rezidentūrų skaičius. 1977 m. pabaigoje rezidentūras su 2–5 agentais numatyta įkurti beveik visose užkardose[95].

Nuolat ieškota naujų būdų bei veiklos formų siekiant kuo daugiau žmonių įtraukti į čekistinį darbą, kad jie taptų represinio darbo talkininkais. 1960 m. pabaigoje Leningrado apygardos vadovybė nurodė visuose į užsienį plaukiančiuose laivuose talkinant partiniams organams sudaryti liaudies draugoves, o iš jų narių – apžiūros grupes, kurių nariai, gerai žinodami laivo užkaborius, jį apžiūrėtų prieš išplaukiant į užsienį[96]. Apžiūros tikslas – ne patikrinti, kaip laivas paruoštas kelionei, bet ieškoti norinčiųjų pabėgti ar ką nors iš šalies išvežti. Viename 1962 m. plane rašoma, jog reikia su žvejų ūkių vadovais ir KGB performuoti žvejų brigadas ir grandis taip, kad kiekvienoje žvejų valtyje būtų po partijos narį arba patikimą asmenį[97]. Taip buvo stengiamasi įgyvendinti seną, dar Vladimiro Lenino išsakytą mintį, kuri skambėjo maždaug taip: „Kiekvienas geras komunistas turi būti geru čekistu“.

1961 ir 1962 m. iš kariškių ir jų aplinkos agentų buvo gauta tiek signalų, vertų operatyvinio dėmesio (atitinkamai vienais ir kitais metais): apie nacionalistines kalbas – 5 ir 0, netinkamų

kalbų – 6 ir 4, apie civilių norą nusikalstamais tikslais užmegzti ryšį su kariškiais – 3 ir 1, grasinimai prieš vadovybę panaudoti ginklą – 3 ir 2, apie karių ryšį su įtartinais civiliais – 6 ir 4, apie kariškių susirašinėjimą su kapitalistinių šalių gyventojais – 2 ir 0, apie didelius trūkumus saugant sieną – 21 ir 12, apie netinkamą ginklų ir šovinių apsaugą – 6 ir 2.

1962 m. gegužę buvo tikrinamas Minsko grupės pasienio būrių darbas. Patikrinimo akte rašoma, jog 1961–1962 m. grupės pasieniečiai sulaikė 170 sienos pažeidėjų – iš Lenkijos į SSRS vykusius 105, iš SSRS į Lenkiją – 65. Remiantis agentų duomenimis sulaikyti 23 norėję pabėgti iš SSRS asmenys, arba 35 proc. to siekusių[98].

Pasieniečiai operatyvininkai brovėsi ir į mokyklas. Viename 1962 m. plane numatyta sekti Palangos vidurinės mokyklos mokinius Trečioką ir Murauską, nes jie bendravo su Giedros ir Mikalausko 4 žmonių grupe, norėjusia iš Gargždų oro uosto lėktuvu Jak–12 pabėgti į Švediją[99].

1973 m. būrio agentūrinių-operatyvinių priemonių plane numatyta agentus išmokyti šaudyti (matyt, tai buvo agentų grupės ruošimo „ypatingam atvejui“ pradžia). Tais pat metais planuota paruošti kelis agentus, kurie galėtų dirbti kamerų agentais, kad išgautų žinių iš sulaikytų sienos pažeidėjų ir pasienio režimo pažeidėjų. Apie tuos „ypatingo atvejo“ agentus, sutelktus į agentūrines grupes, rašoma 1975 m. planuose[100]. (Šios agentų grupės, neveiklios taikos metu, bet apmokytos šaudyti ir diversijų metodų, turėjo pradėti veikti kilus karui ir atsidūrusios priešo užnugaryje. Sovietų Sąjungai sugriuvus, jos nieko neveikė, nors KGB rajonų skyriai tokias grupes daugmaž realiai ar pusiau fiktyviai buvo sudarę kiekviename rajone; į jas buvo įtraukta daug miškininkų.)

Kova su kontrabanda. Šiek tiek prasivėrus Sovietų Sąjungos jūrų uostams, juose prasidėjo gana gyva kontrabandinė prekyba. Ją lėmė tai, kad SSRS daugelio prekių kainos buvo nerealios, tokios, kokias nustatė valstybė; kita vertus, labai trūko plataus vartojimo prekių, kurių užsienyje buvo perteklius. Nors su kontrabanda buvo kovojama gana griežtai (už dideles aukso, valiutos spekuliacijas kurį laiką net buvo skiriama mirties bausmė), ji gyvavo visą sovietinį laikotarpį, o paskutiniais tos valstybės gyvavimo metais tiesiog klestėjo. Žmones traukė galimybė uždirbti daug pinigų.

Su kontrabanda kovojo muitininkai, milicija, net KGB, bet daugiausia – pasieniečiai, kaip sunkiausiai paperkami. Peržiūrėtose pasieniečių bylose apie kovą su kontrabanda užsimenama retai.

Bene pirmoji žinia apie kontrabandą yra 1956 m. sausio 1 d. iš apygardos gauta informacija, jog Odesoje iš užsienio jūreivių superkami įvairūs užsienietiški daiktai. Sausio pabaigoje nurodyta labiau kontroliuoti kontrabandą, veiksmus koordinuojant su KGB ir milicija. 1956 m. vasarą būrio viršininkas plk. Kolesnikas įsakė Pionerskio ir Klaipėdos kontrolės punktams sustiprinti kontrolę, neleisti rusiškos valiutos išvežti į užsienį[101].

Dokumentai. Kaip ir visa sovietinė sistema bei jos sudedamoji dalis – represiniai organai, pasieniečiai buvo gerokai subiurokratėję. Nors jų raštai, palyginus su kitomis struktūromis, pavyzdžiui, KGB, buvo kur kas dalykiškesni, be lėkšto politikavimo, vis dėlto kai kurie jų, ypač planai, buvo didžiuliai – siekdavo iki 30 lapų.

Į užkardas komandiruotiems 2-ojo poskyrio karininkams (komandiruodavo paprastai 2–5 dienoms) būdavo surašomos 5–10 punktų užduotys, kuriose būdavo nurodoma, ką tojе komandiruotėje daryti. Grįžę iš komandiruotės karininkai rašydavo raportus-ataskaitas.

1955 m. lapkričio 1 d. Pabaltijo apygarda 2-ajam poskyriui nurodė, koks turi būti sudaromas planas, jei į pasienį būtų išmesti priešo agentai. Jiems likviduoti – paimti ar sunaikinti – turėtų būti pasiųstos visos ne tik pasieniečių ir agentų pajėgos, bet ir per ypatinguosius skyrius pasitelkiama sovietinė armija[102].

Būdavo sudaromi mėnesiniai susitikimų su agentais planai. Paprastai plane kas mėnesį būdavo numatomi du susitikimai: vienas – planinis, kitas – kontrolinis. Nurodoma, su kuriais agentais tą mėnesį susitikti nenumatoma.

Septintajame dešimtmetyje pasienio kariuomenės apygardos vadovybei siunčiamus pranešimus sudarė tokie skyriai: operatyvinė padėtis, agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatai, operatyvinis darbas Klaipėdos kontrolės punkte, agentūrinis aparatas, pažeidėjų sulaikymas ir filtracija, pasiūlymai. Pamažu planai sudėtingėjo ir aštuntojo dešimtmečio pabaigoje atsirado tokie skyriai: darbas su operatyvinėmis bylomis ir signalais, darbas su patikimais asmenimis, analitinis darbas, organizacinės priemonės, darbas su karininkais.

Nuo 1957 m. pabaigos vyriausiajai pasienio kariuomenės valdybai pradėtos siųsti kontržvalgybinės suvestinės apie atskirus čekistams įtartinus žmones, apie kuriuos gauta duomenų iš KGB ar savų agentų. Pirmiausia aprašoma, kas sužinota, vėliau rašoma „Pažyma“ – kas žinoma apie tą žmogų ar jų grupę, toliau – „Priemonės“, ko imtasi norint tą žmogų ar jų grupę neutralizuoti, t. y. padaryti sovietinei sistemai nepavojingą. 1962 m. 10-tyje likusių kontržvalgybinių suvestinių daugiausia aprašomi su kariškiais susiję įvykiai. Pirmoje suvestinėje rašoma apie mokomojo punkto kareivį M. Robačenką, kuris, anot operatyvininkų, tingi, nedirba, „nesveikai politiškai mąsto“. Nutarta spręsti, ar jis tinka tarnauti pasienyje (paprastai tokius kareivius išsiųsdavo į statybos batalionus). Viename iš agentų pranešimų, įdėtų į suvestinę, rašoma, kad grandinis B. Čičkinas Karklininkuose turi merginą lietuvę Vitą, su kuria norėdamas pasimatyti kelis kartus iš dalinio išėjo be leidimo. Be to, jis bendrauja su daugeliu vietos gyventojų. Nutarta patikrinti Vitą ir jos aplinką. Ketvirtoje 1962 m. suvestinėje plačiai rašoma apie Klaipėdos bažnyčios nacionalizavimą (apie tai jau buvo rašyta ir ankstesnėse suvestinėse). Pažymima, jog prie bažnyčios pradėjus rinktis žmonėms, visi Klaipėdos operatyvininkai – KGB, milicijos, pasieniečių – prie jos budėjo kelias dienas. Iš Kauno „tvarkai palaikyti“ buvo komandiruota 300 milicijos mokyklos kursantų. Apkaltinus smulkiu chuliganizmu, už priešinimąsi nacionalizacijai buvo nuteista 17 žmonių. Dar kitose suvestinėse rašoma apie Šventojoje gyvenančią laisvo elgesio moterį Z. G., kuri kareiviams siuntinėja pornografines nuotraukas. Ji perspėta – jei ir toliau siuntinės, jai bus iškelta baudžiamoji byla. Apie seržantą Runajevą rašoma, kad jis artimai draugauja su Šventosios gyventoja J. Ž., kurios pusbrolis gyvena Švedijoje. Operatyvininkas jam liepė santykius nutraukti. Dar vienoje suvestinėje minimas faktas, kad iš Gargždų oro uosto bandė pabėgti 4 lietuviai[103].

Rusų pasieniečių šnipų darbai. Matyt, kurį laiką 23-iojo PB žvalgybininkams nebuvo keliamos užduotys turėti savų šnipų tarp užsienio jūrininkų ir apskritai užsienio šalyse. Iki septintojo dešimtmečio apie rusų pasieniečių agentus užsieniečius buvo tik užsimenama. 1956 m. pradžioje laikinai apygardos viršininko pareigas ėjęs gen. mjr. Pavlovas rašė, jog atskiro Rygos kontrolės punkto viršininkas pplk. Širokovas, siųsdamas į užsienį agentą, nenuslėpė to nuo kitų, su užduotimi nieko bendro neturinčių karininkų. Nurodyta perskaityti atitinkamuose nuostatuose, kaip į užsienį turi būti siunčiami agentai, ir perspėta, jog ateityje tai bus vertinama kaip valstybinės paslapties išdavimas[104]. 1959 m. lapkričio 20 d. SSRS KGB pasienio kariuomenės vyriausiosios valdybos viršininkas gen. ltn. Zirjanovas pasirašė tabelį, kuriame išvardijami skubūs ir neskubūs pranešimai aukštesniems organams. 3 paragrafas buvo toks: skubūs spec. pranešimai apie visas operacijas, vykdomas užsienyje – agentų verbavimą ir ryšių su agentais atkūrimą, savų agentų komandiruotės į užsienį, susitikimai su užsienyje dirbančiais agentais, jų pranešimų priėmimas[105]. 1962 m. rašytame tokio pat tipo tabelyje tarp pranešimų, kuriuos reikia vadovybei skubiai perduoti, minimas ir toks: „Apie su-

imtus ir demaskuotus užsienio agentus, nepavykusį [agentų] persiuntimą ir kt. priemones, vykdomas užsienyje“[106].

Minsko grupės vadovas gen. Kizancevas 1962 m. vasario 14 d. rašte konstatavo, kad pasienio būriai mažai gauna žvalgybinės informacijos apie užsienį, o jos gali gauti iš sovietinių laivų jūrininkų, sulaikytų užsienio šalių žvejų, užsienio jūrininkų ir kitų šaltinių[107].

1973 m. pirmojo ketvirčio agentūrinių-operatyvinių priemonių plane buvo du skyriai: I. Užsienis ir II. Kontržvalgyba. Pirmame plano punkte numatyta išleisti į plaukiojimą vieną agentą, agentą Algį „pakišti“ užsienio žvalgybai, per Klaipėdos kontrolės punktą surinkti duomenų apie užsienio jūrininkus turint tikslą juos užverbuoti. Tų pat metų trečiojo ketvirčio darbo plane užrašyta, kad reikia verbuoti Švedijos, Danijos, Norvegijos jūrininkus, o su Suomijos jūrininkais užmegzti „pasitikėjimo santykius“. Ketvirtojo ketvirčio planuose numatyta ieškoti kandidatų į agentus daugiausia tarp Švedijos ir VFR laivų jūrininkų[108] (išvardijami laivai, kurie, matyt, nuolat lankydavosi Klaipėdoje; Suomijos jūrininkų išskyrimas – tos šalies didelės priklausomybės nuo SSRS, vadinamosios finliandizacijos, padarinys; matyt, atsidėkodama už tai, kad suomiai rusams grąžindavo asmenis, per jų šalį bandžiusius bėgti į Vakarus, ir apskritai vykdė prosovietišką politiką, KGB vadovybė nurodė suomių neverbuoti).

Aštuntojo–devintojo dešimtmečių žvalgybininkų dokumentuose vis dažniau minimi informacijos „užsienio šaltiniai“. Konkrečiai minimi trys tokie informacijos šaltiniai – jūrininkai. 1981 m. planuose numatyta ištirti dar tris tokius šaltinius. Su vadinamaisiais užsienio objektais būdavo susitinkama daugiausia konspiraciniuose butuose ir bute-salone. Viename iš 1979 m. planų rašoma: „Užverbuoti „F“ kaip buto-salono laikytoją, turint tikslą priimti užsienio objektus“. Tas salonas, matyt, pusiau legalus jūrininkų viešnamis, buvo spąstai per daug įsilinksminusiems jūrininkams, kuriems reikėdavo pinigų tolesnėms linksmybėms ir moterims nusipirkti. Į sovietinės žvalgybos tinklus paprastai įkliūdavo arba prosovietiškai, komunistiškai nusiteikę, arba prasigėrę, arba godūs jūrininkai. Būrio žvalgybos poskyrio 9 straipsnio lėšos būdavo skiriamos ne vien rubliais, bet ir užsienio valiuta, dalis žvalgybininkų mokėsi užsienio kalbų[109].

Kova su užsienio žvalgybomis. Apie tai, kaip užsienio žvalgybos bandė šnipinėti SSRS, rašoma šio straipsnio skyrelyje „Grėsmės“. Be abejo, užsienio valstybių, pirmiausia JAV, vyriausybėms labai rūpėjo sužinoti, kas vyksta už „geležinės uždangos“, kokius išbandymus Vakarams ruošia Rusija. Kadangi legalių informacijos šaltinių SSRS beveik nebuvo, Vakarams beliko žvalgyba, ypač elektroninė, kuri labai suklestėjo septintajame dešimtmetyje.

Viename iš 1961 m. agentūrinio-operatyvinio darbo planų rašoma, kad, agentūriniais duomenimis, anglų kompanijos „Elelermen Vilsov Lain“ laivuose yra įrengta pasiklausymo aparatūra. Sudarytas 8 paragrafų planas, kaip nustatyti tokius pasiklausymo aparatūrą turinčius laivus[110].

Viename 1962 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių plane rašoma, kad Primorsko rajone yra daug užsienio žvalgybą dominančių objektų, o Rytų Prūsiją gerai pažįsta buvę jos gyventojai. „Grėsmių“ skyrelyje išvardytus žvalgybinius laivus septintojo dešimtmečio pradžioje vis dažniau pradėjo keisti žvalgybiniai lėktuvai. Viename iš darbo priemonių planų minima, kad pasienio zonoje pasirodė amerikiečių lėktuvai „S–130“ ir „RB–47“[111].

1962 m. pažymoje apie 23-iojo PB darbą rašoma, jog iš Bornholmo salos, kur buvo NATO poligonas, pasieniu nuolat plaukioja 4 danų žvalgybiniai laivai, kurie žvalgo radiotechniškai ir vizualiai. Kasdien pasienyje skraido JAV „S–130“ – radiotechninės žvalgybos ir „RB–47“ – strateginės žvalgybos – lėktuvai[112].

1979 m. viename iš planų, be kitų skyrių, buvo ir skyrius apie spec. techninę žvalgybą – nurodoma iš operatyvinio punkto ieškoti Šve-

dijos radijo tinklų ilgųjų ir ultra trumpųjų bangų ruožuose nuo 9 iki 18 val., kasdien nuo 9 iki 18 val. klausytis iš Švedijos laivų siunčiamų radiogramų. Vėlesniame tų metų plane nurodoma klausytis ne tik radijo tinklų, bet ir Švedijos povandeninių ir kt. laivų perduodamų radiogramų. Viename 1980 m. plane nurodoma nustatyti, kaip veikia Švedijos žvejų laivų ir kranto apsaugos ryšiai, Švedijos kranto apsaugos ryšio linijos[113]. Taigi, matyt, nuo aštuntojo dešimtmečio 23-iojo PB žvalgybininkai specializavosi Švedijos kryptimi.

Provokacijos. Čekistai buvo provokacijų meistrai. Dauguma jų, būdami ne per daug protingi, sugebėjo gudriai regzti įvairias provokacijas. Instrukcijų, mokymų metu perduodamų provokacijų nuolat daugėjo. Ypač daug provokacijų buvo naudojama partizaninio karo metu, bet netrūko jų ir vėliau.

Pagrindinis pasieniečių tikslas buvo pasiekti, kad valstybės sieną saugotų ne tik jie, bet ir visi pasienyje gyvenantys žmonės. Šitai pasiekus siena nei iš vienos, nei iš kitos pusės iš tikrųjų taptų neįveikiama. Tokią žmonių paramą pamažu jie gavo naudodami provokacijas. Bandyta – ir gana sėkmingai – visus pasienio gyventojus paversti kone čekistais.

Kiek galima suprasti iš 23-iojo PB žvalgybininkų dokumentų ir žmonių pasakojimų, visiškai užblokuoti pajūrį nepavyko net pasitelkus vietos gyventojus, nes uoste ir kurortuose nuolat atsirasdavo naujų žmonių. Tuo tarpu Suvalkijos–Dzūkijos pasienyje su Lenkija, kurį saugojo 95-asis PB, vėliau dalį jo ir 16-asis PB, buvo pasiekta, kad apie bet kurį pasirodžiusį naują žmogų tuoj pat būdavo pranešama pasieniečiams ar milicijai. Dauguma ten buvusių kolūkių pirmininkų pavaduotojų, taip pat mokytojai ir kt. dirbo rezidentais; jie, naudodami įvairias ūkines bei politines spaudimo priemones per vykdomuosius komitetus, apylinkių tarybas ir ypač kolūkius, beveik visus iki 7 km nuo sienos ir net toliau gyvenančius žmones buvo pavertę uoliais skundikais. Skundė ne vien agentai (šie – pirmiausia), bet ir apskritai visi žmonės. Tai buvo pasiekta ilgu ir kruopščiu darbu, žmones nuolat provokuojant, į pasienį retsykiais paleidžiant, čekistų terminija, „mokomuosius sienos pažeidėjus“.

Be abejo, pasieniečių provokacijos Sovietų Sąjungoje buvo naudojamos ir anksčiau, gal net ir prieš karą, tačiau Lietuvoje jos pradėtos naudoti tik 1955 m. ir iš pradžių labai nedrąsiai. Matyt, pokario lietuvių kitoniškumas vertė abejoti provokacijų veiksmingumu ir tikslingumu, bet Lietuvai vis labiau sovietėjant buvo įsidrąsinta ir provokacijos naudotos nuolat, tikrinant ne tik vietos gyventojų, bet ir pasieniečių karių budrumą.

Pirmą kartą provokacijos paminėtos 1955 m. sausio 24 d. KGB Klaipėdos valdybos 2-ojo skyriaus viršininko mjr. Suchopudskio ir 23-iojo PB 2-ojo poskyrio viršininko pplk. Jermolajevo sudarytame ir LSSR KGB prie MT pirmininko pavaduotojo Jakovo Sinicyno patvirtintame agentūrinių-operatyvinių priemonių plane, kurio 3-iame punkte numatyta į pasienį nusiųsti agentą provokaciniais tikslais. Tuo tarpu lydraštyje, iš LSSR KGB nusiųstame 23-iojo PB viršininkui, rašoma, kad 3-ią punktą vykdyti KGB nerekomenduoja[114].

Tačiau jau tų metų vasarą apygardos valdybai į Rygą pranešta, jog patikrinus 3-iosios ir 4-osios užkardų saugomas vietas (t. y. tas, kurios buvo Kretingos rajone) įsitikinta, kad pasienio ir ypač tolesnių gyvenviečių gyventojai nereaguoja į svetimo žmogaus pasirodymą. Numatyta suaktyvinti agentus, patikimus asmenis ir paramos brigadų veiklą bei išjudinti visus vietinius žmones. Vienam gyventojui už milicijos įgaliotinio perspėjimą apie dviejų nepažįstamų žmonių pasirodymą išmokėta 100 rb premija.

Tas patikrinimas buvo suplanuotas 1956 m. rugsėjo 6 d. Pagal planą du operatyvininkai iš Darbėnų pėsčiomis turėjo nukeliauti į Palangą, pakeliui klausinėdami, kartais užduodami ir provokuojančių klausimų – kur yra prieplaukos, ar jos saugomos ir t. t. Keliaudami jie turėjo užei-

ti pas žmones, taip pat ir pas milicijos įgaliotinius. Kpt. Rezakovas plačiai dėstė, kaip jam su KGB operatyvininku Sadikausku sekėsi. Vienas rusiškai, kitas lietuviškai daug žmonių klausinėjo, kur veda tas ar kitas kelias, kada važiuoja traukiniai, kas yra kaimynai ir t. t. Visi sutiktieji noriai ir atvirai bendravo. Vienas (jau minėtas, gavęs 100 rb) iš daugumos sutiktųjų apie juos pranešė ir tada Šventojoje juos tikrino milicijos įgaliotinis, o vėliau suėmė pasieniečiai. Tas vienintelis paskundęs buvo Užkulnio kaimo gyventojas N. Kovalis. Dar viename pranešime į Rygą apie tą patikrinimą rašyta, jog į agentų ir patikimų asmenų butus nebuvo užeita. Kiti žmonės į „nežinomų žmonių pasirodymą nereaguoja, apie tai nepraneša MVD–MGB organams ir pasienio kariuomenei. Perspėti geležinkelininkai, kad turėtų būti akylūs ir pranešinėti apie svetimų žmonių pasirodymą“[115].

Po savaitės vietinių žmonių noras skųsti ir padėti okupantų struktūroms buvo patikrintas Klaipėdos rajone. Vyr. ltn. Solovjovas keliavo nuo Vidmantų iki Girulių per Kalotę, Karklininkus ir kt. gyvenvietes, klausinėdamas apie žvejus, kolūkius, geležinkelius ir pan. Jis užeidavo į parduotuves, geležinkelio stotis ir kitur. Niekas jo nesulaikė[116].

Matyt, būrio žvalgybininkus aktyviai imtis tų provokuojančių patikrinimų paskatino tai, kad liepos 13 d. po būrio valdas vaikščiojo valdybos operatyvininkas leitenantas iš Rygos; jis nukeliavo iš Kretingos į Palangą, o iš ten su persėdimais – į Klaipėdą. Keliaudamas bendravo su pakeliui sutiktais žmonėmis, vis klausinėjo. Grįžęs parašė 7 puslapių pranešimą. Ant pranešimo yra 23-iojo PB 2-ojo poskyrio viršininko pplk. Jermolajevo rezoliucija, kurioje nurodoma pervažiuoti leitenanto nueitu keliu ir, susitikus su visais jo pranešime minimais žmonėmis, perspėti juos, kad jie buvo nebudrūs, nepranešė milicijai, KGB ar pasieniečiams. Tą maršrutą įveikę du operatyvininkai dar tikrino, ar žvalgybininkas tiksliai nukeliautą maršrutą aprašė (jo pranešime nurodyti nuotoliai, kryptys, apibūdinti pastatai ir žmonių išvaizda, ką žmonės darė, ką kalbėjo ir t. t.). Atskirai buvo patikrinti pasieniečiai ir milicininkai, kurie galėjo susidurti ar susidūrė su einančiu operatyvininku. 1956 m. spalio mėn. plane jau numatyta provokaciniais tikslais siųsti ne operatyvininkus, o agentus. Du agentai turėjo patikrinti, kaip dieną ir naktį galima važiuoti autobusu Klaipėda–Liepoja, o trys agentai – kaip įvairiu paros metu galima atvykti į neriją[117].

Nuo 1956 m. vidurio tokio tipo provokacijos buvo nuolat naudojamos, jas vykdyti numatyta visuose žvalgybininkų planuose. Apygardos vis primindavo, kad tokį darbą būtina dirbti, pačios tikrindavo atskirų būrių saugomų ruožų patikimumą. Tačiau Lietuvos žmonės dar kurį laiką toms provokacijoms ne itin noriai pasiduodavo. Kai 1959 m. gegužės mėn. Vakarų apygardos vadovybė 16-ojo PB saugomame ruože Lazdijų–Seinų ir Gardino–Balstogės kryptimi paleido po „pažeidėją“, tai pastaraja kryptimi „pažeidėjas“ nuėjo tik 800 m ir buvo sulaikytas, o pirmąja kryptimi nuėjo iki sienos, šiek tiek paėjo pasieniu, praėjo užkardą ir grįžo į Kauną. Abu turėjo aiškiai suklastotus dokumentus. Nurodyta „pažeidėjus“ dažnai siųsti su tokiomis provokacinėmis užduotimis. Truputį vėliau valdyba vėl pranešė, kad buvo tikrintas budrumas 95-ojo PB ir 86-ojo PB ruožuose, konstatuota, kad vietos gyventojai – valgyklų darbuotojai, vairuotojai, konduktoriai ir kt. – silpnai reagavo į „pažeidėjų“ pasirodymus[118].

Septintojo dešimtmečio pradžioje tokias provokacijas 23-iasis PB pradėjo taikyti ir prieš pasieniečius kontrolierius; viename iš planų numatyta „pažeidėją“ pasiųsti į laivą[119].

Iš kitokio tipo provokacijų minėtinas bandymas 1956 m. Giruliuose įrengti tiek sieną perėjusiems iš Vakarų asmenims, tiek norintiems pabėgti iš SSRS butą-gaudyklę, jam parenkant atitinkamą legendą. Tačiau, matyt, planuoto buto Giruliuose nepavyko įrengti ir jis buvo įrengtas Klaipėdos rajono Šaipių kaime; jo laikytoju buvo, čekistų akimis žiūrint, itin pagirtinų savybių vokietis agentas Martynas[120]. Kaip tas butas-gaudyklė veikė, duomenų rasti nepavyko.

Įvairių represinių struktūrų darbo koordinavimas. Kaip minėta, 23-iojo PB darbo sudėtingumą lėmė įvairios aplinkybės: Klaipėdos uoste ir pajūrio kurorte be perstojo keitėsi žmonės, atplaukdavo nemažai užsienio šalių laivų; toje pačioje teritorijoje buvo daug tą patį darbą dirbančių represinių struktūrų – KGB teritoriniai organai (Kretingos, Klaipėdos rajono ir miesto, Primorsko rajono, vėliau – ir Skuodo bei Šilutės rajonų KGB skyriai), KGB Lietuvos jūrų baseino skyrius, KGB geležinkelių skyrius, kariuomenės dalinių KGB ypatingieji skyriai. Visų jų darbo koordinavimas šiek tiek supaprastėjo, kai 1957 m. balandį pasienio kariuomenė iš MVD pavaldumo buvo perduota KGB pavaldumui, o nuo 1960 m. pačius pasieniečius karius pradėjo sekti pasienio būrių kontržvalgybininkai. Darbų koordinavimui, net koordinavimo planų sudarymui buvo sugaištama daug laiko, bet toks darbas atitiko sovietinių slaptųjų tarnybų darbo principus, kai viena žinyba kontroliuodavo ir sekdavo kitą.

Bendrų planų tarp įvairių represinių žinybų buvo sudaryta daug, paminėsime tik kai kuriuos. 1955 m. vasarą kartu su MVD ir KGB Kretingos rajono skyriais sudarytuose 17 ir 15 lapų planuose plačiai išvardijamos grėsmės, o pabaigoje numatoma, kaip veikti, jei vėl bus bandoma tame pajūrio ruože išlaipinti užsienio žvalgus. Tuo atveju numatyta sudaryti 10 paieškų grupių, nurodytos kiekvienos iš jų veikimo ribos, kas joms vadovauja, kokiomis jėgomis disponuoja, kaip tarp savęs palaiko ryšį, kaip bendradarbiauja ir t. t. Toliau nurodyta, ką 23-iasis PB turi daryti savo karių, operatyvininkų, agentų ir patikimų asmenų jėgomis (tuo metu Šventosios–Palangos ruože būrys turėjo 9 agentus, 14 patikimų asmenų, o KGB – 76 agentus ir 8 patikimus asmenis)[121]. Netrukus buvo sudarytas analogiškas planas, kuriame numatyta, kaip sutartinai veikti prireikus Klaipėdos rajone, o dar truputį vėliau – ir kaip veikti Kaliningrado srityje.

Pabaltijo apygarda 1955 m. pabaigoje nurodė, koks turi būti sudaromas planas, jei būtų išlaipinti užsienio žvalgai. Be savų jėgų, nurodyta per KGB ypatinguosius skyrius mobilizuoti visas rajone esančias karines pajėgas, taip pat sovietinę armiją. Netrukus buvo sudarytas planas, kuriame išvardyta, su kuriais ir kiek įtariamųjų gyventojų („turinčių išdavikiškų užmačių“) dirba būrio žvalgybininkai, KGB jūrų skyrius ir Klaipėdos KGB įgaliotinis. Pirmasis ir antrasis „šefavo“ po 5 įtariamuosius, trečiasis – 4[122].

Planuose daug dėmesio skiriama darbų koordinavimui su kaimyniniais būriais – 8-uoju PB šiaurėje ir 95-uoju PB pietuose, numatyta, kaip kontroliuoti transporto arterijas, kad jomis negalėtų pasinaudoti tiek norintys pabėgti iš SSRS, tiek į ją atvykstantys asmenys. Ypač daug dėmesio skiriama geležinkeliams. 1956 m. sudarytame 11 lapų plane numatyta, kaip neleisti jais pasinaudoti norintiesiems pabėgti. Netrukus po to sudarytas planas, kaip sulaikyti asmenis, bandančius pabėgti geležinkeliu ir jūra. Suskaičiuoti tuose ruožuose turimi agentai, konstatuojama, kad KGB Klaipėdos uoste turi 26 agentus, KGB geležinkelių poskyris Klaipėdos stotyje – 4, Girulių–Klaipėdos geležinkelio ruože – 15, o pasieniečiai tame ruože – 6 agentus ir 6 patikimus asmenis[123].

Uostas taip pat buvo ta vieta, kur suėjo daugelio slaptųjų tarnybų veiklos barai. 1957 m. prekybos uoste KGB Lietuvos jūrų baseino skyrius turėjo 44 agentus, 23-iasis PB – 9, KGB geležinkelių poskyris – 3. LSSR KGB vadovybė nurodė uoste jūrų baseino skyriui užverbuoti dar 11 agentų, būriui – 9, geležinkelio poskyriui – 2 agentus[124]. Iš viso sienos apsaugai Lietuvoje 1959 m. 23-iojo PB ruože buvo naudojami 393 agentai, 8 rezidentai ir 127 patikimi asmenys. Iš jų KGB Kretingos skyrius turėjo 83 agentus, KGB Klaipėdos miesto skyrius – 59, 23-iasis PB – 99, KGB jūrų skyrius – 115, Klaipėdos geležinkelio stoties įgaliotinis – 37. Vakarų apygardos 2-ojo skyriaus, KGB jūrų skyriaus, LSSR KGB 2-ojo skyriaus, 23-iojo PB bei KGB teritorinių organų kontržvalgybinio darbo patikrinimo išvadose rašoma, kad nors

turėta tiek agentų, kai kuriose vietovėse agentų veikla pernelyg silpna, ypač Karklininkuose, Kunigiškiuose, geležinkelio stotyje, taip pat kai kuriose žvejų grandyse – antai „Pajūrio“ žvejų artelės 17-ojoje grandyje tuo metu išvis nebuvo agento[125].

Neretai koordinavimo darbų imdavosi ir LSSR KGB vadovybė. 1956 m. lapkričio 26 d. LSSR KGB pirmininkas gen. ltn. K. Liaudis ir vidaus reikalų ministras Alfonsas Gailevičius pasirašė 12 lapų planą, kaip turi būti saugoma siena 23-iojo PB ruože. Jame rašoma, kad labiausiai pažeidžiama vieta – Karklininkai–Šaipiai, nes kitur – poligonai, šaudyklos bei karinės dalies Nr. 3445 miestelis. Tas vietas saugančių 5-osios ir 6-osios užkardų ruožuose KGB tuo metu turėjo 7 agentus ir 9 patikimus asmenis; 3 agentus ir 2 patikimus asmenis turėjo pasieniečiai. Nurodyta KGB ir pasieniečiams tame ruože užverbuoti dar 13 agentų[126]. 1956 m. rudenį LSSR KGB nutarimu šnipams gaudyti Klaipėdoje įsteigtas štabas, kuriam vadovauti paskirtas KGB Klaipėdos miesto įgaliotinio pavaduotojas pplk. Grigorjevas. 1960 m. tam darbui vykdyti sudarytas naujas planas; Klaipėdos mieste ir rajone, Skuodo, Kretingos, Šilutės rajonuose veikti sudarytas štabas, vadovaujamas KGB įgaliotinio Klaipėdai ir Lietuvos jūrų baseinui pplk. Terechovo. Sudaryta 16 operatyvinių kariuomenės grupių, kurių kiekvienoje turėjo veikti po 2 operatyvininkus ir 10 kareivių. Kareiviai turėjo būti imami iš trijų karinių dalinių (vienas iš jų – jūrininkų) bei 4 radiotechnikos postų – 266-ojo, 270-ojo, 272-ojo ir 274-ojo. Keliais mėnesiais anksčiau sudarytame plane, kaip turi būti ieškoma sienos pažeidėjų ir kaip juos sugauti, patvirtintame LSSR KGB pirmininko Alfonso Randakevičiaus, numatyta sudaryti 12 operatyvinių grupių bei kontrolės punktus kelių sankryžose (juose turėjo budėti milicininkai). Palangos oro uoste dislokuotas 237-osios naikintojų aviacijos divizijos 935-asis pulkas, ginkluotas Mig–17, turėjo sudaryti 4 kariuomenės grupes po 24 jūrininkus kiekvienoje miškams šukuoti ir blokuoti[127].

8-ojo PB ir 23-iojo PB blokuojamų sienų sandūros vietų apsaugai 1960 m. sudarytame 12 paragrafų plane numatyta latvių pusėje įsteigti 5, o lietuvių – 3 (Senosios Impilties, Darbėnų, Būtingės) operatyvinius postus, kuriuose dirbtų 1–2 operatyvininkai ir 2–3 vietos gyventojai – SSKP ir VLKJS nariai. Tų postų tikslas buvo įtraukti gyventojus į sienos pažeidėjų paiešką, išsiųsti į maršrutus motociklininkus ir dviratininkus, priimti gyventojų signalus, vykdyti filtraciją ir kt.[128]

IŠVADOS

1. Sovietiniai pasieniečiai, būdami čekistinės kariuomenės dalimi, buvo pagrindinė karinė jėga, kuri Sovietų Sąjungą komunistų partijos valia atskyrė nuo likusio pasaulio „geležine uždanga“. Tos karinės jėgos dalis – 23-iasis pasienio būrys – visą sovietinį laikotarpį nuo 1945 m. vasario mėn. blokavo Lietuvos pajūrį (visą laiką – ir Karaliaučiaus krašto pajūrį bei kurį laiką – dalelę Latvijos pajūrio, iš viso apie 250 km).

2. Būrys mus dominančiu laikotarpiu iki 1957 m. priklausė MVD, nuo tų metų – KGB; jo tiesioginiais viršininkais buvo vos ne kasmet besikeičiančios apygardos su centrais Rygoje, Minske, Leningrade. Būrio darbo sudėtingumą lėmė tai, kad jo saugomas pasienio ruožas buvo labai judrus – jame buvo Klaipėdos, Kaliningrado uostai, Palangos ir kiti kurortai (iki 1960 m. pasieniečiams priklausė uostų kontrolės punktai, kuriuose būdavo tikrinami išlipantys iš laivų ir į juos įlipantys asmenys, nuo tų metų šių punktų kontrolė buvo perduota KGB) bei tai, kad pasienio ruože veikė įvairių sovietinių slaptųjų tarnybų struktūros – be vadinamųjų teritorinių KGB organų (Klaipėdos miesto ir rajono, Kretingos rajono, vėliau ir Skuodo bei Šilutės rajonų KGB skyrių), darbus dar reikėjo koordinuoti su KGB Lietuvos jūrų baseino skyriumi, KGB geležinkelių poskyriu bei įvairių karinių dalinių KGB ypatingaisiais skyriais.

3. Būrys, kaip ir visi sovietiniai pasieniečiai, kovojo ne tik su tikromis grėsmėmis – kontrabanda, užsienio žvalgų išlaipinimu ir kt., bet dar daugiau – su sovietinės sistemos sukeltomis. Didžiausia grėsmė pasieniečiams buvo norintys pabėgti iš Sovietų Sąjungos asmenys. Kiekvienas žmogus, kuris agentams girdint buvo pareiškęs tokį norą, būdavo užregistruojamas ir kurios nors KGB žinybos nuolat sekamas. Vienas iš būdų atgrasinti nuo noro pabėgti buvo uždarymas į psichiatrijos ligoninę. Nuolat buvo sekami tūkstančiai pasienio zonos gyventojų, kurie turėjo giminių užsienyje, su jais susirašinėjo, buvo lankęsi užsienyje, taip pat norintys emigruoti į Vokietiją ir kt. Ypač buvo sekami buvę politiniai kaliniai.

4. Plintant radiotechninei ir kitai aukštų technologijų žvalgybai, pasienio zonoje pradėjus skraidyti JAV žvalgybos lėktuvams, pasieniečiai gal ir jautė savo darbo beprasmiškumą, bet iki pat Sovietų Sąjungos suirimo buvo ištikimi savo veiklos principams.

5. Pasieniečių žvalgybos 2-asis poskyris veikė ne tik pasienio ruože, bet ir 10–20 km pločio pasienio juostoje, kurioje galiojo pasienio režimas. Vos ne tikrais čekistais, įtariai besidairančiais, įtarinėjančiais visus, pasieniečiai bandė (ir iš dalies jiems tai pavyko) paversti visus toje juostoje gyvenančius žmones. Tai buvo pasiekta nuolat žmones provokuojant, į pasienio zoną leidžiant tariamus pažeidėjus. Neskubėję pranešti apie nepažįstamo žmogaus pasirodymą būdavo perspėjami, jiems tarnyboje daromas spaudimas, o skundikai apdovanojami.

6. Būrio 2-ojo poskyrio darbo pagrindas – agentų tinklo sukūrimas tarp pasienio zonos gyventojų (nuo 1960 m. jiems iš KGB ypatingųjų skyrių buvo perduotas ir karių pasieniečių agentūrinis aptarnavimas). Išskyrus trumpą 1954–1955 m. laikotarpį po J. Stalino mirties, kai buvo raginama mažinti agentų skaičių ir didinti patikimų asmenų skaičių, visą laiką agentų skaičius buvo didinamas, bandoma gerinti jų darbo kokybę. 1959 m. Lietuvos pajūrį, be pasieniečių ir operatyvininkų iš įvairių čekistinių struktūrų, saugojo apie 400 agentų ir apie 130 patikimų asmenų, iš jų pasieniečiai turėjo apie 100 agentų. Vėliau agentų skaičius dar padidėjo. Šeštajame dešimtmetyje būrio agentams ir kitoms operatyvinėms išlaidoms padengti per metus būdavo išleidžiama nuo 25 iki 45 tūkst. rb. Be agentų ir patikimų asmenų, pasieniečiams padėti buvo pasitelktos pasieniečių rėmimo brigados ir grupės bei sovietinis partinis aktyvas.

7. Nesitenkindami vien agentais ir pasitelktais pasienio gyventojais, sovietai pasieniui užblokuoti ėmėsi dar veiksmingesnių priemonių – šeštojo dešimtmečio pirmoje pusėje baigta iškeldinti Girulių–Palangos pajūrio ruožo vietos gyventojus, tame ruože įkurdintos įvairios karinės dalys. Nuo to laiko būrio operatyvininkams didžiausią rūpestį kėlė Palangos–Šventosios ruožas, kuriame 1949–1950 m. anglai buvo išlaipinę tris pabaltiečių žvalgų grupes.

8. Nuo septintojo dešimtmečio 23-iojo būrio operatyvininkai, iki tol verbavę vien pasienio zonos vietinius gyventojus, pradėjo verbuoti ir užsieniečius, daugiausia jūrininkus; tam daugiausia naudotas vadinamasis butas-salonas. Būrys, matyt, specializavosi verbuoti Švedijos piliečius.

Nuorodos

[1] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 24, b. 4.

[2] Štabo agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 9, l. 89, 166.

[3] J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, p. 200.

[4] *Лубянка – ВЧК*, Москва, 1997, с. 134.

[5] Šią lentelę sudarė vyresnysis archyvistas Geistys Gečiauskas, ji yra 24 apyrašo pratarmėje.

[6] 23-iojo PB 1-ojo skyriaus ataskaitos, LYA, f. 1, ap. 24, b. 1, l. 17.

[7] Ibid., l. 25.

[8] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 52.

[9] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo užduotys, ibid., b. 4, l. 305.

[10] Štabo agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 9, l. 160.

[11] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 28, l. 49.

[12] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 13, l. 82.

[13] 23-iojo PB 1-ojo skyriaus ataskaitos, ibid., b. 1, l. 24.

[14] Ibid., l. 51–59.

[15] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 20.

[16] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 4, l. 349–352.

[17] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 128.

[18] Štabo agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 9, l. 53, 143.

[19] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 127–128.

[20] Ibid., l. 174.

[21] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 5, l. 58.

[22] Ibid., l. 102.

[23] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 29.

[24] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 66–68.

[25] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 54.

[26] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 4, l. 240–250, 273–280.

[27] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 228.

[28] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 17, l. 40.

[29] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 124.

[30] Planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 8, l. 7–9.

[31] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 17, l. 42.

[32] Štabo agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 9, l. 1–2, 3–14.

[33] Ibid., l. 53, 72–78, 160.

[34] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 12, l. 9.

[35] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 17, l. 40.

[36] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai ir ataskaitos, ibid., b. 19, l. 191–196.

[37] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 29, l. 118–119.

[38] Ibid., l. 271, 264.

[39] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 5, l. 44.

[40] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 21.

[41] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 91.

[42] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 29, l. 7.

[43] Ibid., l. 118.

[44] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 17, l. 2.

[45] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 4, 67–69.

[46] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 26, l. 13, 122.

[47] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 28, l. 88.

[48] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 5, l. 91.

[49] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 23.

[50] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, b. 29, l. 162.

[51] Būrio 1-ojo skyriaus ataskaitos, ibid., b. 1, l. 13, 17.

[52] Ibid., l. 82.

[53] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 10.

[54] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 4, l. 190.

[55] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 144.

[56] Planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 8, l. 98, 124.

[57] Štabo agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 9, l. 82–83.

[58] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 16.

[59] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai ir ataskaitos, ibid., b. 19, l. 55.

[60] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 26, l. 46.

[61] Ibid., l. 2, 116.

[62] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 27, l. 1–3; b. 28, l. 28.

[63] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 4, l. 42–55.

[64] Ibid., l. 152–156.

[65] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 147.

[66] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 16, l. 70.

[67] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 284–285.

[68] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 10, l. 34, 33.

[69] Būrio 1-ojo skyriaus ataskaitos, ibid., b. 1, l. 4–5, 39–40.

[70] Sunaikintų dokumentų aktai, ibid., b. 2, l. 4–9.

[71] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 3–5.

[72] Ibid., l. 42, 62.

[73] Ibid., l. 65.

[74] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 12, l. 9, 90–94.

[75] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 8, 65.

[76] Ibid., l. 239–240.

[77] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 89.

[78] Planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 8, l. 159–162.

[79] Ibid., l. 338.

[80] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 10, l. 14.

[81] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 10, l. 27, 61.

[82] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 20–22.

[83] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 147.

[84] Planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 8, l. 317–337.

[85] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai ir ataskaitos, ibid., b. 19, l. 4–5.

[86] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 26, l. 57.

[87] Ibid., b. 3, l. 12, 43, 44.

[88] Ibid., l. 50–51; agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 28, l. 75.

[89] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 81–82, 88.

[90] Ibid., l. 110–111.

[91] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 5, l. 94–99, 102.

[92] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 61–76.

[93] Planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 8, l. 258.

[94] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 16, l. 13.

[95] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 29, l. 111.

[96] Ibid., b. 18, l. 6.

[97] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 27, l. 7.

[98] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 26, l. 56, 64.

[99] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 27, l. 73.

[100] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 7, 8, 56.

[101] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 45, 47–48.

[102] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 5, l. 80–83.

[103] Karinės kontržvalgybos kontržvalgybinės suvestinės, ibid., b. 25, l. 2, 20, 34, 40–41, 52.

[104] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 3, l. 49.

[105] Ibid., b. 12, l. 125–127.

[106] Ibid., b. 26, l. 141.

[107] Ibid., l. 6.

[108] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, b. 29, l. 1–4, 53, 66.

[109] Ibid., l. 227, 161, 153.

[110] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai ir ataskaitos, ibid., b. 19, l. 10–13.

[111] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 27, l. 7.

[112] Agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 28, l. 61.

[113] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 29, l. 153, 162, 194.

[114] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 26–35.

[115] Ibid., l. 170–173, 175–176.

[116] Ibid., l. 175–176.

[117] Ibid., l. 81–86, 191.

[118] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 12, l. 62–65, 106–107.

[119] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 13, l. 112.

[120] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 34, 226.

[121] Ataskaitos, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo planai, ibid., b. 4, l. 246–256, 280–287.

[122] Ibid., b. 5, l. 80–83, 86.

[123] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 38–48, 54.

[124] Agentūrinio-operatyvinio darbo planai, operatyvinės užduotys ir ataskaitos, ibid., b. 7, l. 169.
[125] Vadovybės nurodymai agentūriniam-operatyviniam darbui, ibid., b. 2, l. 84–94.
[126] Būrio planai, operatyvinės užduotys ir agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos, ibid., b. 6, l. 215–226.
[127] Agentūrinio-operatyvinio darbo priemonių planai, ibid., b. 13, l. 33–45, 72, 78.
[128] Ibid., l. 16.

Gauta 2002 07 02
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Starkauskas

ACTIVITIES OF THE 23rd FRONTIER SQUAD OF INTELLIGENCERS ON BLOCKING THE COASTAL ZONE IN LITHUANIA IN 1954–1958

Summary

With reference to a moderate fond of thirty files stored in the Special Archives of Lithuania, the article describes activities of the 2nd intelligence division of the SSRS KGB frontier troops' 23rd frontier squad, in part and of the entire squad. Since February 1945 up until the collapse of the Soviet Union this squad blocked the coast of Lithuania and the Kaliningrad region (former Eastern Prussians) (for some time also a part of the Latvian coast), and a small range of the land board between Kaliningrad region and Poland, all in all about 250 km.

Activities of the frontier squads got complicated due to the ports where more foreign ships would come each time, as well as due to numerous visitors in the sea resorts, the most famous of which was Palanga. One more issue of concern was Klaipėda land which had been occupied by the Hitler's Germany just before the war in 1939 and where a part of citizens were of German origin, but did not manage to move westwards during the war. This part of citizenry considered themselves as Lithuanians and was positive that they would not manage to get along with the Soviet regime, so they put many efforts to leave westwards or at least to the eastern Germany. Hundreds of them corresponded with their relatives living abroad. In 1955, hundreds of former political prisoners and deportees started returning home. All they became the objects of supervision by the KGB structures, frontier intelligences, and were considered to be potential state enemies. Mostly supervised were those who had one or another way expressed their will to flee the Soviet Union (the number of such people at the frontier ranged from 20 to 50 at different time).

The squad intelligencers (from 8 to 13 of them from time to time) would collect the intelligence or counterespionage data with the assistance of frontier pike heads who would normally work with several agents and few reliable persons (each operational intelligencer worked with 10 agents on average, and was responsible for a certain frontier sector (1–5 pikes) and its rear, which stretched 10–20 km deep into the country and where a certain frontier zone regime did ran). From 1960 on, the frontier intelligencers were also ordered to supervise the frontier soldiers.

The Soviet frontier soldiers were assigned not only to prevent undesirable people and things (foreign intelligencers, drugs, smuggling etc.) from entering the country, but also and most importantly to see that nobody and nothing would leave the territory of the country. In the structure of the "iron wall", the frontier army was the main force. People attempting to flee the country would often be sentenced to imprisonment and sometimes confined in psychiatric clinics.

Attempting to block the coastal zone entirely, all the borderlines, observation and searchlight posts, radio locators, cutters, planes, etc were constantly checked. This inspection was assigned not only to the frontier soldiers, but also to the purposefully recruited agents. On the Lithuanian coastal zone, there were more than 400 recruited agents about 100 of whom belonged to the frontier army (others belonged to other KGB structures). Strategic squads were also assisted by about the same number of people from the frontier support brigades, Soviet partisans, and reliable persons. Moreover, it was attempted to move the local people out of the frontier territory. This was done in the territory Giruliai–Palanga when the military sectors had been established there. A lot was done to turn local people to informers. Assumed borderline trespassers were often sent to the frontier territory to provoke the local people. Some time later, these attempts finally gave results: custom inhabitants were no worse informers than agents were.

The biggest object of concern to the frontier army was the Palanga–Šventoji territory, which according to the army was least secured. They were even more suspicious since in 1949–1950 the English had unshipped three groups of Baltic intelligencers, altogether 12 people. Almost all except for one were arrested after a famous Russian intelligencer Kim Philby had betrayed them. Having started to apply modern technologies in the work of intelligentsia, the work of the Soviet frontier army became meaningless, especially in regard to the Americans, however they remained devoted to the KGB principles to the utmost.

From the sixties up, the frontier soldiers started recruiting even foreigners, mostly seamen. The 23rd frontier squad was accountable for recruiting people from Sweden.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Vašingtone XX a. penktajame–šeštajame dešimtmetyje

Šio darbo tikslas – panagrinėti Lietuvos diplomatinio atstovavimo Vašingtone laikotarpį, apimantį XX a. penktąjį ir šeštąjį dešimtmečius. Konsulinis atstovavimas ir Lietuvos konsulų JAV veikla šiame straipsnyje dėl neišsamios istorinės medžiagos nebus nagrinėjami.

Po 1940 m. sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone tapo bene svarbiausia Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) citadele. Arčiausiai JAV Valstybės departamento buvusi įstaiga stovėjo Lietuvos egzilinės diplomatijos forposte. Nuo 1940-ųjų iki 1991 m., kai likę Lietuvos egzilinės diplomatijos veteranai simboliškai perdavė savo įgaliojimus nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos užsienio reikalų ministrui[1], beveik visoje egzilinės diplomatijos veikloje vyravo JAV įtaka ir kontrolė. Todėl neišvengiamai Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone buvo JAV Valstybės departamento ruporu Lietuvos egzilinei diplomatijai tvarkant tiek politinius, tiek finansinius reikalus.

Lietuvos egzilinės diplomatijos laikotarpis – iššūkis patiems diplomatams, jų pilietiškumo ir patriotiškumo patikrinimas. Tuo metu žmogiškasis veiksnys turėjo ypač didelę reikšmę atstovavimo stabilumui. Todėl kalbant apie veiklą diplomatinėse pasiuntinybėse visada mintyse reikia turėti patį diplomatinį atstovą, kurio charakterio savybės ir pažiūros turėjo daug įtakos tuo metu priimamiems sprendimams ir veiklai.

Lietuvos okupacijos laikotarpiu Lietuvos pasiuntinybėje Vašingtone dirbo keturi Lietuvos diplomatiniai atstovai: nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Povilas Žadeikis (1935–1957), reikalų patikėtiniai Juozas Kajeckas (1957–1976)[2], dr. Stasys Antanas Bačkis (1976–1987)[3] ir Stasys Lozoraitis jaunesnysis (1987–1993)[4]. Šiame darbe, daugiausia remdamiesi S. Lozoraičio asmeniniu archyvu Romoje, mėginsime apžvelgti kalbamąjį laikotarpį išryškindami Lietuvos pasiuntinio P. Žadeikio vaidmenį LDT. Neatsitiktinai pasirinktos darbo chronologinės ribos iš esmės atitiko P. Žadeikio egzilinės diplomatijos veiklą. Šiandien dar daug ko nežinome, daug dokumentinės medžiagos yra neprieinama archyvuose, taip pat nemažai nesurašytos, tačiau išgyventos istorijos jau yra nuėjusi į užmarštį kartu su jos dalyviais. Tačiau nepaisant to istorijos tyrimų procesas vyksta, ir čia yra pirminis bandymas apžvelgti Lietuvos atstovavimo Vašingtone dvidešimtmetį.

LTD JAV nebuvo gausi. Remiantis 1939 m. Lietuvos užsienio reikalų ministerijos išleistu diplomatinės tarnybos pareigūnų informaciniu žinynu, tuo metu Vašingtone dirbo Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras P. Žadeikis, raštvedė Albina Adžgauskaitė, Niujorke – generalinis konsulas Jonas Budrys, atašė Vytautas Stašinskas ir Anicetas Simutis, raštvedė Izabelė Stankutė, Čikagoje – konsulas Petras Daužvardis ir raštvedys Lionginas Labanauskas[5].

Pirmomis Lietuvos okupacijos dienomis kai kurios Lietuvos diplomatinės atstovybės, gal daugiau paveiktos reziduojamų kraštų aplinkos nei Lietuvos gyvenimo realijų, iš pradžių nela-

bai suvokė Lietuvos politinės padėties pasikeitimo masto. Po 1940 m. birželio 15 d. naujosios prosovietinės vyriausybės sudarymo kai kuriose atstovybėse tai buvo siejama su vidaus politine kaita; manyta, jog Antano Smetonos valdymą pakeitė „nauja" valdžia, kurioje figūravo iki to laiko Lietuvos gyvenime gerai žinomi neprosmetoninės orientacijos asmenys, tokie kaip Vincas Krėvė-Mickevičius, Ernestas Galvanauskas, Vincas Vitkauskas. Tuometinio užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus birželio 22 d. telegramoje visoms pasiuntinybėms rašoma, kad „naujoji vyriausybė sudaryta konstitucine tvarka, valstybės santvarkos esminiai pagrindai nepakeisti, teisėta nuosavybė neliečiama, numatomas politinės santvarkos pakeitimas bus vykdomas įstatymais [...]"[6], o birželio 26 d. telegramoje Lietuvos pasiuntinybei Berne rašė, jog naujoji vyriausybė „[...] bus lojali tarptautiniams pažadams, kartu saugos Lietuvos nepriklausomybę [...]"[7]. Išsamios informacijos apie tuometinę padėtį Lietuvoje trūkumas ir prieštaringumas bei statytinio užsienio reikalų ministro raminančios telegramos kuriam laikui dezorientavo Lietuvos diplomatus. Ne išimtis ir Lietuvos pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis; telegramoje į Kauną jis rašė, kad „Lietuvos naujoji vyriausybė nuoširdžiai eina lietuvišku ir nepriklausomu keliu, kaip radikalus jis nebūtų"[8]. Tačiau ilgainiui radikalėjant Lietuvos vidaus politinei padėčiai, Lietuvos diplomatinėse atstovybėse sklaidėsi posmetoninio laikotarpio ir pomerkinės vyriausybės dirbtinai kurtas stabilumo ir nepriklausomybės išlaikymo mitas. Lietuvos pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis (kaip ir kiti pasiuntiniai likusiose Lietuvos pasiuntinybėse užsienyje[9]) 1940 m. liepos 22 d.[10] ir rugpjūčio 3 d.[11] notose JAV vyriausybei pareiškė protestą dėl Sovietų Sąjungos okupacijos ir aneksijos Lietuvos atžvilgiu. Liepos 25 d. jis nusiuntė protesto telegramą ir į Kauną, kurioje teigė, kad tai „uzurpacija lietuvių tautos suverenumo, prieš ką protestuoju pareikšdamas, kad tokiais rinkimais sudaryto seimo aktai neturi privalomos reikšmės. Teisėtumo atstatymui reikalinga karinės okupacijos ištraukimas, naujų rinkimų įvykdymas"[12].

Netrukus Lietuvos sovietinė vyriausybė atleido pasiuntinius (išskyrus Petrą Klimą[13]) iš diplomatinių pareigų, atėmė Lietuvos pilietybę, uždraudė grįžti į tėvynę ir konfiskavo jų turtą[14].

Formaliai nutraukusi visus saitus su sovietine Lietuva, likusi LDT dalis užsienyje ir toliau atstovavo nepriklausomai Lietuvos valstybei. Toks Lietuvos diplomatų egzilinės veiklos pobūdis visiškai priklausė nuo valstybės, kurioje jie rezidavo, politinio nusistatymo. Vadinamajam „Liaudies" seimui paskelbus, kad Lietuva įstoja į Sovietų Sąjungą, 1940 m. liepos 23 d. JAV vienos pirmųjų iš valstybių aiškiai pareiškė nepripažįstančios Sovietų Sąjungos okupacijos trijų Baltijos šalių atžvilgiu ir patikino, kad iki tol JAV buvusi Lietuvos, Latvijos ir Estijos konsulinė bei diplomatinė veikla galės ir toliau būti tęsiama, taip pat bus apsaugotas minėtų šalių turtas JAV[15]. Tokiai savo pozicijai patvirtinti JAV kurį laiką stengėsi išlaikyti iki okupacijos galiojusius tam tikrus formalumus; kai 1940 m. vasarą JAV karo atašė vyko į Maskvą, prieš prašydamas vizos iš sovietų ambasados, jis kartu paprašė vizos iš Lietuvos ir Latvijos pasiuntinybių[16]. Tokia JAV pozicija tiek Lietuvos pasiuntinybei Vašingtone ir konsulinėms įstaigoms, tiek visai LDT teikė vilties, kad Lietuvos klausimas tarptautinėje aplinkoje nenueis į užmarštį. Taigi viena pagrindinių JAV dirbusių Lietuvos diplomatų užduočių buvo su vietos lietuvių pagalba valdžios sluoksniuose nuolat kelti nepriklausomos Lietuvos bylos klausimą ir išlaikyti JAV nepripažinimo politiką okupuotos Lietuvos atžvilgiu[17]. Be išorinių politinių tikslų, tuometinė diplomatų ir politinės išeivijos aplinka gyvai svarstė ir Lietuvos vyriausybės sudarymo egzilyje klausimą bei ieškojo galimybių finansiškai paremti Lietuvos pabėgėlius Vakaruose ir ištremtuosius į Rytus. Šioje srityje aktyviai veikė ir Lietuvos pasiuntinys P. Žadeikis. 1941 m. gruodžio 18 d. jis nusiuntė JAV valstybės sekretoriui C. Hul-

lui notą, kurioje ragino kuo greičiau spręsti tremtinių Sibire klausimą[18] ir kartu teiravosi dėl galimybės JAV sudaryti egzilinę Lietuvos vyriausybę[19]. P. Žadeikio 1942 m. sausio 12 d. laiške A. Smetonai minima, kad sprendimas dėl „vyriausybės svetur" sudarymo buvo atidėtas[20]. Tai reiškia, kad šis klausimas JAV valdžios sluoksniuose buvo „įšaldytas" neribotam laikui. Kiek žinoma, Lietuvos diplomatų egzilinės vyriausybės klausimas JAV valdžios sluoksniuose daugiau nebuvo keliamas.

Lietuvos pasiuntinybei ir dviem konsulatams JAV, kaip ir kitoms tebeveikusioms Lietuvos atstovybėms, vykdžiusioms diplomatines politines užduotis, tuomet nemažai problemų kėlė finansinis išsilaikymas, nes okupavus Lietuvą nutrūko ir diplomatinių atstovybių finansavimas. Lietuvos pasiuntinybė Vašingtone iš turėtų pasiuntinybės sąskaitoje kreditų nesumažintus atlyginimus gavo iki 1940 m. rugsėjo mėn.[21] Tų pačių metų gruodžio 27 d. P. Žadeikis parašė notą Valstybės departamentui dėl JAV bankuose esančių Lietuvos sumų „atšildymo" pasiuntinybėms ir konsulatams išlaikyti[22]. Jis buvo neformaliai informuotas, kad lėšos gali būti skiriamos tik pasiuntinybėms ir konsulatams, esantiems Amerikos kontinente[23]. Vėliau P. Žadeikis minėjo, kad jei Valstybės departamentas nuspręs „atblokuoti" Lietuvos sumas JAV bankuose, tai pinigai atiteks tik teisėtai vyriausybei[24]. Iki to laiko buvusios nepriklausomos Lietuvos lėšos, laikytos JAV bankuose, buvo perkeltos į JAV federalinio rezervo banką, į „Lietuvos Vyriausybės dolerinę sąskaitą", kur taip pat buvo laikoma ir Lietuvos aukso sąskaita[25]. Nuo 1941 m. gegužės mėn. Valstybės departamentas, kontroliuojamas Iždo departamento, sutiko iš blokuotų sąskaitų išmokėti tam tikras pinigų sumas tik pasiuntinybėms Vašingtone, Buenos Airėse, konsulatams Niujorke, Čikagoje, Buenos Airėse ir JAV esantiems prezidentui A. Smetonai bei negalintiems iš „atostogų" grįžti į savo šalį asmenims[26]. Kadangi JAV finansų ministerija draudė Lietuvos lėšas naudoti Europos institucijoms išlaikyti, P. Žadeikis iš savo atstovybei gaunamų pinigų tam tikrą sumos dalį kurį laiką skirdavo sunkiausiai išsilaikančiai Lietuvos pasiuntinybei prie Šventojo Sosto[27], vėliau iš pasiuntinybės sąskaitos finansuodavo ir kitas Lietuvos diplomatines atstovybes Europoje.

1940 m. vasarą pradėjus uždarinėti Lietuvos pasiuntinybes, jose dirbę Lietuvos diplomatai, netekę darbo ir pragyvenimo šaltinio sau ir savo šeimai, sunkiai taikydavosi prie susiklosčiusių gyvenimo aplinkybių. Ne lietuvių valia uždarius Lietuvos pasiuntinybę Berlyne, toks pats likimas ištiko ir jos darbuotojus. Buvęs pasiuntinybės patarėjas J. Kajeckas ketino išvykti į JAV. Dr. Juozo Šaulio, P. Klimo ir Edvardo Turausko siūlymu[28] S. Lozoraitis, remdamasis užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio telegrama, kurioje jis valstybės katastrofos atveju įvardijamas kaip Lietuvos diplomatijos šefas, ir norėdamas sustiprinti diplomatinį atstovavimą JAV, paskyrė J. Kajecką pasiuntinybės Vašingtone patarėju[29]. Pasiuntinys P. Žadeikis rašė S. Lozoraičiui, kad norint skirti į atstovybę papildomą žmogų pirmiausia turi būti gautas pasiuntinybės vadovo leidimas, be to, nėra vilčių gauti iki tol kitose atstovybėse turėtą atlyginimą[30]. Vėliau S. Lozoraitis atsiprašė Lietuvos pasiuntinio Vašingtone P. Žadeikio, kad dėl šio paskyrimo iš anksto su juo nesikonsultavo[31].

Nors diplomatinis personalas Lietuvos pasiuntinybėje Vašingtone ir buvo sustiprintas, tačiau Antrojo pasaulinio karo metu informaciniai saitai su Europoje dirbančiais diplomatais buvo gana sudėtingi. Dėl per didelio atstumo ir susisiekimo problemų P. Žadeikis nedalyvavo pirmajame Lietuvos diplomatų susitikime Romoje[32], kurio metu buvo įkurtas Tautinis komitetas[33], pretendavęs į aukščiausiąją egzilinę instituciją. Nors vėliau prie Romos nutarimų prisidėjo ir visi kiti pasitarime nedalyvavę pasiuntiniai, tačiau P. Žadeikis[34], labiau angažavęsis JAV lietuvių išeivijos politiniam procesui, pirmenybę teikė mėnesiu anksčiau JAV

susikūrusiai Lietuvai gelbėti tarybai, todėl skeptiškai vertino tokio organo kūrimą. Tautinio komiteto idėja jau sklandė 1940 m. rugpjūčio mėn. Berne įvykusiame kai kurių diplomatų pasitarime, todėl apie tai sužinojęs P. Žadeikis atsakė S. Lozoraičiui, kad tikslingiau būtų orientuotis į vyriausybės formavimą, tai yra remtis į prezidentu tebesantį A. Smetoną, kuris neutralioje teritorijoje galėtų paskirti ministrą pirmininką, o šis savo ruožtu sudarytų Lietuvos vyriausybę užsienyje[35]. Po Romos pasitarimų S. Lozoraitis rašė P. Žadeikiui, kad „šiuo tarpu tegalima sudaryti komitetą, o ne vyriausybę, nes jos sudarymas galėtų sukelti pripažinimo klausimą, o per tai galėtų susilpninti tų pasiuntinių padėtį, kurie yra pripažįstami“[36]. S. Lozoraitis taip pat užsiminė, kad Europoje preliminariai tokia vyriausybė galėtų būti sudaryta gal tik Ispanijoje[37]. Vis dėlto Lietuvos pasiuntinys Vašingtone, beje, veikiamas JAV lietuvių išeivijos nuotaikų, abejojo formalaus Tautinio komiteto, daugiau negu per pusmetį nieko nenuveikusio, sėkme[38]. Galima sakyti, P. Žadeikis buvo teisus, nes Tautinis komitetas, neturėdamas laisvės veikti tuometinėje kariaujančioje Europoje ir negalėjęs bendrai veiklai konsoliduoti įvairiose šalyse buvusių jo narių, neišplėtė savo veiklos ir tyliai nugrimzdo į užmarštį.

Prieš Lietuvos okupaciją užsienio reikalų ministras J. Urbšys įtaigia forma paskyrė valstybės katastrofos atveju S. Lozoraitį diplomatijos šefu. Tuo metu niekas iš Lietuvos pasiuntinių nepriešTaravo tokiam paskyrimui. Pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis, kaip senosios diplomatų kartos atstovas, galbūt jautė tam tikrą nuoskaudą dėl jo asmenybės „aplenkimo“, šefu paskiriant jaunosios kartos diplomatą (užsienio reikalų ministras net nepaminėjo jo kaip diplomatijos šefo pavaduotojo), ir dėl to, kad buvo neįvertinta pasiuntinybės Vašingtone įtaka ir svarbumas. Todėl jis retsykiais polemizavo su Lietuvos diplomatais dėl galimybių sudaryti diplomatinės tarnybos koordinacinę bei politinę instituciją, kuri suvienytų visus arba dalį pasiuntinių. Apskritai diplomatinės veiklos koordinavimas ir politinių gairių nustatymas yra gana plati tema, verta būti atskiro tyrimo objektu. Čia galima tik paminėti, kad P. Žadeikis Lietuvos politinių gairių nustatymui, kol bus sudaryta egzilinė vyriausybė, siūlė sudaryti penkių akredituotų ministrų kolegiją, į kurią įeitų Lietuvos pasiuntiniai Londone, Buenos Airėse, Berne (išreiškiant kolektyvinę nuomonę su pasiuntiniais Paryžiuje ir prie Tautų Sąjungos), Vatikane (taip pat atsiklausiant ir S. Lozoraičio nuomonės) ir Vašingtone[39]. Kiek anksčiau P. Žadeikis laiške pasiuntiniui Londone Broniui Kaziui Balučiui minėjo mažesnės sudėties kolegiją, į kurią įeitų pasiuntiniai Vašingtone, Londone ir Buenos Airėse, o einantis diplomatijos šefo pareigas dr. J. Šaulys būtų kolegijos dekanas (B. K. Balutis siūlė, kad įgaliotų ministrų „užsienio reikalų kolegijai“ vadovautų A. Smetona[40], tačiau prezidento buvimo JAV sąlyga buvo neužsiimti jokia politine veikla). Pagal P. Žadeikio modelį, kolegijos nariai buvo lygūs, „informuodami vienas kitą veikia savarankiškai“[41]. Toks pasiuntinio Vašingtone modelis faktiškai jau egzistavo nuo pat 1940 m., kai kiekviena tuometinėmis sąlygomis tebeveikusi Lietuvos pasiuntinybė ir joje dirbę diplomatai, atsižvelgdami į vietos aplinkybes ir sąlygas, dirbo ir sprendė savarankiškai, be tam tikros valdžios (kurios, beje, ir nebuvo) nurodymų. Žinoma, priimant nestandartinius sprendimus (dėl atstovybių perdavimo, protesto notų rašymo ir t. t.) Lietuvos diplomatai visada tarpusavyje tardavosi. Šiek tiek vėlesnė P. Žadeikio išplėsta idėja apie akredituotų ministrų kolegiją jau orientavosi į politinių gairių nustatinėjimą. Tikėtina, kad ši P. Žadeikio idėja turėjo vesti vadovaujančio politinio organo išeivijoje sudarymo linkme, tačiau Lietuvos pasiuntinys Buenos Airėse Kazimieras Graužinis manė, kad „gal tai ir įdomi kombinacija, bet gyvenamosiomis aplinkybėmis man atrodo visiškai nereali“[42]. Po kurio laiko P. Žadeikis laiške dr. J. Šauliui rašė, kad A. Smetonai negalint grįžti į okupuotą Lietuvą, santykiuose su kitų šalių vyriausybėmis diplomatijos šefas, du jo pavaduotojai ir kiti pasiuntiniai „užima

moralinę Lietuvos atstovavimo poziciją“, o tarpusavio santykiuose prezidentas A. Smetona kartu su pasiuntiniais sudaro „vyriausiąjį politikos gairių kolegialinį centrą“, kurio rekomendacijos turi pasiūlymų, o ne įsakymų galią[43]. Po prezidento A. Smetonos mirties P. Žadeikis vėl pasiūlė sudaryti „Lietuvos atstovų užsienyje kolegiją“, į kurią jau įeitų diplomatijos šefas ir du jo pavaduotojai[44]. Tačiau remiantis S. Lozoraičio archyvu galima teigti, kad pasiuntinio Vašingtone siūlymas deramo atgarsio nesulaukė, todėl vėliau, atrodo, ir pats P. Žadeikis daugiau nebekėlė pasiuntinių kolegijos, kaip siekiančios tapti rimtu politiniu centru, klausimo. Nors tebeveikusius Lietuvos pasiuntinius jis ir vadino Ministrų kolegija, tačiau tai buvo tik žodžių žaismas, atitinkantis iki tol būtą pasiuntinių veiklos vidaus tvarką tarpusavio informacijos keitimosi ir koordinacijos srityje.

1947 m. rugpjūčio 5–15 d. Paryžiuje vykusioje „Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antroje konferencijoje“ P. Žadeikis pirmą kartą po nepriklausomybės netekimo atvyko į Europą. Lietuvos pasiuntinys Vašingtone šiek tiek rezervuotai žiūrėjo į savo laikiną pasitraukimą iš posto, nes nenorėjo, kad tai turėtų neigiamų padarinių atstovavimo statusui[45]. Kaip jau minėta, JAV Valstybės departamentas ne tik kontroliavo finansinę LDT veiklą, bet ir darė įtaką tiek diplomatų, tiek visos lietuvių išeivijos politinei nuomonei. Tą kartą Valstybės departamentas teigiamai įvertino Lietuvos laisvinimo organizacijų susitikimą ir P. Žadeikio dalyvavimą jame[46] (buvo atvejų, kai JAV valdžios struktūros nepalankiai atsiliepdavo apie Lietuvos diplomatijos šefo vykimą į JAV arba diplomatų idėją suorganizuoti LDT pasitarimą). P. Žadeikis kelias dienas trukusių pasitarimų metu aktyviai dalyvavo tarpusavio diskusijose, tarėsi dėl bendrų diplomatų ir VLIK'o sąlyčio taškų, perskaitė pranešimą apie lietuvių išeivijos politinę veiklą[47].

Dėl penktajame–šeštajame dešimtmečiais vyravusių nesutarimų tarp diplomatų (ypač diplomatijos šefo S. Lozoraičio) ir siekiusio lietuvių išeivijoje seimo ir vyriausybės vaidmens VLIK'o Lietuvos atstovas Vašingtone P. Žadeikis laikėsi nuomonės, kad pasiuntinių ir VLIK'o santykiai negali būti kaip diplomatinių atstovų ir vyriausybės, kol VLIK'o Vykdomoji taryba nebus pripažinta egziline vyriausybe kurioje nors šalyje[48].

1952 m. P. Žadeikis Londone dalyvavo trijų pasiuntinių pasitarime (su S. Lozoraičiu ir B. K. Balučiu) aktualiausiais politiniais klausimais. Pasiuntinių susitikimu labai domėjosi lietuvių politinė išeivija; ji vylėsi, kad bus išspręstas santykių su VLIK'u klausimas. Dešimt pagrindinių JAV lietuvių išeivijoje veikiančių politinių grupių, prieš išvykstant P. Žadeikiui į Londoną, nusiuntė jam laišką, kuriame išreiškė pageidavimą, kad pasiuntiniai ir VLIK'as derintų diplomatinę, politinę veiklą[49]. Susitikimo metu pasiuntiniai svarstė bendradarbiavimo ir pasitarimų su VLIK'u, dr. S. A. Bačkio dalyvavimo VLIK'o Vykdomojoje taryboje ir kitus klausimus[50]. Tuo metu Londone vyko ir Baltijos šalių diplomatų pasitarimas, kuriame P. Žadeikis apžvelgė politinę padėtį JAV bei prezidento dvyliktųjų okupacijos metinių proga paskelbtą laišką, kuriame dar kartą patvirtinama, kad JAV laikosi Baltijos valstybių okupacijos nepripažinimo politikos[51].

Lietuvos pasiuntinys Vašingtone nuolat kėlė Lietuvos klausimą JAV valdžios sluoksniuose. 1951 m. prieš rengiamą „keturių didžiųjų konferenciją“ (JAV, Didžioji Britanija, Prancūzija ir Sovietų Sąjunga) P. Žadeikis, lankydamasis Valstybės departamente, pasidomėjo, ar minėtame susitikime bus svarstomas Baltijos šalių klausimas, tačiau jam buvo pasakyta, kad „esą daug svarbesnių tai konferencijai uždavinių, kaip, pavyzdžiui, nusiginklavimo, Austrijos, Vokietijos problemos ir kitos“[52].

1957 m. gegužės 11 d. mirus Lietuvos diplomatiniam atstovui JAV, nepaprastajam pasiuntiniui ir įgaliotajam ministrui P. Žadeikiui, iki to laiko buvęs jo padėjėjas pasiuntinybės patarėjas J. Kajeckas perėmė Lietuvos atstovo JAV pareigas. Praėjus daugiau nei savaitei Valsty-

bės departamento Baltijos skyriaus viršininkas Howardas Triversas susitikimo su S. Lozoraičiu (jam lankantis JAV) metu pareiškė, kad J. Kajecko pareigų klausimas jau išspręstas[53]. Remiantis J. Kajecko raštu galima teigti, kad Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis norėjo tapti P. Žadeikio įpėdiniu, tačiau Valstybės departamentas nepritarė jo kandidatūrai[54]. Galima prielaida, kad Valstybės departamentas vengė S. Lozoraičio, turėjusio plačius įgaliojimus (diplomatijos šefas, „Kybartų aktų" tituliaras – ministras pirmininkas ir einantis prezidento pareigas). Nors dalis įgaliojimų tebuvo teisinės fikcijos (S. Lozoraitis „Kybartų aktais" paskutinį kartą pasinaudojo 1945 m.), tačiau S. Lozoraitis jų neatsisakė, o atidėjo tinkamesniam laikui. P. Žadeikis taip pat pritarė šiai idėjai, nes, anot jo, „Kybartų Aktai gali reikšti valstybinio kontinuiteto formalinę liniją ir toli gražu nereiškia „vadizmo" kontinuiteto, tai vargu būtų išmintinga vengti kad ir jų panaudojimo kaip vienybinio tikslingumo sumetimais, taip ir tarptautinėms apystovoms tokią kryptį sugestionuojant ateityje"[55].

J. Kajeckui tapus Lietuvos diplomatiniu atstovu JAV, iškilo būtinumas sustiprinti pagrindinę Lietuvos atstovybę. Ilgėjant diplomatinės tarnybos pareigūnų amžiui, kilo jos tęstinumo problema. JAV administracijos nusistatymu buvo pripažįstami tik tie diplomatai, kurie savo karjerą pradėjo dar Lietuvos nepriklausomybės laikais. Kaip tik panašiu metu iš Lietuvos atstovo Paryžiuje pareigų dėl sunkios finansinės padėties ketino pasitraukti dr. S. A. Bačkis ir išvykti į JAV. Valstybės departamentui sutikus, jam buvo pasiūlytos patarėjo pareigos Lietuvos pasiuntinybėje Vašingtone; ten nuo 1960 m. birželio mėn. jis ir pradėjo dirbti. J. Kajeckas tokį paskyrimą įvertino teigiamai: „Šis paskyrimas sustiprins Pasiuntinybę prityrusia jėga ir užtikrins atstovavimo tęstinumą"[56].

IŠVADOS

Sudėtingu Lietuvos istorijos laikotarpiu Lietuvos pasiuntinys P. Žadeikis, atstovavęs senajai diplomatų kartai, buvo aktyvus Lietuvos interesų reiškėjas. Nors dėl didelio atstumo Lietuvos atstovybės Vašingtone ir Europoje dirbusių pasiuntinių tarpusavio veikla nebuvo labai glaudi (P. Žadeikis buvo skeptiškai nusiteikęs Tautinio komiteto atžvilgiu), tačiau, kita vertus, Lietuvos atstovybės Vašingtone ir paties pasiuntinio, kaip tarpininko tarp JAV Valstybės departamento ir lietuvių diplomatų, vaidmuo buvo vienas esminių Lietuvos diplomatinėje tarnyboje.

Nuorodos

[1] Tuometinis Lietuvos diplomatijos šefas dr. S. A. Bačkis 1991 m. rugsėjo 6 d. laiške Lietuvos užsienio reikalų ministrui A. Saudargui pranešė apie savo, kaip diplomatijos šefo, veiklos nutraukimą.

[2] 1957–1968 m. JAV Valstybės departamentas J. Kajecką pripažino kaip laikinąjį reikalų patikėtinį.

[3] 1976–1977 m. JAV Valstybės departamentas S. A. Bačkį pripažino kaip laikinąjį reikalų patikėtinį.

[4] Nuo 1992 m. S. Lozoraitis jaunesnysis buvo paskirtas ambasadoriumi.

[5] A. Gaigalaitė, „Lietuvos diplomatinė tarnyba sovietinės okupacijos išvakarėse", *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1997, t. 36, p. 185, 187, 189, 198, 201, 202.

[6] „Ministro pirmininko pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus telegrama Lietuvos pasiuntinybėms užsienyje", *Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940 m.: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1993, p. 298.

[7] Ibid., p. 304–305.

[8] Lietuvos pasiuntinio Vašingtone P. Žadeikio 1940 m. birželio 26 d. telegrama, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1019, ap. 7, b. 2254, l. 59.

[9] Plačiau apie tai žr.: L. Jonušauskas, „Lietuvos diplomatinė tarnyba 1940–1941 m.", *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 7–19.

[10] K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, Vilnius, 1996, p. 426; dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

[11] Ibid.

[12] P. Žadeikio 1940 m. liepos 25 d. protestas, LCVA, f. R-1019, ap. 1, b. 1, l. 10.

[13] Plačiau apie tai žr.: L. Jonušauskas, op. cit.

[14] *Vyriausybės žinios*, 1940, rugpjūčio 15, Nr. 725, p. 29.

[15] W. J. Hough, „The anexation of the Baltic States and its effect on the development of Law prohibiting forcible scisure of teritory", *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 1985, No. 2, p. 389–390.

[16] P. Žadeikio 1940 m. rugsėjo 14 d. laiškas E. Turauskui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[17] JAV nepripažinimo politikos klausimu neišskirdavo kurios nors šalies, o kalbėdavo apie visas tris Baltijos šalis kartu – Lietuvą, Latviją ir Estiją.

[18] P. Žadeikio 1942 m. gegužės 8 d. laiškas B. K. Balučiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje. Tremtinių Sibire klausimas buvo keliamas ir 1942 m. sausio 17 d. bei kovo 23 d. P. Žadeikio notose, ibid.

[19] Dr. S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)", *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 36, p. 32.

[20] P. Žadeikio 1942 m. sausio 12 d. laiškas A. Smetonai, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 456.

[21] P. Žadeikio 1940 m. rugsėjo 14 d. laiškas E. Turauskui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[22] P. Žadeikio 1941 m. sausio 3 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[23] Ibid.

[24] P. Žadeikio 1941 m. gegužės 16 d. laiškas S. Girdvainiui, ibid.

[25] P. Žadeikio 1941 m. liepos 25 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[26] Ibid.

[27] P. Žadeikio 1942 m. kovo 17 d. laiškas A. C. Cicognani, ibid.

[28] S. Lozoraičio 1941 m. sausio 18 d. laiškas K. Škirpai, ibid.

[29] S. Lozoraičio 1940 m. rugpjūčio 8 d. raštas P. Žadeikiui, ibid.

[30] P. Žadeikio 1940 m. rugpjūčio 24 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[31] S. Lozoraičio 1940 m. spalio 18 d. laiškas P. Žadeikiui, ibid.

[32] Berno susitikime nedalyvavo pasiuntiniai Londone B. K. Balutis ir Buenos Airėse K. Graužinis.

[33] Plačiau apie tai žr.: L. Jonušauskas, op. cit.

[34] P. Žadeikio 1941 m. spalio 29 d. laiškas A. Smetonai, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, p. 445.

[35] P. Žadeikio 1940 m. rugsėjo 3 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[36] S. Lozoraičio 1940 m. spalio 19 d. laiškas P. Žadeikiui, ibid.

[37] Ibid.

[38] P. Žadeikio 1941 m. gegužės 16 d. laiškas S. Girdvainiui, ibid.

[39] P. Žadeikio 1942 m. kovo 6 d. laiškas K. Graužiniui, ibid.

[40] P. Žadeikio 1942 m. vasario 5 d. laiškas B. K. Balučiui, ibid.

[41] Ibid.

[42] K. Graužinio 1942 m. kovo 25 d. laiškas A. Smetonai, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, p. 346.

[43] P. Žadeikio 1942 m. rugsėjo 21 d. laiškas dr. J. Šauliui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[44] P. Žadeikio 1946 m. birželio 22 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[45] P. Žadeikio 1947 m. kovo 14 d. laiškas B. K. Balučiui, ibid.

[46] P. Žadeikio 1947 m. birželio 20 d. atmintinė, ibid.

[47] Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrosios konferencijos trečias posėdis, 1947 m. rugpjūčio 6 d., ibid.

[48] P. Žadeikio 1948 m. rugsėjo 27 d. raštas, ibid.

[49] Dešimties politinių grupių atstovų 1952 m. birželio 7 d. laiškas P. Žadeikiui, ibid.

[50] Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir Lietuvos pasiuntinių ministerio Londone B. K. Balučio ir ministerio Vašingtone P. Žadeikio pasitarimų, įvykusių Londone 1952 m. nuo birželio 26 d. iki liepos 7 d., protokolas, ibid.

[51] Baltijos šalių diplomatinių atstovų pasitarimas 1952 m. birželio 27–30 d., ibid.

[52] P. Žadeikio 1951 m. kovo 1 d. atmintinė, ibid.

[53] S. Lozoraičio 1957 m. gegužės 21 d. atmintinė, ibid.

[54] J. Kajecko 1957 m. rugpjūčio 9 d. atmintinė, ibid.

[55] P. Žadeikio 1948 m. rugsėjo 27 d. raštas, ibid.

[56] „„Laisvos Lietuvos Atstovybė Vašingtone". Pokalbis su Lietuvos atstovu Juozu Kajecku apie Atstovybės teises, darbus ir JAV-bių laikyseną Lietuvos reikalu", *Lietuvių dienos*, 1961, Nr. 2, p. 7.

Gauta 2002 08 12

Lietuvos Respublikos
užsienio reikalų ministerija,
J. Tumo-Vaižganto g. 2, Vilnius

Laurynas Jonušauskas

DIPLOMATIC REPRESENTATION OF LITHUANIA IN WASHINGTON IN THE 40S–50S

Summary

After the occupation of Lithuania by the Soviets in 1940, the Lithuanian Mission in Washington became almost the most important anchor of the Lithuanian Diplomatic Service. This article reviews work of the Lithuanian Mission in Washington in the 40s–50s. At that time the Lithuanian ambassador was Povilas Žadeikis who was an active speaker for the interests of Lithuania in the USA government. He raised the questions regarding the formation of the Lithuanian exile government and "freezing" of the Lithuanian capital, which was in the US Reserve, in the bank. He was also very active within the diplomatic service, considered and made various proposals to the council members regarding forms of political authorities in exile.

Due to big distance between the Lithuanian Missions in Washington and Europe, the activities of the corresponding ambassadors were not very concerted (Povilas Žadeikis was very sceptical regarding the National Committee). However, on the other hand, the role of the Lithuanian Mission and the representative himself as of a mediator between the US authorities and Lithuanian diplomats was one of the most essential in the Lithuanian Diplomatic Service.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

Arūnas Streikus

Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1940–1990 m. Panašumai ir skirtumai

Pratęsiant besiformuojančią istoriografijos tendenciją, šiame straipsnyje, remiantis prieinamais naujausiais tyrimais ir archyvinių šaltinių duomenimis, mėginta palyginti didžiausių religinių organizacijų padėtį buvusiose sovietinėse Baltijos respublikose, išryškinti jos panašumus ir specifiką kiekviename krašte, pateikti galimas skirtumų priežasčių interpretacijas. Straipsnyje daugiausia dėmesio skirta Bažnyčios padėčiai Latvijoje ir Estijoje, kadangi situacija Lietuvoje yra daugiau ar mažiau tyrinėta ir skaitytojui žinoma.

ĮVADAS

Vienu metu tapusios sovietinės ekspansijos aukomis, visos trys Baltijos šalys susidūrė su tomis pačiomis prievartinio senosios tvarkos ardymo formomis, patyrė tas pačias sovietinės sistemos nulemtas visuomenės gyvenimo deformacijas. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad sovietizacijos scenarijus ir vėlesni politiniai, ekonominiai, socialiniai bei kultūriniai procesai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo labai panašūs, atidesnė analizė gali atskleisti ir gana svarbius skirtumus, kuriuos lėmė kiekvienos šalies specifika, nevienoda visuomenės reakcija. Negalima visiškai ignoruoti ir diegusiųjų bei saugojusiųjų sovietinę sistemą Baltijos šalyse galimybės, nors ir labai siauru aspektu, pasirinkti vienus ar kitus veikimo būdus.

Vienas svarbiausių sovietų režimo politikos komponentų, kurį skaudžiai pajuto okupuotų Baltijos šalių gyventojai, buvo jo agresyvi antireliginė veikla. Prievartinis visuomenės ateizavimas turėjo du tarpusavyje glaudžiai susijusius tikslus: pirma, taip siekta eliminuoti religinių organizacijų įtaką, kėlusią pavojų režimo stabilumui; antra, ryšio su tradicine religija nutraukimas ar bent jau susilpninimas buvo sudedamoji senojo tautinio-kultūrinio identiteto naikinimo ir naujo, sovietinio, kūrimo dalis. Okupuotose Baltijos valstybėse, žinoma, buvo naudojami Sovietų Sąjungoje per du dešimtmečius gerai išbandyti pagrindiniai antibažnytinės veiklos modeliai ir metodai. Tačiau istorinės analizės požiūriu labai svarbu nustatyti, ar būta, o jeigu taip, tai kokių bendro modelio variacijų viso Baltijos šalių regiono ir kiekvienos iš jų atskirai atveju. Dar svarbesnis klausimas: kaip kiekvienos šalies religinės organizacijos ir visuomenė reagavo į sovietų režimo pastangas sunaikinti tikėjimą ir kokie buvo to padariniai?

Lyginamieji Baltijos šalių naujausios istorijos tyrimai aktualūs ir šiandien, nes jie yra vienas iš būdų, padedančių suvokti tarp dar visai neseniai sesėmis vadintų trijų tautų egzistuojančius skirtumus, kurie išryškėjo, išblėsus išsivadavimo euforijai. Jau išeivijos tyrinėtojai suvokė komparatyvistinio metodo galimybes ir bandė jį pritaikyti sovietinio valdymo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje analizei. Bene geriausiai Lietuvoje žinomas tokios analizės pavyzdys – Romualdo Misiūno ir Reino Taageperos parengta apžvalginė studija[1]. Tiesa, religinės situacijos lyginimui šiame darbe

skirta nedaug vietos. Bandymų analizuoti konkrečiai Bažnyčios padėtį sovietinėse Baltijos respublikose, naudojant tam lyginamąjį metodą, taip pat būta. Tarp jų išsiskiria Vytauto Vardžio straipsnis, kuriame jis siekė nustatyti Bažnyčios vaidmenį išlaikant tautinį lietuvių, latvių ir estų identitetą[2]. Tiesioginių šaltinių ir laiko perspektyvos trūkumas neleido minėtiems autoriams daryti patikimų išvadų, todėl jie pateikė tik bendrą turėtos informacijos apžvalgą.

Posovietiniu laikotarpiu, atsivėrus slaptų archyvų durims ir išnykus ideologiniams suvaržymams, sovietinės praeities tyrimai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje pasidarė viena iš prioritetinių istoriografijos krypčių. Lietuvoje šio laikotarpio tematikai skirtuose darbuose iki šiol dominuoja aprašomasis metodas, tačiau pastaruoju metu ir šią mūsų praeities atkarpą vis dažniau bandoma analizuoti, naudojant įvairesnius metodus ir rakursus. Pažymėtini bandymai lyginti kai kuriuos sovietmečio reiškinius Baltijos šalyse[3].

Kokybiškai atlikti autoriaus pasirinktą tyrimą šiek tiek trukdo tai, kad didžioji dauguma naujausių tyrimų, kuriuose nagrinėjamas religinis gyvenimas sovietinėje Latvijoje ir Estijoje, yra publikuoti šių šalių valstybine kalba arba nepasiekia Lietuvos[4]. Šiame straipsnyje panaudoti faktai apie Bažnyčios padėtį kaimyninėse valstybėse daugiausia paimti iš anglų ir vokiečių kalbomis paskelbtų publikacijų. Kitą svarbų informacijos šaltinį sudarė Rusijos Federacijos valstybiniame archyve saugomi Religinių kultų reikalų tarybos (toliau – RKRT*) prie SSRS MT, kuriai Sovietų Sąjungoje priklausė svarbiausias vaidmuo kontroliuojant visų (išskyrus Rusijos Stačiatikių Bažnyčią) konfesijų veiklą, dokumentai. Taip pat panaudoti kai kurie sovietų saugumo ir partinių struktūrų dokumentai iš Latvijos ir Estijos valstybinių archyvų.

BAŽNYČIOS PADĖTIS OKUPACIJOS IŠVAKARĖSE IR PIRMOJO SUSIDŪRIMO SU SOVIETŲ REŽIMU PADARINIAI

Visuomenės modernėjimo ir tautinio identiteto formavimosi procesai Lietuvoje labai skyrėsi nuo vykusių Latvijoje ir Estijoje. Pastarosiose XIX a. socialiniai pokyčiai prasidėjo keliais dešimtmečiais anksčiau, nes čia anksčiau buvo panaikinta asmeninė valstiečių priklausomybė nuo dvarininkų, be to, buvo palankesnės sąlygos pramonei plėtotis. Tai atvėrė kelią sparčiam miestų, kuriuos užpildė išlaisvinti, tačiau žemės negavę latvių ir estų valstiečiai, augimui. Lietuvos atsilikimas urbanizacijos procese aiškiai buvo matomas dar ir XX a. viduryje: 1940 m. Latvijoje ir Estijoje miesto gyventojai sudarė apie 35 proc. visų gyventojų, Lietuvoje – 24 proc.; atitinkamai 1950 m. – 45–47 proc. ir 28 proc.[5] Dėl istorinių priežasčių religija taip pat netapo svarbiu latvių ir estų tautinio tapatumo elementu. Caro valdžios politika visuomenės elito daugumą Latvijoje ir Estijoje sudariusių vokiečių atžvilgiu buvo kur kas švelnesnė nei lenkiškojo Lietuvos elito atžvilgiu, Liuteronų Bažnyčia (toliau – LB) nepersekiota taip smarkiai kaip Katalikų Bažnyčia (toliau – KB). Be to, latviai ir estai LB neturėjo tokios įtakos, kokią jau XIX a. turėjo lietuviai KB (vyskupas Motiejus Valančius). Dėl šių priežasčių Latvijoje ir Estijoje LB žemesniųjų visuomenės sluoksnių sąmonėje labiau asocijavosi su vokiečių ponų bažnyčia negu KB Lietuvoje – su lenkų ponų[6]. Religijai tapti svarbiu latvių ir estų tautinio identiteto komponentu trukdė ir didesnis nei Lietuvoje konfesinis heterogeniškumas. Lietuvoje katalikai sudarė beveik 90 proc. tikinčiųjų, o Estijoje LB priklausė apie 75 proc. tikinčiųjų, Latvijoje – tik 55 proc.

Ankstyvesnė urbanizacija ir menkas religijos ryšys su tautiškumu nemažai prisidėjo

* Nuo 1965 m. – Religijos reikalų taryba (RRT).

prie gerokai spartesnės sekuliarizacijos Latvijoje ir Estijoje. Pavyzdžiui, Estijoje krikštijamų vaikų skaičius jau XX a. pirmoje pusėje sumažėjo nuo 92 proc. iki 77 proc.[7], o Lietuvoje ir toliau išliko per 90 proc. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Baltijos valstybėse didžiausių konfesijų parapijų tinklo tankumas ir dvasininkų skaičius taip pat buvo labai nevienodi (žr. 1 lentelę). Be to, nereikia pamiršti gausaus vienuolių būrio Lietuvoje, ko nebuvo kaimyniniuose protestantiškuose kraštuose.

1 lentelė. Dvasininkai ir parapijos Baltijos šalyse sovietų okupacijos išvakarėse

	Katalikų Bažnyčia		Liuteronų Bažnyčia		Stačiatikių Bažnyčia	
	Kunigai	Parapijos	Pastoriai	Parapijos	Popai	Parapijos
Lietuva[8]	1279	756	32		32	45
Latvija[9]	192	177	288	328		164
Estija[10]	14	10	209	195		164

KB Lietuvoje kaip ir LB Latvijoje bei Estijoje 1918–1940 m. buvo sudarytos palankios sąlygos savo tiesioginei misijai atlikti. Jų padėtis buvo įtvirtinta teisiškai, dvasininkai buvo rengiami universitetų teologijos fakultetuose, valstybinėse mokyklose dėstyta tikyba, Bažnyčia disponavo gana didele nuosavybe. Viso to Bažnyčia neteko prasidėjus sovietų okupacijai. 1940–1941 m. visose Baltijos šalyse Bažnyčia patyrė panašius išbandymus. Tuo metu sovietų režimo politika religijos atžvilgiu dar buvo agresyviai fundamentalistinė, siekiant per trumpą laiką sunaikinti institucines religijos formas. Tai, kas kituose Sovietų Sąjungos regionuose buvo padaryta per du dešimtmečius, okupuotose Baltijos šalyse turėjo būti įvykdyta per kelerius metus. Per trumpą laiką buvo sugriautas teisinis religinių organizacijų apsaugos mechanizmas, nacionalizuotas visas jų turtas, Bažnyčia visiškai išstumta iš viešojo gyvenimo, radikaliai apribota sielovadinio darbo erdvė.

Kadangi 1940 m. vasarą visuose Baltijos šalyse veikusiuose universitetuose buvo uždaryti teologijos fakultetai, Bažnyčia praktiškai neteko galimybės rengti naujų dvasininkų. Kiek geresnė padėtis šiuo atžvilgiu buvo Lietuvoje, kur KB turėjo alternatyvią kunigų rengimo seminarijose sistemą. Nors ir patirdamos daug trukdymų, kunigų seminarijos Vilniuje ir Kaune sugebėjo nenutraukti mokymo ir 1940–1941 m. Priskirti „klasinio priešo“ kategorijai visų konfesijų dvasininkai Baltijos šalyse jau 1940–1941 m. tapo vienu iš sovietinio teroro taikinių. 1941 m. birželio mėn. Lietuvoje buvo nužudyta arba ištremta 52[11], Latvijoje – 23[12], Estijoje – 18 įvairių konfesijų dvasininkų[13].

Tiesa, ne visos konfesijos nukentėjo vienodai. Baltijos šalyse, ypač Latvijoje ir Estijoje, buvo nemaža stačiatikių bendruomenė. 1940–1941 m. padėjusi panaikinti šių šalių Stačiatikių Bažnyčios (toliau – SB) autonomiją ir atkurti jos kanoninę priklausomybę nuo kontroliuojamos Maskvos patriarchijos, sovietų valdžia, panašiai kaip Besarabijoje, Vakarų Ukrainoje ir Baltarusijoje, tikėjosi ją panaudoti kaip vieną iš okupuotos teritorijos integravimo įrankių[14]. Todėl jau 1940–1941 m. SB padėtis Baltijos kraštuose buvo sąlyginai geresnė nei kitų konfesijų; dar labiau ši tendencija išryškėjo pokario metais.

SOVIETŲ VALDŽIOS PASTANGOS SUKURTI KONTROLIUOJAMĄ BAŽNYČIĄ 1944–1949 m.

Sovietų armijai reokupuojant Baltijos šalis, Bažnyčios būklė buvo dar sunkesnė nei 1940–1941 m. Daug maldos namų slenkant frontui buvo apgadinta ar visiškai sugriauta (pavyz-

džiui, Estijoje karo metu sunaikintos 24, t. y. daugiau nei dešimtadalis visų liuteronų kirchių[15]), į Vakarus pasitraukė nemaža dalis dvasininkų. Šiuo atžvilgiu itin skaudžiai nukentėjo LB Latvijoje ir Estijoje, iš kur 1944 m. pabaigoje pasitraukė apie pusę liuteronų pastorių[16]. Padėtį dar labiau komplikavo tai, kad išvyko ir beveik visa LB vadovybė. Pavyzdžiui, iš Latvijos pasitraukė ne tik arkivysk. Teodoras Grünbergas, bet ir dauguma konsistorijos narių, dekanų bei Teologijos fakulteto dėstytojų[17]. Panaši padėtis buvo ir Estijoje. 1944 m. pabaigoje čia tebuvo likę 70 pastorių[18]. Tai, kad didelių išbandymų akivaizdoje savo bendruomenes paliko tiek daug liuteronų dvasininkų, turėjo dvejopų padarinių. Pirma, dėl to dar labiau sumažėjo ir iki tol ne itin didelis pasitikėjimas LB Latvijoje ir Estijoje. Antra, sovietų valdžiai buvo daug lengviau kontroliuoti vadovavimą bažnytinei organizacijai.

Latvijos LB vadovybę sovietų valdžia ėmė kontroliuoti jau 1946 m. pradžioje. Po to, kai 1946 m. vasario mėn. buvo suimti arkivysk. T. Grünbergo pavedimu konsistorijos prezidento pareigas ėjęs Karlis Irbė ir dar du jos nariai, Latvijos LB konsistoriją sudarė tik du asmenys, vienas iš kurių buvo sovietų saugumo agentas[19]. 1946 m. kovo 8 d. konsistorijos prezidentu jie išrinko sovietų valdžiai visiškai priimtiną kandidatą Gustavą Tursą, kuris šias pareigas ėjo net iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Jam tapus Latvijos LB vadovu, atsisakyta ankstesnės neutralios laikysenos ir pradėta vykdyti sugyvenimo su valdžia politika. Izoliavus senuosius Latvijos LB lyderius, praktiškai buvo palaužtos ir pastangos apginti Bažnyčios autonomiją. 1946–1947 m. pagal sovietų valdžios nustatytą tvarką Latvijoje įvykdyta liuteronų parapijų ir dvasininkų registracija, o galutinai Bažnyčios priklausomybė nuo valstybės įtvirtinta 1948 m. kovo mėn. generalinio sinodo patvirtintu nauju Latvijos LB statutu.

Estijos LB valdymo tęstinumas nutrūko praktiškai jau 1944 m. pabaigoje, kai vienintelis šalyje likęs vysk. Johano Kõppo pavaduotojas, vengdamas arešto, pradėjo slapstytis. Buvo sudaryta laikinoji konsistorija, kuri prezidentu išrinko Talino katedros pastorių Augustą Pähną. Naujoji Estijos LB vadovybė nuo pat pradžių ėmė bendradarbiauti su valdžia, todėl pastaroji kurį laiką jai neturėjo didesnių priekaištų[20]. Liuteronų parapijų ir dvasininkų registracija Estijoje buvo baigta jau 1946 m. Estijos LB tuoj pat po karo įsitraukė ir į „patriotinę“ veiklą: sovietinių švenčių proga buvo rengiamos iškilmingos pamaldos, pastoriai gavo nurodymus agituoti, kad gyventojai dalyvautų rinkimuose ir pan. Tiesa, formaliai prie sovietinės sistemos LB Estijoje buvo priderinta kiek vėliau nei Latvijoje. Generalinis sinodas, patvirtinęs naują Bažnyčios vadovybę[21] ir statutą, įvyko tik 1949 m. spalio mėn.

Kitokia organizacinė struktūra – vyskupijų priklausomybė nuo Vatikano – ir tai, kad dauguma vyskupų, artinantis sovietų armijai, liko savo vietose, KB Lietuvoje ir Latvijoje padėjo ilgiau išsaugoti vidinį savarankiškumą. Katalikų parapijų ir dvasininkų registracija pagal sovietinę tvarką prasidėjo tik 1948 m. antroje pusėje, vidinį KB gyvenimą ir sovietmečiu formaliai reguliavo *Codex Iuris Canonici*, o ne valdžios primesti nacionaliniai statutai, kaip LB ar SB atvejais. Tokiomis sąlygomis kunigai galėjo elgtis daug laisviau, žinodami, kad dėl drąsesnio žodžio ar sovietų valdžios apribojimų nepaisymo negresia vidinės bažnytinės sankcijos. Skirtingą katalikų ir liuteronų dvasininkų aktyvumą Baltijos šalyse iš dalies rodo ir sovietų režimo 1944–1949 m. vykdytų represijų statistika: Lietuvoje per tuos metus buvo suimti ir nuteisti 274[22], Latvijoje – apie 40 katalikų kunigų[23]. Tuo tarpu liuteronų dvasininkai nukentėjo kur kas mažiau: Latvijoje buvo suimti ir nuteisti 27[24], o Estijoje – 23 pastoriai[25].

Būtent kontrolės įgijimas ir religinių organizacijų politinės paramos užsitikrinimas buvo svarbiausi sovietų valdžios religinės politikos uždaviniai, kuriuos pirmaisiais pokario metais spręsti turėjo SSRS–Vokietijos karo metu sukurtos naujos religinio gyvenimo kontrolės insti-

tucijos – RKRT ir Rusijos SB reikalų taryba (toliau – RSBRT). Galima teigti, kad bent jau iki Josifo Stalino mirties šios institucijos tebuvo įrankis sovietų saugumo rankose ir jo valios vykdytojos. Ne tik RKRT ir RSBRT vadovais, bet ir jų įgaliotiniais sovietinėse respublikose (ne išimtis ir Pabaltijys) buvo paskirti anksčiau sovietų saugumo struktūrose dirbę asmenys.

Nemažą įtaką valdžios ir Bažnyčios santykiams okupuotose Baltijos šalyse 1944–1949 m. turėjo Bažnyčios pozicija ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžio atžvilgiu. Bažnytinės hierarchijos laikysena Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje šiuo atžvilgiu nebuvo vienoda, tačiau tai priklausė ne nuo konfesijos, o nuo asmenybių ir Bažnyčios stipresnio ar silpnesnio angažavimosi bendriems tautiniams interesams. Pirmieji viešai prieš ginkluotą pogrindį prabilo Estijos LB ir Latvijos KB vadovai. Rygos arkivysk. Antonijus Springovičius jau 1945 m. kovo 20 d. ragino pasiduoti miškuose besislapstančius vyrus. Tuo tarpu Latvijos LB besąlygiškai paklusti sovietų režimui pirmą kartą paragino tik po to, kai 1946 m. kovo mėn. jai vadovauti pradėjo G. Tursas[26]. Lietuvoje gi net iki 1947 m. vidurio dauguma vyskupijų valdytojų nepasidavė valdžios spaudimui pasmerkti ginkluotąjį pasipriešinimą, o Vilkaviškio ir Kaišiadorių vyskupijų administratoriai to nepadarė iki 1949 m.

Tačiau Bažnyčios hierarchų vieši pareiškimai, atrodo, nedarė didesnės įtakos ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžiui. Partizanai suprato, kad tai ne autentiška, o šiurkščiu spaudimu išgauta Bažnyčios nuomonė, todėl ignoravo tokius atsišaukimus. Be to, nemažai eilinių katalikų kunigų ir liuteronų pastorių visose Baltijos šalyse rėmė partizanus materialiai ir dvasiškai, kai kurie tiesiogiai dalyvavo partizanų junginių veikloje. Pavyzdžiui, kun. Antonas Juchnevičius kurį laiką net vadovavo rytinėje Latvijoje veikusiai partizanų grupuotei „Latvijos Tėvynės gynėjų sąjunga“. Nepaisant arkivysk. A. Springovičiaus viešos pozicijos, ginkluota rezistencija buvo gausiausia ir geriausiai organizuota būtent katalikiškoje rytinėje Latvijos dalyje[27]. Tačiau ginkluotojo pasipriešinimo regioninės specifikos Latvijoje negalima sieti vien su konfesinės padėties skirtumais. Mat Latgalos regionas Latvijoje išsiskyrė ne tik savo katalikiškumu, bet ir mažiausiai pažeista kaimo bendruomene. Iki XVIII a. pabaigos ji priklausė jungtinei Lenkijos ir LDK respublikai, baudžiava čia taip pat panaikinta tik 1861 m., todėl Latgala savo socialine sankloda beveik niekuo nesiskyrė nuo Lietuvos.

Kita vertus, sovietų valdžiai pradėjus varžyti Bažnyčios veiklą, partizanai pasijuto ne tik tautos laisvės, bet ir tikėjimo gynėjais, o tai religingiems kovotojams buvo nemenka dvasinė parama. Tarp dokumentų, kuriuos 1947 m. pabaigoje, pirmą kartą sėkmingai prasiveržę pro „geležinę uždangą“, į Vakarus atgabeno Lietuvos partizanų atstovai, buvo ir Lietuvos katalikų laiškas popiežiui, kuriame prašoma jo užtarimo. Šiame kreipimesi būtent tikėjimas parodomas kaip viena svarbiausių bolševikų ir lietuvių tautos tragiško susidūrimo priežasčių. Apibūdinus sovietų valdžios vykdomas antibažnytinės politikos priemones, konstatuojama: „Jūsų Šventybės vadovaujami katalikiškos Lietuvos vaikai vieninteliai esame katalikai šiaurėje, lyg salelė, apsupta kitatikių jūros. Tokio spaudimo ilgai neišlaikysime, žūsime visi. Mūsų tikėjimas, papročiai, tradicijos, net mūsų kalba bus išnaikinta“[28].

Labiau sekuliarizuotose Latvijoje ir Estijoje šis aspektas nebuvo toks svarbus kaip Lietuvoje, kur glaudi tautiškumo ir religijos sąsaja, be abejonės, stiprino patriotizmą, kuris buvo viena iš pasipriešinimo paskatų. Religijos vaidmuo reiškėsi ir kitais, netiesioginiais būdais. Kitaip negu katalikybė, protestantizmas akcentuoja subjektyvią religinę sąmonę ir individualų kelią į išganymą, be to, katalikybėje stipresnis jausminis, į anapusybę orientuotas pradas. Ilgainiui tai formavo bendrus tautinio charakterio bruožus: katalikų atveju – stipresnį angažavimąsi idealioms ir bendruomeninėms vertybėms. Filosofas Juozas Girnius tai įvardijo kaip lietuviams labiau būdingą idealistinį principin-

gumą, priešindamas jį racionaliam prisitaikymui, kuris, jo manymu, būdingesnis mūsų kaimynams latviams ir estams[29]. Taigi apibendrinant galima teigti, kad religija mažiau sekuliarizuotoje Lietuvoje galėjo atlikti tik tiesioginius ginkluotojo pasipriešinimo motyvus stiprinančio veiksnio vaidmenį. Santykinai didesnį ginkluotojo pasipriešinimo mastą Lietuvoje nei kituose Baltijos kraštuose pirmiausia reikėtų aiškinti palankesnėmis socialinėmis-ekonominėmis sąlygomis ir istorinėmis tradicijomis.

KB Latvijos metropolito, arkivysk. A. Springovičiaus pademonstruotas politinis lojalumas kartu su tvirta laikysena Bažnyčios vidinės autonomijos klausimu sovietų valdžiai iškėlė sudėtingą dilemą, kurios sprendimas užtruko net iki šeštojo dešimtmečio pradžios. Maskva iš pradžių buvo linkusi pasinaudoti arkivysk. A. Springovičiaus viešos laikysenos pranašumais, nekreipdama dėmesio į jo užsispyrimą ginant Bažnyčios laisvę. 1945 m. rugpjūčio mėn. RKRT pirmininkas Igoris Polianskis rašė: „Atsižvelgiant į tai, kad kiti katalikų vyskupai Lietuvos TSR ir vakarinėse Ukrainos TSR srityse elgiasi nelojaliai Tarybų valdžios atžvilgiu ir nėra jokių požymių, kad jų pozicija pasikeis, RKRT mano, kad būtų tikslinga, nepaisant Springovičiaus atsidavimo popiežiui, ne tik užmegzti su juo dalykinius ryšius dėl katalikų bažnyčios reikalų Latvijos TSR, bet ir iškviesti Springovičių į Maskvą, dar kartą su juo aptarti svarbiausius klausimus ir, jeigu pokalbis duos teigiamų rezultatų, suteikti daugiau galimybių veikti katalikų bažnyčiai Latvijos TSR“[30].

Matyt, pokalbio rezultatai patenkino sovietų valdžios atstovus, nes 1945 m. pabaigoje SSRS MT pirmininko pavaduotojas Viačeslavas Molotovas pritarė RKRT pasiūlymui vietoj uždaryto katalikų Teologijos fakulteto Rygos universitete leisti atidaryti seminariją, kuri pradėjo veikti 1946 m. pavasarį. Taip greičiausiai norėta paspausti ir LB vadovybę, kad ji atsisakytų neutralios laikysenos, nes tuo pat metu pateiktas jos prašymas dėl liuteronų Teologijos instituto buvo atmestas[31]. Visišką politinį lojalumą rodžiusiam arkivysk. A. Springovičiui taip pat leista susisiekti su Vatikanu dėl vyskupų augziliarų įšventinimo. Kai 1947 m. vasarą sovietų saugumo kontroliuojamu neoficialiu kanalu[32] buvo gautas Vatikano pritarimas pasiūlytiems kandidatams, vyskupais iškilmingai buvo įšventinti Peteris Strodas ir Kazimieras Dulbinskis. Tuo pat metu Lietuvoje vyskupai vienas po kito buvo suimami, o apie naujų įšventinimą negalėjo būti net kalbos.

Tačiau ne visi netgi RKRT sutiko su tokia taktika KB atžvilgiu Latvijoje. 1946 m. pabaigoje RKRT nariai G. Vračiovas ir N. Uzkovas griežtai kritikavo RKRT įgaliotinio Latvijos SSR darbą ir ypač jo santykius su arkivysk. A. Springovičium, kuris, anot jų, vedžioja tarybų valdžią už nosies ir naudoja gerus santykius su valdžia KB padėčiai sustiprinti[33]. Sovietų valdžios santykiai su arkivysk. A. Springovičium atšalo apie 1948 m., kai jis, apeliuodamas į Bažnyčios teisę, pasipriešino registracijai. Santykiai dar labiau pablogėjo, kai arkivysk. A. Springovičius, nesuderinęs su valdžia, išsiuntinėjo aplinkraštį dėl jubiliejinių metų šventimo, o 1950 m. rugpjūčio mėn. atsisakė prisidėti prie Rusijos SB patriarcho kreipimosi į visas krikščionių bažnyčias taikos klausimu, kuriame buvo neigiamai atsiliepta apie Vatikano politiką. Dėl tokių Latvijos KB hierarcho veiksmų netgi planuota uždaryti kunigų seminariją Rygoje arba sujungti ją su Kauno kunigų seminarija[34].

Arkivysk. A. Springovičiaus atsisakymas viešai kritikuoti popiežių galutinai sugriovė sovietų valdžios nuo 1945 m. puoselėtus planus kuo labiau sumažinti išorinio pasaulio įtaką religiniam gyvenimui Baltijos šalyse. Sovietų valdžia suprato, kad vakarietiška KB ir LB kilmė bei stiprūs ryšiai su laisvajame pasaulyje esančiais centrais bus didelė kliūtis sklandžiai sovietizuoti šį regioną. Tačiau užsienio ir vidaus politikos aplinkybės neleido pasikliauti vien prievarta ir vertė ieškoti kitokių būdų, kaip apriboti katalikybės ir liuteronybės įtaką. Vienas iš tokių 1944–1949 m. naudotų būdų buvo SB stiprinimo kaip atsvaros KB ir LB taktika, ku-

rios apraiškų, kaip minėjome, būta jau 1940–1941 m. 1945 m. kovo 17 d. J. Stalinas pritarė RSBRT pirmininko Georgijaus Karpovo pasiūlytoms priemonėms, kurios turėjo sustiprinti SB padėtį Ukrainoje, Baltarusijoje, Lietuvoje ir Latvijoje, kad ji galėtų konkuruoti su KB ir unitais[35]. Tačiau ši taktika nebuvo veiksminga ne tik Lietuvoje, kur SB buvo negausi, jai priklausė vien čia gyvenę rusai[36], bet ir Latvijoje bei Estijoje, kur SB turėjo daug tvirtesnes pozicijas taip pat ir tarp latvių bei estų. Neįgyvendintas taip pat liko RKRT įgaliotinio Latvijos SSR Valdemaro Šeškeno sumanymas inicijuoti LB ir SB susijungimą šioje respublikoje[37], Estijoje sovietų saugumas nesėkmingai bandė pastūmėti į SB glėbį kai kurias „Moravijos brolių" sektai priklausiusias bendruomenes[38].

Kadangi SB rėmimo taktikos galimybės Pabaltijyje buvo ribotos, kartu buvo naudojama ir Bažnyčios skaldymo taktika. KB atveju tai pirmiausia reiškė pastangas sukurti vadinamąją tautinę, nepriklausomą nuo Vatikano bažnyčią. Jau 1945 m. RKRT analizavo galimybę „iš aukštų katalikų dvasininkų suburti grupę, kuri galėtų ne tik deklaratyviai reikšti savo prielankumą tarybų valdžiai, bet ir nutrauktų santykius su Vatikanu bei sukurtų autokefalinę katalikų bažnyčią"[39]. Nors suburti tokią grupę sekėsi sunkiai, planų sukurti tautinę bažnyčią neatsisakyta iki pat šeštojo dešimtmečio pradžios. 1949 m. pradžioje I. Polianskis pasakojo SSRS AT pirmininkui Klimentui Vorošilovui, kad tautinė katalikų bažnyčia pirmiausia bus sukurta Lietuvoje, paskui Latvijoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje. Įsijautęs jis net siūlė pradėti organizuoti pasaulinį antipopiežišką sąjūdį[40].

Paskutinį, tačiau didžiausią išbandymą šiuo atžvilgiu Lietuvos ir Latvijos dvasininkai patyrė 1949 m. vasarą. Lietuvoje RKRT įgaliotinis vertė kunigus pasirašyti popiežiaus politiką smerkiantį atvirą laišką[41], Latvijoje mėginta palaužti vyskupus. 1949 m. liepos pabaigoje į Rygą atvykęs RKRT pirmininko pavaduotojas Jurijus Sadovskis reikalavo iš arkivysk. A. Springovičiaus, kad jis bent atsiribotų nuo politinės Romos laikysenos, išlikdamas paklusnus religijos klausimais[42]. Tuo tarpu 1949 m. gegužės mėn. suimtą vysk. K. Dulbinskį, naudodami savo metodiką, bandė paveikti MGB tardytojai. Tačiau nė viena iš šių akcijų sovietų valdžiai nepavyko pasiekti trokštamų rezultatų ir tautinės katalikų bažnyčios idėja buvo laikinai nustumta į šalį. Bažnyčios skaldymo taktika beveik nebuvo naudojama prieš Latvijos ir Estijos LB, nes, kaip matėme, ją daug greičiau nei KB pavyko priversti paklusti valdžios kontrolei.

NETIKRAS PAVASARIS 1950–1968 m.

Rytinei Baltijos pakrantei dažnai būdingas pavasaris, kai ankstyvą atšilimą keičia grįžęs šaltukas, būtų bene geriausia metafora apibūdinti religinių organizacijų ir sovietų valdžios santykių pokyčiams XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiais. Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių raidoje visose Baltijos šalyse tam tikras lūžis įvyko apie 1949 m. Bažnyčios veikla galutinai buvo apribota religinio kulto atlikimu, sukurti mechanizmai, leidę valdžiai kištis į religinių organizacijų vidaus gyvenimą ir kontroliuoti jų veiklą. 1949 m. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje uždrausta organizuotai katechizuoti vaikus, baigta parapijų ir dvasininkų registracija. 1948–1949 m. nuteisti paskutiniai Bažnyčios hierarchai, nenorėję besąlygiškai paklusti valdžios diktatui: Lietuvoje – Vilkaviškio vyskupijos valdytojas kan. Vincas Vizgirda, Kaišiadorių vyskupijos valdytojas prel. Bernardas Sužiedėlis ir Telšių vyskupijos valdytojas kan. Justinas Juodaitis; Latvijoje – LB Piltenės dekanas pastorius Hugo Grivanas, KB Rygos arkivyskupijos augziliaras vysk. K. Dulbinskis; Estijoje – buvęs LB konsistorijos prezidentas A. Pähnas.

Likę laisvėje Bažnyčių vadovai stengėsi prisitaikyti prie valdžios primestų religinio gyvenimo sąlygų, viešai reiškė paramą sovietų valdžios užsienio ir vidaus politikai. Šeštojo dešimtmečio pradžioje padidėjus šaltojo karo

įtampai, visos religinės organizacijos, veikusios Sovietų Sąjungos teritorijoje, buvo įtrauktos į propagandinę taikos gynimo kampaniją. Sovietinėse Baltijos respublikose pasisakymai už taiką turėjo demoralizuoti ir miškuose likusius partizanus, kurių paskutinė viltis buvo potenciali karo tarp Vakarų demokratinių valstybių ir SSRS galimybė. Nuo 1950 m. visų didžiausių Baltijos šalių konfesijų atstovai pradėjo reguliariai dalyvauti sąjunginėse taikos šalininkų konferencijose, buvo įvestos specialios pamaldos už taiką, kunigai gavo nurodymus sakyti pamokslus taikos tema, dvasininkų kalbas transliavo radijas ir skelbė spauda.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje sovietų valdžios politika KB ir LB atžvilgiu pasidarė kiek švelnesnė: susilpnėjo represijos prieš dvasininkus, beveik nebuvo uždarinėjami maldos namai. Valdžia jau netikėjo, kad per trumpą laiką pavyks sunaikinti katalikybę ir liuteronybę Baltijos šalyse; tai rodė ir pamažu besikeičiantis jos požiūris į naujų dvasininkų rengimo problemą. Nuo 1946 iki 1949 m. sovietinėse Baltijos respublikose veikė tik dvi teologinio mokymo įstaigos – katalikų kunigų seminarijos Kaune ir Rygoje, bet ir jos nebuvo tikros dėl savo ateities. Šeštojo dešimtmečio pradžioje reikalai šiek tiek pagerėjo: kuriam laikui išnyko Kauno kunigų seminarijos uždarymo grėsmė, leista veikti neakivaizdiniam Teologijos institutui Taline. Tiesa, 1951 m. pradžioje laikinai buvo uždaryta kunigų seminarija Rygoje, tačiau po metų pertraukos jai leista atnaujinti savo veiklą. Susitaikiusi su tolesniu dvasininkų rengimo įstaigų egzistavimu, sovietų valdžia daug griežčiau pradėjo kontroliuoti mokymo turinį jose. Vien 1950–1951 m. Kauno ir Rygos kunigų seminarijose buvo suimta ir nuteista po 3 dėstytojus.

Stabilizavęsi šeštojo dešimtmečio pradžioje valdžios santykiai su Bažnyčia dar labiau „atšilo“ po J. Stalino mirties. 1954–1955 m. buvo sustabdytos represijos prieš dvasininkus, iš įkalinimo vietų pradėjo grįžti anksčiau represuoti dvasininkai. Propagandos tikslu leista spausdinti minimalų kiekį religinės literatūros (maldaknyges, giesmynus, kalendorius). Estijos ir Latvijos LB 1956 m. pradėjo leisti specialius periodinius metraščius, kuriuose buvo daugiau propagandinių straipsnių nei Bažnyčiai aktualios informacijos. Jie spausdinti gan dideliu tiražu (Latvijoje net 12 tūkst. egz.[43]), kurio didelė dalis platinta užsienyje. Būtent dėl tos priežasties, kad tokie leidiniai pirmiausia turėjo padėti skleisti sovietų propagandą, Lietuvos KB 1956 m. atmetė valdžios pasiūlymą leisti panašaus turinio žurnalą[44]. Dar vienas antibažnytinės politikos sušvelnėjimo ženklas buvo maldos namų statybos liberalizavimas šeštojo dešimtmečio antroje pusėje. 1956 m. RKRT siūlė leisti Lietuvoje ir Latvijoje pastatyti 10 naujų ir atstatyti 15 per karą sugriautų katalikų bažnyčių[45]. Tik dėl respublikų valdžios pasipriešinimo šis planas nebuvo įgyvendintas visiškai.

Iki šeštojo dešimtmečio vidurio sovietų režimas stengėsi visai izoliuoti Bažnyčią Baltijos kraštuose nuo išorinio pasaulio. Vėliau taktika pasikeitė. KGB kontroliuojamus religinių organizacijų ryšius su savo centrais Vakarų šalyse pradėta traktuoti kaip galimybę perduoti režimui naudingą informaciją, įtvirtinti naujos, valdžiai parankios, Bažnyčios hierarchijos pozicijas, įgyti daugiau svertų manipuliuoti Bažnyčia iš vidaus. Šeštojo dešimtmečio viduryje Lietuvos SSR KGB iš karto pradėjo vykdyti net keletą slaptų operacijų, kurios turėjo padėti pasiekti tokių tikslų. Kaip pavyzdį galima paminėti 1956 m. parengtą planą išsiųsti keletą „patikimų“ kunigų studijuoti popiežiaus universitetuose; šis planas sėkmingai įgyvendintas dešimtmečio pabaigoje[46]. Yra išlikę gana daug archyvinių dokumentų ir apie Estijos SSR KGB vykdytas panašaus pobūdžio operacijas[47]. Panašiai kaip Lietuvoje kan. Juozapas Stankevičius, Estijoje šiuose sudėtinguose žaidimuose pagrindinį vaidmenį atliko arkivysk. J. Kiivitas. Jis buvo pirmasis aukšto rango dvasininkas iš Baltijos respublikų, kuriam leista išvykti už socialistinės stovyklos ribų: jau 1955 m. jis viešėjo Suomijoje ir Anglijoje, o 1957 m. Danijoje

dalyvavo protestantų bažnyčių Europos konferencijos steigiamajame posėdyje ir buvo išrinktas į šios organizacijos prezidiumą.

Nors Bažnyčios vadovybė ir dauguma eilinių dvasininkų stengėsi nekonfliktuoti su valdžia, sovietinių Baltijos respublikų vadovybei Bažnyčios egzistavimas visuomet kėlė nepasitikėjimą ir pavojų. Itin pavojinga sovietų valdžiai atrodė KB. 1956 m. birželio 6 d. Lietuvos KP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus pažymoje SSKP CK teigė, kad dauguma kunigų Lietuvoje nusistatę antisovietiškai ir panaudoja Bažnyčią nacionalistinių nuotaikų kurstymui. Anot jo, „dabar, kai visiškai likviduoti pogrindiniai nacionalistiniai centrai, KB respublikoje liko vienintele atrama visiems antitarybiniams, priešiškiems nacionalistiniams elementams“[48]. Latvijos CK 1959 m. taip pat skundėsi Maskvai, kad katalikų kunigų veikla labiausiai kursto antisovietines nuotaikas respublikoje[49].

Iš tikrųjų šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, kiek susilpnėjus valdžios kontrolei, katalikų kunigai Lietuvoje ir Latvijoje suaktyvino sielovadinę veiklą, ėmė drąsiau katechizuoti vaikus. Mesti iššūkį religinio gyvenimo suvaržymams ir valdžios kišimuisi į Bažnyčios vidaus gyvenimą bandė ir kai kurie KB hierarchai. Lietuvoje itin aktyviai veikė iš Vladimiro kalėjimo grįžęs vysk. Teofilis Matulionis ir 1955 m. vyskupu įšventintas Julijonas Steponavičius[50]. Po kelerių metų abu jie buvo ištremti iš savo vyskupijų. Latvijoje aktyvumu pasižymėjęs iš įkalinimo vietos grįžęs vysk. K. Dulbinskis greit buvo išsiųstas atgal, o vėliau jam neleista gyventi Latvijos SSR teritorijoje. Padidėjusį katalikų kunigų aktyvumą rodė ir šeštojo dešimtmečio pabaigoje nuvilnijusi nauja represijų banga: Lietuvoje 1958–1961 m. buvo nuteista 13, Latvijoje per tą patį laikotarpį – 6 kunigai[51]. Tuo tarpu nuo 1955 iki 1980 m. sovietinėse Baltijos respublikose nebuvo represuotas nė vienas liuteronų dvasininkas. Kur kas atsargesnę LB laikyseną akivaizdžiai rodo KGB persekiotų dvasininkų skaičiaus Lietuvoje ir Estijoje palyginimas. 1957 m. pradžioje į KGB operatyvinę įskaitą Lietuvoje buvo įtraukti 254 katalikų kunigai[52] (apie 25 proc.), o Estijoje – tik 10 liuteronų pastorių[53] (apie 12 proc.).

Padidėjęs religinio gyvenimo aktyvumas buvo viena iš šeštojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjusios naujos antireliginės kampanijos priežasčių. Svarbiausiu stimulu vėl griebtis religinių organizacijų veiklos varžymo ir stiprinti visuomenės ateistinį indoktrinavimą tapo Nikitos Chruščiovo vykdytas „valymas“ iš vidaus ir užsienio politikos „asmenybės kulto“ apraiškų, viena kurių buvo paskelbta ir 1943–1957 m. Sovietų Sąjungoje vyravusi religinės politikos tendencija. Valdžios pastangas stiprinti religinio gyvenimo kontrolę ir jį varžyti rodė ne tik represijų prieš dvasininkus atnaujinimas. Čia paminėsime tik keletą būdingiausių veikimo priemonių, kurios buvo naudojamos visose Baltijos respublikose. 1959 m. vasarą patikrinę Kauno ir Rygos kunigų seminarijų auklėtinių ir dėstytojų sąrašus, RKRT įgaliotiniai Lietuvoje ir Latvijoje liepė seminarijų vadovybei pašalinti, jų nuomone, netinkamus: Kauno kunigų seminariją buvo priversti palikti 6 klierikai ir 4 dėstytojai (taip pat pakeistas rektorius)[54], o Rygos – 13 klierikų ir 3 dėstytojai[55].

Šios antireliginės kampanijos metu Latvijoje buvo atlikta ir tai, kas Lietuvoje buvo padaryta jau prieš dešimtmetį. Lietuvoje visi katalikų vienuolynai buvo uždaryti 1949 m., o Latvijoje tuo metu dar veikė vyrų marijonų vienuolynas Vilianuose ir moterų Kūdikio Jėzaus seserų kongregacijos Agluonoje. Tačiau 1959 m. ir Latvijos SSR MT priėmė nutarimą uždaryti visus katalikų vienuolynus. Šis nutarimas nebuvo taikomas SB. Latvijoje, kaip ir Lietuvoje, toliau veikė po du stačiatikių vienuolynus. Vilniaus arkikatedra buvo uždaryta 1950 m., o katalikų ir liuteronų katedros Rygoje – tik 1959 m. Be to, septintojo dešimtmečio pradžioje Latvijoje, panašiai kaip Klaipėdos atveju Lietuvoje, buvo nusavintos „atšilimo“ metais pastatytos bažnyčios Siguldoje ir Naujienoje.

1958–1964 m. labai padaugėjo dvasininkų atsimetimų. Lietuvoje per tuos metus savo pa-

sirinkimo viešai išsižadėjo 11 įvairių konfesijų dvasininkų, Latvijoje – 7 katalikų kunigai[56]. Sovietų valdžia, naudodama lazdos ir meduolio metodiką, daugiausia prisidėjo prie tokio protrūkio, nes buvo manoma, kad dvasininkų atsimetimo atvejai labai demoralizuoja tikinčiuosius ir griauna Bažnyčios autoritetą. Pagrindinė ateistinio indoktrinavimo priemonė buvo spausdintas žodis. Septintojo dešimtmečio pirmoji pusė visose Baltijos respublikose buvo ateistinės spaudos klestėjimo metai, nors proporcijos buvo nevienodos. Pavyzdžiui, didžiausio ateizmo propagandos įkarščio metu, 1963 m., Lietuvoje buvo išspausdinti 48 neperiodiniai antireliginio turinio leidiniai[57], Estijoje – tik 11[58].

Siekiant paspartinti visuomenės sekuliarizaciją, nuo septintojo dešimtmečio pradžios ypatingą dėmesį imta skirti civilinių kvazireliginių ritualų diegimui. Sovietinės Baltijos respublikos šiuo atžvilgiu išsiskyrė iš visų kitų Sovietų Sąjungos respublikų kaip pasiekusios geriausių rezultatų[59]. Teigiama, kad sėkmingiausiai prigijo rytinėje Vokietijoje išbandytos jaunimo vasaros stovyklos su pasaulietiniais įvesdinimo ritualais, kurios Estijoje pradėtos rengti 1957 m. ir turėjo pakeisti LB labai svarbią konfirmaciją. Tai iš dalies patvirtina ir konfirmantų skaičiaus kitimo dinamika Estijoje: nuo 1937 iki 1957 m. stabilus apie 10 tūkst. kasmet konfirmuojamų jaunuolių skaičius 1966 m. sumažėjo iki 447[60]. Bendras visuomenės sekuliarėjimo, Baltijos šalyse įgijusio pagreitį būtent septintajame dešimtmetyje, mastas ir tempas tarp liuteronų taip pat buvo didesnis nei tarp katalikų (žr. 2 lentelę*).

2 lentelė. Religinės apeigos Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje šeštojo dešimtmečio viduryje–septintojo dešimtmečio pabaigoje

	Lietuva[61]			Latvija[62]			Estija[63]		
	Krikštas	Santuokos	Laidotuvės	Krikštas	Santuokos	Laidotuvės	Krikštas	Santuokos	Laidotuvės
Šeštojo dešimtmečio vidurys	82	61	78	44	16	39	56	30	64
Septintojo dešimtmečio pabaiga	45	30	51	27	6	28	12	3	46

SĄSTINGIS IR IŠSIVADAVIMAS. SKIRTINGAS BAŽNYČIOS VAIDMUO LIETUVOJE, LATVIJOJE IR ESTIJOJE

Bažnyčia Baltijos šalyse skirtingai reagavo į spartų visuomenės sekuliarėjimą ir tolesnį pastoracinio veikimo galimybių siaurinimą. Lietuvoje dalis kunigų suvokė, kad, jei dvasininkija toliau bus pasyvi, Bažnyčia greit gali tapti marginaline bendruomene. Aktyviau veikti skatino ir 1962–1965 m. įvykusio Vatikano II Susirinkimo nutarimai, nužymėję KB atsinaujinimo programos principus. XX a. septintajame dešimtmetyje prasidėjęs Maskvos „flirtas“ su Vatikanu skatino kelti į viešumą tikinčiųjų teisių pažeidimus, nes aktyvesni dvasininkai ir tikintieji baiminosi, kad režimui pavyks suformuoti sau naudingą Vatikano ir laisvojo pasaulio nuomonę apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje. Tai buvo pagrindiniai motyvai, paskatinę atsirasti tikinčiųjų teisių sąjūdį, aštuntajame–devintajame dešimtmečiais Lietuvoje tapu-

* Duomenys pateikti procentais nuo bendro civiliškai įregistruotų naujagimių, santuokų ir mirusiųjų skaičiaus.

sį pagrindine opozicijos režimui ašimi. Nemažą reikšmę tikinčiųjų teisių sąjūdžio genezei turėjo ir tai, kad režimui iššūkį mesti išdrįsę dvasininkai sulaukė valdžios represuotų Bažnyčios hierarchų paramos. Su valdžios nuo ganytojiško darbo nušalintais vyskupais J. Steponavičium ir Vincentu Sladkevičium buvo derinami visi svarbesni tikinčiųjų teisių gynimo aktai ir pogrindinės Bažnyčios veiklos formos. Aktyvieji kunigai pas juos ieškojo dvasios stiprybės ir patarimo, kaip elgtis vienu ar kitu atveju.

Latvijos katalikai tokios paramos negalėjo tikėtis. Vysk. K. Dulbinskis dirbo krovėju Baltarusijoje ir buvo beveik visiškai izoliuotas, o 1964 m. vyskupu įšventintas Rygos arkivyskupijos apaštalinis administratorius Julijanas Vaivodas demonstravo visišką paklusnumą režimui ir bent jau viešai nedrįso ginti Bažnyčios teisių. Jo atsargumą lėmė ne tik mažesnė nei Lietuvoje KB įtaka Latvijos visuomenėje, bet ir įsipareigojimai katalikų bendruomenėms kituose Sovietų Sąjungos regionuose. Greičiausiai ne be Vatikano pritarimo 1967 m. jam pavyko gauti valdžios leidimą, kad į Rygos kunigų seminariją kasmet būtų galima priimti po tris kandidatus iš kitų sovietinių respublikų. Valdžia taip pat toleravo jo rūpinimąsi katalikų reikalais už Latvijos SSR ribų, tačiau tokiu būdu KB hierarchų rankos Latvijoje buvo dar labiau surištos.

Jokių pasipriešinimo ženklų ilgai nerodė ir Latvijoje formaliai didžiausia LB (nors realiai, pagal aktyvių tikinčiųjų skaičių, sovietmečiu pirmavo KB). 1968 m. jos generalinis sinodas patvirtino naują konstituciją, kurios 6 paragrafas skelbė, kad „dvasininkai ir bendruomenės turi griežtai laikytis valstybės įstatymų, reguliuojančių religinių organizacijų veikimą, ir Bažnyčios drausmės, nes tai yra Latvijos SSR Liuteronų Bažnyčios gerovės pagrindas“[64]. Septintojo dešimtmečio pabaigoje liuteronų pastorių skaičius Latvijoje nesiekė net šimto, didžioji jų dauguma buvo vyresni nei 60 metų amžiaus. Tik 1956 m. Latvijos LB leista įsteigti neakivaizdinius teologijos kursus, tačiau naujų dvasininkų parengimo lygis buvo ne itin aukštas, vos ketvirtadalis iš 40 juose 1975 m. besimokiusių asmenų buvo jaunesni nei 40 metų[65]. Padėtis LLB pasikeitė tik devintajame dešimtmetyje. Apie 1983 m. jaunesnių pastorių iniciatyva atsirado „Atgimimo ir atsinaujinimo“ sąjūdis, kurio nariai ne tik siūlė Bažnyčios vidaus reformas, bet ir siekė „atvirai ginti latvių teisę gyventi krikščioniškai“: reikalavo alternatyvos karinei prievolei, leisti mokyti tikybos vaikus[66]. Vėliau šio sąjūdžio atstovai užmezgė ryšius su Latvijos žmogaus teisių gynėjais. 1987 m. vasarą sąjūdžio lyderis, Rygos dekanas Modris Plate ir keletas kitų pastorių valdžios reikalavimu buvo pašalinti iš pareigų Bažnyčioje.

Daug greičiau ir ryžtingiau sovietų valdžia nuslopino pasipriešinimo bandymus Estijos LB. 1979–1981 m. sustiprėjus opozicinėms nuotaikoms Estijoje, keletas pastorių bandė pažadinti iš letargo miego ir Bažnyčią. Labiausiai išgarsėjo pastoriai Vello Salumas ir Harri Motsnikas. Aktyvesni liuteronų dvasininkai Latvijoje pirmiausia buvo susirūpinę vidiniu Bažnyčios atsinaujinimu, o abu pastarieji daugiausia dėmesio skyrė bendriems tautiniams interesams. V. Salumas savo rašinyje „Bažnyčia ir tauta“, kuris pasiekė Vakarus ir ten buvo išspausdintas, teigė, kad estų tautos rūpesčiai – gyvenamosios erdvės ir kalbos išsaugojimas – turi tapti ir svarbiausiais Estijos LB rūpesčiais[67]. Tuo tarpu H. Motsnikas visiškai atmetė sovietinę sistemą, deklaruodamas tokią poziciją: „Svetima valdžia ir svetimi žmonės valdo šalį. Jeigu toliau tylėčiau, būčiau netikras Dievo žodžio skelbėjas ir prarasčiau žmonių pasitikėjimą. Mano sąžinė to neleis“[68]. Valdžios atsakas buvo labai griežtas: V. Salumas atsidūrė psichiatrijos ligoninėje, o H. Motsnikas – kalėjime. Vietos KGB gan greit juos „išgydė“ nuo „nesveikų“ minčių ir privertė viešai jų išsižadėti. Viena svarbiausių aplinkybių, padėjusių režimui taip lengvai nutildyti šiuos protesto balsus, buvo tai, kad jie, kitaip negu Lietuvoje, tebuvo pavienės išimtys bendro Bažnyčios ir visos Estijos visuomenės konformizmo fone. Abu 1967 m. į

pensiją išėjusio arkivysk. J. Kiivito įpėdiniai – Alfredas Toomingas (1967–1977) ir Edgaras Harkas (1978–1986) – valdžios pasitikėjimą įgijo dar Antrojo pasaulinio karo metais kovodami sovietų armijos gretose.

Aštuntajame dešimtmetyje normalizavosi padėtis ir Lietuvos LB. Beveik pusė liuteronų parapijų Lietuvoje iki tol nepripažino 1955 m. sinodo patvirtinto sovietų valdžios primesto statuto ir jo išrinktos konsistorijos. Nors sovietų režimui toks skilimas galėjo būti naudingas, RKRT įgaliotinis rėmė konsistorijos pastangas atkurti valdžią visoms parapijoms, nes nepaklūstančioms bažnytinei vadovybei parapijoms buvo sunkiau primesti ir valdžios kontrolę. Atkurti Lietuvos LB vienybę iš dalies pavyko 1970 m. nauju konsistorijos prezidentu išrinktam Jonui Kalvanui[69]. Sovietų valdžia buvo visiškai patenkinta J. Kalvano „realistinėmis“ pažiūromis ir leido jam laisvai važinėti į Vakarus. Dar septintajame dešimtmetyje visų trijų sovietinių Baltijos respublikų LB buvo priimtos į Pasaulinę liuteronų sąjungą, o 1977 m. J. Kalvanas tapo ir šios organizacijos vykdomojo komiteto nariu. Nors tai sustiprino LB vadovų autoritetą valdžios akyse, tačiau kartu reiškė ir toli gražu ne palankios Bažnyčios padėties sovietinėje sistemoje įtvirtinimą tarptautiniu mastu.

Tuo tarpu Lietuvoje tikinčiųjų teisių sąjūdis sparčiai plėtėsi ir aštuntojo–devintojo dešimtmečių sandūroje pasiekė apogėjų. Kunigų reikalavimus panaikinti religinio gyvenimo suvaržymus ir tikinčiųjų diskriminavimą rėmė nemaža pasauliečių dalis. Lietuvos KB nesvetimas buvo ir tautinės savimonės išsaugojimo bei stiprinimo rūpestis, todėl tikinčiųjų teisių sąjūdis glaudžiai susipynė su kitomis opozicijos srovėmis. Tai sovietų režimui kėlė ypač didelį susirūpinimą. Neatsitiktinai ateistinę indoktrinaciją sovietų valdžios atstovai suvokė kaip neatsiejamą vadinamojo „internacionalinio“ visuomenės auklėjimo dalį. Tai rodo devintajame dešimtmetyje prie LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus sudaryta Kovos su buržuazine ideologija, internacionalinio ir ateistinio auklėjimo koordinavimo komisija.

Norėdama susilpninti KB sąsają su tautine tradicija, sovietų valdžia planavo stiprinti „internacionalinį“ auklėjimą ir kunigų seminarijose. RRT katalikų skyriaus viršininko pavaduotojas D. Sibiričevas 1983 m. pradžioje parengė pažymą apie padėtį katalikų kunigų seminarijose; joje kaip vieną iš neigiamų reiškinių išskyrė „internacionalinės“ dvasios trūkumą Kauno kunigų seminarijoje. Šiuo atžvilgiu kur kas labiau prie širdies jam buvo Rygos kunigų seminarija, kurioje tuo metu paskaitos jau buvo skaitomos rusų kalba, nes didesnė dalis klausytojų buvo ne iš Latvijos, o iš kitų sovietinių respublikų. Todėl pažymos autorius siūlė sudaryti palankesnes sąlygas Rygos kunigų seminarijai: leisti priimti daugiau kandidatų ir išplėsti jos materialinę-mokomąją bazę[70]. Į šį pasiūlymą atsižvelgta 1983 m. vasario 24 d. priimtame RRT nutarime „Dėl politinio auklėjimo sustiprinimo katalikų dvasinėse seminarijose“. Kauno kunigų seminarijai jokių nuolaidų šiame nutarime nebuvo numatyta; negana to, jos vadovybei siūlyta daugiau dėmesio skirti internacionalinio klierikų ir dėstytojų auklėjimo klausimams, ryšių su kitomis seminarijomis palaikymui, klierikų ekskursijų už Lietuvos SSR ribų organizavimui. Taip pat RRT atrodė tikslinga, kad į Kauno kunigų seminariją būtų priimama kuo daugiau Lietuvos SSR gyvenančių kitų tautybių atstovų[71].

Latvijoje ir Estijoje ryšys tarp liuteronybės ir nacionalizmo aštuntajame–devintajame dešimtmečiais buvo daug silpnesnis tiek dėl istorinių priežasčių, tiek dėl gerokai atsargesnės Bažnyčios laikysenos sovietų režimo atžvilgiu. Tiesa, vienas geriausių šio regiono LB istorijos žinovų Wilhelmas Kahle tvirtino, kad nors Latvijoje ir Estijoje ryšys tarp religijos ir nacionalizmo išoriškai nebuvo taip gerai matomas kaip Lietuvoje, liuteronybė daug prisidėjo formuojant estų ir latvių tautinį charakterį ir padėjo išlaikyti regioninį identitetą per visą sovietų valdymo laikotarpį[72]. Tam iš esmės prita-

rė ir V. Vardys, nurodęs tris pagrindines priežastis, dėl kurių religijos veiksnys buvo svarbus išlaikant Baltijos šalių regioninį ir tautinį identitetą: 1) vakarietiška liuteronybės ir katalikybės kilmė; 2) tai, kad jos buvo svarbi kultūros paveldo dalis; 3) religinės organizacijos išliko vienintelė institucija sovietinėje sistemoje, išvengusi totalios kontrolės[73].

Iš dalies tokį požiūrį patvirtino ir 1988–1989 m. įvykiai Baltijos šalyse. Nors Bažnyčios vaidmuo ankstesniais sovietų režimo egzistavimo dešimtmečiais Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo nevienodas, visi 1988 m. vasarą susikūrę masiniai sąjūdžiai – Liaudies Frontai Latvijoje ir Estijoje, Persitvarkymo Sąjūdis (toliau – Sąjūdis) Lietuvoje – pripažino religinių organizacijų reikšmę stiprinant visuomenės moralę ir puoselėjant universalias vertybes. Tiesa, Estijos LB 1988–1989 m. įvykiuose nedalyvavo taip aktyviai kaip Latvijos LB ar Lietuvos KB. Tai, matyt, nulėmė ir herojiško pasipriešinimo sovietų režimui pavyzdžių stygius pačioje Estijos LB.

Latvijos „Atsinaujinimo ir atgimimo“ sąjūdžio atstovai kalbėjo jau 1987 m. birželio 14 d. Rygoje įvykusiame valdžios nesankcionuotame mitinge, skirtame pirmiesiems masiniams trėmimams paminėti. Dėl tokio drąsaus poelgio netekę galimybės dirbti pastoracinį darbą, šio sąjūdžio lyderiai M. Plate ir Juris Rubenis toliau aktyviai dalyvavo opozicinėje veikloje. Jie buvo vieni iš Latvijos Liaudies Fronto (toliau – LLF) iniciatyvinės grupės narių, steigiamajame suvažiavime buvo išrinkti į jo tarybą. LLF steigiamasis suvažiavimas prasidėjo iškilmingomis pamaldomis tikintiesiems grąžintoje Rygos katedroje, kuri 1959 m. buvo paversta koncertų sale. Pastarasis faktas turėjo tokią pat reikšmę tolesniam tautinio atgimimo procesui, kaip ir Vilniaus arkikatedros atgavimas Lietuvoje. Valdžios sprendimai grąžinti šias tiek latviams, tiek lietuviams svarbias šventoves rodė tautiškumo ir religijos simbiozę prasidėjusiame laisvėjimo procese. Latvijos KP CK taip apibūdino religijos reikšmę to meto įvykiuose: „Būdingu reiškiniu tampa religinio gyvenimo politizavimas. Ypač aktyvi jaunoji liuteronų ir katalikų dvasininkų karta. Aktyviai dalyvaujant LLF vyksta puolimas prieš ateizmą. Ateistinis auklėjimas kartais traktuojamas kaip rusifikacija“[74].

1989 m. balandžio mėn. generaliniame sinode išrinkta Latvijos LB konsistorija, kurios daugumą sudarė „Atsinaujinimo ir atgimimo“ nariai, taip pat pareiškė aiškią paramą LLF puoselėtam tautinės nepriklausomybės siekiui. Naujas LLB arkivysk. Karlis Gailitis netgi dalyvavo radikalaus Latvijos tautinės nepriklausomybės sąjūdžio suvažiavime, kuris panašiai kaip ir Lietuvos laisvės lyga reikalavo kuo greičiau atkurti valstybės nepriklausomybę. Taigi galima teigti, kad Latvijos LB, nepasižymėjusi itin aktyvia opozicine veikla ankstesniais sovietų režimo dešimtmečiais, prasidėjus tautiniam atgimimui aktyvumu ir radikalumu netgi pralenkė Lietuvos KB, kuri jau du dešimtmečius iki atgimimo pradžios buvo didžiausia opozicinė jėga ne tik Lietuvoje, bet ir visame Pabaltijyje.

IŠVADOS

Sovietų okupacijos išvakarėse Lietuvos visuomenė buvo mažiau sekuliarizuota nei Latvijos ar Estijos. KB Lietuvoje taip pat turėjo daug tankesnį parapijų ir dvasininkų tinklą nei LB Latvijoje ir Estijoje. Katalikybės įtaką Lietuvoje didino ir stiprus jos ryšys su tautiškumu. Pirmasis susidūrimas su sovietų režimu Bažnyčiai buvo vienodai skaudus visose Baltijos šalyse. Religinių organizacijų padėtis per trumpą laiką čia turėjo tapti tokia pat kaip kituose Sovietų Sąjungos regionuose.

Karo su Vokietija metu išryškėjusius naujus religinės politikos prioritetinius uždavinius – užtikrinti religinių organizacijų kontrolę ir jų paramą valdžios politikai – Latvijoje ir Estijoje sovietų režimui sekėsi išspręsti sklandžiau ir greičiau nei Lietuvoje. Tai padaryti padėjo didelės

dalies liuteronų dvasininkų pasitraukimas į Vakarus ir mažiau centralizuota LB struktūra. Nuo pat pirmųjų okupacijos dienų demonstravusi visišką politinį lojalumą sovietų režimui, KB vadovybė Latvijoje taip pat sugebėjo ilgiau išsaugoti vidinę Bažnyčios autonomiją. Tačiau XX a. penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje visos religinės organizacijos Baltijos šalyse buvo priverstos paklusti sovietų valdžios primestoms religinio gyvenimo taisyklėms. Kaip atsvara KB ir LB Baltijos respublikose buvo traktuojama SB, todėl jos padėtis buvo sąlyginai geresnė nei kitų konfesijų.

Nors šeštajame dešimtmetyje antibažnytinė politika Baltijos šalyse kiek sušvelnėjo, tačiau neesmines nuolaidas religinėms organizacijoms pirmiausia stengtasi panaudoti režimo naudai. Represijų nutraukimas ir kontrolės susilpnėjimas turėjo sustiprinti dvasininkijos klusnumą. Suteikta galimybė leisti religinę literatūrą ir ypač periodinius leidinius buvo panaudojama propagandos tikslais, ryšių su išorės pasauliu atkūrimas – įgyti daugiau kontroliuojamų informacijos kanalų. Tokia politika vėl daug geriau veikė LB nei KB atžvilgiu. Be to, pasinaudodami antibažnytinės politikos sušvelnėjimu, katalikų kunigai Lietuvoje ir Latvijoje ėmė veikti aktyviau, o tai stiprino valdžios nepasitikėjimą KB. Todėl ir šeštojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjus naujai antireliginei kampanijai KB nukentėjo labiau nei LB.

Septintajame dešimtmetyje paspartėjusi visuomenės sekuliarizacija, ne mažėjant, o vis didėjant religinio gyvenimo ir dvasininkų pastoracinės veiklos suvaržymams, paskatino katalikų pasipriešinimą Lietuvoje. Galima daryti prielaidą, kad daug mažesnę tikinčiųjų teisių sąjūdžio reikšmę Latvijoje ir Estijoje, kur vyravo liuteronybė, be kitų priežasčių, lėmė ir tai, kad LB nebuvo tokio radikalaus atsinaujinimo impulso, kokį KB suteikė Vatikano II Susirinkimas. Tačiau 1988–1989 m. įvykiai patvirtino, kad ne tik Lietuvos KB, bet ir Latvijos LB išsaugojo nemažą socialinį autoritetą, kurį ji stengėsi sustiprinti aktyviai dalyvaudama tautos išsivadavimo procese.

Nuorodos

[1] R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992.

[2] V. Vardys, „The role of the Churches in the maintenance of regional and national identity in the Baltic republics", *Journal of Baltic Studies*, 1987, vol. 18, Nr. 3, p. 287–300.

[3] Kaip naujausius tokios lyginamosios analizės pavyzdžius lietuviškoje istoriografijoje galima paminėti šiuos darbus: A. Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė", *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 14–18; K. Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai* (daktaro disertacijos rankraštis), 2002.

[4] H. Strods, *Latvijas katolu Baznicas vesture 1075–1995*, Riga, 1996; R. Altnurme, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*, Tartu, 2001.

[5] R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 308.

[6] V. Vardys, op. cit., p. 289.

[7] R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 130.

[8] *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri provinciae ecclesiasticae Lituanae pro anno Domini 1939*; A. Hermann, „Evangelikai liuteronai ir reformatai Lietuvoje, 1940–1986 m.", *Krikščionybė Lietuvoje*, red. V. Vardys, Čikaga, 1997, p. 487.

[9] H. Strods, op cit., p. 253; J. Talonen, *Church under the pressure of stalinism: the development of the status and activities of the Soviet Latvian Evagelical Church during 1944–1950,* Jyväskylä, 1997, p. 8.

[10] V. Vardys, op. cit., p. 289.

[11] *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 64.

[12] H. Trüps-Trops, „Die römisch-katholische Kirche Lettlands in den Jahren des Kommunismus. Teil 2", *Acta Baltica*, 1993, t. XXXI, p. 93; J. Talonen, op. cit., p. 13.

[13] R. Altnurme, „Beziehungen zwischen der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche und dem Sowjetstaat nach 1953", pranešimo, skaityto 2001 m. gruodžio 8–9 d. Getingene (Vokietija) vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Religion in der Phase des „real existierenden Sozialismus"", rankraštis.

[14] М. Шкаровский, *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве*, Москва, 1999, с. 104.

[15] R. Altnurme, op. cit.

[16] Tuo pat metu iš Lietuvos ir Latvijos pasitraukė tik apie ketvirtadalį katalikų kunigų. Latvijoje ka-

talikų dvasininkų per visą sovietmetį buvo daugiau nei liuteronų.

[17] J. Talonen, op. cit., p. 29–32.

[18] R. Altnurme, op. cit.

[19] J. Talonen, op. cit., p. 98.

[20] R. Altnurme, op. cit.

[21] Vietoj valdžios nemalonėn patekusio ir suimto A. Pähno dar 1949 m. balandžio mėn. konsistorijos prezidentu buvo išrinktas J. Kiivitas, kuris Estijos LB vadovavo iki 1967 m.

[22] LSSR MVD 1953 m. gegužės mėn. pažyma „Apie antitarybinę LTSR katalikų dvasininkijos veiklą“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 10, b. 151, l. 198.

[23] H. Trüps-Trops, op. cit., p. 107–110.

[24] J. Talonen, op. cit., p. 298–299.

[25] R. Altnurme, op. cit.

[26] J. Talonen, op. cit., p. 104.

[27] H. Strods, „The Roman Catholic Church of Latvia and the Resistance Movement (1944–1990)“, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius, 1999, p. 178.

[28] Cit. pagal: N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 m.*, Vilnius, 1997, p. 250.

[29] J. Girnius, „Lietuviškojo charakterio problema“, *Raštai*, Vilnius, 1995, t. 3, p. 395.

[30] Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 6991, ap. 3, b. 15, l. 181.

[31] J. Talonen, op. cit., p. 65.

[32] Vatikano Įaišką prieš karą Lietuvoje dirbęs tėvas J. Kipas SJ perdavė jo pasitikėjimą sugebėjusiam įgyti LSSR MGB agentui Sedmoj, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 257, l. 90.

[33] RKRT narių G. Vračiovo ir N. Uzkovo 1946 m. lapkričio 29 d. pažyma SSKP CK „Apie negerą padėtį religinėse organizacijose ir RKRT aparato darbo trūkumus“, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 34, l. 280.

[34] I. Polianskio 1950 m. rugsėjo 30 d. raštas SSRS MT pirmininko pavaduotojui A. Sineckiui, ibid., b. 68, l. 258.

[35] М. Одинцов, „Прошу Ваших указаний“. Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви Г. Карпова в ЦК ВКП(б) и СНК СССР, *Исторический архив*, 2000, No 2, с. 178.

[36] Apie tai, kaip ji buvo įgyvendinama Lietuvoje, žr.: R. Laukaitytė, „Stačiatikių Bažnyčia Lietuvoje 1944–1990 m.: persekiojimas ar protegavimas“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2001, t. 19, p. 195–211.

[37] J. Talonen, op. cit., p. 26.

[38] R. Altnurme, op. cit.

[39] RKRT pirmininko 1945 m. gruodžio 7 d. informacija SSRS MT apie religinių organizacijų veiklą ir numatomas RKRT priemones, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 10, l. 130.

[40] 1949 m. vasario 12 d. įvykusio I. Polianskio pokalbio su K. Vorošilovu stenograma, ibid., b. 8, l. 178.

[41] Apie sovietų valdžios pastangas sukurti tautinę bažnyčią Lietuvoje daugiau žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 m.* (daktaro disertacijos rankraštis), Vilnius, 2001, l. 48–51; R. Laukaitytė, „Mėginimai sovietizuoti Lietuvos Bažnyčią 1944–1949 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, p. 180–185.

[42] J. Sadovskio 1949 m. rugpjūčio 4 d. raštas K. Vorošilovui, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 61, l. 100.

[43] A. Lūsis, „Kirche unter dem Kreuz“, *Acta Baltica*, t. XVI, p. 99.

[44] Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Religinė spauda sovietinio totalitarinio režimo sąlygomis 1953–1967 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, p. 151–152.

[45] RKRT 1956 m. vasario 27 d. pažyma „Apie katalikybės padėtį TSRS“, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 129, l. 45.

[46] Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 m.*, l. 89.

[47] ESSR KGB 4-ojo skyriaus ataskaita apie darbą 1954–1955 m., Estijos valstybės archyvas (toliau – EVA), f. 131, ap. 1, b. 328, l. 31–33; To paties padalinio ataskaita apie darbą 1957 m., ibid., b. 375, l. 155–160.

[48] LYA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 70.

[49] H. Strods, „The Roman Catholic Church of Latvia and the Resistance Movement (1944–1990)“, p. 179.

[50] Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 m.*, l. 97–99.

[51] H. Trüps-Trops, op. cit., p. 93.

[52] LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956–1957 m. balandžio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 500 (sena numeracija), l. 91.

[53] ESSR KGB 4-ojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956 m., EVA, f. 131, ap. 1, b. 347, l. 49.

[54] RKRT įgaliotinio Lietuvos SSR 1959 m. gruodžio 10 d. pažyma apie padėtį seminarijoje, LYA, f. 1771, ap. 205, b. 13, l. 65.

[55] H. Trüps-Trops, op. cit., p. 119.

[56] Ibid.

[57] V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 211.

[58] R. Altnurme, op. cit.

[59] J. Anderson, *Religion, state and politics in the soviet Union and successor states*, Cambridge, 1996, p. 46.

[60] R. Altnurme, op. cit.

[61] RKRT įgaliotinio Lietuvos SSR ataskaita apie darbą 1958 m., Lietuvos centrinis valstybės archy-

vas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 52, l. 103; RRT įgaliotinio Lietuvos SSR ataskaita apie darbą 1970 m., ibid., b. 81, l. 2.

[62] H. Strods, *Latvijas katolu baznicas vesture*, p. 316–317.

[63] R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 206.

[64] Cit. pagal A. Lūsis, „Kirche unter dem Kreuz", p. 94.

[65] Ibid., p. 104. Nuo 1970 m. šiuose kursuose buvo rengiami ir pastoriai LB parapijoms Lietuvoje.

[66] M. Sapiets, „The Baltic Churches and the National Revival", *Religion in Communist Lands*, vol. 18, Nr. 2, p. 155.

[67] V. Vardys, op. cit., p. 296.

[68] Ibid., p. 297.

[69] A. Hermann, „Atsinaujinimas ir reformų delsimas Lietuvos Liuteronų Bažnyčioje 1985–1995 m.", *Naujasis židinys-Aidai*, 2000, Nr. 7/8, p. 401.

[70] LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 112, l. 59.

[71] Ibid., l. 53.

[72] W. Kahle, „Luthertum und nationale Identität der Völker im baltischen Raum", *Symbiose und Spannung: Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in den baltischen Ländern, im Innern des Russischen Reiches und der Sowjetunion*, Erlangen, 1991, p. 125.

[73] V. Vardys, op. cit., p. 288.

[74] Latvijos KP CK 1989 m. vasario 4 d. informacinė pažyma SSKP CK „Apie politinę padėtį Latvijos TSR", Latvijos valstybės archyvas, f. 101, ap. 63, b. 35, l. 37.

Gauta 2002 08 14

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CHURCH AND SOVIET REGIME IN LITHUANIA, LATVIA AND ESTONIA IN 1940–1990. SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Summary

Although all Baltic States encountered the same forms of Soviet violence from 1940 to 1990, the reaction of their societies was different. This article discusses how the Soviet regime succeeded in its rules of enforcing and controlling the biggest confessions in the Baltic states with various positions in the society. More advanced secularization of Lutheran confession, departure of most part of clergy and church hierarchy to the West in 1944–1945 and different internal organization determined easier limitation of the Lutheran Church's internal autonomy in Latvia and Estonia by the Soviet regime. Although the Catholic Church in Lithuania and Latvia formally also had to obey Soviet rules until the beginning of the sixth decade, it was more problematic to the regime than the Lutherans. Because of that the Catholic Church relatively suffered more from the new anti-religious campaign which stared at the end of the sixth decade.

Despite this fact, quick secularization of the society, which started in the seventh decade, made more influence to the Lutheran Church in Latvia and Estonia than to the Catholic Church in Lithuania and Latvia. The response of the church to limitation of activities in presence of increasing secularization was also different. A movement on the rights of believers supported by most part of clergy and believers started in Lithuania; however, the Catholic Church in Latvia did not show any visible signs of resistance starting with the beginning of the seventh decade. At the beginning of the ninth decade, Lutheran clergy in Estonia and Latvia became more active: there were only single cases of protest in Estonia, while, active priests in Latvia organized a group, which was also very significant to the national revival. It is possible to say that Latvian Lutheran Church most actively participated in the process of liberation from the Soviet regime, which stared in the Baltic States at the end of the ninth decade.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

Egidijus Jaseliūnas

Vatikano II Susirinkimo nutarimų įtaka katalikiškojo pasipriešinimo formavimuisi Lietuvoje

Vatikano II Susirinkimas, įvykęs 1962–1965 m., tapo pirmuoju Visuotiniu Susirinkimu, kuriame buvo aptartos moderniųjų laikų tikėjimo ir Bažnyčios gyvenimo problemos. Susirinkimas, įtvirtinęs Bažnyčios siekį atsinaujinti, pateikė naujesnę ir platesnę Bažnyčios sampratą, kurioje naujoviškai apžvelgta jos esmė, tikslai ir vaidmuo šių dienų pasaulyje. Nors Lietuvos padėtis sovietų okupacijos metais buvo specifinė, tokios visuotinės Bažnyčios raidos tendencijos, nuo XX a. septintojo dešimtmečio pamažu įsitvirtindamos Bažnyčios gyvenime, tapo ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios sudedamąja dalimi, jos taip pat paveikė katalikiškojo pasipriešinimo sovietų valdžiai raidą. Šio straipsnio tikslas – apžvelgti, kokią įtaką Vatikano II Susirinkimo nutarimuose įtvirtinta nauja Bažnyčios samprata ir nubrėžtas jos vaidmuo dabarties visuomenėse turėjo katalikiškojo pasipriešinimo Lietuvoje kilimui, jo pobūdžiui bei veiklos formoms septintajame–aštuntajame dešimtmečiais. Tokie tyrimai padeda susidaryti išsamesnį katalikiškojo pasipriešinimo elementų – pogrindinės Bažnyčios ir atviros opozicijos – formavimosi vaizdą ir leidžia platesniu aspektu nagrinėti pasipriešinimo raidą lėmusių veiksnių poveikį.

ĮVADAS

Negausioje istoriografijoje, nagrinėjančioje katalikiškojo pasipriešinimo sovietų valdžiai judėjimą Lietuvoje, Vatikano II Susirinkimo įtaka nesulaukė deramo dėmesio. Algirdas Jakubčionis, apžvelgdamas atviros Bažnyčios opozicijos susiformavimo priežastis ir jos raidą XX a. aštuntajame dešimtmetyje, tik paminėjo kai kuriuos aktualesnius Susirinkimo iškeltus reikalavimus ir nurodė, jog sovietų valdžia stengėsi užkirsti kelią tokių reikalavimų įgyvendinimui[1]. Arūnas Streikus, pabrėžęs, jog atviras katalikiškas pasipriešinimas subrendo reflektuojant Bažnyčios padėties raidą per visą sovietų okupacijos laikotarpį, teigė, kad tam tikrą poveikį šio pasipriešinimo kilimui turėjo ir Vatikano II Susirinkimas; jis šį poveikį priskyrė prie septintojo dešimtmečio pabaigoje pasipriešinimą „išlaisvinusių faktorių“[2]. Vis dėlto ir šio istoriko darbuose tiesioginė Susirinkimo įtaka tikinčiųjų bendruomenės laikysenai sovietinės sistemos atžvilgiu nebuvo plačiau aptarta. Tačiau A. Streikus, nuodugniai tyrinėdamas sovietų valdžios politiką Bažnyčios atžvilgiu (taip pat SSRS ir Vatikano santykių poveikį šiai politikai), daug dėmesio skyrė komunistinės sistemos laikysenos pokyčiams dėl Susirinkimo įtakos ir pabrėžė, kad sovietų režimo požiūris į Susirinkimo iškeltą Bažnyčios atsinaujinimo idėją nebuvo vienprasmis, t. y. nors tikėtasi palankesnio Bažnyčios požiūrio į komunizmą, sovietų valdžią gąsdino Bažnyčios pastangos aktyvinti bei plėsti veiklą visuomenėje[3].

Apibendrinant istoriografiją šia tema galima teigti, kad katalikiškojo pasipriešinimo judėjimą, jo tikslus bei pobūdį nulėmę veiksniai istoriniuose tyrimuose yra traktuojami per Baž-

nyčios ir valstybės santykių prizmę ar yra siejami su tarptautinės situacijos, vidaus politinės padėties pokyčiais bei visuomenės raidos tendencijomis. Bažnyčios kaip atskiro instituto, išsiskiriančio savo vidaus sandara bei specifiniu vaidmeniu visuomenės gyvenime, raidos veiksnys juose atskleistas nepakankamai. Tam įtakos turėjo ir istoriografijoje vyraujanti nuostata, kad pasipriešinimas sovietinei sistemai (tiek katalikiškasis, tiek tautinis), egzistavęs Lietuvoje per visą sovietų okupacijos laikotarpį, buvo vietinio pobūdžio reiškinys.

Nagrinėjamu klausimu vertingi yra ir bendresnio pobūdžio veikalai, kuriuose tiriama Rytų ir Vidurio Europos sovietinių šalių Bažnyčių laikysena komunistinių režimų atžvilgiu. Išskirtinas G. Weigelio darbas; jame, remiantis Lenkijos Bažnyčios hierarchijos po 1989 m. viešai išsakytomis mintimis, aptartas ir Vatikano II Susirinkimo poveikis Lenkijos Bažnyčios gyvenimui bei jos kovai su sovietine sistema[4]. Apibendrindamas šį poveikį ir pritaikydamas jį bendrai katalikų judėjimo už žmogaus teises raidai, G. Weigelis pažymėjo, kad Bažnyčios požiūriui į komunizmą tiesiogiai svarbūs buvo du Susirinkimo dokumentai: „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje“ ir „Tikėjimo laisvės deklaracija“. Pastarąją deklaraciją autorius išskyrė kaip turėjusį didesnę bei ilgalaikę įtaką dokumentą, kuris, įtvirtindamas naują Bažnyčios vaidmens visuomenėse traktavimą (Bažnyčios kaip *defensor hominis*) bei naują Bažnyčios požiūrį į tikėjimo laisvę, suteikė tvirtesnį teologinį ir moralinį pagrindą katalikiškajam žmogaus teisių judėjimui moderniaisiais laikais; dėl to tikėjimo laisvės principas įgijo realią galią žmonių ir tautų gyvenime[5].

Atskirai paminėtini ir Vatikano II Susirinkimo atgarsių Lietuvoje vertinimai, kuriuos pateikė bei masiškai tiražavo sovietinė propaganda jau nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios. Remdamiesi tokiais ateistinės propagandos ideologizuotais vertinimais, kai kurie Lietuvos dvasininkai Susirinkimo nutarimų įgyvendinimą laikė galimybe pasinaudoti Susirinkimo nubrėžtais veiksmingesniais veiklos būdais bei priemonėmis siekiant prisitaikyti prie naujų sąlygų[6]. Be to, Susirinkimo paskelbtos atsinaujinimo idėjos poveikis buvo traktuojamas ir kaip Vatikano siekimas sustiprinti Bažnyčios pozicijas Lietuvoje remiantis būtent dvasininkija, todėl ateistinėje propagandoje daugiausia dėmesio buvo skiriama liturginės reformos, kuri vertinta kaip plačiausiai Lietuvoje vykdoma atsinaujinimo reforma, eigai (nors ir buvo teigiama, kad šių idėjų įgyvendinimas Lietuvoje nelabai tepadėjo suaktyvinti tikinčiųjų religinį gyvenimą)[7].

BAŽNYČIOS ATSINAUJINIMO IDĖJOS VAIDMUO KATALIKIŠKOJO PASIPRIEŠINIMO RAIDOJE

Atsinaujinimo samprata. Vatikano II Susirinkimas buvo pastoracinio pobūdžio. Pastoracinis tikslas buvo suvokiamas kaip apimantis vidinį Bažnyčios atsinaujinimą, Evangelijos paskleidimą visame pasaulyje ir dialogo su dabartiniu pasauliu užmezgimą[8]. Nubrėžęs vidinio atsinaujinimo proceso, kaip Bažnyčios ištikimybės savo pašaukimui ugdymo, sampratą, Susirinkimas įtvirtino ir Bažnyčios, kaip pačia savo esme pašauktos nuolatinei reformai, traktavimą[9]. Susirinkimas nurodė, kad atsinaujinimas yra pasiekiamas „gyvo ir brandaus tikėjimo, išmokyto aiškiai įžvelgti sunkumus ir sugebančio juos nugalėti, liudijimu“[10]. Taigi Vatikano II Susirinkimo nutarimuose išryškėjo pagrindinis Bažnyčios siekis įgyvendinti atsinaujinimo idėją, kurios tikslas – kuo giliau ir plačiau skleisti dabartinėse visuomenėse krikščionybės doktriną. Todėl Bažnyčiai neišvengiamai iškilo būtinybė Visuotinio Susirinkimo mastu įvertinti dabarties laikais susidariusias naujas gyvenimo sąlygas ir, atsižvelgiant į visuomenių pokyčius, pakeisti savo veiklos formas bei pobūdį šiose visuomenėse, o tai savaime turėjo keisti Bažnyčios sampratą, jos vaidmenį politinėse, socialinėse ir kultūrinėse bendruomenėse.

Liturginės reformos atgarsiai pasipriešinimo judėjime. Siekdamas įgyvendinti Bažnyčios atsinaujinimo idėją Vatikano II Susirinkimas ypač daug dėmesio skyrė liturgijos atnaujinimui ir ugdymui. Liturgijos reformavimo pagrindai buvo išdėstyti jau pirmajame Susirinkimo dokumente – Liturginėje konstitucijoje *Sacrosantum Concilium* (priimtoje 1963 m.). Šią reformą įgyvendinti Lietuvoje sovietų valdžia leido, nes valstybinis aparatas buvo įsitikinęs, kad liturginių apeigų reformavimas dėl skeptiško daugumos dvasininkų nusistatymo šiuo klausimu netaps religinės veiklos aktyvėjimo priežastimi[11]. Todėl buvo gautas sovietų valdžios sutikimas oficialiai išleisti liturginei reformai reikalingą literatūrą lietuvių kalba; tuo pat metu valdžia šiek tiek susilpnino ir pastoracinės veiklos kontrolę (nors bandymai legaliai spausdinti katechetinio ar teologinio pobūdžio literatūrą ir toliau buvo atmetami)[12]. Tačiau ši liturginių apeigų atnaujinimo idėja sukėlė valdžiai nelauktą kai kurių dvasininkų reakciją: dvasininkai reikalavo ir kitų reformų bei iškėlė būtinybę imtis naujų, įvairiapusiškesnių priemonių tiems pokyčiams Bažnyčioje vykdyti. Antai vysk. Liudvikas Povilonis teigė, kad „Lietuvoje svarbiausias rūpestis turi būti ne liturginė reforma, o kunigijos ateitis“[13]. Kun. Stasys Mažeika sutiko, kad ši reforma yra reikalinga, tačiau, pasak jo, „ji turi eiti išvien su kunigo gyvenimo reforma“[14] ir jai „reikia gero paruošimo: per mokyklas, per spaudą [oficialiajai Bažnyčiai tai buvo neprieinama. – *E. J.*]“[15]. Tokį liturginės reformos, kaip neatsiejamos nuo kitų Bažnyčios gyvenimo reformų dalies, suvokimą daugiausia nulėmė Susirinkimo priimta liturgijos atnaujinimo traktuotė. Liturginėje konstitucijoje buvo nurodyta, kad liturgija yra „Bažnyčios gyvenimo viršūnė ir versmė“, o jos atnaujinimo tikslas – aktyvus ir pilnas dalyvavimas apeigose[16], taigi Bažnyčios vidaus gyvenime šis atsinaujinimas turėjo pabrėžti krikščioniškojo tikinčiųjų gyvenimo ugdymo būtinybę. Visuomeniniame gyvenime liturgijos reformavimas turėjo suaktyvinti Bažnyčią kaip bendruomenę ir padidinti jos vaidmenį visuomenėje, o tai neišvengiamai kirtosi su sovietų valdžios laikysena Bažnyčios atžvilgiu.

Taigi Susirinkimo iškelta atsinaujinančios Bažnyčios samprata, kurios esmę sudaro aktyvus, tikėjimu besiremiantis gyvenimas, Lietuvos Katalikų Bažnyčios raidoje stiprų atgarsį sukėlė jau liturginės reformos metu. „LKB kronikos“ leidėjai, žvelgdami iš beveik dviejų dešimtmečių perspektyvos, Lietuvos Katalikų Bažnyčios atgimimo pradžią datavo 1964–1965 m., nes, anot jų, būtent tuomet kunigai pradėjo aktyviai veikti[17]. Tačiau kalbant apie atsinaujinimo procesų įtaką katalikiškojo pasipriešinimo kilimui reikia pabrėžti, kad šią įtaką tiesiogiai nulėmė ar prie jos įtvirtinimo prisidėjo kiti Susirinkimo priimti nutarimai (tam sąlygas palengvino ir tas faktas, jog Susirinkimo nutarimai sovietų valdžios leidimu oficialiai buvo išspausdinti kartu su liturginei reformai reikalinga literatūra).

Kunigų vaidmuo Bažnyčios atsinaujinimo procese ir pasipriešinimo formavimasis. Vatikano II Susirinkimas, pabrėždamas Bažnyčios bendruomeninį (ne tik institucinį) pobūdį, priimtuose dokumentuose vis dėlto akcentavo hierarchijos vaidmens svarbą Bažnyčios atsinaujinimo procese. Dekrete dėl pasauliečių apaštalavimo *Apostolicam Actuositatem* pasauliečių apaštalavimas įvardytas kaip sąlyga veiksmingam Bažnyčios apaštalavimui, bet šis pasauliečių veikimas turėjo būti skatinamas ir reguliuojamas hierarchijos[18]. Dekrete dėl kunigų tarnybos ir gyvenimo *Presbyterorum Ordinis* pabrėžta, kad kunigų „pareigos nesiriboja rūpinimusi pavieniais tikinčiaisiais, bet apima ir tikrai krikščioniškos bendruomenės kūrimą“, tokios bendruomenės, kuri rūpintųsi ne tik savo nariais, bet ir skleistų tikėjimą už savo ribų[19]. Taigi Susirinkimas iškėlė kunigų atsakomybės vadovaujant Bažnyčios atsinaujinimui bendruomenėse klausimą, ir toks dvasininkijos veiklos traktavimas plačiai nuskambėjo Lietuvoje.

1978 m. kunigams skirtame savilaidos leidinyje „Tiesos kelias“ buvo paskelbtas straipsnis „Atsinaujinimo Bažnyčioje teikiamos galimybės ir rizika“. Straipsnį pasirašęs „Jūsų Vyskupas“, kreipdamasis į Lietuvos kunigus, tiesiogiai nurodė, kad „Vaticanum II pradėtas pasauliečių iškėlimas ir įjungimas į aktyvią bažnytinę veiklą bus nesėkmingas ir bergždžias, jei mes jų nepamokysime ir neišmokysime“[20]. 1979 m. „Tiesos kelyje“ buvo pabrėžta, jog „atsinaujinimas turi prasidėti nuo dvasiškių“, ir „tik tada atsinaujins visi jos [Bažnyčios. – *E. J.*] nariai“[21]. 1973 m. kun. Sigitas Tamkevičius, pateikdamas pastabas vysk. L. Povilonio ganytojinio laiško dėl Šventųjų Metų, kurie turėjo simbolizuoti Bažnyčios dvasinį atsinaujinimą, projektui, pabrėžė: „[...] jeigu norime, kad tikintieji atsinaujintų, reikia, kad jų vadai – vyskupai ir kunigai – būtų atsinaujinę, kitaip visos kalbos (ganytojiniai laiškai, pamokslai) bus vien tuščiažodžiavimas“[22].

Dvasininkų vaidmens atsinaujinančioje bendruomenėje pabrėžimas Susirinkimo nutarimuose turėjo įtakos Lietuvoje vykstantiems procesams. Kunigų veikla septintajame dešimtmetyje suaktyvėjo, apėmė naujas ir veiksmingesnes pasipriešinimo sovietinei sistemai formas. 1968 m. prasidėjo organizuota kunigų pareiškimų rašymo kampanija (1968–1974 m. Lietuvos kunigai parengė net 21 kolektyvinę peticiją[23]), kuri vėliau peraugo į tikinčiųjų masinių pareiškimų siuntimą įvairioms valdžios instancijoms bei organizacijoms (1972 m. Lietuvos katalikų memorandumą SSKP CK generaliniam sekretoriui pasirašė jau 17 tūkst. tikinčiųjų). Kunigai buvo ir aštuntajame dešimtmetyje pasirodžiusios pogrindžio katalikiškos periodikos („LKB kronikos“, „Aušros“, „Dievo ir Tėvynės“, „Tiesos kelio“, „Ateities“) leidimo iniciatoriai, redaktoriai ir leidybos darbų organizatoriai, nors nuo pat savilaidos pradžios į šį pogrindinį darbą buvo įtraukiami pasauliečiai bei vienuolių atstovai. Sąlyginai būtų galima išskirti tik 1977 m. pasirodžiusį katalikišką periodinį leidinį „Rūpintojėlis“, kurio išleidimo idėją iškėlė ir įgyvendino pranciškonė Ada Urbonaitė, tačiau ir prie „Rūpintojėlio“ leidimo aktyviai prisidėjo kunigai, o vienas jo bendraleidėjų kun. Juozapas Šalčius A. Urbonaitės buvo apibūdintas kaip „žurnalo krikštatėvis ir išlaikytojas“[24].

Lietuvoje konkretų pavidalą greitai įgijo Susirinkimo iškeltas raginimas kunigams veikti kartu ir tam reikalui puoselėti įvairias tarpusavio bendravimo formas[25]: 1966–1968 m. pradėta organizuoti slaptus kelių vyskupijų kunigų bendrus susirinkimus, kurie ilgainiui virto atskirų vyskupijų kunigų susirinkimais. Antai Vilkaviškio vyskupijos pasitarimuose, pasak vieno iš jų dalyvio kun. Prano Račiūno, buvo svarstomos aktualios to meto Bažnyčios gyvenimo problemos, jų iniciatyva suorganizuotas kolektyvinių pareiškimų rašymas, misijų vykdymas, slaptas kunigų ruošimas, savilaidos leidinių (tarp jų ir periodinių) leidyba[26].

Taigi kalbant apie kunigų aplinkoje brendusią aktyvios veiklos, nukreiptos prieš sovietų valdžios vykdomus persekiojimus, idėją, būtina pažymėti, kad šiai idėjai įgaunant konkrečias raiškos formas didelę įtaką turėjo Susirinkimo iškeltas Bažnyčios atsinaujinimo principas. Ryškiausiu tokio poveikio pavyzdžiu tapo 1979 m. Lietuvoje pradėtos kurti kunigų tarybos, kurias Susirinkimo dokumentuose buvo numatyta ir raginta steigti kiekvienoje vyskupijoje. Nors Susirinkimas detaliau neaptarė tarybų veiklos pobūdžio ir tikslų, tačiau, kaip rašė „LKB kronika“, Lietuvoje „kunigai su džiaugsmu išklausė apie šias tarybas kelias Vatikano radijo laidas, įnešusias rūpimu klausimu daug šviesos“[27], o „Tiesos kelio“ leidėjai pabrėžė: „[...] mes su šviesiomis viltimis sutinkame kuriamas Kunigų tarybas Lietuvos vyskupijose“[28]. Susirinkimas šių institucijų kūrimu siekė paskatinti kunigus labiau įsitraukti į diecezijos ganytojinę veiklą ir, suteikdamas jiems platesnes iniciatyvos galimybes, plėtoti vyskupų (kurie turėjo vadovauti taryboms) ir kunigų bendradarbiavimą sprendžiant Bažnyčios problemas. Tuo tarpu Lietuvos Katalikų Bažnyčio-

je kunigų tarybų kūrimo idėjos rėmėjai tokių Susirinkimo nutarimų įgyvendinimą visų pirma laikė galimybe sutrukdyti sovietų valdžiai administruoti Bažnyčios veiklą ir neleisti jos kišimąsi į Bažnyčios vidaus reikalus maskuoti „savarankiškais" vyskupijų valdytojų ar administratorių veiksmais. „LKB kronikoje" buvo pabrėžiama, kad „veikiant Kunigų taryboms, vyskupas ar vyskupijos valdytojas lengviau galėtų spirtis prieš šią [sovietų valdžios. – *E. J.*] prievartą", o „visa, kas iki šiol buvo daroma slapta, turėtų išeiti į dienos šviesą"[29].

Sovietų valdžios verčiami beveik visi pareigas einantys Lietuvos ordinarai, išskyrus Telšių vyskupijos valdytoją, kunigų tarybų sukūrimo idėjai nepritarė (ištremti vyskupai davė sutikimus organizuoti šias tarybas)[30]. Susidarius tokiai padėčiai, kunigų tarybos pradėjo funkcionuoti kaip pogrindinės Bažnyčios dalis. Ordinarų atsisakymas pripažinti tikrąsias šių tarybų funkcijas bei tikslus ir tarybų veikla pogrindyje nulėmė tą faktą, jog katalikiškajame pasipriešinimo judėjime šių institucijų funkcijos pamažu buvo transformuojamos. Antai „Tiesos kelyje" kunigų tarybos vertintos kaip galimybė suvienyti katalikišką „partizaninę nesukontroliuojamą ir nesuvaldomą veiklą"[31].

1968 m. pasirodžius pirmiesiems kunigų pareiškimams sovietų valdžiai dėl tikėjimo varžymo Lietuvoje, anot „LKB kronikos", daugelis kunigų bei tikinčiųjų ne tik pritarė minčiai, jog dėl tikėjimo reikia kovoti, bet ir apgailestavo, kad per ilgai buvo laukta ir nieko neveikta[32]. Taigi Susirinkimo paskelbtos idėjos, pasiekusios persekiojamą Lietuvos Katalikų Bažnyčią, įgydavo ir kitokį atspalvį: aktyvėjanti kunigų veikla atnaujinant Bažnyčios gyvenimą įtvirtino septintajame dešimtmetyje plačiau įsivyraujančią mintį, kad „negalima sėdėti susidėjus rankas, nes sovietinė valdžia visus uždusins"[33]. Sovietų valdžios vykdomiems varžymams besipriešinanti pogrindinė Bažnyčia ir funkcionavo remdamasi Susirinkimo priimta atsinaujinančios Bažnyčios idėja. Antai ištremti vyskupai Vincentas Sladkevičius ir Julijonas Steponavičius, kurių represavimas reiškė naują pogrindinės Bažnyčios raidos etapą, bei kiti vyskupai, pasirinkę ne tokį atvirą pasipriešinimo būdą, pritarė periodinei katalikiškai savilaidai ir ją rėmė, o tai atitiko vyskupams Susirinkimo iškeltus reikalavimus ne tik skleisti krikščionybės doktriną, bet ir raginti tikinčiuosius ją ginti bei platinti. (Tiesa, dvasininkų veiklos aktyvėjimas įgydavo ir kitokį pobūdį: antai LKP Šiaulių rajono komitetas 1965 m. užfiksuotą faktą, jog kun. Bunkus prašėsi priimamas į profsąjungos narius, o kun. Pranskus norėjo kolūkyje dirbti buhalteriu, vertino kaip stengimąsi įvairiais būdais išlaikyti ar sustiprinti Bažnyčios įtaką vietos gyventojams[34].)

Pasauliečių vieta atsinaujinančioje Bažnyčioje ir pasipriešinimo raidoje. Susirinkimo priimtoje dogminėje konstitucijoje apie Bažnyčią *Lumen Gentium* įtvirtinant naują Bažnyčios sampratą, daug dėmesio skirta ir pasauliečio vietai Bažnyčioje apibūdinti. Susirinkimas atmetė vyravusią sampratą, kad pasauliečiai Bažnyčioje yra pasyvi, neiniciatyvi, neveikli masė, kuri tėra kunigų pastoracinės veiklos objektas ir neprisiima jokios atsakomybės už Bažnyčios padėtį[35]. Ši nauja samprata įtvirtinta ir kituose Susirinkimo dokumentuose, o pasauliečių apaštalavimui skirtas net atskiras dekretas (*Apostolicam Actuositatem*, priimtas 1965 m.). Juose Susirinkimas tiesiogiai nurodė: „Bažnytinėse bendruomenėse jų [pasauliečių. – *E. J.*] veikla tokia reikalinga, kad be jos net ganytojų apaštalavimas dažniausiai negali pasiekti savo galutinio tikslo"[36]. Be to, plačiai aptartas pasauliečių vaidmuo šalyse, kur Bažnyčios veiklos laisvė varžoma, pabrėžiant, kad tokiomis sąlygomis Bažnyčios veikimas be pasauliečių yra sunkiai įmanomas[37].

Susirinkime įtvirtintas reformuotas pasauliečio vaidmens nusakymas sukėlė stiprų atgarsį Lietuvoje. Septintajame dešimtmetyje išryškėjo tokia tendencija: pasauliečiai, perimdami naują Bažnyčios sampratą, pamažu aktyviai įsitraukė į Bažnyčios veiklą (tokį procesą dau-

giausia inicijavo ir skatino kunigai). „Tiesos kelio“ leidėjai pasauliečių pasyvumą tiesiai įvardijo kaip vieną iš priežasčių, kodėl „mūsų tauta, gindama savo tikėjimą ir moralines vertybes, parodė tokį mažą atsparumą prieš ateistų moralinį spaudimą“ ir kodėl „ir dabar kunigo pastangos dažnai pasilieka tik dykumoje šaukiančiojo balsas“[38]. 1970 m. KGB Kauno miesto skyrius, konstatavęs religinės veiklos aktyvėjimą, pabrėžė, kad, „kaip rodo gaunami duomenys, dvasininkai pradeda veikti religinių fanatikų iš pasauliečių tarpo rankomis“[39]. KGB Šakių rajono poskyris tų metų pabaigoje pranešė: 1970 m. dvasininkai „ypatingo aktyvumo tarp tikinčiųjų nerodė, o naudojo asmenis iš buvusių vienuolių ir fanatiškai tikinčiųjų tarpo siekdami pritraukti jaunimą į bažnyčias patarnauti. Užfiksuota atvejų, kai kunigai ragino mokytojus mokyti vaikus katekizmo. Anot kunigų, ši kategorija asmenų gali greitai ir sėkmingai parengti vaikus pirmosios komunijos priėmimui“ (sovietų saugumas Šakių rajone 1970 m. nustatė du atvejus, kai bažnyčiose vaikus tikėjimo žinių mokė mokytojai)[40]. Didėjantį katalikų pasauliečių aktyvumą, jų įsitraukimą į Bažnyčios gyvenimą rodė ir KGB pastangos telkti agentūrą iš pasauliečių, tuo siekiant labiau kontroliuoti dvasininkų veiklą. Antai KGB Alytaus rajono poskyrio vadovas, apžvelgdamas poskyrio operatyvinį darbą 1971 ir 1972 m., nurodė, kad „ateityje yra būtina ir tikslinga įgyti agentūros iš pasauliečių, palaikančių ryšius su kulto tarnautojais“[41] (1970 m. KGB Alytaus poskyrio agentūrą, dirbančią su dvasininkais, sudarė 4 kunigai ir 3 pasauliečiai[42]).

Taigi pasauliečiai aktyviai įsitraukė į pastoracinį darbą, kuris totalitarinėje sovietinės valstybės sistemoje tapo sudedamąja katalikų pogrindinės veiklos dalimi. Tokie pokyčiai sudarė sąlygas ir didesnei pasauliečių daliai įsitraukti į katalikiškosios savilaidos darbą, nors pasauliečiai pogrindžio religinės spaudos leidyboje aktyviai dalyvavo nuo pat jos atsiradimo. Štai Panevėžio vyskupijos kunigai, atsakydami į 1974 m. rugsėjį pasirodžiusį anoniminį laišką, kuriame buvo smerkiama „reakcinga“ Bažnyčios veikla, pabrėžė, kad pasauliečiai „mums parūpindavo maldaknygių, katekizmų ir religinės literatūros, [...] atmesk jų darbą – ir didžiulė parapija liks su keliolika maldaknygių, visiškai be katekizmų“[43]. Periodinėje savilaidoje pasigirsdavo minčių, jog ir masiniai protestų pareiškimai bei „LKB kronika“ yra ne tik kunigų darbas, tai – „galingas ir vis drąsėjantis tikinčiųjų pasauliečių protestas prieš jų teisių varžymą“[44] (simboliška tai, kad „LKB kronikos“ leidimo idėją iškėlė dvasininkai, o ją įgyvendinti ir pirmą numerį išleisti kun. S. Tamkevičiui padėjo pasaulietis Petras Plumpa ir Šv. Šeimos kongregacijos sesuo Genovaitė Navickaitė).

Susirinkimo įtvirtintos naujos Bažnyčios sampratos įtaka pogrindinės Bažnyčios raidai rodė kylantį tikinčiųjų religinį sąmoningumą, jų prisiimamą atsakomybę už Bažnyčios padėtį. Tokiame kontekste galima tyrinėti ir vieną būdingiausių pogrindinės Bažnyčios aspektų – pogrindinę (dar vadinamą neakivaizdine) seminariją. Dekrete dėl kunigų ugdymo *Optatam Totius* Susirinkimas pabrėžė, kad kunigystės ugdymas yra visos krikščionių bendruomenės pareiga ir rūpestis[45]. Tokia kunigų rengimo problemos formuluotė Lietuvos Katalikų Bažnyčiai buvo ypač aktuali, ir 1970–1972 m. Lietuvoje pradėta organizuoti pogrindinę seminariją. Tai buvo atsakas į sovietų valdžios vykdytą oficialiai veikusios kunigų seminarijos įvairiapusį ribojimą. Marijonas kun. P. Račiūnas, kuris, marijonams ir jėzuitams perėmus vadovavimą slaptam kunigų rengimui, buvo vienas pagrindinių šio darbo organizatorių, teigė, kad pirmutinis pogrindinės kunigų seminarijos klausimą iškėlė pas jį atvykęs pasaulietis P. Plumpa[46]. Apie kun. Juozo Zdebskio 1971 m. įgyvendintą pogrindinės kunigų seminarijos idėją kun. P. Račiūnas rašė: „Atsirado būrys jaunuolių, kurie patys ėmė studijuoti kolektyviai teologiją. [...] Juos globoti ėmėsi kun. J. Zdebskis ir manė, kad tokiu būdu galės būti kolektyviai ruošiami kunigai“[47] (vienas šios seminarijos organizatorių ir dėstytojų Jonas Stašaitis atsimini-

muose rašė, kad būtent kun. J. Zdebskis, atrinkęs kandidatus, subūrė pirmuosius pogrindžio seminaristus[48]). Didelį pasauliečių vaidmenį įsteigiant pogrindinę seminariją pabrėžė ir „LKB kronikos" leidėjai, paminėdami, kad jos „įkūrimo iniciatoriais buvo sovietinės valdžios į oficialiąją seminariją neprileisti jaunuoliai"[49]. Be to, „LKB kronikoje" irgi buvo išsakyta mintis, kad šiuo Bažnyčiai gyvybiškai svarbiu klausimu, t. y. kunigų rengimu, Lietuvoje turi rūpintis visi – tiek vyskupai, tiek kunigai, tiek tikintieji[50].

Susirinkimo iškelta pasauliečių aktyvaus įsitraukimo į Bažnyčios veiklą idėja ryškiausią formą įgijo septintojo dešimtmečio pabaigoje kilusiame Eucharistijos bičiulių sąjūdyje (dokumente *Apostolicam Actuositatem* Susirinkimas buvo pabrėžęs Eucharistijos svarbą pasauliečių gyvenime). 1969 m. Eucharistinio Jėzaus kongregacijos sesuo Jadvyga Stanelytė, gavusi ištremtų vyskupų V. Sladkevičiaus ir J. Steponavičiaus, kurie šią kongregaciją globojo nuo 1968 m., leidimą, kongregacijos įkūrėjo jėzuito Pranciškaus Masilionio palaikoma bei skatinama subūrė Eucharistijos bičiulių sąjūdį[51]. Šis sąjūdis, išplitęs daugelyje Lietuvos vietovių, apėmė plačius pasauliečių sluoksnius (nors daugiausia orientuotasi į jaunimą); žmonės stojo į slaptus būrelius ir juose studijavo Bažnyčios ir Lietuvos istoriją, krikščionybės doktrinos pagrindus, psichologiją, gilinosi į asmenybės ugdymo problemas. Buvo rengiamos slaptos uždaros rekolekcijos jaunimo ir suaugusiųjų grupėms. Dvasingumo ir sąmoningumo ugdymas Eucharistijos bičiulių sąjūdyje turėjo paskatinti pasauliečius aktyviau bei plačiau įsitraukti į Bažnyčios gyvenimą. „Tiesos kelias" rašė, kad Eucharistijos bičiuliai „stengiasi geriau pažinti savo luomo pareigas ir jas uoliau atlikti"[52]. Sąjūdžio dalyviai ne tik organizavo studijas ir dvasines pratybas pogrindyje, bet ir aktyviai įsiliejo į judėjimą už Bažnyčios teises (Eucharistijos bičiulių įstatuose net buvo pabrėžta, kad „reikia iš naujo atgaivinti pirmųjų krikščionių dvasią"[53]). Jų iniciatyva ir su jų pagalba buvo atstatytas sunaikintas Kryžių kalnas, statomi ir atstatomi kryžiai pakelėse, organizuojamos maldininkų atgailos kelionės. Taigi vienas pagrindinių šio sąjūdžio tikslų – katalikiškosios tradicijos atgaivinimas – buvo traktuojamas kaip glaudžiai susijęs su pasauliečių įsitraukimu į Bažnyčios veiklą (nors Eucharistijos bičiulių sąjūdžiui ir toliau vadovavo jo organizatorė vienuolė J. Stanelytė), o tai rodė, kad Lietuvoje plinta Susirinkimo įtvirtinta Bažnyčios samprata.

Pasauliečius aktyviau įsitraukti į Bažnyčios gyvenimą bei katalikiškojo pasipriešinimo judėjimą skatino ir tai, jog Susirinkimas, siekdamas Bažnyčios veikimą suderinti su šiuolaikinių visuomenių poreikiais, daug dėmesio skyrė tautiniam Bažnyčios veiklos aspektui. Susirinkimas pareiškė, kad krikščionių bendruomenė, „pasipuošusi savo tautos kultūriniais turtais, tebūnie giliai įsišaknijusi žmonėse"[54]. Pabrėžiant, kad pasaulietiniai uždaviniai ir kūryba (nors ir ne vieninteliai) tiesiogiai priklauso pasauliečių veiklos laukui[55], dar kartą akcentuota mintis, jog pasauliečių veikla neturi apsiriboti tik religiniais reikalais, bet apimti ir „žemiškojo gyvenimo" atnaujinimo darbą, siekiant suderinti šį gyvenimą su krikščionybės principais. Tokios Susirinkimo paskelbtos idėjos įtvirtino Lietuvoje vyravusią tendenciją, kurios esmė ta, kad katalikybė buvo glaudžiai siejama su tautiškumo idėja ar net traktuojama kaip viena pagrindinių tautiškumo išlaikymo sąlygų. „LKB kronika" 1978 m. rašė: „Vieši ir drąsūs kunigų pasisakymai aktualiausiais dabarties klausimais yra geri ženklai, liudijantys, kad Lietuvos Kat. Bažnyčia yra pajėgi atsinaujinti ir vadovauti tautos atgimimui"[56]. Tačiau jau kitais metais „LKB kronikos" publikacijoje „Prikelkime Lietuvą" buvo išsakyta mintis, jog „išgelbėti mus nuo pražūties gali tik visos tautos dvasinis atgimimas"[57]; tuo tarsi nurodyta, kad tautinis klausimas yra susiejamas su atsinaujinančios Bažnyčios idėja, t. y. ir su reikalavimu platiems pasauliečių sluoksniams aktyviai vykdyti naujai nusakytas jų pareigas. Pasauliečių dalyva-

vimas sprendžiant visuomenės gyvenimo problemas, tarp kurių tautinis klausimas per visą sovietų okupacijos laikotarpį išliko vienas svarbiausių bei opiausių, įgydavo įvairias formas. Štai 1974 m. pabaigoje KGB Lazdijų rajono poskyris pranešė, kad 1974 m. rajone „nacionalistiniai elementai“ pradėjo remontuoti senus religinius paminklus ir atstatyti „ideologiškai žalingus nacionalistinius“ užrašus; saugumiečių manymu, tokią jų veiklą paskatino „reakcinė katalikų dvasininkija“[58]. 1969 m. KGB Kauno miesto skyrius atskleidė „Krikščionių demokratų sąjungą“, kurios nariai išplatino daug antisovietinių dokumentų[59]. Vis dėlto prie tautinio klausimo sprendimo daugiausia prisidėjo kunigai. Antai 1979 m. „Rūpintojėlyje“ buvo teigiama, kad „mūsų dabartinėse sąlygose niekas tiek daug nepatarnauja lietuvių tautai, kaip geras kunigas“, kuris „palaikydamas tautoje gyvą tikėjimą, drauge kelia ir jos moralę“[60].

Susirinkimo priimtas naujas pasauliečių vaidmens Bažnyčioje vertinimas tapo ir vienu svarbiausių argumentų, kuriais tiek pasauliečiai, tiek dalis kunigų pagrindė reikalavimą dvasininkijai aktyviai, nepaisant sovietų valdžios varžymų, rūpintis Bažnyčios reikalais. Remiantis Susirinkimo priimtais dokumentais, paklusnumo principas Bažnyčioje jau buvo traktuotas ne tik kaip pasauliečių paklusnumas hierarchijai, bet ir kaip hierarchijos paklusnumas pasauliečiams: „Turimos žinios, kompetencija ir prestižas pasauliečiams leidžia, o kartais net juos įpareigoja pareikšti savo nuomonę apie dalykus, liečiančius Bažnyčios gerovę“[61]. Be to, Susirinkimas nurodė, kad hierarchija turi ne tik išklausyti pasauliečių patarimų, bet ir naudotis jais savo darbuose. Taip suvokdami pasauliečių santykius su hierarchija aktyvūs kunigai ragino tiek vyskupus, tiek eilinius kunigus, nepaisant sovietų valdžios varžymų, vykdyti savo pareigas ir kovoti dėl Bažnyčios teisių. Analogiški pasauliečių reikalavimai ryškiausią formą pasipriešinimo raidoje įgijo 1976 m. pasirodžiusiame leidinyje „Laisvės šauklys“, kurio vienas iš tikslų buvo stiprinti dvasininkų ir pasauliečių santarvę. „Laisvės šauklio“ leidėjai programinėje publikacijoje rašė: „[...] mes vadovausimės Vatikano II Susirinkimo priimtu „Dekretu apie pasauliečių apaštalavimą“, kuriame pasauliečiai traktuojami pilnateisiais Bažnyčios nariais, o dvasininkai įpareigoti [...] su atidumu Kristuje ir tėviška meile svarstyti pasauliečių pateiktus projektus, sugestijas, norus, pagarbiai pripažinti tą tikrąją laisvę, priklausančią kiekvienam šiame pasaulyje“[62] (nors nė viename iš penkių šio leidinio numerių nebuvo tiesiogiai pateikta jokių pasiūlymų ar patarimų aktualiais Bažnyčios klausimais).

Vienuolijų atsinaujinimo poveikis pasipriešinimo judėjimui. Septintojo dešimtmečio viduriu galima datuoti pogrindinių Lietuvos vienuolijų atsinaujinimą; tada jos sėkmingai plėtojo savo veiklą pogrindyje ir aktyviai ėmėsi spręsti iškilusias Bažnyčios problemas. Vienas svarbiausių šį procesą inspiravusių veiksnių buvo Vatikano II Susirinkimo priimti nutarimai bei kiti Šventojo Sosto dokumentai, kuriais remdamosi vienuolijos iš naujo apsvarstė savo konstitucijas ir instrukcijas. Bendri vienuolinio gyvenimo ir drausmės pritaikymo dabarties laikams bei atsinaujinimo principai buvo nurodyti Susirinkimo 1965 m. priimtame dekrete dėl vienuoliškojo gyvenimo tinkamo atnaujinimo *Perfectae Caritatis*. Susirinkimas laikėsi nuostatos, jog vienuolijos turi dalyvauti Bažnyčios gyvenime, ir pabrėžė, kad jos „deramai tesupažindina savo narius su šių laikų žmonių būkle bei Bažnyčios reikmėmis“, tada galės sėkmingiau ir efektyviau įsitraukti į Bažnyčios veiklą[63].

Nors pagal Vatikano II Susirinkimo dvasią moterų vienuolijų (toliau kalbėsime tik apie jas) įstatai buvo atnaujinti tik atkūrus Lietuvos valstybingumą, tačiau, kaip teigia kun. P. Račiūnas, globojęs slaptai veikusias moterų vienuolijas, jų vadovės su tokiais Susirinkimo nutarimais buvo supažindintos septintajame dešimtmetyje, kai vienuolijų konstitucijos bei instrukcijos ir buvo pritaikytos Susirinkimo reikalavimams[64]. Šis procesas ne tik atspindėjo

Susirinkimo nutarimų įgyvendinimo šioje Bažnyčios struktūroje pradžią, bet ir tapo vienuolijų veiklos atnaujinimo elementu. Kun. P. Račiūnas net tiesiogiai nurodė, kad iki 1965 m. vienuolinis gyvenimas Lietuvoje buvo tarsi paralyžiuotas[65]. Tuo tarpu Susirinkimo nutarimų veikiamos vienuolijos septintojo dešimtmečio viduryje vis plačiau ir įvairiapusiškiau ėmė įsitraukti į apaštalinį darbą, tapo aktyvia pogrindinės Bažnyčios struktūros dalimi. Antai KGB įgaliotinis Kauno mieste 1965 m. pranešime pabrėžė, kad „neigiamą įtaką tam tikroms gyventojų grupėms ir toliau daro reakcinė dvasininkijos dalis, kuri pastaraisiais metais, vykdydama ideologiškai kenksmingą veiklą, stengiasi plačiau panaudoti savo aktyvą iš vienuolių tarpo“[66]. KGB Šakių rajono poskyris 1971 m. ataskaitoje rašė: „Rajono reakcinė dvasininkija įstatymo iš esmės nepažeidė. [...] Turimais duomenimis, vaikus religijos mokė fanatiškai tikinčios vienuolės. Duomenų apie kunigų dalyvavimą vaikų mokyme negauta“[67]. „LKB kronikos“ leidėjai, 1977 m. aptardami religinio gyvenimo Sovietų Sąjungoje problemas, teigė, kad „daugumai Latvijos moterų vienuolynų trūksta apaštalavimo dvasios“, jų narės „beveik nekatechizuoja vaikų, neįsijungia į pastoracinį darbą“. Toliau „LKB kronikos“ leidėjai, lyg žvelgdami į to priežastis, pažymėjo, kad „jos nėra išstudijavę Vatikano II Susirinkimo nutarimų ir nesirūpina jų vykdyti“[68].

Kun. P. Račiūno teigimu, moterų vienuolijos Lietuvoje kasmet katechizuodavo apie 10 tūkst. vaikų, aktyviai dalyvaudavo misijų veikloje; be to, sovietų okupacijos laikotarpiu (iki 1988 m.) jos parengė daugiau kaip 2 tūkst. pavadinimų knygų, tarp jų ir išverstų iš kitų kalbų ar originaliai parašytų[69]. Istorikė Regina Laukaitytė, apžvelgdama vienuolijų raidą sovietmečiu, aktyvų vienuolių dalyvavimą pogrindžio spaudos leidyboje aiškino būtent tuo, kad leisti spaudą galėjo tik išsilavinę, Vatikano II Susirinkimo reformas išmanantys asmenys[70]. Vienuolijos, kurios gyvavo kaip pogrindinės Bažnyčios elementas, atsinaujinimo proceso veikiamos įsitraukė ir į atvirą katalikiškojo pasipriešinimo judėjimą. Antai Šv. Marijos Tarnaičių kongregacijos sesuo Z. Peknieriūtė, siekdama Klaipėdos Taikos Karalienės bažnyčios sugrąžinimo tikintiesiems, net 19 kartų organizavo parašų rinkimo akcijas visoje Lietuvoje (už tai ji 11 kartų buvo tardoma sovietų saugumo)[71]. KGB nagrinėjant Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto nariams iškeltas bylas ir vykdant su jomis susijusį profilaktinį darbą, buvo patikrinta ir kai kurių moterų vienuolių veikla.

Taigi Susirinkimo priimti nutarimai turėjo įtakos ir vienuolijų gyvenimo vidaus pokyčiams, nulėmusiems šios pogrindinės Bažnyčios dalies stiprėjimą sovietų okupacijos sąlygomis. Susirinkimo dokumentuose buvo pabrėžta, kad vienuolijų prisitaikymas prie epochos reikalavimų ir atsinaujinimas daug priklauso nuo tinkamo jų narių išsilavinimo[72]. Todėl Lietuvoje susirūpinta vienuolių parengimu vienuoliniam gyvenimui bei apaštalavimui: buvo sudaryta teologinių žinių programa ir 1979 m. Vargdienių kongregacijos seserys kartu su marijonais pradėjo organizuoti teologines studijas (dar vadintas „katakombų universitetais“) visų Lietuvos vienuolijų seserims[73].

SUSIRINKIMO NUTARIMŲ DĖL ATEIZMO IR TIKĖJIMO LAISVĖS ĮTAKA PASIPRIEŠINIMO RAIDAI

Susirinkimo įtvirtinta pozicija ateizmo ir persekiojamų Bažnyčių atžvilgiu. Popiežius Jonas XXIII 1962 m. paskelbtoje apaštalinėje Visuotinio Vatikano II Susirinkimo konstitucijoje *Humanae Salutis* nurodė, kad Bažnyčia turi veikti pakitusiame, greitai besivystančiame pasaulyje, kuriame iškilo ir „visai naujas, pasibaisėtinas reiškinys – kovingas ateizmas, užvaldęs daugelį tautų“[74]. Ateizmo klausimas buvo aptartas 1965 m. Susirinkimo priimtoje pastoracinėje konstitucijoje apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje *Gaudium et Spes;* joje Bažnyčia savo poziciją šiuo klausimu deklaravo taip:

„Ateizmas priskirtinas prie opiausių mūsų meto klausimų ir turi būti nuodugniau išnagrinėtas“[75]. Dokumente „kovingojo ateizmo“ sąvoka pakeista „moderniu sisteminiu ateizmu“. Jame rašoma: „Tokio mokslo sekėjai, paėmę į savo rankas valdžią, smurtingai puola religiją ir ateizmo skleidimui, ypač auklėdami jaunimą, panaudoja net viešosios valdžios turimas spaudimo priemones“[76].

Tačiau Susirinkimo priimti nutarimai ateizmo klausimu nebuvo tik deklaratyvaus pobūdžio. Išsakyta Visuotinės Bažnyčios pozicija turėjo praktinį tikslą – suteikti aiškų pagrindą valstybinio ateizmo persekiojamoms Bažnyčioms, tolesnei jų veiklai. 1964 m. spalio mėn., pastoracinės konstitucijos apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje svarstymo metu, Susirinkimo plenume kalbėjęs Vokietijos Augsburgo vysk. Stimpfle ne tik pasmerkė marksistinį ateizmą, bet ir nurodė, jog Bažnyčios Susirinkimas turi duoti Tylos Bažnyčiai aiškų teologinį atsakymą dėl materializmo, kad persekiojami tikintieji turėtų pagrindą atremti materializmo puolimus[77]. Jugoslavijos vysk. Franicas pabrėžė, kad Bažnyčia turi parodyti, kaip ji rūpinasi šių dienų žmonių problemomis, ir kad tikintieji, kurie yra ateistų kaltinami atgyvenusių idėjų sekimu, turi iš Susirinkimo gauti naujos dvasios, drąsos ir paguodos[78].

1965 m. Susirinkimo sekretoriatui buvo įteiktas 450 Susirinkimo Tėvų (t. y. balso teisę turinčių Susirinkimo dalyvių) pasirašytas prašymas paskelbti atskirą specialią deklaraciją ateistinio komunizmo klausimu. Taigi Vatikano II Susirinkimas, dialogo su šiuolaikiniu pasauliu užmezgimą iškėlęs kaip vieną svarbiausių savo tikslų, negalėjo neskirti ypatingo dėmesio sovietų valdžios persekiojamoms Bažnyčioms (nors konkrečių nutarimų šiais klausimais dėl Visuotinių Susirinkimų pobūdžio ir kitų priežasčių nebuvo priimta). Italų vysk. Barbieri net pareiškė, kad daugelis tikinčiųjų pasipiktintų, jei Bažnyčios Susirinkimas neturėtų drąsos aiškiai pasmerkti mokslinį-teorinį ir praktinį-materialistinį ateizmą[79]. Didelį vaidmenį sprendžiant persekiojamų Bažnyčių klausimą suvaidino ir pačių persekiojamų bendruomenių atstovai. Susirinkimo diskusijose dėl Bažnyčios veiklos šių dienų pasaulyje aktyviai dalyvavęs Krokuvos vysk. Karolis Wojtyla išreiškė pageidavimą, kad ypatingas dėmesys būtų atkreiptas į sąlygas tų kraštų, kuriuose religija yra persekiojama[80]. 1963 m. balandžio mėn. iš įkalinimo paleistas Lvovo arkivysk. Josifas Slipyj 1965 m. Susirinkimo posėdyje kalbėjo: „Visuotinis Bažnyčios Susirinkimas tai [Bažnyčios persekiojimus. – *E. J.*] privalo turėti prieš akis, jei jis nenori atitrūkti nuo tikrovės. Susirinkimas tepakelia savo balsą, gindamas religiją šiais skausmo kupinais laikais. Susirinkimo tėvų veikla turi būti pritaikyta mūsų laikų reikalavimams. O mūsų laikai yra Bažnyčios priespaudos laikai“[81].

Persekiojamų Bažnyčių pozicijos turėjo įtakos ir sprendžiant kitas aktualias problemas. Svarstant diakonato įsteigimo klausimą, itin aktualų tiems kraštams, kuriuose persekiojant Bažnyčią trukdytas ir kunigų rengimo darbas, buvo atsižvelgta į sovietų okupuotų bei kontroliuojamų kraštų vyskupų mintis, ir Susirinkimo nutarimais šis bažnytinės hierarchijos laipsnis buvo atnaujintas.

Tikėjimo laisvės principo ir teisės ginti šį principą traktavimo poveikis pasipriešinimo formavimuisi. Vatikano II Susirinkimas, remdamasis ankstesnių popiežių doktrinomis, tikėjimo laisvės principą įtvirtino atskira deklaracija *Dignitatis Humanae*. Joje nubrėžtas visuotinis tikėjimo laisvės dėsnis skelbė ne tik asmens teisę į šią laisvę, bet ir religinių bendruomenių teisę savo tikėjimą nekliudomai viešai skelbti žodžiu ir raštu, Bažnyčios laisvę iškeliant kaip pagrindinį Bažnyčios ir pasaulietinės valdžios santykių principą. Susirinkimas, atsižvelgdamas į tai, kad ištisų bendruomenių tikėjimo laisvė buvo varžoma valstybinės politinės valdžios, net keliuose dokumentuose aptarė ir teisę ginti šią laisvę bei ja rūpintis. Pareiga rūpintis tikėjimo laisve buvo priskirta

piliečiams ir socialinėms grupėms, Bažnyčiai ir kitoms religinėms bendruomenėms. Pripažinęs veikimo laisvę kaip esminę ir neatimamą iš Bažnyčios, Susirinkimas dokumente *Gaudium et Spes* tiesiogiai pabrėžė, kad piliečiai turi teisę „ginti savo bei savo bendrapiliečių teises nuo valdžios piktnaudžiavimo, laikantis prigimtinio ir evangelinio įstatymo nubrėžtų ribų“[82]. Be to, Bažnyčiai buvo pripažinta teisė ne tik laisvai visur ir visuomet skelbti savo tikėjimą, doktriną apie visuomenę, bet ir „priimti moralinį sprendimą net politinės srities klausimais, kai to reikalauja pagrindinės asmens teisės arba sielų išganymas“[83]. Susirinkimas reikalaujamos laisvės sąvokoje pabrėžė veikimo aspektą: nutarimais buvo akcentuotas Bažnyčios reikalavimas tikintiesiems „veiklos ir galimybės šiame pasaulyje statyti ir Dievo šventovę“[84]. Iškeldamas tikėjimo laisvės svarbą, Susirinkimas dekrete dėl vyskupų pastoracinių pareigų bažnyčioje *Christus Dominus* atskirai paragino ypatingą dėmesį skirti tiems dvasiniams vadovams, kurie dėl tikėjimo yra šmeižiami, kalinami, kurių veikla varžoma ar kuriems iš viso neleidžiama atlikti savo tarnybos[85].

Taigi Susirinkimas, naujai įtvirtindamas tikėjimo laisvės principą ir iškeldamas būtinybę įvairiomis priemonėmis bei būdais ginti šią laisvę, visuotinės Bažnyčios mastu davė idėjinį pagrindą persekiojamų Bažnyčių veiklai. Tai sukėlė stiprų atgarsį ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios pasipriešinimo raidoje. Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas 1978 m. susikūrė kaip bažnytinės hierarchijos dalies – kunigų – junginys, iškėlęs tikslą ginti Bažnyčios teises. Komitetas 1978 m. lapkričio 13 d. kreipėsi į popiežių pirmuoju dokumentu, kuriame rašė: „[...] suvokdami savo atsakomybę prieš Dievą ir Bažnyčią, [...] mes, Lietuvos kunigai, *ryžomės kalbėti ir ginti švenčiausios Bažnyčios ir tikinčiųjų teises* [išskirta mano. – *E. J.*], nes mūsų tyla ir laukimas sudaro palankiausią dirvą ateistams griauti Bažnyčią iš vidaus ir išorės“[86].

Katalikiškajame pasipriešinimo judėjime įsitvirtino ir Susirinkimo nubrėžta tikėjimo laisvės (taip pat Bažnyčios teisių) gynimo traktuotė. Jau aštuntojo dešimtmečio Lietuvos pogrindžio spaudoje gausu tokia traktuote besiremiančių apmąstymų. 1974 m. „LKB kronikos“ puslapiuose buvo teigiama, kad „iš ateistų negalima sulaukti nuolaidų derybų keliu – Lietuvos katalikai tiek turės laisvės, kiek jos išsikovos“. 1980 m. ši spauda atvirai rašė, kad „kunigui ginti Bažnyčios ir žmogaus teises – šventa pareiga“[87]. Vladas Lapienis, 1976 m. parengtame laiške SSKP CK generaliniam sekretoriui Leonidui Brežnevui gindamas nuteistus nelegalios religinės literatūros leidėjus, teigė, kad „jie kalti tik dėl to, kad bandė atlikti krikščionišką pareigą – norėjo parūpinti maldaknygių tikintiesiems, kad apmalšintų tikinčiųjų dvasinį alkį“[88]. 1977 m. jau teisiamas V. Lapienis, jam suteikus paskutinį žodį, taip pat išsakė tokią nuostatą: „[...] be pareigų valstybei, aš, kaip katalikas, turiu pareigų religijai ir Bažnyčiai, įpareigojančių mano sąžinę. Ginti tikinčiųjų ir Bažnyčios teises yra ne politika, o kiekvieno kataliko šventa pareiga“[89].

Taigi katalikiškasis pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje Susirinkimo suformuluotą Bažnyčios teisių gynimo principą priėmė kaip savo veiklos idėjinį pagrindimą, netgi galima teigti, kad būtent remiantis šiuo principu ir kilo atvira katalikiška opozicija, 1968 m. prasidėjusi viešų pareiškimų rašymu sovietų valdžios institucijoms. Tokią Susirinkimo nutarimų įtaką patvirtina ir 1972 m. pradėjusi eiti „LKB kronika“ – viena būdingiausių organizuoto atviro pasipriešinimo veiklos formų. „Aušros“ leidėjai 1982 m. teigė, kad „„LKB Kronika“ – visų pirma religinės kovos metraštis“[90]. Pasak pačios „LKB kronikos“ leidėjų, svarbiausias impulsas šiam periodiniam leidiniui atsirasti buvo 1970–1972 m. įvykę teismai, kurių metu už kunigiškų pareigų atlikimą (vaikų katechizavimą) buvo nuteisti kunigai Antanas Šeškevičius, J. Zdebskis ir Prosperas Bubnys[91]. 1-asis leidinio numeris buvo skirtas sovietų valdžios represiniams veiksmams prieš kunigus (išskyrus straipsnį apie 1972 m. pradžioje už vaikų katechizavimą nuteistą K. Bau-

čiučaitę), o visi jame paskelbti pareiškimai nukreipti prieš šiuos valdžios veiksmus.

Vatikano II Susirinkimo kalbose buvo išsakyta bendra idėja, kad negana kovingąjį ateizmą pasmerkti ar ekskomunikuoti, o reikia tyrinėti ateizmo atsiradimo priežastis, studijuoti įvairias jo raiškos formas ir ieškoti būdų, kaip jį įveikti. Tokia laikysena ateizmo atžvilgiu ir tapo viena iš vyraujančių katalikiškajame pasipriešinimo judėjime; tai labiausiai atsispindėjo periodinės savilaidos raidoje. Antai kaip vieną iš savo tikslų leidinys „Dievas ir Tėvynė“ išskyrė siekimą „parodyti, kokia iš tikrųjų yra sovietinė bedievybė Lietuvoje, nes kol visapusiškai nepažinsime priešo, kova bus sunki, gal net bevaisė, nusineš daugybę aukų“[92]. Jaunimui skirtos „Ateities“ leidėjai, lygindami sovietinę sistemą su griuvėsiais, kreipimesi į skaitytojus rašė: „Kuo daugiau griuvėsių pamatysi, tuo darysis aiškesnė Lietuvos ateitis“[93]. Taip besiklostančią padėtį patvirtino atskirų kunigų veikla ir pozicija šiuo klausimu. Antai LKP Molėtų rajono komitetas 1965 m. informavo Centro komitetą, jog kun. Bulika ir kun. Česlovas Kavaliauskas, stengdamiesi „savo žiniomis neatsilikti nuo gyvenimo, [...] studijuoja marksizmo-leninizmo teoriją, labai domisi ateistinėmis priemonėmis, įsigyja ir skaito visą ateistinę literatūrą“[94] (beje, septintojo dešimtmečio pabaigoje Daugų ryšių skyriaus aptarnaujamoje zonoje pagrindinį ateistinės propagandos žurnalą „Наука и религия“ prenumeravo tik vienas asmuo – Daugų bažnyčios klebonas[95]).

Kita vertus, Susirinkimo dokumente *Gaudium et Spes* nurodyta, kad „nors Bažnyčia visiškai atmeta ateizmą, ji nuoširdžiai skelbia, kad visi žmonės, tikintys ir netikintys, turi savo darbu tinkamai statyti šį pasaulį, kuriame bendrai gyvena. Aišku, tai negali vykti ne nuoširdaus ir apdairaus pokalbio“[96]. Todėl 1972 m. pradėta leisti „LKB kronika“, kaip viena iš atviros religinės opozicijos dalių, iš karto neatmetė sovietinės sistemos ir nedeklaravo pozicijos, nepripažįstančios šios sistemos teisėtumo. 1974 m. pabaigoje perdavus religinės savilaidos bei „LKB kronikos“ gaminimo ir platinimo bylą nagrinėti LSSR Aukščiausiajam Teismui, „LKB kronikos“ leidėjai aiškino, kad „LKB Kronika neturi tikslo susilpninti ar pakirsti Tarybų valdžią, o vien iškelti viešumon įstatymų pažeidimo faktus, kad jie būtų pataisyti“, ir kad „tokiu būdu LKB Kronika ne tik kad nekenkia visuomenei ir tarybinei santvarkai, bet jai padeda“[97]. Panevėžio vyskupijos kunigai, gindami valdžios puolamą aktyvią Bažnyčios veiklą, viešame pareiškime pabrėžė: „[...] mes nekovojame prieš esamą santvarką, bet prieš sauvalę“[98]. Panašios pozicijos laikėsi, t. y. deklaravo nesiekianti politinių tikslų, ir nuo 1975 m. pradėta leisti katalikiška periodika. Tokios periodinės savilaidos, kaip Bažnyčios teisių gynimo formos, atsiradimą lėmė ir Susirinkimo nutarimais iškeltas žiniasklaidos priemonių panaudojimo klausimas.

Žiniasklaidos vaidmens iškilimas pasipriešinimo judėjime. 1963 m. priimtu dekretu dėl visuomenės komunikavimo priemonių *Inter Mirifica* Visuotinis Susirinkimas pirmą kartą istorijoje oficialiai išdėstė savo požiūrį į šių priemonių panaudojimą Bažnyčios gyvenime. Bažnyčios teisė disponuoti ir naudotis visomis informavimo priemonėmis (spauda, kinu, radiju, televizija ir kt.) šiame dekrete įvardyta kaip prigimtinė teisė. Susirinkimas pabrėžė, kad katalikiškos spaudos, kino, radijo, televizijos „pagrindinis tikslas – skleisti ir ginti tiesą bei rūpintis visuomenės krikščioniškuoju auklėjimu“, bei primygtinai įspėjo, kad tikintieji turi pareigą palaikyti ir remti šias informavimo priemones[99]. Tokios Susirinkimo nutarimuose naujai nubrėžtos veiklos kryptys paskatino ieškoti naujų veiklos priemonių katalikiškajame pasipriešinimo judėjime Lietuvoje. Antai kun. A. Šeškevičius, pasinaudodamas vysk. L. Povilonio ryšiais su Vakarais, stengėsi gauti religinės tematikos 8 mm pločio kino juostų[100]. 1967 m. KGB institucijos Lazdijų rajone užfiksavo faktą, kad kun. S. Tamkevičius „aktyviai dirbo religinį darbą tarp jaunimo“, taip pat savo namuose moks-

leiviams pradėjo rodyti diafilmus (už tokią antisovietinę veiklą tais pačiais metais jis buvo perkeltas į kitą parapiją)[101]. Anot KGB padalinio pranešimų, daugybę tokių diafilmų turėjo ir kun. P. Račiūnas, kuris juos rodydavo jaunimui (be to, jaunimui duodavo skaityti iš užsienio gautas religinio turinio knygas bei emigracinę spaudą)[102]. Remiantis sovietų saugumo duomenimis, 1972 m. į Savanorių kaimą (Lazdijų r.) buvo atvykusi žmonių grupė, vadovaujama kunigo, ir rodė vaidinimą „Šv. Agnė“[103].

Apie žiniasklaidos priemonių vaidmenį kraštuose, kur religija yra varžoma, nemažai kalbėta ir Susirinkimo posėdžiuose (nors dekrete *Inter Mirifica* minėtu klausimu nieko tiesiogiai nepriimta). 1962 m. lapkričio 24 d. diskusijose buvo išsakytos mintys, kad naudojantis komunikacijos priemonėmis galima peržengti visas užtvaras ir skelbti tikėjimą ten, kur tikybos mokymas ir religinė spauda yra uždrausti ar trukdomi, todėl visi krikščionys gali ir privalo sutartinai platinti bei ginti dvasios vertybes nuo visokių materializmo formų[104]. 1965 m. spalio mėn. ukrainiečių vysk. Sapelekas kalbėdamas apie persekiojamas Bažnyčias (tarp jų ir Ukrainos) pabrėžė, kad „vienintelė priemonė skelbti Kristaus Evangeliją šioms persekiojamoms tautoms yra radijas ir kitos moderniosios socialinės komunikacijos priemonės“[105]. Jo manymu, Evangelijos skelbimo misijos anapus „geležinės uždangos“ ypač turėtų imtis Vatikano radijas[106].

Vatikano radijo įtaka katalikiškajam pasipriešinimui Lietuvoje yra akivaizdi. Sovietų saugumo dokumentuose rašoma, jog dalis kunigų darydavo Vatikano radijo lietuviškų laidų įrašus (taip pat magnetofoninius) ir jų pateikiamą medžiagą naudodavo pastoracinei veiklai. Antai KGB duomenimis, medžiagą iš užsienio radijo laidų pamokslams 1970 m. naudojo kun. S. Tamkevičius, 1968 m. – kun. J. Jakaitis. Be to, Vatikano radijas kartu su kitomis Vakarų radijo stotimis buvo vieni pagrindinių bei efektyviausiai veikusių sovietų valdžios necenzūruojamos informacijos skleidimo šaltinių šeštajame–devintajame dešimtmečiais (tai patvirtina ir faktas, jog 1975 m. visi asmenys, įtraukti į KGB Kapsuko rajono poskyrio operatyvinę įskaitą, aktyviai klausėsi užsienio radijo laidų[107]). „LKB kronikos“ puslapiuose buvo džiaugiamasi, jog sovietų valdžiai nepavyko pasiekti, kad ši stotis pasitenkintų tik krikščioniškojo mokymo skleidimu, ir kad Vatikano radijo laidos sudaro galimybę Lietuvos visuomenei sužinoti „Lietuvos gyvenimo faktus, kuriuos sužinoti kitu būdu yra neįmanoma“[108]. Daug dėmesio šių laidų medžiagos tyrimams skyrė ir pačios sovietų institucijos, tuo siekdamos disponuoti įvairiapuse informacija apie pokyčius Bažnyčios veikloje. Vakarų radijo stočių poveikis katalikiškajame pasipriešinimo judėjime įgijo konkrečias formas; tam prielaidas sudarė ir Susirinkimo nutarimuose iškeltas teisės į informaciją klausimas.

Susirinkimas jau minėtu dekretu dėl visuomenės komunikavimo priemonių *Inter Mirifica* įtvirtino visuomenės teisės į informaciją principą, pabrėždamas, kad viešas ir greitas įvykių bei faktų paskelbimas yra prielaida rezultatyviems žmonių veiksmams kuriant visuomenės gerovę, t. y. šį principą traktavo kaip visuomenės pažangos sąlygą[109]. Šiame kontekste taip pat buvo pabrėžta būtinybė su žiniasklaidos pagalba formuoti viešąją nuomonę, kurios „įtaka ir autoritetas visų luomų piliečių privačiame bei viešajame gyvenime šiandien labai padidėję“[110]. Tokiu teisės į informaciją principu bei jo interpretacija ir rėmėsi periodinės pogrindžio spaudos leidyba. Viešoji nuomonė ir teisė į informaciją katalikiškoje savilaidoje buvo traktuojami kaip glaudžiai tarpusavyje susiję veiklos objektai ir buvo priešinami sovietinės sistemos skleidžiamai dezinformacijai, kuri funkcionavo kaip viena iš neatsiejamų valdžios vykdomos prievartinės politikos dalių. „Aušra“ pažymėjo, kad sovietinėje sistemoje „prievarta ir melas vienas be kito negali išsiversti“[111]. „LKB kronikos“ leidėjai savo puslapiuose teigė, kad sovietų valdžios tikslas yra „tylos naktyje uždusinti Lietuvos katalikus“,

todėl siekiant pasipriešinti tokiai politikai būtina „visomis priemonėmis kelti viešumon persekiojimo faktus, nuplėšti melo šydą, kuriuo dengiama prievarta“[112]. 1972 m. pasirodžiusi „LKB kronika“ ir užsibrėžė tikslą skleisti informaciją Lietuvos tikintiesiems, Vatikanui bei plačiajai pasaulio visuomenei.

Įsitvirtinti Lietuvoje nuostatai, jog konkretūs laimėjimai yra galimi tik remiantis viešąja nuomone ir necenzūruotos informacijos disponavimu, padėjo pokyčiai visuomenės vidaus bei užsienio politikos raidoje. Būtinybė apie tikrąją Bažnyčios padėtį Lietuvoje informuoti Vatikaną (to padaryti nesugebėjo ar nepajėgė viešai veikusi Bažnyčia) nauju mastu iškilo būtent septintojo dešimtmečio pabaigoje, kai normalizavosi SSRS vadovybės ir Vatikano santykiai (šio proceso kulminacija – SSRS AT prezidiumo pirmininko Nikolajaus Podgorno vizitas pas popiežių 1967 m.). Jau 1966 m. sovietų saugumo padalinys Vilkaviškio rajone pradėjo operatyvinio stebėjimo bylą Vilkaviškio parapijos klebonui kun. Konstantinui Ambrasui, kuris stengėsi išsiųsti į užsienį „reakcingo turinio“ laišką[113] ir kuris, anot jo brolio Kazimiero Ambraso, buvo vienas iš pradininkų, sumaniusių žinias siųsti į užsienį[114]. Informacijos teikimas Vatikanui ir Vakarų visuomenei pogrindinės veiklos kanalais naują pobūdį įgavo aštuntajame dešimtmetyje; tuomet tokiu nelegaliu informacijos perdavimu pradėta siekti formuoti tiek Lietuvos, tiek Vakarų visuomenės viešąją nuomonę. Šioje veikloje remtasi Vakarų radijo stotimis, kurios skleisdavo Vakarus pasiekusią necenzūruotą informaciją („LKB kronika“ rašė, kad „pogrindinės spaudos reikšmė būtų nedidelė, jei jos neišpopuliarintų „Vatikano“ ir „Laisvės“ radijo laidos“[115]). Tokiai veiklos krypčiai susiformuoti didelę įtaką turėjo Simo Kudirkos bylos nušvietimas Vakarų pasaulyje 1971 m. ir Vakarų pasaulio reakcija į šį teismo procesą, nulėmusi tolesnį S. Kudirkos likimą (Lietuva apie tai buvo informuojama tų pačių Vakarų radijo stočių). Katalikų pasipriešinimo judėjime atsirado naujos veiklos kryptys, t. y. galimybė pateikiant informaciją pasinaudoti Vakarų viešąja nuomone. 1971–1972 m. 17 tūkst. Lietuvos tikinčiųjų pasirašytą kreipimąsi į JTO bei „LKB kronikos“ išleidimą kun. S. Tamkevičius ir traktavo kaip pagalbos šauksmą, kaip vieną iš pirmųjų žingsnių siekiant į viešumą iškelti sovietų valdžios kovą su Bažnyčia[116].

Pasirinkta veiklos kryptis, t. y. siekimas teikti sovietų valdžios necenzūruotą informaciją ir kartu remtis tokios informacijos formuojama viešąja nuomone, katalikiškajame pasipriešinimo judėjime greitai davė laukiamų rezultatų. Kaip teigė Jonas Jurašas 1975 m. įvykusiame Tarptautiniame akademiko Andrejaus Sacharovo apklausinėjime apie žmogaus teisių pažeidimus SSRS, būtent teisiamų kunigų A. Šeškevičiaus, J. Zdebskio ir P. Bubnio drąsus apgynimas „LKB kronikos“ puslapiuose nulėmė tai, kad „visuomenės akyse buvo nuteistas ne kulto tarnas, kaip to norėjo valdžia, bet Bažnyčios persekiotojų nesiskaitymas su įstatymais ir sąvivalė“[117]. „LKB kronika“ savo informacija sugebėjo užpildyti Vakaruose egzistavusią informacijos apie Katalikų Bažnyčios padėtį Lietuvoje spragą. Išeivis kun. Vytautas Kazlauskas pažymėjo, kad faktinė medžiaga apie padėtį Lietuvoje iki „LKB kronikos“ išleidimo Vakaruose buvo beveik nepasiekiama; jos pasirodymą jis apibūdino kaip naują erą „post Chronica nata“[118]. Anot Juozo Brazaičio, nuo 1973 m. pradžios šis pogrindžio leidinys tapo „dokumentu, iš kurio padėtį Lietuvoje vaizdavo [Vakarų] opinijos formuotojai“[119].

Taigi pamažu katalikiškojo pasipriešinimo judėjimo dalyviai suprato, kokia „galinga jėga yra šių laikų masinės informacijos priemonės“, kurios gali būti naudojamos „ne tik tikėjimui platinti, bet ir jį ginti“[120]. Tačiau nelegali spauda kartu su kitais pogrindinės Bažnyčios veiklos elementais (slapta pastoracija, vienuolijomis) Lietuvoje plėtojosi remdamasi būtent Susirinkimo priimta ateizmo įveikimo traktuote. Susirinkimas nurodė, kad būdas ateizmui įveikti yra deramai nušviestas Bažnyčios mokymas ir

visos Bažnyčios bei jos narių gyvenimas, t. y. Bažnyčios atsinaujinimas. Taip pat pabrėžta, jog toks Bažnyčios atsinaujinimas yra pasiekiamas „gyvo ir subrendusio tikėjimo, išmokyto aiškiai įžvelgti sunkumus ir sugebančio juos nugalėti, liudijimu“[121]. Periodinė savilaida Lietuvoje rėmėsi šia atsinaujinimo, kaip pasipriešinimo ateizmui sąlygos, idėja. „Rūpintojėlyje“ buvo pabrėžta, kad „vienintelė kova prieš materializmą yra atbudimas“, kad reikia „pirmiausia pačiam atsibusti iš miego, apsvarstyti, kaip prieita prie materializmo, kokios yra to priežastys, ir pradėti kovą ne nuo kitų, bet nuo savęs paties“[122]. Šitokiu aspektu reikėtų vertinti ir „LKB kronikos“ leidybą, nors leidžiant ją ir buvo orientuojamasi į Bažnyčios persekiojimo faktų dokumentavimą. 1980 m. kun. Z. Navickas Aukščiausiojo Teismo teisėjui adresuotame atvirame laiške, ginančiame dėl „LKB kronikos“ dauginimo bei platinimo nuteistas Genovaitę Navickaitę ir Oną Vitkauskaitę, rašė: „„LKB Kronika“ yra Lietuvos tikinčiųjų pagalbos šauksmas, kad jie galėtų gyventi pagal įsitikinimus, kad turėtų tvirtus moralinius pagrindus“[123]. Pasak „LKB kronikos“ leidėjų, šiuo leidiniu nuo pat pradžių buvo siekiama *„žadinti katalikų sąmoningumą, kelti iš susnūdimo* [išskirta mano. – *E. J.*], raginti kovoti už Dievo, Bažnyčios ir tikinčiųjų teises“[124]. Todėl pirmiausia planuota „LKB kroniką“ leisti panašią į 1976 m. pasirodžiusį leidinį „Dievas ir Tėvynė“ ir tik vėliau apsistota prie informacinio pobūdžio leidinio („faktų kalbos“) idėjos[125]. Tuo tarpu „Dievas ir Tėvynė“ bei kiti katalikiški periodiniai leidiniai („Aušra“, „Tiesos kelias“, „Rūpintojėlis“, „Ateitis“) jau buvo tiesiogiai orientuoti į religinio sąmoningumo žadinimą bei kultūros plačiąja prasme kėlimą; tai rodė ir jų pasirinktų publikacijų formų bei jose liečiamų temų įvairovė, apėmusi tiek meninius kūrinius, tiek analitinius straipsnius, tiek tikėjimo klausimų, problemų svarstymus, tiek draudžiamų istorijos faktų skelbimą.

Aštuntajame dešimtmetyje pradėtoje leisti periodinėje spaudoje išryškėjo naujos veiklos kryptys, tačiau jos taip pat funkcionavo kaip religinio sąmoningumo puoselėjimo sudedamosios dalys. Viena ryškiausia šių krypčių, glaudžiai susiejusi religinio ir tautinio sąmoningumo kėlimo klausimus, apaštalavimo veiklą plėtojo tautinių aspiracijų kontekste (pažymėtina, kad visi periodiniai pogrindžio leidiniai daugiau ar mažiau gvildeno tautinius klausimus). Antai „LKB kronikos“ leidėjų grupės (daugiausia kunigų P. Račiūno, S. Tamkevičiaus ir Liongino Kunevičiaus) iniciatyva 1975 m. pradėtos leisti „Aušros“ tikslas buvo „gaivinti lietuvio dvasią, ugdyti tautinį susipratimą, tautos dorovingumą, skatinti visokeriopą pažangą“[126]. Leidžiant katalikišką spaudą, kurioje ypač akcentuotas tautinis klausimas, remtasi idėja, kad religija yra tautos kultūrinės egzistencijos pagrindas, taigi tautinių idealų iškėlimas buvo suvokiamas kaip bendras visaverčio religinio gyvenimo puoselėjimo elementas. Pirmajame „Dievas ir Tėvynė“ numeryje teigta, jog tautos nepriklausomybė yra sąlyga, kad „galėtume siekti kaip tauta savo galutinio tikslo – Dievo“[127]. Kultūros klausimų sprendimas periodinėje savilaidoje taip pat buvo glaudžiai susijęs su religinių bei tautinių tikslų iškėlimu: kultūra traktuota kaip būtina sąlyga tiek religinės, tiek tautinės bendruomenės visavertei raidai ar net jų išlikimui (todėl periodinės savilaidos negalima griežtai grupuoti pagal joje vyraujančią problematiką). Jau 1971 m. vysk. L. Povilonis aplinkraščio kunigams „Kurkime naują gyvenimą“ projekte pabrėžė: „Yra klaidinga manyti, kad šiuo metu kultūrinis gyvenimas nesiriša su religiniu. Priešingai, kultūra šiuo metu yra mūsų priemonė galutiniam tikslui siekti“[128]. 1975 m. pradėtoje leisti „Aušroje“ taip pat teigta, kad „dabar laisvės kovos barai – mūsų moralė, kultūra“[129]. Jaunimui skirto leidinio „Ateitis“ įvadiniame straipsnyje pabrėžta, jog žurnalas dirbs „tikrą kūrybinį darbą Tėvynės ir Bažnyčios naudai“[130].

Spaudos, kaip vienos iš pagrindinių religinio sąmoningumo puoselėjimo Lietuvoje priemonių, pasirinkimui įtakos turėjo ir tas faktas,

jog Susirinkimas tiesiogiai pabrėžė katalikiškos spaudos kūrimo ir jos tobulinimo reikšmę, kad „skaitytojai visiškai persiimtų krikščioniška dvasia“ ir kad su jos pagalba „apie visus įvykius būtų galima susidaryti krikščionišką nuomonę“[131]. Be to, Susirinkimas, aptardamas teisės į krikščioniškąjį auklėjimą klausimą, taip nusakė bažnytinės hierarchijos pareigą: „Daryti visa, kad šiuo krikščioniškuoju auklėjimu galėtų naudotis visi tikintieji ir pirmiausia jaunuoliai“, o visuomenės komunikavimo priemones įvardijo kaip pagalbinę – šalia katechetinio mokymo – auklėjimo priemonę[132] (tuo tarpu Lietuvoje spauda ir buvo tinkamiausia komunikacijos priemonė).

Susirinkimo nutarimai katalikiškos savilaidos raidą veikė ir kitais aspektais. 1977 m. pradžioje pasirodė naujas periodinis pogrindžio leidinys „Tiesos kelias“ (iš viso išėjo 22 numeriai), skirtas dvasininkams; jame buvo plačiai aptariami Vatikano II Susirinkimo nutarimai, jų idėjų platinimas ir įgyvendinimas Lietuvoje. „Rūpintojėlis“ rašė, jog leidinyje „Tiesos kelias“ „jaučiama nauja dvasia, išplaukianti iš Vatikano II Susirinkimo nutarimų“[133]. Be to, kitų pogrindžio leidinių publikacijose taip pat buvo remiamasi Susirinkimo nutarimais, jie buvo cituojami, o „Rūpintojėlio“ programiniame straipsnyje teigta, kad „balsas, kuriuo prabilo Bažnyčia į pasaulį per Vatikano II Susirinkimą, nurodo gaires, vedančias iš klystkelių į tikrąjį kelią“[134].

IŠVADOS

1. Vienas iš katalikiškąjį pasipriešinimo judėjimą Lietuvoje formavusių veiksnių buvo Vatikano II Susirinkimas, kurio priimti nutarimai tapo Visuotinės Bažnyčios raidos gairėmis.

2. Vatikano II Susirinkimo įtvirtintos Bažnyčios raidos tendencijos kylančiame Lietuvos katalikiškojo pasipriešinimo judėjime tiesioginį atgarsį įgavo jau sovietų valdžios oficialiai aprobuotos liturginės reformos įgyvendinimo metu. Tačiau Susirinkimo iškeltos atsinaujinančios Bažnyčios sampratos diegimas neišvengiamai kirtosi su sovietinės sistemos laikysena Bažnyčios atžvilgiu, todėl šios idėjos tolesnis įgyvendinimas totalitarinio režimo sąlygomis turėjo dvejopą pobūdį:

a) Susirinkimo priimtus nutarimus realizuoti buvo įmanoma tik pogrindinėje veikloje, todėl atsinaujinimo idėjos įgyvendinimas tapo pagrindu, kuriuo remdamasi septintajame–aštuntajame dešimtmečiais formavosi sovietų valdžios suvaržymams besipriešinanti pogrindinė Bažnyčia. Tokio proceso eigą ryškiausiai atspindėjo pasauliečių ir vienuolijų laipsniškas tapimas aktyvia pogrindinės Bažnyčios struktūros dalimi;

b) dėl sovietinės sistemos iškeltų kliūčių dalis įgyvendintų Susirinkimo nutarimų savo pobūdžiu buvo transformuoti, o tai lėmė pogrindinės Bažnyčios veiklos sričių plėtimąsi bei veiklos formų gausėjimą (pvz., tokiu aspektu galima tyrinėti slaptus kunigų susirinkimus, pogrindinės seminarijos organizavimą, kunigų tarybų funkcijas).

3. Susirinkimas, naujai įtvirtindamas tikėjimo laisvės principą bei iškeldamas būtinybę įvairiomis priemonėmis ir būdais ginti šią laisvę, Visuotinės Bažnyčios mastu davė idėjinį pagrindą persekiojamų Bažnyčių veiklai. Katalikiškasis pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje Susirinkimo suformuluotą Bažnyčios teisių gynimo principą priėmė kaip savo veiklos idėjinį pagrindimą; netgi galima teigti, kad būtent remiantis šiuo principu ir formavosi atvira katalikiška opozicija, kurios kilimą, be kitų veiksnių, lėmė sovietų valdžios represijos prieš suaktyvėjusią pogrindinės Bažnyčios pastoracinę veiklą.

4. Susirinkimo nubrėžtos veiklos kryptys skatino ieškoti naujų veiklos priemonių ir krypčių katalikiškajame pasipriešinimo judėjime Lietuvoje. Susirinkimo nutarimais iškelta žiniasklaidos priemonių naudojimo problema ir kitos nuostatos aktualiais to meto klausimais tiesiogiai veikė katalikiškos periodinės savilaidos susiformavimą, jos leidybos pobūdį bei raidą aštuntajame–devintajame dešimtmečiais.

Nuorodos

[1] A. Jakubčionis, „Bažnyčios pasipriešinimas 1970–1980 metais“, *XXI amžius*, 1997, gegužės 14.

[2] A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1998, t. 12, p. 59.

[3] A. Streikus, „Nauja sovietų valdžios politika Vatikano atžvilgiu“, *Lietuvos archyvai*, 1999, t. 13, p. 88; jo paties „SSRS–Vatikano santykiai ir sovietų valdžios politika Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje 1945–1978 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 73, 76.

[4] G. Weigel, *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*, New York, 1992, p. 119–122.

[5] Ibid., p. 70–73.

[6] J. Aničas, „II Vatikano susirinkimas ir katalikų bažnyčia Lietuvoje“, *Vatikano II ir po jo*, Vilnius, 1971, p. 131.

[7] Ibid., p. 134, 137, 156.

[8] „Dekretas dėl kunigų tarnybos ir gyvenimo“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, Vilnius, 2001, p. 237.

[9] „Dekretas dėl ekumenizmo“, ibid., p. 337.

[10] „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje“, ibid., p. 138.

[11] A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, p. 57–58.

[12] Ibid., p. 57, 58.

[13] L. Povilonio 1973 m. spalio 5 d. laiškas S. Mažeikai, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), kun. P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 399.

[14] S. Mažeikos 1971 m. kovo 23 d. laiškas L. Poviloniui, ibid.

[15] S. Mažeikos 1971 m. sausio 18 d. laiškas L. Poviloniui, ibid.

[16] „Konstitucija apie Šventąją liturgiją“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 97, 98.

[17] „Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasinis atgimimas“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys*, Čikaga, 1984, t. 7, p. 100.

[18] „Dekretas dėl pasauliečių apaštalavimo“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 290.

[19] „Dekretas dėl kunigų tarnybos ir gyvenimo“, ibid., p. 228.

[20] „Jūsų Vyskupas. Atsinaujinimo Bažnyčioje teikiamos galimybės ir rizika“, *Tiesos kelias*, 1978, Nr. 10, l. 45, Lietuvos genocido aukų muziejus (toliau – LGAM).

[21] „Laiškas Tau, Kunige“ (tęsinys), *Tiesos kelias*, 1979, Nr. 12, l. 17, LGAM.

[22] S. Tamkevičiaus atsiliepimas apie vysk. L. Povilonio ganytojinio laiško dėl Šventųjų Metų projektą, 1973 m., VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187–234.

[23] V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, Boulder, 1978, p. 135.

[24] V. Jankauskas, „Rūpintojėliai prie kelio“, *Gimtasis kraštas*, 1992, liepos 2–8.

[25] „Dekretas dėl kunigų tarnybos ir gyvenimo“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 231, 232.

[26] P. Račiūnas, *Lietuvos vyskupijos Lietuvai netekus nepriklausomybės nuo 1940 m. iki šių dienų*, VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 495, l. 147.

[27] „Sovietinė valdžia, „LKB Kronika“ ir Bažnyčia Lietuvoje“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, 1983, t. 6, p. 237.

[28] „Kunigų tarybos“, *Tiesos kelias*, Nr. 14, l. 22, LGAM.

[29] „Sovietinė valdžia, „LKB Kronika“ ir Bažnyčia Lietuvoje“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 6, p. 238.

[30] „Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasinis atgimimas“, ibid., t. 7, p. 106.

[31] „Kunigų tarybos“, *Tiesos kelias*, Nr. 14, l. 24, LGAM.

[32] „Iš LKB Kronikos archyvo“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, 1975, t. 2, p. 105.

[33] „„LKB Kronikai“ 10 metų,“ ibid., t. 7, p. 108–109.

[34] LKP Šiaulių rajono komiteto 1965 m. kovo 12 d. informacija LKP CK Ideologiniam skyriui „Apie Šiaulių rajono partinės organizacijos darbą vystant mokslinę-ateistinę propagandą kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose, mokyklose, įmonėse ir organizacijose“, Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 233, b. 6, l. 141.

[35] A. Rubikas, „Pasauliečiai Bažnyčioje“, *Tiesos kelias*, Nr. 13, l. 28, 31, LGAM.

[36] „Dekretas dėl pasauliečių apaštalavimo“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 281.

[37] Ibid., p. 286.

[38] A. Rubikas, op. cit., p. 36.

[39] LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita pasitarimui apie 1970 m. veiklos rezultatus, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 48, b. 270, l. 3.

[40] LSSR KGB Šakių rajono poskyrio 1970 m. gruodžio 31 d. ataskaitinis pranešimas apie antisovietinius, nacionalistinius, priešiškus ir ideologiškai kenksmingus veiksmus Šakių rajone 1970 m., ibid., ap. 15, b. 13936, l. 18–19.

[41] LSSR KGB Alytaus rajono poskyrio 1972 m. sausio 5 d. pažyma apie poskyrio operatyvinio darbo 1971 m. rezultatus ir uždavinius 1972 m., ibid.,

b. 171, l. 32; LSSR KGB Alytaus rajono poskyrio viršininko pplk. A. Gurbininko 1972 m. gruodžio 26 d. pažyma apie poskyrio operatyvinio darbo 1972 m. rezultatus, ibid., b. 172, l. 29.

[42] LSSR KGB Alytaus rajono poskyrio 1970 m. gruodžio 30 d. pažyma apie poskyrio darbo 1970 m. rezultatus ir uždavinius 1971 m., ibid., b. 170, l. 22.

[43] „Atsakymai anonimui", *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 2, p. 342.

[44] „Kuriuo keliu? (Žvilgsnis į Lietuvos dvasininkiją)", *Aušra*, Čikaga, 1984, t. 6, p. 95.

[45] „Dekretas dėl kunigų ugdymo", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 250.

[46] Cit. iš J. Boruta, A. Katilius, „Pogrindinė kunigų seminarija", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, p. 204.

[47] P. Račiūnas, *Neakivaizdinis kunigų ruošimas Lietuvoje tarybiniais laikais (Medžiaga Lietuvos Bažnyčios istorijai),* VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187–878, l. 2.

[48] *Mylėti artimą: Liudijimai apie kunigą Juozą Zdebskį pagal dokumentinio filmo videomedžiagą*, Vilnius, 1998, p. 31–34.

[49] „Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasinis atgimimas", *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 7, p. 99.

[50] „Ko nori anonimas?", ibid., t. 2, p. 216.

[51] *Dievui ir Bažnyčiai: Trumpa Lietuvos moterų vienuolijų apžvalga*, Marijampolė, 1997, p. 157–158.

[52] „Eucharistijos bičiuliai", *Tiesos kelias*, 1979, Nr. 12, l. 92, LGAM.

[53] Gema, „Eucharistijos bičiuliai", *Rūpintojėlis*, Nr. 8, l. 19, A. Počiulpaitės kolekcija.

[54] „Dekretas dėl Bažnyčios misijinės veiklos", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 310.

[55] „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje", ibid., p. 155.

[56] „Žinios iš vyskupijų: Viduklė", *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* 1978, t. 4, p. 442.

[57] „Prikelkime Lietuvą!", ibid., 1979, t. 5, p. 301.

[58] LSSR KGB Lazdijų rajono poskyrio 1974 m. gruodžio 12 d. duomenys apie poskyrio darbo 1974 m. 5-ąja linija rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 15, b. 1630, l. 76.

[59] LSSR KGB Kauno miesto skyriaus pranešimas „Apie darbo 1969 m. rezultatus", ibid., ap. 48, b. 268, l. 38.

[60] „Garbingi jubiliejai", *Rūpintojėlis*, 1979, Nr. 11, l. 48, LGAM.

[61] „Dogminė konstitucija apie Bažnyčią", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 57–58.

[62] „Mūsų uždaviniai", *Laisvės šauklys*, 1976, Nr. 1, l. 7, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius, f. 31-6.

[63] „Dekretas dėl vienuoliškojo gyvenimo tinkamo atnaujinimo", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 263.

[64] P. Račiūnas, *Lietuvos katalikybės, jos doros ir tautiškumo naikinimas ir lietuvių pasipriešinimo kova 19 ir 20 amžiuje. II dalis. Tautos dvasinio gyvenimo ugdytojai*, VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 524, l. 139.

[65] Ibid., l. 107.

[66] LSSR KGB įgaliotinio Kauno mieste mjr. G. Vaigausko 1965 m. lapkričio 26 d. kalba tema: „KGB prie LTSR MT įgaliotinio Kauno mieste įstaigos kontržvalgybinio darbo atskleidžiant priešiškus veiksmus ir užkertant jiems kelią organizavimas", LYA, f. K-1, ap. 14, b. 136, l. 143.

[67] LSSR KGB Šakių rajono poskyrio 1971 m. gruodžio 28 d. ataskaitinis pranešimas apie antisovietinius, priešiškus, ideologiškai kenksmingus ir antivisuomeninius veiksmus Šakių rajone 1971 m., ibid., ap. 15, b. 13936, l. 36.

[68] „Lietuvos ir Tarybų Sąjungos religinio gyvenimo problemos", *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 4, p. 274.

[69] P. Račiūnas, *Lietuvos katalikybės, jos doros ir tautiškumo naikinimas...,* VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 524, l. 140.

[70] R. Laukaitytė, *Lietuvos vienuolijos. XX a. istorijos bruožai*, Vilnius, 1997, p. 154.

[71] *Dievui ir Bažnyčiai: Trumpa Lietuvos moterų vienuolijų apžvalga*, p. 59.

[72] „Dekretas dėl vienuoliškojo gyvenimo tinkamo atnaujinimo", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 270.

[73] *Dievui ir Bažnyčiai: Trumpa Lietuvos moterų vienuolijų apžvalga*, p. 96.

[74] *II Vatikano Susirinkimo dokumentai. 3 dalis: Popiežių kalbos ir raštai*, Bostonas, 1969, p. 14.

[75] „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 136.

[76] Ibid., p. 137.

[77] Vatikano radijo lietuviškos programos redakcijos archyvas, 1964 m. spalio 23 d. [fotokopijos], Vilniaus universiteto Religijų tyrimo centras (toliau – VU RTC).

[78] Ibid.

[79] Ibid.

[80] Vatikano radijo lietuviškos programos redakcijos archyvas, 1964 m. spalio 26 d. [fotokopijos], ibid.

[81] Vatikano radijo lietuviškos programos redakcijos archyvas, 1965 m. rugsėjo 17 d. [fotokopijos], ibid.

[82] „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje", *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 183.

[83] Ibid., p. 185.

[84] Ibid., p. 138.

[85] „Dekretas dėl vyskupų pastoracinių pareigų Bažnyčioje", ibid., p. 200.

[86] „Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas“, *Tiesos kelias*, 1979, Nr. 12, l. 6, LGAM.

[87] „Sovietinė valdžia, „LKB Kronika“ ir Bažnyčia Lietuvoje“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 6, p. 239.

[88] „V. Lapienio laiškas TSKP CK gen. sekretoriui L. Brežnevui“, 1976 m. balandžio 23 d., ibid., t. 4, p. 37.

[89] „Vladas Lapienis saugumo kalėjime“, ibid., p. 331.

[90] „Dešimtmetis, kurį minės šimtmečiai“, *Aušra*, t. 6, p. 181.

[91] „„LKB Kronikai“ 10 metų“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 7, p. 109.

[92] „LTTGK Komitetui“, *Dievas ir Tėvynė*, 1980, Nr. 17, l. 4–5, LGAM.

[93] „Jaunuoli!“, *Ateitis*, 1979, Nr. 1, l. 36, LGAM.

[94] LKP Molėtų rajono komiteto 1965 m. kovo 11 d. informacija LKP CK Ideologiniam skyriui „Apie Molėtų rajono partinės organizacijos darbą vykdant LKP CK V Plenumo ir 1964 m. gegužės 11 d. LKP CK Prezidiumo nutarimą „Dėl priemonių moksliniam-ateistiniam darbo žmonių auklėjimui pagerinti““, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 233, b. 5, l. 127.

[95] „Tiesos“ korespondento V. Miklaševičiaus 1967 m. sausio 30 d. pažyma LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriui apie mokslinės-ateistinės propagandos darbą Alytaus rajone, ibid., f. 1771, ap. 237, b. 53, l. 12.

[96] „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 138.

[97] „Byla Nr. 395“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 2, p. 250.

[98] „Atsakymai anonimui“, ibid., p. 345.

[99] „Dekretas dėl visuomenės komunikavimo priemonių“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 362.

[100] A. Šeškevičiaus 1975 m. rugpjūčio 25 d. laiškas L. Poviloniui, VUB RS, kun. P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 431; A. Šeškevičiaus 1982 m. gegužės 25 d. laiškas L. Poviloniui, ibid.

[101] LSSR KGB įgaliotinio Lazdijų rajone mjr. Jurkevičiaus 1967 m. sausio 26 d. spec. pranešimas LSSR KGB 2-osios valdybos viršininkui pplk. Obukauskui, LYA, f. K-1, ap. 15, b. 1628, l. 19.

[102] LSSR KGB Šakių rajono poskyrio 1975 m. gruodžio 16 d. priedas prie pažymos apie poskyrio darbo 1975 m. 5-ąja linija rezultatus, ibid., b. 3943, l. 24.

[103] LSSR KGB Lazdijų rajono poskyrio 1972 m. gruodžio 26 d. pažyma apie poskyrio darbo 1972 m. rezultatus, ibid., b. 1629, l. 63.

[104] Vatikano radijo lietuviškos programos redakcijos archyvas, 1962 m. lapkričio 26 d. [fotokopijos], VU RTC.

[105] Vatikano radijo lietuviškos programos redakcijos archyvas, 1965 m. spalio 12 d. [fotokopijos], ibid.

[106] Ibid.

[107] LSSR KGB Kapsuko rajono poskyrio 1975 m. gruodžio 19 d. pažyma apie poskyrio darbo 1975 m. 5-ąja linija rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 15, b. 1736, l. 51.

[108] „Lietuvos ir Tarybų Sąjungos katalikų gyvenimas, išsirinkus šventuoju tėvu Joną Paulių II“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 5, p. 245–256.

[109] „Dekretas dėl visuomenės komunikavimo priemonių“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 357.

[110] Ibid., p. 358.

[111] „„Jubiliejui“ artėjant“, *Aušra*, Čikaga, 1981, t. 4, p. 8.

[112] „Jo eminencijai Berlyno arkivyskupui kardinolui Alfredui Bengsch“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* 1976, t. 3, p. 179.

[113] LSSR KGB įgaliotinio Vilkaviškio rajone pplk. Barkausko 1967 m. sausio 8 d. ataskaitinis pranešimas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininkui, LYA, f. K-1, ap. 15, b. 3644, l. 195.

[114] K. J. Ambrasas, „„Aušrą“ nešant“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, Kaunas, 1997, t. 11, p. 418.

[115] „Lietuvos ir Tarybų Sąjungos katalikų gyvenimas, išsirinkus šventuoju tėvu Joną Paulių II“, ibid., t. 5, p. 245.

[116] S. Tamkevičius, „Komunistinis ateizmas ir LKB Kronika“, *Katalikų pasaulis*, 1997, Nr. 6, p. 8.

[117] „Tarptautiniame tribunole“, *Aušra*, 1977, t. 1, p. 15.

[118] V. Kazlauskas, „Dvi eros“, *Dienovidis*, 1997, birželio 6.

[119] J. Brazaitis, „Įvadas“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 1, p. 16.

[120] „Lietuvos ir Tarybų Sąjungos katalikų gyvenimas, išsirinkus šventuoju tėvu Joną Paulių II“, ibid., t. 5, p. 246.

[121] „Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 138.

[122] „Didžiąją dabarties problemą apmąstant“, *Rūpintojėlis*, 1977, Nr. 3, l. 6, LGAM.

[123] „Onos Vitkauskaitės ir Genovaitės Navickaitės teismas“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* t. 6, p. 340–341.

[124] „„LKB Kronikai“ 10 metų!“, ibid., t. 7, p. 109.

[125] Ibid., p. 109.

[126] „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“, *Aušra*, t. 1, p. 10.

[127] „Tautos kova už tėvynės laisvę“, *Dievas ir Tėvynė*, 1976, Nr. 1, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1733, l. 11.

[128] Aplinkraštis kunigams „Kurkime naują gyvenimą“, 1971 m., VUB RS, P. Račiūno archyvas, f. 187, b. 229.

[129] Rasūnas, „Mūsų vėliava – krikščioniškasis patriotizmas“, *Aušra*, 1983, t. 5, p. 216.

[130] „Lietuvos ateitis – moksleiviai“, *Ateitis*, 1979, Nr. 1, l. 5, LGAM.

[131] „Dekretas dėl visuomenės komunikavimo priemonių“, *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, p. 360, 383.

[132] „Krikščioniškojo auklėjimo deklaracija“, ibid., p. 381.

[133] „Knygos ir žurnalai“, *Rūpintojėlis*, 1977, Nr. 4, l. 64, LGAM.

[134] J. Pragiedrulis, „Gairės klystkeliuose“, ibid., Nr. 1, l. 10.

Gauta 2002 08 01

Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Egidijus Jaseliūnas

INFLUENCE OF THE VATICAN II COUNCIL AND ITS RESOLUTIONS TO FORMATION OF THE CATHOLIC RESISTANCE IN LITHUANIA

Summary

The Vatican II Council (1962–1965) was the first Ecumenical Meeting where all problems regarding the religion of the modern times, and life of the Church were discussed. Having established the idea of renovation, the Council introduced new and more comprehensive conception of the Church. The conception anew considered the essence of the Church, its aims, and role in the modern world. Despite peculiar situation of Lithuania during the Soviet occupation, these trends of the development of the Catholic Church, anchoring in the life of the Church since the sixties, also became a constituent of the Lithuanian Catholic Church, and determined formation of the Catholic resistance against the Soviet authorities, the character and forms of it.

The development trends of the Catholic Church established during the Council were reflected in the Catholic resistance movement already during the implementation of the liturgical reform ratified by the Soviet authorities. However, implementation of the conception of the renovated Church inevitably contradicted the position of the Soviet system regarding the Church. Therefore, to spread this conception under the totalitarian regime, it was possible only in the underground activities. Implementation of the idea of renovation became the foundation on which formed was the underground Church resisting Soviet suppressions in sixties and seventies. Moreover, a number of Council resolutions realized and transformed also made an impact on a wider range of spheres and forms of activities of the underground Church.

Having established the principle of the right for religion and having raised an idea to protect this right by all means, the Council gave ideological reason for activities of all Churches persecuted. The Catholic resistance movement treated this principle as an ideological base for its activities. It can even be stated that namely this principle was the reason for the open Catholic opposition, which rose also due to the repressions perpetrated by the Soviet authorities against the more active pastoral activities of the underground Church.

Setting new trends of the Church activities, the Council also encouraged formation of the Catholic periodical samizdat in the seventies. The provisions ratified on actual questions of the time in the resolutions directly affected the character and further development of this samizdat.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

Arūnas Bubnys

Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje

Holokaustas Lietuvos provincijoje iki šiol tebėra vienas mažiausiai tyrinėtų žydų genocido aspektų Lietuvos ir užsienio šalių istoriografijoje. Daugiausia buvo tyrinėjama bendroji holokausto istorija, Vilniaus ir Kauno žydų bendruomenių žūtis, vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių ir ypatingųjų būrių nusikalstama veikla Baltijos šalyse, lietuvių savivaldos kolaboravimas su naciais holokausto metu (ypač tai pasakytina apie lietuvių sovietinę ir Izraelio istoriografiją). Šio darbo tikslas – išnagrinėti provincijos žydų sunaikinimo procesą, atskleisti svarbiausius šio proceso etapus, bruožus ir rezultatus.

ĮVADAS

Darbe stengtasi panaudoti visus autoriui prieinamus archyvinius šaltinius ir literatūrą. Daugiausia remtasi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fondais. Nagrinėjamai temai ypač svarbūs kai kurie apskričių viršininkų fondai (pvz., Kauno miesto ir apskrities viršininko f. R-1534). Šiame fonde yra išlikusių nacių okupacijos laikotarpio dokumentų apie žydų teisinį diskriminavimą, jų turto atėmimą ir panaudojimą, apskrityje ir valsčiuose gyvenusių žydų statistiką ir kt. Dokumentų apie fizinį žydų sunaikinimą išlikę nedaug. Nagrinėjamai temai labai svarbūs ir LCVA saugomi vokiečių bei lietuvių policijos įstaigų fondai. Tarp jų išskirtini Kauno miesto komendantūros (f. R-1444) ir Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje (f. R-683) fondai. Juose saugomi įsakymai lietuvių policijos batalionams (tarp jų ir žydų žudynėse „pasižymėjusiam“ Kauno Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) batalionui) bei Policijos departamento direktoriaus Vytauto Reivyčio susirašinėjimas su apskričių policijos vadais dėl žydų sulaikymo ir sutelkimo akcijos 1941 m. rugpjūčio mėn.

LYA itin svarbus yra 58-as apyrašas. Čia saugoma keli šimtai baudžiamųjų bylų asmenų, kurie pokario metais sovietų valdžios buvo nuteisti už kolaboravimą su naciais ir dalyvavimą žydų žudynėse. Nors šiose bylose yra netikslumų, nutylėjimų arba prievarta išgautų prisipažinimų, vis dėlto lyginant kelių ar keliolikos asmenų parodymus apie tuos pačius įvykius galima atkurti daugmaž tikrą įvykių vaizdą. Minėtose bylose taip pat pasitaiko nacių okupaciją išgyvenusių žydų liudijimų, holokauste nedalyvavusių „stebėtojų“ parodymų. Holokausto tyrimams svarbūs ir kiti LYA fondai ir apyrašai (pvz., f. K-1, ap. 15, KGB rajonų skyrių bylos, f. 3377, ap. 55, už kolaboravimą su naciais ir žydų šaudymą nuteistų asmenų tardymo protokolų rinkiniai). LYA bylose atsiskleidžia žydų genocido procesas įvairiose Lietuvos vietovėse. Archyvinės medžiagos gausumas suteikia galimybę iš esmės rekonstruoti holokausto eigą visose Lietuvos apskrityse. Iki šiol ši medžiaga istorikų buvo reliatyviai nedaug panaudota tiriant holokaustą Lietuvoje.

Istorinės literatūros apie holokaustą Lietuvos provincijoje kol kas turime labai nedaug. Galima teigti, kad tyrimai šia linkme tik prasideda. Tarp išleistų darbų pirmiausia paminėtina dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietu-

voje“ 2-a dalis[1]. Čia surinkti Lietuvos archyvų dokumentai apie komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir žydų žudynes dvidešimtyje Lietuvos apskričių. Nors šis dokumentų rinkinys buvo išleistas dar 1973 m., tačiau ir šiandien tebėra vertingas holokausto tyrimų šaltinis. Kitas vertingas šaltinis – Valentino Brandišausko parengtas dokumentų rinkinys „1941 m. Birželio sukilimas“[2]. Jame yra nemažai informacijos apie lietuvių sukilėlių ir partizanų veiksmus Lietuvos provincijoje, vietinių Lietuvos valdžios įstaigų požiūrį į žydus ir elgesį su jais pirmomis nacių okupacijos savaitėmis. Neseniai Alfonso Eidinto išleistoje knygoje „Lietuvos žydų žudynių byla“[3] yra skyrelis ir apie žydų žudynes Lietuvos provincijoje. Mokslinių straipsnių apie holokaustą provincijoje yra parašę istorikai šio straipsnio autorius, Stanislovas Buchaveckas, Alfredas Rukšėnas, Rūta Puišytė[4]. Tarp užsienio autorių darbų paminėtini Vokietijos istorikų Joachimo Tauberio, Jürgeno Matthäuso ir Christopho Dieckmanno straipsniai apie Tilžės gestapo operatyvinio būrio vykdytas žydų žudynes Gargžduose, Kretingoje bei kituose Lietuvos ir Vokietijos pasienio miesteliuose[5].

Vis dėlto holokaustas Lietuvos provincijoje iš esmės tebelieka „balta dėme“ Lietuvos istoriografijoje. Iki šiol neturime sintetinio mokslinio darbo, kuriame būtų išnagrinėtas žydų genocidas ne atskirose Lietuvos vietovėse, bet visose apskrityse (jų 1941 m. Lietuvoje buvo 22). Terminu „provincija“ šiame straipsnyje yra vadinamos Lietuvos apskritys, išskyrus didžiuosius Lietuvos miestus – Vilnių, Kauną, Šiaulius ir Panevėžį.

ŽYDŲ PERSEKIOJIMAS IR ŽUDYMAS KAUNO APSKRITYJE

Kauno apskritis užima bene centrinę vietą Lietuvos žydų genocido (holokausto) istorijoje. Kaunas buvo nacių okupuotos Lietuvos administracinis ir politinis centras. Būtent Kauno mieste ir apskrityje pirmiausia būdavo pradedamos vykdyti nacių okupacinės politikos priemonės (taip pat ir žydų atžvilgiu). Dėl to Kauno apskritį su išlygomis galima laikyti visos Lietuvos provincijos žydų persekiojimo ir žudymo modeliu. Kauno apskritį nacių okupacijos metu sudarė 16 valsčių. Beveik visuose valsčių centruose (išskyrus Raudondvarį, Aukštąją Panemunę, Lapes ir Pakuonį) gyveno gana didelės žydų bendruomenės. Visos jos buvo sunaikintos iki 1941 m. rugsėjo mėn. pradžios.

Naciams okupavus Lietuvą (Kauno apskritis užimta per tris pirmas karo dienas), prasidėjo pasilikusių komunistų, komjaunuolių ir sovietinių pareigūnų persekiojimas (areštai, mušimas, šaudymas). Pirmosiomis okupacijos savaitėmis, maždaug iki 1941 m. rugpjūčio mėn., Kauno apskrityje žydai dažniausiai buvo persekiojami ne dėl rasinių-tautinių motyvų (dėl to, kad jie buvo žydai), bet dėl politinių priežasčių – kaip buvusio sovietų okupacinio režimo bendradarbiai ir šalininkai. Tuo metu labiausiai nukentėjo buvę žydų tautybės komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai pareigūnai ir aktyvistai, dažniausiai vyrai. Visuotinis žydų persekiojimas Kauno apskrityje, kaip ir daugumoje kitų Lietuvos apskričių, prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn., įvedus Lietuvoje vokiečių civilinę valdžią. Kauno apygardos (ją sudarė Alytaus, Kauno, Kėdainių, Lazdijų, Marijampolės, Šakių ir Vilkaviškio apskritys) komisaru liepos pabaigoje buvo paskirtas SA oberfiureris Arnoldas Lentzenas. Neoficialiais Statistikos valdybos duomenimis, 1941 m. sausio 1 d. Kauno apskrityje gyveno 83 161 (86,91 proc.) lietuvis ir 4363 (4,56 proc.) žydai[6].

Kaip žinoma, masinės žydų žudynės Kaune prasidėjo jau 1941 m. birželio pabaigoje. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD 3-iojo operatyvinio būrio vado Karlo Jägerio raportą (šis būrys nuo 1941 m. liepos 2 d. perėmė saugumo policijos funkcijas Lietuvoje), pirmosios didesnės žydų žudynės Kauno apskrityje buvo įvykdytos 1941 m. liepos 9 d. Vandžiogaloje. Tuomet sušaudyta 32 žydai, 2 žydės, 1 lietuvė,

2 lietuviai komunistai ir 1 rusas komunistas[7]. Nacistinis „žydų klausimo sprendimas" priklausė nuo vokiečių saugumo policijos ir SD, tačiau efektyviai ir greitai šį klausimą „išspręsti" buvo neįmanoma be lietuvių administracijos (pirmiausia policijos ir vadinamųjų partizanų (baltaraiščių)*) pagalbos. Kaip savo ataskaitoje rašė K. Jägeris, žydų sunaikinimas „galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamanno, kuris visiškai suprato manuosius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis"[8].

Tačiau dar iki visuotinio iššudymo žydai buvo persekiojami kitais būdais. Pirmiausia siekta atimti iš jų pilietines ir žmogaus teises, atskirti juos nuo kitų tautybių gyventojų, vėliau sutelkti į getus ir laikinas izoliavimo stovyklas, konfiskuoti jų turtą ir pagaliau visiškai sunaikinti. Žydų klausimu vokiečių apygardų komisarai leisdavo atitinkamus potvarkius. Štai Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas 1941 m. rugpjūčio 4 d. išleido skelbimą Nr. 3 Kauno apygardai. Pagal šį skelbimą karo metu iš miesto pabėgusiems žydams buvo uždrausta sugrįžti į Kauno apygardą. Visiems namų savininkams ir valdytojams griežtai uždrausta priimti gyventi grįžtančius žydus. Žydams taip pat uždrausta pardavinėti, keisti ar kitokiu būdu realizuoti jų turimą kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą. Už skelbimo nuostatų nevykdymą pagrasinta griežčiausiomis bausmėmis[9]. Taigi nacių okupacinei valdžiai iš pat pradžių rūpėjo suregistruoti ir pasigrobti žydų turtą. Kauno apskrities viršininkas 1941 m. rugpjūčio 6 d. išsiuntė raštą visiems apskrities valsčių viršaičiams. Jame įsakė iki rugpjūčio 13 d. pranešti, kiek žydai yra nesumokėję įvairių rūšių mokesčių (valstybinių, savivaldybinių ir kt.), kiek jie skolingi kitų tautybių asmenims, bankams, kooperatyvams ir pan., kokie valsčiuje yra išlikę nenacionalizuoti (sovietų valdžios) žydų turtai: namai, ūkiai, įvairios įmonės ir namų apyvokai nereikalingas turtas[10]. Valsčių viršaičiai atitinkamą informaciją apskrities viršininkui pateikė[11]. Netrukus jis pranešė valsčių viršaičiams, „kad pagal Kauno Apygardos komisaro nurodymus visas likęs valsčiaus ribose žydų turtas, inventorius ir kt. pereina valsčių viršaičių žinion, kurie rūpinasi tinkamu šio turto tvarkymu bei jo apsauga"[12].

Kartu su žydų turto registravimu ir konfiskavimu pradėta žydus telkti getuose ir laikinose stovyklose. 1941 m. rugpjūčio 7 d. Kauno apskrities viršininkas Vaitiekus Bortkevičius davė nurodymus visiems valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo getuose iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. Getus turėjo saugoti vadinamieji partizanai. Getuose gyvenantys vyriškos lyties 12–60 metų amžiaus žydai turėjo būti įtraukti į sąrašus pagal specialybes, o sąrašai perduoti valsčių savivaldybėms, policijos nuovadoms ir Kauno apskrities viršininkui. Pačiuose getuose tvarkai palaikyti iš žydų turėjo būti suorganizuota 5–15 asmenų policija, „apginkluota" medinėmis kuokelėmis. Getuose taip pat turėjo būti išrinkti žydų komitetai (12 asmenų), kurie turėjo tvarkyti geto vidaus reikalus. Žydai getuose turėjo maitintis savo pačių lėšomis, sumažintomis normomis; jie neturėjo teisės gauti mėsos ir pieno gaminių, riebalų ir kiaušinių. Getui tenkantis maisto davinys turėjo būti perduodamas žydų komitetui, kuris rūpinosi jo paskirstymu. Už getų steigimą ir nustatytos tvarkos palaikymą atsakingais buvo paskirti valsčių viršaičiai ir valsčių policijos nuovadų viršininkai[13].

---

* Terminai *partizanai*, *„partizanai"*, *vadinamieji partizanai*, *baltaraiščiai* straipsnyje vartojami kaip sinonimai. Griežtai moksline prasme terminas *partizanai* vartojamas tik tais atvejais, kai jie (partizanai) kovojo su sovietų kariniais daliniais ir besitraukiančiais sovietiniais pareigūnais. Su vokiečiais 1941 m. lietuvių partizanai nekovojo, bet, priešingai, padėjo įgyvendinti nacių okupacinę politiką, taip pat ir žydų atžvilgiu. Dėl to kitais atvejais vartojamos *„partizanų"*, *vadinamųjų partizanų* ir *baltaraiščių* sąvokos. Pastarosiomis sąvokomis siekiama išvengti klaidingo sąvokos *partizanai* vartojimo.

Pažymėtina, kad getai buvo įsteigti ne visuose Kauno apskrities valsčių centruose. Didesni getai įsteigti Darsūniškyje, Garliavoje, Jonavoje ir Vilkijoje. Paprastai getai buvo steigiami sinagogose ir šalia jų esančiuose žydų namuose. Po masinių žydų žudynių Kauno VII forte 1941 m. liepos mėn. nuo rugpjūčio vidurio prasidėjo masinės žydų žudynės Kauno apskrityje. Kaip minėta, iki to laiko dažniausiai buvo žudomi komunistine veikla arba palankumu sovietų valdžiai įtariami žydai, o nuo dabar prasideda **visų** žydų žudymas (vyrų, moterų ir vaikų), remiantis nacių rasine antisemitine ideologija. Taigi dabar prasideda tikrasis genocidas (holokaustas), žydų šaudymas pagal rasinę (tautinę) priklausomybę. Rugpjūčio viduryje žydus uždarius į getus, nacių valdžiai susidarė geresnės sąlygos masiškai juos žudyti. Kauno mieste žydai tuo metu jau buvo suvaryti į getą, ir dėl to nacių administracijai atsirado daugiau jėgų ir laiko „spręsti“ žydų klausimą Kauno ir kitose apskrityse.

Remdamasis vokiečių saugumo policijos ir SD nurodymais, Policijos departamento direktorius V. Reivytis 1941 m. rugpjūčio 16 d. nusiuntė Kauno apskrities policijos vadui slaptą aplinkraštį Nr. 3, kuriame rašė: „Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus paimti ir išvežti į stovyklą“[14]. Minėtas aplinkraštis buvo išsiuntinėtas ir kitų apskričių policijos vadams. Policijos nuovadų viršininkai Policijos departamentui pranešinėjo apie aplinkraščio vykdymo eigą. Žydų sutelkimo ir pasirengimo žudynėms procesas vyko labai sparčiai. Antai Babtuose buvo sulaikyti 34 žydai, jie buvo uždaryti ir saugomi sinagogoje.

Garliavoje iš viso sutelkta 73 žydų tautybės vyrai ir 46 moterys. Jie taip pat buvo uždaryti sinagogoje. Jonavoje iki 1941 m. rugpjūčio 17 d. sulaikyti 83 vyrai ir 20 moterų. Kruonio valsčiuje surinkti žydai buvo apgyvendinti Darsūniškio bažnytkaimyje. Šiame valsčiuje pasiliko apie 50 žydų tautybės senų moterų ir apie 30 vaikų iki 15 metų amžiaus. Petrašiūnų policijos nuovados veikimo rajone surinkti 54 žydai. Jie buvo uždaryti Petrašiūnų savivaldybės patalpose[15].

Vandžiogaloje sulaikytieji 30 žydų buvo išsiųsti į Babtus. Iš Vilkijos išvežta (kur, dokumentuose nenurodyta) 280 vyrų ir 120 moterų. Vilkijos sinagogoje dar buvo palikta 18 moterų. Čia taip pat buvo laikoma 21 Čekiškės žydė, 14 Veliuonos žydžių, 62 Seredžiaus žydės ir 14 žydų. Iš viso Vilkijos sinagogoje buvo uždaryta 129 žydai.

Zapyškio policijos nuovados daboklėje buvo saugomi 67 žydai: 29 Zapyškio, 2 Jankų ir 36 Paežerėlių[16].

Prieš nužudymą žydai buvo suregistruojami ir apiplėšiami kontribucijos būdu. 1941 m. rugpjūčio 21 d. Kauno apskrities viršininkas, remdamasis Kauno apygardos komisaro nurodymais, išsiuntė tokį įsakymą valsčių viršaičiams: „Apygardos komisaro pavedimu įsakau Tamstoms ne vėliau ligi VIII. 25 visus esančius valsčiaus ribose žydus (abiejų lyčių) apdėti ir išreikalauti šitokio dydžio kontribucijomis: nuo 1 ligi 10 žydų galvų – 1000 Rb, nuo 11–20 žydų galvų – 2000 Rb ir t. t.

Reikalavimas turi būti pateiktas žydų Komiteto vyriausiajam (balabosui) su įspėjimu, kad reikalaujamos kontribucijos per 24 val. nesumokėjus, kiekvienam iš jų gresia sušaudymo bausmė.

Išreikalautus pinigus įnešti į savivaldybės sąskaitą atskiron sąskaiton.

Šį įsakymą įvykdžius, pranešti man ne vėliau š. m. VIII. 26 tikslius šio darbo duomenis"[17].

Netrukus valsčių viršaičiai ėmė siųsti pranešimus apskrities viršininkui apie surinktas kontribucijas. Iš pranešimų matyti, kad 2945 Kauno apskrities žydai iki 1941 m. rugpjūčio 25 d. sumokėjo 298 100 rb kontribuciją[18].

1941 m. rugpjūčio 22 d. Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas paragino Kauno apskrities viršininką V. Bortkevičių greičiau baigti žydų surinkimą apskrityje ir nustatyti tikslų apskrityje esančių žydų skaičių[19].

Remdamasis apygardos komisaro įsakymu, Kauno apskrities viršininkas pavedė valsčių viršaičiams iki 1941 m. rugpjūčio 28 d. informuoti jį, kiek kiekvieno valsčiaus teritorijoje yra: 1) žydų vyrų 12–60 metų amžiaus, 2) žydų vyrų per 60 metų, 3) žydų moterų nuo 12 metų iki senatvės, 4) žydų vaikų (mergaičių ir berniukų) iki 12 metų ir 5) žydų iš viso. Į nurodomų vyrų skaičių įsakyta įtraukti ir tuos vyrus, kurie buvo jau prieš tai suimti, neatsižvelgiant į tai, iš kur jie yra atgabenti[20].

Vykdydami apskrities viršininko įsakymą, valsčių viršaičiai pateikė reikalaujamą informaciją. Tuo metu (1941 m. rugpjūčio 28 d.) žydų nebuvo tik Aukštosios Panemunės ir Lapių valsčiuose. 1941 m. rugpjūčio 28 d. duomenimis, Kauno apskrityje buvo 3220 žydų[21]. Dauguma Raudondvario valsčiaus žydų 1941 m. rugpjūčio viduryje persikėlė į Vilijampolės getą. Ten pat buvo iškelti ir visi Lapių valsčiaus žydai (20 žmonių)[22].

1941 m. rugpjūčio 28 d. visoje Kauno apskrityje pradėtos vykdyti masinės žydų žudynės. Didžioji dalis ne tik Kauno apskrityje, bet ir visoje Lietuvoje (išskyrus Vilniaus ir Šiaulių apygardas) įvykdytų žydų žudynių siejama su anksčiau minėtu SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno skrajojančiu (mobiliuoju) būriu *(Rollkommando Hamann)*. Taigi, kas tas Hamannas ir jo vadovaujamas būrys? Nacių–sovietų karo išvakarėse buvo sukurtos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės *(Einsatzgruppen)*, kurios okupuotuose kraštuose privalėjo žudyti nacių priešus. Karo su sovietais išvakarėse naciai sukūrė keturias operatyvines grupes – A, B, C ir D. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo Heinrichas Himmleris ir Reynhardas Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) sukurta po vieną operatyvinę grupę. A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, kuriai duotas uždavinys užimti Baltijos šalis ir Leningradą. A operatyvinę grupę sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai *(Einsatzkommandos)* ir 1a bei 1b ypatingieji būriai *(Sonderkommandos)*[23]. A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris. Lietuvoje veikusiam A operatyvinės grupės 3-iajam būriui (toliau – 3/A) vadovavo SS štandartenfiureris K. Jägeris. Šiame operatyviniame būryje buvo per 120 narių, jie buvo suskirstyti į tris būrius *(Züge)*. J. Hamannas buvo vieno būrio vadas ir K. Jägerio adjutantas[24]. J. Hamannas žinomas kaip itin aršus antisemitas. Manoma, jog K. Jägeris su J. Hamannu į Kauną atvyko jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis ir pastarasis gavęs A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio užduotį suorganizuoti skrajojantį būrį masinėms žydų ir komunistų žudynėms[25]. Šiems uždaviniams įvykdyti vokiečių saugumo policijos ir SD pajėgų nepakako. Dėl to 3/A operatyvinis būrys į pagalbą pasitelkė Kaune besikuriančio TDA bataliono kareivius. Taip jau susiklostė, jog masinėms žydų žudynėms dažniausiai buvo skiriama TDA bataliono 3-ioji kuopa. J. Hamanno skrajojantis būrys nebuvo nuolat veikiantis ir atskirą dislokacijos vietą turintis būrys. Paprastai jis buvo suformuojamas konkrečiai akcijai vykdyti iš kelių vokiečių gestapininkų ir kelių dešimčių TDA bataliono kareivių. Pats J. Hamannas dažnai netgi nevykdavo į žudymo akcijas provincijoje, jis tik paskirdavo užduotis TDA (vėliau pavadinto 1-uoju) bataliono karininkams (leitenantams Anatolijui Dagiui, Juozui Barzdai ir Broniui Norkui). Spėjama, jog iš vokiečių akci-

jose dažniausiai dalyvaudavo šie SS karininkai: hauptšarfiureriai Porstas, Stützas, Salzmannas, Mackas ir Planertas. J. Hamanno pavaduotoju buvo SS haupšturmfiureris Helmutas Rauca[26].

Į akciją vadinamasis skrajojantis būrys vykdavo tuomet, kai visi parengiamieji darbai būdavo atlikti: mirčiai pasmerkti žydai būdavo sutelkiami į vieną vietą, jų apsaugai pasitelkiama vietos policija ir „partizanai“, parenkama nuošalesnė žudynių vieta (dažniausiai miškuose arba atokiuose laukuose), iškasamos duobės. Žudyti į provinciją paprastai vykdavo paskirtieji 3-iosios kuopos kareiviai arba savanoriai. Į numatytą žudynių vietą lengvuoju automobiliu atvažiuodavo ir keli vokiečių gestapininkai. K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raporte išvardytas ilgas sąrašas vietovių, kuriose esą Hamanno būrys kartu su lietuvių „partizanais“ įvykdė žydų žudynes. Remiantis turimais archyviniais duomenimis galima teigti, jog ne visose K. Jägerio raporte išvardytose vietovėse (ypač provincijoje) dalyvavo TDA policijos bataliono kareiviai. Galima spėti, jog nemažoje dalyje Lietuvos vietovių žydai buvo iššudyti vietos policijos ir „partizanų“ būrių, nedalyvaujant Hamanno skrajojančiam būriui.

PETRAŠIŪNAI

Nors Petrašiūnai buvo Kauno priemiestis, tačiau garsiajame K. Jägerio raporte jie pažymėti kaip atskira žydų žudynių vieta. Dėl to Petrašiūnų žydų žudynės čia priskiriamos prie Kauno apskrities, bet ne miesto žydų žudynių. Be to, Petrašiūnų žydų žudynės buvo įvykdytos tuo pačiu laiku kaip ir kitų Kauno apskrities miestelių žydų žudynės.

Pirmomis karo dienomis buvęs šaulys Vladimiras Nefiodovas suorganizavo sukilėlių būrį. Sukilėliai kelis kartus susikovė su besitraukiančiomis raudonarmiečių grupelėmis Petrašiūnų apylinkėse. V. Nefiodovo būrys veikė 1941 m. birželio 25–29 d., vėliau buvo išformuotas. Petrašiūnų sukilėliai nušovė 10 ir paėmė į nelaisvę 30 raudonarmiečių, sulaikė apie 50 besitraukiančių žydų vežimų ir juos pasiuntė Kauno komendantūros žinion[27].

Petrašiūnų žydai buvo sušaudyti greičiausiai 1941 m. rugpjūčio 30 d. Yra išlikęs Kauno apskrities viršininko V. Bortkevičiaus raštas, kuriame nurodyta, kad tą dieną karo belaisviai Petrašiūnuose užkasė sušaudytus žydus[28].

Žudynių dieną apie 40 TDA bataliono 3-iosios kuopos kareivių, vadovaujami leitenantų A. Dagio ir Broniaus Pauliukonio, dviem sunkvežimiais išvyko į Petrašiūnus. Akcijai vykdyti kareivių pavardes pagal sąrašą paskelbė viršila Z. Arlauskas[29].

Sunkvežimiai atvažiavo į netoli Petrašiūnų esančią krūmokšniais apaugusią žemumą. Joje buvo iškasti du keliolikos metrų ilgio grioviai. Į lauką jau buvo atvaryti žydų tautybės vyrai, moterys ir vaikai. Juos saugojo civiliškai apsirengę vietiniai ginkluoti vyrai. Pasmerktieji grupėmis buvo vedami prie duobių krašto ir statomi nugaromis į šaudytojus. Pagal ltn. A. Dagio ir viršilos Z. Arlausko komandas žydai buvo šaudomi vienu metu prie abiejų duobių. Šaudė 3-iosios kuopos kareiviai, o vietiniai saugojo žudynių vietą ir savo eilės laukiančias aukas. Pasibaigus žudynėms, savisauginininkai sunkvežimiais sugrįžo į Kauną[30].

Petrašiūnų žydų žudynėse vokiečių gestapininkai nedalyvavo. Pagal K. Jägerio raportą, Petrašiūnuose buvo nužudyti 125 žydai: 30 vyrų, 72 moterys ir 23 vaikai[31].

Toliau nagrinėsime žydų žudynių akcijas Kauno apskrities valsčiuose.

JONAVA

Jonavoje buvo didžiausia Kauno apskrities žydų bendruomenė. Žydai čia apsigyveno nuo pat miesto įkūrimo (1775 m.). Tarpukario laikotarpiu jie sudarė miesto gyventojų daugumą. 1932 m. Jonavoje gyveno 2710 žydų (65 proc. miesto gyventojų), o karo išvakarėse – apie 3 tūkst. (iš viso Jonavoje tuo metu buvo apie

5 tūkst. gyventojų). Žydai gyveno intensyvų ūkinį, visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą. Dauguma miesto žydų dirbo pramonės įstaigose, amatininkų dirbtuvėse bei vertėsi prekyba. Jonavoje jie turėjo 7 sinagogas, religines ir pasaulietines mokyklas, bibliotekas, politines, kultūrines ir sporto organizacijas. Žydų liaudies bankas Jonavoje 1929 m. turėjo 560 narių[32].

Prasidėjus karui daug Kauno ir Jonavos žydų bandė pasitraukti. Besitraukiančius žydus ir sovietinius aktyvistus bombarduodavo bei apšaudydavo vokiečių lėktuvai ir lietuvių partizanai. Dalis bėglių žuvo arba buvo sužeisti, kiti pasislėpė aplinkiniuose kaimuose arba sugrįžo į namus, kai kuriems pavyko pabėgti į Rusiją.

Jau 1941 m. birželio 24 d. Jonavos apylinkėse pradėjo veikti lietuvių partizanai. Jie blokavo išvažiavimo kelius iš Jonavos ir priversdavo besitraukiančius žydus grįžti į Jonavą. Tą pačią dieną lietuvių partizanai apšaudė iš Kauno į rytus važiuojantį sovietų karinį traukinį[33].

Vokiečių kariuomenė Jonavą užėmė birželio 25 d. Dėl Jonavos vyko smarkus vokiečių ir sovietų dalinių mūšis, kurio metu žuvo ir civilių Jonavos gyventojų, buvo sugriauta bei sudeginta daug miesto namų. Kai kurie Jonavos žydai bandė pasislėpti Kaune. Ten jie buvo suimti ir 1941 m. liepos pradžioje sušaudyti VII forte[34].

Pirmomis karo dienomis Jonavoje susiorganizavo lietuvių partizanų būrys. Į būrį įstojo apie 50–60 vyrų. Būriui vadovavo atsargos karininkas Vladas Kulvicas. Vėliau partizanų būrys buvo pavadintas savisaugos būriu. Šis būrys buvo pavaldus vermachto vietos komendantūrai, be to, privalėjo vykdyti vokiečių saugumo policijos (gestapo) nurodymus. Pirmomis okupacijos dienomis savisaugos būrys represinių užduočių nevykdė. Būrio nariai tvarkė sugriautą miestą, rinko ir užkasinėjo žuvusių vokiečių ir rusų karių bei civilių gyventojų lavonus. Be to, mūšių vietose būrio nariai rinko paliktus ginklus ir juos gabeno į savivaldybės pastate įsikūrusį partizanų (savisaugos) būrio štabą. Būrys taip pat saugojo tiltą per Nerį, geležinkelį ir kitus svarbius karinės reikšmės objektus. Praėjus kelioms savaitėms būrys buvo visiškai apginkluotas ir aprengtas iš Kauno atvežtais Lietuvos kariuomenės drabužiais. Būrio veiklos funkcijos buvo išplėstos. Į jo veiklą vis dažniau pradėjo kištis saugumo policijos valdininkai Simas Dolgačius ir Jokūbas Alekna. Būrį imta naudoti sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimui bei naikinimui[35].

1941 m. rugpjūčio 7 d. Kauno apskrities viršininkas parašė nurodymus visiems apskrities valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo getuose iki 1941 m. rugpjūčio 15 d.[36]

Rugpjūčio pradžioje visi žydų tautybės vyrai savisaugos būrio kareivių buvo suvaryti į netoli Neries esančias kareivines. Čia ir turėjo būti įsteigtas žydų getas. Maždaug tuo pat metu suimti žydai už Jonavos (apie 1,5 km į šiaurės rytus) esančiame Girelkos (Giraitės) miškelyje iškasė keletą didelių duobių. Kareivinėse jie buvo saugomi kelias dienas. 1941 m. rugpjūčio 14 d. savisaugos būrys žydus surikiavo į koloną ir vedė į Giraitės miškelį. Suimtiesiems buvo pasakyta, jog jie vedami darbams. Į žudynių vietą iš Kauno atvyko ir keletas vokiečių gestapininkų bei kareivių būrys. Miškelyje grupė žydų, supratusių, kas jų laukia, bandė pabėgti. Dauguma bėgusiųjų buvo nušauti, tačiau 6 vyrams pavyko pabėgti. Vėliau 5 bėgliai buvo suimti ir sušaudyti; nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik vienas bėglys – Nachumas Bliumbergas. Žydai buvo suvaryti į griovius ir vokiečių bei lietuvių savisaugininkų sušaudyti[37]. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugpjūčio 14 d. Jonavoje sušaudyti 552 žydai (497 vyrai ir 55 moterys)[38]. Tarp sušaudytųjų buvo daug partinių ir sovietinių aktyvistų[39].

1941 m. rugpjūčio pabaigoje vietoj mėgstančio išgerti V. Kulvico Jonavos savisaugos būrio vadu buvo paskirtas j. ltn. Jonas Jurevičius[40]. Po pirmojo masinio Jonavos žydų šaudymo likusios žydų šeimos dar porą savaičių

gyveno savo butuose. Paskui savisaugos būrio kareiviai juos suvarė į kareivines („getą“). Didelę dalį daiktų žydai paliko savo butuose, dėl to prasidėjo masinis jų plėšimas. Kareivines nuolat saugojo apie 12 savisaugos būrio vyrų. Kareivinėse žydai buvo laikomi keletą dienų iki sušaudymo. Prieš sušaudymą žydams buvo paskirta kontribucija. Rugpjūčio 23–24 d. Jonavos žydai sumokėjo 120 tūkst. rb kontribuciją[41]. Prieš pat sušaudymą Jonavos valsčiuje buvo 1257 žydai[42].

Antrosios masinės Jonavos žydų žudynės įvyko rugpjūčio ir rugsėjo mėn. sandūroje (tarp rugpjūčio 31 ir rugsėjo 2 d.). Žudynių dieną Jonavos saugumo policijos viršininko nurodymu j. ltn. J. Jurevičius paskyrė 16 savo būrio vyrų egzekucijai vykdyti[43]. Žydai į žudynių vietą Giraitės miškelyje buvo varomi grupėmis. Prieš konvojavimą savisaugos būrio kareiviams davė išgerti degtinės. Žudynių vietoje buvo ir Jonavos saugumo policijos viršininkas bei savisaugos būrio vadas j. ltn. J. Jurevičius. Sušaudžius pirmąją pasmerktųjų grupę, į Giraitę iš Kauno atvyko TDA bataliono leitenantai B. Norkus ir Vladas Malinauskas. Jie kartu su gestapo viršininku toliau vadovavo žudynėms. J. Jurevičius sugrįžo į Jonavą ir vėliau žudynėse nedalyvavo[44]. Šaudė ne tik Jonavos būrio nariai, bet ir civiliškai apsirengę kitų vietovių „partizanai“ bei keli vokiečiai. Iš pradžių buvo sušaudyti vyrai, paskui moterys su vaikais. Prieš sušaudymą aukos buvo išrengiamos iki apatinių drabužių. Sušaudžius vieną grupę, lavonai buvo užberiami smėliu ir kalkėmis, tada į griovį buvo atvedama kita grupė ir sušaudoma. Kraupių žudynių vaizdų negalėjo ištverti netgi kai kurie budeliai. Už „silpnadvasiškumą“ šaudymo metu Jonavos būrio narys L. Gineitis buvo uždarytas į vokiečių komendantūros daboklę[45].

Antrojo šaudymo metu Jonavoje buvo nužudyti 1556 žydai: 112 vyrų, 1200 moterų ir 244 vaikai[46]. Jonavos gete liko tik apie 200 moterų ir vaikų[47].

Jonavos gyventojai buvo labai nepatenkinti žydų šaudymu. Apie tai tuometinis Jonavos valsčiaus policijos vadas Juozas Stankevičius informavo savo vadovybę Kaune. Tuomet Kauno miesto policijos vadas Kęstutis Renigeris pakvietė J. Stankevičių atvykti į Kauną. Šiam atvažiavus jie abu nuvyko pas vokiečių karo komendantą. Pastarasis paskambino į gestapą ir pasakė, kad likusieji Jonavos žydai bus išvežti į Kauno getą. Sugrįžęs į Jonavą J. Stankevičius sutarė su valsčiaus viršaičiu, kad paskirs vežikus žydams nugabenti į Kauną. 1941 m. spalio 4 d. Jonavos žydai buvo išvežti į Kauno getą. Už pagalbą žydams 1941 m. lapkričio mėn. vokiečiai J. Stankevičių suėmė ir iškėlė jam baudžiamąją bylą. Jis buvo nuteistas kalėti 2 metus. Iki 1942 m. rudens J. Stankevičius buvo kalinamas Kauno kalėjime[48]. Žydus išgabenus į Kauno getą didelė Jonavos žydų bendruomenė nustojo egzistuoti.

Jonavos savisaugos būrys 1943 m. buvo prijungtas prie lietuvių 257-ojo policijos bataliono[49].

Nacių okupacijos pabaigoje (1944 m. vasarą) vokiečiai Giraitės miškelyje naikino savo nusikaltimų pėdsakus. Apie dvi savaites žudynių vietoje buvo atkasami ir deginami žydų lavonai. Deginimo vieta buvo apsupta kareivių, pašaliniams asmenims griežtai draudžiama prisiartinti[50].

Holokausto apžvalga kituose Kauno apskrities valsčiuose toliau pateikiama abėcėlės tvarka.

BABTAI

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Babtuose gyveno apie 1200 gyventojų, 80 proc. jų buvo žydai. Nepriklausomos Lietuvos laikais žydų skaičius sumažėjo. Dalis jų emigravo į JAV arba persikėlė gyventi į kitus Lietuvos miestus. 1923 m. Babtuose gyveno 153 žydai (apie 20 proc. miestelio gyventojų)[51].

Vokiečių kariuomenė Babtus užėmė 1941 m. birželio 24 d. Miestelyje buvo atkurtos vietos valdžios įstaigos. Valsčiaus viršaičiu tapo Jus-

tinas Janušauskas, šias pareigas ėjęs ir Antano Smetonos valdymo metais; valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas Kazys Tribunevičius. Iš buvusių šaulių buvo suorganizuotas „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Jam vadovavo Stanislovas Aniulis iš Varekonių kaimo. „Partizanai“ vykdė valsčiaus viršaičio ir policijos viršininko nurodymus[52]. Jau pirmomis okupacijos dienomis prasidėjo komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų areštai. Keli rusų tautybės žmonės buvo sušaudyti (tarp jų Stepanida Patyševa ir du jos sūnūs – 17 metų Leonidas ir 15 metų Pimenas)[53].

1941 m. liepos 17 d. Babtuose buvo sušaudyti 8 komunistai ir sovietiniai aktyvistai, tarp jų 6 žydai[54].

Visuotinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn. Iš pradžių žydai buvo suregistruoti. Rugpjūčio 11 d. Babtų viršaitis informavo Kauno apskrities viršininką, kad miestelyje gyvena 93 žydai[55]. Po kelių dienų vykdant V. Reivyčio slaptą nurodymą 34 sugę žydai buvo suimti ir uždaryti miestelio sinagogoje. Čia pat atgabenta ir 30 Vandžiogalos žydų[56]. Žydams taip pat buvo paskirta kontribucija. Jie sumokėjo 9 tūkst. rb[57]. Babtų ir Vandžiogalos žydai buvo sušaudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28-osios ir rugsėjo 2-osios. Daugumos liudytojų teigimu, tai padaryta rugsėjo pradžioje.

Žudynių dienos rytą miestelio seniūnas į parinktą žudynių vietą Babtų šile netoli Nevėžio upės atvedė keliasdešimt Babtų miestelio ir aplinkinių vietovių vyrų ir jiems liepė iškasti apie 50 m ilgio, 1 m pločio ir 2 m gylio griovį. Jis baigtas kasti apie 14 valandą[58]. Pabaigus kasti griovį į žudynių vietą atvyko du sunkvežimiai 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių (apie 50 vyrų). Jiems vadovavo karininkai B. Norkus, J. Barzda ir A. Dagys. Suimtieji žydai vietinių „partizanų“ ir policininkų iš miestelio buvo atvaryti į žudynių vietą. Dalį negalinčių eiti žydų (senelius, mažamečius vaikus) atvežė vežimais. Žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir grupėmis vedami prie griovio bei veidais statomi ant griovio krašto. Pagal karininko komandą kareiviai šaudė žydams į nugaras. Prie šaudymo prisidėjo ir pora vietinių baltaraiščių. Pirmiausia buvo sušaudyti vyrai, paskui moterys, vaikai ir seneliai. Pasikeisdami šaudė visi atvykę 3-iosios kuopos kareiviai. Žudynės truko kelias valandas. Liudytojų parodymais, buvo sušaudyta apie 300–400 Babtų ir Vandžiogalos žydų. Po žudynių vietiniai ir atvykusieji žudikai išsidalijo geresnius aukų drabužius ir vertingesnius daiktus[59]. Pagal K. Jägerio raportą, buvo sušaudyti 83 Babtų ir 252 Vandžiogalos žydai (iš viso 335 žmonės)[60]. Tai daugmaž atitinka žudynių liudytojų nurodomą aukų skaičių (300–400 žmonių). Vieno iš liudytojų parodymu, Babtų ir Vandžiogalos žydų žudynes stebėjo ir vienas vokietis su fotoaparatu[61].

ČEKIŠKĖ

Prie Dubysos įsikūręs Čekiškės miestelis buvo svarbus punktas Kauno–Raseinių kelyje. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Čekiškėje gyveno apie 200 žydų šeimų. Tarpukario laikotarpiu žydų miestelyje sumažėjo. Prieš nacių–sovietų karą Čekiškėje gyveno maždaug 60 žydų šeimų (jie sudarė apie 45 proc. miestelio gyventojų)[62].

Didžioji žydų dalis vertėsi amatais ir daržininkyste. Vietos žydų bendruomenė nepriklausomos Lietuvos laikais turėjo savo banką (jo nariais buvo 60 žmonių), sinagogą, mokyklą hebrajų kalba ir biblioteką. Paskutiniu Čekiškių rabinu buvo Šmuelis Zevas Melamedas[63].

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Čekiškėje, kaip ir kitose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose, ėmė kurtis lietuvių administracija. Vienas iš valdžios kūrimo iniciatorių Čekiškėje buvo stambus ūkininkas (A. Smetonos laikais turėjo 103 ha ūkį) ir tautininkų partijos bei Kauno apskrities valdybos narys Bronius Semaška. 1941 m. birželio 24 d. miestelyje buvo sušauktas pasitarimas, jame nuspręsta įsteigti laikinąjį komitetą, kuris rūpintųsi vietos valdžios organų atkūrimu. Pasitarimo metu Čekiškės vals-

čiaus viršaičiu pasiūlyta išrinkti Stasį Stumbrį, o valsčiaus policijos vadu – Stasį Minelgą. Jų kandidatūras turėjo patvirtinti Kauno apskrities viršininkas ir policijos vadas. Minėtos kandidatūros Kaune buvo patvirtintos birželio 26 d. Čekiškėje leista steigti policijos punktą, turintį penkis etatus. Taip pat buvo steigiamas pagalbinės policijos (baltaraiščių) būrys[64]. Netrukus prasidėjo komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimas. Pirmomis okupacijos dienomis Čekiškėje buvo sušaudyti 4 komunistai ir sovietiniai aktyvistai: Povilas Sadauskas, broliai Vincas ir Kazys Žiaukai bei Stasys Karpavičius[65]. 1941 m. liepos 4 d. Čekiškės valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas (vietoj S. Minelgos) Aleksas Skuodis. Jis iš Kauno apskrities policijos vado gavo nurodymus pirmiausia suimti komunistus ir sovietinius aktyvistus, o kiek vėliau ir žydus. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai turėjo būti kvočiami apie jų veiklą sovietų okupacijos metais, o jų kvotos bylos kartu su suimtaisiais perduotos saugumo policijai Kaune. Liepos mėn. į Čekiškę iš Kauno buvo atvykęs lietuvių saugumo policijos Kauno rajono vadas Kazys Mikelionis. Jis kartu su A. Skuodžiu sudarė suimtinų komunistų ir sovietinių aktyvistų sąrašą. 1941 m. liepos–lapkričio mėn. Čekiškėje policija suėmė keliolika komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų[66].

Vienas iš pagalbinės policijos būrio Čekiškėje organizatorių buvo Vilkijos komendantūros ginkluoto būrio vadas Stasys Gudavičius. Atvažiavęs į Čekiškę jis organizavo miestelio gyventojų susirinkimą ir ragino sukurti ginkluotą būrį kovai su komunistais, sovietiniais pareigūnais ir žydais. Po jo apsilankymo atsirado nemažai savanorių stoti į organizuojamą ginkluotą būrį. Į Čekiškę S. Gudavičius buvo atvažiavęs kelis kartus. Paprastai jo apsilankymai baigdavosi pavienių žydų sušaudymais[67].

Visuotinis ir masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn. Šio mėnesio viduryje Kauno apskrityje buvo steigiami getai ir vyko žydų sulaikymo akcija.

Čekiškėje getas nebuvo įsteigtas. Vietiniai policininkai ir baltaraiščiai rugpjūčio viduryje žydus uždarė miestelio sinagogoje, o po kelių dienų konvojavo į Vilkiją – vieną didžiausių žydų sutelkimo punktų Kauno apskrityje. Čia 1941 m. rugpjūčio 16–18 d. buvo atgabenti žydai iš Čekiškės, Lekėčių, Seredžiaus ir Veliuonos valsčių. Jie buvo laikomi Vilkijos sinagogoje. Žydai čia buvo telkiami ir vėlesnėmis savaitėmis[68]. Į Vilkiją konvojuotiems Čekiškės žydams leista pasiimti drabužių, avalynės ir vertingesnių daiktų. Nekilnojamasis žydų turtas paliktas valsčiaus valdžios priežiūrai[69].

1941 m. rugpjūčio 22 d. Kauno apygardos komisaras išsiuntė raštą Kauno apskrities viršininkui, reikalaudamas nedelsiant baigti žydų telkimą ir sužinoti tikslų apskrityje gyvenančių žydų skaičių[70]. Savo ruožtu Kauno apskrities viršininkas išsiuntė raštą valsčių viršaičiams, kuriuo pavedė iki rugpjūčio 28 d. jam pranešti, kiek valsčiuose yra žydų pagal amžiaus kategorijas[71].

Atsakydamas į apskrities viršininko raštą, Čekiškės valsčiaus viršaitis pranešė, kad valsčiuje yra 144 žydai: tarp jų 70 moterų ir 42 vaikai[72]. Tuo metu dalis Čekiškės žydų jau galėjo būti išvežta į Vilkiją. 1941 m. rugpjūčio viduryje didžioji dalis Vilkijoje esančių žydų buvo išvežti į Kauną; tikėtina, kad tarp jų pateko ir grupė Čekiškės žydų. Kita dalis Vilkijos žydų sušaudyti rugpjūčio 28 d. Pakarklės miške (2 km nuo Vilkijos), prie Jaučakių kaimo. Iš Vilkijos sinagogos atgabentus žydus šaudė 1-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono (buvusio TDA bataliono) 3-ioji kuopa (vadas ltn. J. Barzda)[73]. Tuomet buvo sušaudyti 402 žydai: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai[74]. Kartu su Vilkijos žydais čia sušaudyti ir ten buvę Čekiškės žydai.

Kitas Čekiškės žydų šaudymas įvykdytas 1941 m. rugsėjo 4 d. Tą dieną buvo šaudomi ne tik Čekiškės, bet ir Seredžiaus, Veliuonos bei Zapyškio žydai. Iš viso nužudyti 146 Čekiškės žydai: 22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų[75]. Tikslesnės šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Kaip ir kitų valsčių žydams, Čekiškės valsčiaus žydams prieš sušaudymą dar buvo paskirta kontribucija. Čekiškės žydai (144 asmenys) sumokėjo 15 tūkst. rb kontribuciją[76].

Žydų turto klausimu Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas 1941 m. rugsėjo 5 d. raštu nurodė, kad žydų buitinius rakandus galima parduoti iš varžytinių. Brangiųjų metalų dirbinius, meno vertybes ir geros kokybės kilimus uždrausta parduoti – juos įsakyta suregistruoti ir pranešti apygardos komisarui[77]. Paliktam žydų turtui Čekiškėje registruoti ir įvertinti buvo sudaryta speciali komisija, kurios pirmininku tapo B. Semaška. Už parduotus žydų daiktus gauta apie 50 tūkst. rb. Pinigai įnešti į valsčiaus savivaldybės kasą. Pats B. Semaška nusipirko spintą, stalą, 2 lovas ir 4 kėdes[78].

GARLIAVA

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Garliavoje gyveno apie 400 žydų (maždaug 100 šeimų). 1921 m. miestelyje gyveno 206 žydai, o prieš nacių–sovietų karą – apie 70 žydų šeimų. Dauguma miestelio žydų vertėsi smulkiąja prekyba, amatais ir daržininkyste. Bendruomenėje buvo ir turtingų žydų – dvarų, malūnų ir dirbtuvių savininkų. Josifas Švarcas turėjo didžiulį dvarą Julijanavoje (keli kilometrai nuo Garliavos). Miestelio žydų bendruomenė turėjo sinagogą, javnės mokyklą* (joje mokėsi 45 vaikai) ir mokyklą jidiš kalba (ją lankė maždaug tiek pat mokinių). Tarpukario laikotarpiu dalis miestelio žydų emigravo į JAV, Kanadą, Pietų Afriką ir Palestiną[79].

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Garliavos valsčiuje aktyviai veikė lietuvių „partizanų“ (baltaraiščių) būriai. Čia susikūrė net trys „partizanų“ būriai: vienas veikė Julijanavos kaime, kitas – Juodvario ir trečias – Stanaičių–Garliavos apylinkėse. Juose iš viso buvo apie 120 vyrų[80].

Masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėn. Vykdant okupacinės valdžios nurodymus žydai buvo registruojami ir suimami. Rugpjūčio 12 d. Garliavos valsčiaus viršaitis pranešė Kauno apskrities viršininkui, kad valsčiuje gyvena 285 žydai[81].

Prieš sušaudymą žydai dar kartą buvo registruojami ir apiplėšiami kontribucijos būdu. Rugpjūčio pabaigoje 247 Garliavos žydai sumokėjo 25 tūkst. rb kontribuciją[82].

Pagal K. Jägerio raportą, Garliavos žydai buvo sušaudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28 ir rugsėjo 2 d.[83], o žudynių dalyvių ir liudytojų parodymais – pačioje vasaros pabaigoje, taigi greičiausiai tarp rugpjūčio 28 ir 31 d. Pora savaičių iki sušaudymo (rugpjūčio viduryje) vietiniai policininkai ir baltaraiščiai Garliavos ir aplinkinių kaimų žydus suvarė į miestelio sinagogą. Žudynių dieną iš sinagogos policininkai ir baltaraiščiai atvarė keliasdešimt vyrų į slėnį šalia Rinkūnų kaimo (1 km į rytus nuo Garliavos) ir liepė jiems iškasti griovį neva tai vandeniui nuleisti. Supratę, kam reikalingas šis griovys, žydai atsisakė jį kasti. Tuomet policininkai atvarė keliasdešimt lietuvių vyrų iš Garliavos. Jie iškasė apie 50–60 m ilgio, 2 m pločio ir apie 1,5 m gylio griovį[84].

Žudynių dieną 1-ojo lietuvių policijos bataliono 3-iosios kuopos kareivinėse Žaliakalnyje buvo atrinkta kelios dešimtys kareivių, kurie dviem sunkvežimiais, vadovaujami ltn. J. Barzdos (kitų liudytojų parodymuose minimi leitenantai A. Dagys ir B. Norkus), išvyko į Garliavą. Miestelyje sunkvežimiai sustojo prie sinagogos, kurioje buvo laikomi žydai. Vietiniai policininkai ir baltaraiščiai žydus iš sinagogos varė į žudynių vietą. Varomi buvo vyrai, moterys ir vaikai. Policininkai ir baltaraiščiai apsupo žudynių vietą ir grupėmis vedė žydus prie duobės. Pirmiausia buvo šaudomi

* Žydų religinio pobūdžio mokykla vaikams.

vyrai. Jie buvo sustatomi prie griovio ir iš kelių metrų atstumo šaudomi į nugaras. Šaudoma buvo pagal karininkų komandą[85]. Žudynės pradėtos pavakare ir baigėsi sutemus. Kai kurie bataliono kariai turėjo prožektorius ir pasišviesdami pribaiginėjo sužeistas aukas. Žudynių dalyvių liudijimu, buvo sušaudyta apie 300 žydų. K. Jägeris nurodo, kad Garliavoje buvo nužudyti 247 žydai: 73 vyrai, 113 moterų ir 61 vaikas. Pasibaigus žudynėms 3-iosios kuopos kareiviai sugrįžo į Garliavą ir aludėje gėrė alų. Naktį sunkvežimiais grįžo į kareivines[86]. Liudytojai nemini, kad Garliavos žydų žudynėse būtų dalyvavę vokiečiai. Atrodo, šį kartą „susitvarkyta" 3-iosios kuopos ir vietinių policininkų bei baltaraiščių jėgomis.

KRUONIS

Tarpukario laikotarpiu Kruonio miestelyje gyveno keliolika žydų šeimų. Kai 1941 m. liepos mėn. pabaigoje okupacinė valdžia Kauno apskrityje vykdė žydų ir jų turto registraciją, Kruonio valsčiuje buvo užregistruoti 153 žydai. Kruonio miestelyje žydams priklausė 1 sinagoga, 20 gyvenamųjų namų, 19 tvartų, 6 svirnai, 7 kluonai. Visi trobesiai buvo mediniai ir nedidelės vertės[87].

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Kruonio gyventojai Juozas Jurevičius, Jonas Jankevičius ir Jonas Arlauskas suorganizavo sukilėlių būrį. Šis būrys 1941 m. birželio 25 d. užsiregistravo Kauno komendantūroje. Jame buvo 25 vyrai[88]. Būrys apšaudydavo ir suiminėdavo Alytaus–Kauno keliu besitraukiančias nedideles raudonarmiečių grupeles bei pavienius kareivius. Pirmomis karo dienomis būrio narys Antanas Jakubauskas nukirpo raudonarmiečių dalinio štabo telegrafo laidą ir nušovė štabą saugojusį sargybinį. Dar iki vokiečių atėjimo būrio narys Jonas Sventickas nuo valsčiaus vykdomojo komiteto pastato nuplėšė raudoną vėliavą ir pakabino Lietuvos trispalvę, paskui savo namuose visu garsu paleido radiją, tuo metu transliavusį Lietuvos himną[89]. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis buvę vadinamieji partizanai (baltaraiščiai) ėmė terorizuoti miestelyje pasilikusius komunistus, komjaunuolius, sovietinius aktyvistus ir žydus. Kruonyje buvo sukurti vietiniai valdžios organai ir policija. Valsčiaus policijos viršininku paskirtas Pranas Maleckas. Jam buvo pavaldūs penki policininkai. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai buvo uždaromi į policijos areštinę. 1941 m. vasarą iš viso suimta apie 70 nežydų tautybės komunistų ir sovietinių aktyvistų. Dauguma jų išsiųsti į Kauną ir po kurio laiko paleisti į laisvę. Ne mažiau kaip 6 suimtieji sušaudyti vietoje, Kruonio pakraštyje[90]. 1941 m. birželio 29 d. (sekmadienį) policininkai ir baltaraiščiai į miestelio aikštę suvarė vietos žydus, iš jų visaip tyčiojosi ir juos mušė. Būrio narys Pranas Pūras sumušė žydą Judelį ir senutę jo motiną. J. Arlauskas su pistoletu įsiveržė į Kurgano butą ir visą žydų šeimą išvarė į aikštę. Kurgano šeima buvo žiauriai sumušta. Paskui baltaraiščiai įkinkė Kurganą į vežimą ir privertė vežti malkas į turgaus aikštę. Kitiems žydams liepta ridenti rąstus iš vienos vietos į kitą. Sekmadienio naktį į pirmadienį baltaraiščiai sušaudė žydų Chackelio ir Pikštero šeimas. Vėliau žydus vietiniai baltaraiščiai nuolat varinėjo dirbti įvairių fizinių darbų ir dažnai juos mušė[91].

Vykdant Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 16 d. įsakymą dėl žydų sulaikymo, Kruonio valsčiaus žydų tautybės vyrai (iš viso 87 asmenys) rugpjūčio antroje pusėje buvo nuvaryti į Darsūniškio kaime įsteigtą getą. Pačiame Kruonyje getas nebuvo įsteigtas. Rugpjūčio pabaigoje Gojaus miškelyje (3 km nuo Kruonio) buvo sušaudytos 25 žydų moterys[92]. Jas greičiausiai sušaudė Kruonio miestelio baltaraiščiai. Likusieji Kruonio žydai buvo nužudyti 1941 m. tarp rugpjūčio 28 ir rugsėjo 2 d. Darsūniškyje. Pagal K. Jägerio raportą, ten buvo sušaudyti 99 žydai: 10 vyrų, 69 moterys ir 20 vaikų[93]. Šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Dar iki sušaudymo Kruonio žydams buvo paskirta piniginė kontribucija. Valsčiaus valdžia iš jų surinko 8 tūkst. rb[94]. Dalį nužudytų žydų turto pasigrobė vietiniai baltaraiščiai[95].

PAKUONIS

1941 m. liepos viduryje Pakuonio valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas iš Kauno atvykęs J. Stankevičius. Maždaug liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje jis gavo Kauno miesto policijos vado K. Renigerio nurodymą suimti visus valsčiaus žydus. J. Stankevičius K. Renigeriui atsakė, jog neturįs pajėgų visiems žydams suimti. Tuomet K. Renigeris įsakė suimti tiek, kiek pajėgsiąs. Pakuonio policininkai suėmė 14 žydų. Suimtieji buvo išvežti į Garliavos getą (ten jie tikriausiai ir buvo vėliau nužudyti kartu su Garliavos žydais). J. Stankevičius stengėsi palaikyti tvarką ir tramdyti itin aršius antisemitus. Už žydų mušimą ir jų turto grobstymą jis iškėlė baudžiamąją bylą baltaraiščiui Žėkui. Dėl to vadovybė J. Stankevičių perkėlė tarnauti į Jonavą[96]. Vykdant žydų sulaikymo akciją jie buvo registruojami. 1941 m. rugpjūčio 11 d. duomenimis, Pakuonio valsčiuje gyveno 45 žydai[97]. Netrukus keliolika Pakuonio žydų buvo išsiųsta į Garliavos getą. Pakuonio žydams taip pat buvo paskirta piniginė kontribucija. Rugpjūčio 23 d. 22 vietos žydai sumokėjo 3 tūkst. rb[98]. Žinių apie paskutinių Pakuonio žydų likimą nepavyko rasti. Tikėtina, jog jie buvo nužudyti 1941 m. tarp rugpjūčio 28 ir rugsėjo 4 d., kaip ir dauguma kitų Kauno apskrities valsčių žydai.

RUMŠIŠKĖS

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rumšiškėse gyveno apie 100 žydų šeimų. 1915 m. caro valdžia vietos žydus ištrėmė į Rusiją. Po karo dalis jų sugrįžo į gimtąjį miestą. Tarpukario laikotarpiu Rumšiškėse gyveno maždaug 50 žydų šeimų. Vietos žydų bendruomenė vertėsi prekyba ir amatais, turėjo maldos namus, mokyklą hebrajų kalba ir labdaros organizacijas[99].

Pirmąją nacių–sovietų karo savaitę Rumšiškėse susiorganizavo apie 30 vyrų „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Būrio organizatoriais buvo šaulys Kazys Žydavičius, ats. j. ltn. Leonas Šimaitis ir ats. ltn. Kazys Medzevičius. Jau 1941 m. birželio 26 d. vadinamieji partizanai pradėjo suiminėti buvusius komunistus ir sovietų valdžios šalininkus, sovietų valdžiai simpatizavusius žydus. Būrio nariai taip pat sulaikydavo nedideles raudonarmiečių grupeles ir iš Kauno Vilniaus kryptimi besitraukiančius žydus. Suimti raudonarmiečiai buvo perduodami vokiečių kariuomenės daliniams[100]. Suimtus žydus „partizanai“ dažnai apiplėšdavo. Rugpjūčio mėn. vietiniai baltaraiščiai suėmė beveik visus miestelio žydus ir uždarė juos Rumšiškių sinagogoje. Laisvėje buvo palikta tik miestelio vaistininko šeima. Jauni žydų tautybės vyrai, taip pat suimti bėgliai iš Kauno buvo išvežti į Kauną. Rumšiškių sinagogoje paliktos žydų moterys, vaikai ir seneliai. Jie buvo naudojami įvairiems fiziniams darbams[101].

Apie Rumšiškių miestelio žydų padėtį Rumšiškių policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 19 d. informavo Policijos departamento direktorių: „[...] Rumšiškės miestely buvo 140 žydų tautybės asmenų – vyrų, moterų ir vaikų. Jie buvo sutalpinti viename rajone ir policijos prižiūrimi.

Š. m. rugpjūčio mėn. 15 d. atvykus Vokiečių ir mūsų kariuomenės daliniams, vadovaujant Ekspedicijos vadui Leitenantui Skaržinskui, visi žydų tautybės asmenys nuo 15 ligi 70 metų amžiaus, kurie buvo pasižymėję esant bolševikams veikla komunistų naudai ir pavojingi dabartinei santvarkai, viešajai tvarkai ir rimčiai, yra iš Rumšiškės išvežti. Išvežta apie 70 asmenų ir dar pasiliko 70, kurie yra tik vaikai ir seni. Likusieji surinkti ir apgyvendinti viename rajone, kurie yra prižiūrimi“[102].

Prieš sušaudymą 78 miestelio žydams buvo paskirta 8 tūkst. rb kontribucija. Ją žydai su-

mokėjo 1941 m. rugpjūčio 23 d. Surinkti pinigai buvo laikomi valsčiaus savivaldybės kasoje[103].

Rumšiškėse palikti žydai taip pat netrukus buvo nužudyti. Juos sušaudė iš Kauno atvykę lietuvių savisaugos dalinio kareiviai (greičiausiai 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos). Žydai nužudyti Rumšiškių šilo pakraštyje, netoli seno Rumšiškių–Pievelių kelio. Tarp nužudytųjų buvo ir miestelio vaistininko šeima. Paskutiniai Rumšiškių žydai (apie 70–80 žmonių) sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 29 d.[104]

Suimtų ir nužudytų žydų turtas buvo pardavinėjamas iš varžytinių. Jos Rumšiškėse vyko 1941 m. rugpjūčio 19, 25, 26 ir rugsėjo 20 d. Už parduotą žydų turtą gauta 30 123 rb, be to, kontribucijos būdu surinkta 8 tūkst. rb[105].

SEREDŽIUS

XIX a. viduryje Seredžiuje gyveno didelė žydų bendruomenė (1847 m. – 1090 žmonių). 1897 m. surašymo duomenimis, miestelyje gyveno 1174 žydai, o 1914 m. – 800 (90 proc. miestelio gyventojų). Žydų skaičius Seredžiuje ėmė mažėti XIX a. pabaigoje dėl emigracijos į JAV ir Pietų Afriką. 1915 m. caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją, po karo dauguma sugrįžo į gimtąjį miestą. Didžioji dalis miestelio žydų vertėsi prekyba, amatais ir žemdirbyste. Žydai turėjo ir nedidelę likerio gamyklėlę. 1924 m. Seredžiuje žydų liaudies banko nariais buvo 143 žmonės. Nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė turėjo sinagogą, du chederius, mokyklą hebrajų kalba, biblioteką, įvairių žydų partijų skyrius, labdaros organizacijas, „Makabi“ sporto klubą[106].

Seredžiaus valsčiuje 1941 m. rugpjūčio 12 d. gyveno 112 žydų šeimų (356 žmonės)[107]. Rugpjūčio viduryje Kauno apskrityje vykdant žydų sulaikymo ir sutelkimo akciją į Vilkijos getą iš Seredžiaus buvo išvežta 62 žydų tautybės moterys ir 14 vyrų (jie tikriausiai nužudyti Vilkijoje 1941 m. rugpjūčio 28 d.)[108]. Prieš nužudymą Seredžiaus žydams buvo paskirta kontribucija. 188 Seredžiaus valsčiaus žydai sumokėjo 18 800 rb[109]. Pagal K. Jägerio raportą, Seredžiaus žydai buvo nužudyti 1941 m. rugsėjo 4 d. Tą dieną prie Skrebėnų kaimo (2 km nuo Seredžiaus) sušaudyta 193 žmonės: 6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai[110]. Šios tragedijos aplinkybės autoriui nėra plačiau žinomos.

VELIUONA

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Veliuonoje gyveno apie 100 žydų šeimų. Karo metu caro valdžia vietos žydus ištrėmė į Rusiją. Po karo dalis žydų sugrįžo. 1921 m. Veliuonoje gyveno 258, o prieš nacių–sovietų karą – apie 400 žydų. Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose, dauguma žydų vertėsi smulkiąja prekyba ir amatais, kiti turėjo daržus ir plukdė krovinius Nemunu. XIX a. pabaigoje Veliuonoje buvo įsteigta rabinų mokyklų (ješiva), be to, miestelyje buvo dvi sinagogos ir mokykla jidiš kalba[111].

Veliuonos valsčių vokiečių kariuomenė užėmė pirmą karo dieną. Netrukus Veliuonoje buvo suformuotos vietinės valdžios įstaigos: Laikinasis komitetas, policijos nuovada ir „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Pirmuoju valsčiaus policijos nuovados viršininku tapo iš Kauno atvykęs Kazys Ramonas, „partizanų“ būrio vadu tapo Juozas Milius. Policijos nuovada ir „partizanų“ būrys įsikūrė buvusiame Veliuonos policijos pastate[112].

Jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis vietos policija ir „partizanai“ pradėjo suiminėti pasilikusius komunistus, sovietinius aktyvistus ir raudonarmiečius. Iš viso buvo suimta apie 55–60 minėtų asmenų, tarp jų ir keli žydų tautybės vyrai. Didesnė suimtųjų dalis buvo ištardyti ir paleisti į laisvę, kitus baltaraiščiai konvojavo į Kauną ir perdavė saugumo policijai (iš viso apie 15–20 žmonių)[113].

1941 m. liepos pradžioje pasikeitė Veliuonos valsčiaus įstaigų viršininkai. Į šias pareigas sugrįžo A. Smetonos laikų valdininkai. Valsčiaus viršaičiu tapo Benadas Cvirka, kuris šias pa-

reigas ėjo 1934–1940 m., o valsčiaus policijos nuovados viršininko pareigas perėmė iš Kauno atvykęs Kazys Tautkus. „Partizanų“ (baltaraiščių) būrys išaugo iki 60 žmonių. Maždaug 1941 m. rugsėjo viduryje šis būrys buvo išformuotas, o jo vadas J. Milius iš Veliuonos išvyko gyventi kitur[114].

Veliuonos žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. liepos mėn. Okupacinė valdžia mėnesio pradžioje įsakė policijos nuovados viršininkui K. Tautkui ir savivaldybės viršaičiui B. Cvirkai sužymėti valsčiaus teritorijoje esančius žydų namus. Žydų namai buvo ženklinami užrašu „Jude“. Žydams uždrausta vaikščioti šaligatviais, išeiti uždraustu laiku į gatvę, jie buvo varomi dirbti viešuosius darbus (kasti griovių, šluoti gatvių ir pan.). Kiek vėliau pradėtas žydų turto surašymas ir konfiskavimas[115].

Pirmieji Veliuonos žydai sušaudyti miestelio žydų kapinėse liepos pradžioje „partizanų“ būrio vado J. Miliaus įsakymu. Trys žydai sušaudyti, vienam pavyko pabėgti (jis buvo nevietinis, kilęs iš Jurbarko). Šie žydai sušaudyti kaip sovietiniai aktyvistai[116].

Antras Veliuonos žydų šaudymas įvyko maždaug 1941 m. liepos 20 d. prie Gystaus upelio, netoli esančiame pušyne. Tuomet į Veliuoną sunkvežimiu iš Seredžiaus atvažiavo apie 15 ginkluotų vyrų būrys. Jie turėjo saugumo policijos sudarytą sąrašą ir įsakė valsčiaus viršaičiui bei policijos viršininkui išduoti jiems sąraše įrašytus žydus. Iš viso buvo suimta ir į sinagogą suvaryta apie 40–50 vidutinio amžiaus žydų tautybės vyrų. Kitą dieną jie sušaudyti pušyne prie Gystaus upelio (1,5 km nuo Veliuonos).

Taigi per dvi liepos mėn. įvykdytas žydų žudynių akcijas Veliuonoje buvo sušaudyta apie 50–60 žydų vyrų[117]. Juos sušaudė vietiniai ir iš Seredžiaus atvažiavę baltaraiščiai.

1941 m. rugpjūčio viduryje visoje Kauno apskrityje prasidėjo žydų sulaikymo ir sutelkimo akcija – taip pradėta rengtis visuotiniam žydų naikinimui. Rugpjūčio pradžioje į Veliuoną atvažiavo keturi vokiečių gestapininkai, jie įsakė valsčiaus viršaičiui ir policijos nuovados viršininkui suimti visus valsčiuje gyvenančius žydus ir juos išsiųsti į Vilkijoje steigiamą getą. Viršaitis pavedė baltaraiščiams sudaryti išvežamų į Vilkiją žydų sąrašą. Vietiniai baltaraiščiai suimtus žydus uždarė miestelio sinagogoje[118]. Veliuonos viršaitis 1941 m. rugpjūčio 9 d. pranešė Kauno apskrities viršininkui, kad Veliuonos valsčiuje tuo metu buvo 237 žydai[119].

Veliuonos žydai į Vilkijos getą buvo gabenami keliais etapais. Pagal buvusio Veliuonos pašto darbuotojo J. Sabaliausko parodymus, rugpjūčio pradžioje į Vilkiją išvežta apie 60, rugpjūčio pabaigoje – apie 100, rugsėjo pradžioje – apie 200 žydų tautybės moterų ir vaikų. Kitų liudytojų teigimu, 1941 m. rugsėjo pradžioje į Vilkiją išvežta maždaug 150 moterų ir vaikų. Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. duomenimis, iš Veliuonos Kauno kryptimi išvežtos 74 žydų šeimos, iš viso 271 žmogus[120]. Į Vilkiją išvežti Veliuonos žydai sušaudyti kartu su Vilkijos geto žydais 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. Prieš sušaudymą Veliuonos žydams taip pat buvo paskirta kontribucija. Rugpjūčio 22 d. iš 160 vietos žydų (kaip minėta, rugpjūčio 9 d. Veliuonoje buvo 237 žydai) surinkta 16 tūkst. rb ir įnešta į savivaldybės kasą[121].

K. Jägerio ataskaitoje nurodyta, kad 1941 m. rugsėjo 4 d. buvo sušaudyti 159 Veliuonos žydai: 2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai. Istoriko A. Rukšėno nuomone, tai nereiškia, kad jie buvo nužudyti būtent Veliuonoje. Jo nuomone, ši data greičiausiai reiškė jų konvojavimą į Vilkiją ir sušaudymą Vilkijoje. Po 1941 m. rugsėjo 4 d. Veliuonoje žydų nebeliko[122].

Kartu su žydų areštais ir šaudymais vyko jų turto konfiskavimas ir pardavimas. Vertingesni daiktai buvo surašinėjami, žydų namai antspauduojami. Veliuonos valsčiaus viršaitis sudarė 8 komisijas, kurios turėjo įvertinti ir realizuoti paliktą žydų turtą. Žydų turtas buvo realizuojamas varžytinių būdu: 1941 m. rugsėjo 18 d. parduodamas miestelio varguomenei, rugsėjo 19 d. – „partizanams“ (baltaraiščiams)

ir tarnautojams, rugsėjo 20 ir 22 d. – valsčiaus ūkininkams. Už parduotą Veliuonos žydų turtą gauta apie 200 tūkst. rb[123].

VILKIJA

Vilkijoje žydų bendruomenė įsikūrė XVIII a. pabaigoje. 1915 m. caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją. 1921 m. Vilkijoje gyveno apie 800 žydų (80 proc. miestelio gyventojų). Tarpukario laikotarpiu žydų skaičius mažėjo. Nacių–sovietų karo išvakarėse miestelyje gyveno apie 400 žydų (48 proc. miestelio gyventojų). Svarbiausias vietos žydų pajamų šaltinis buvo prekyba (jie aktyviai prekiavo net su Rytprūsiais). Nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė turėjo dvi sinagogas, mokyklą hebrajų kalba, veikė žydų politinių, labdaros ir sporto organizacijų skyriai. Paskutiniais nepriklausomybės metais nemažai vietos žydų jaunimo persikėlė gyventi į Kauną arba emigravo į Palestiną[124].

Vokiečiams okupavus Lietuvą, 1941 m. birželio pabaigoje Vilkijoje buvo įsteigta vokiečių komendantūra, kuriai vadovavo SS oberšturmfiureris Missenbaumas. Prie komendantūros buvo suformuotas „partizanų“ (baltaraiščių) būrys, kuriam vadovavo teismo antstolis Stasys Gudavičius. Būrys turėjo eiti įvairias sargybas, suiminėti komunistus, sovietinius aktyvistus, besislapstančias raudonarmiečių grupeles ir t. t. Vėliau jis buvo panaudotas žydų areštams ir šaudymams[125].

1941 m. liepos 7–8 d. komendanto Missenbaumo įsakymu Vilkijos baltaraiščių būrys suėmė apie 150–200 žydų tautybės vyrų. Dauguma suimtųjų buvo konvojuoti į Kauną, o 21 žydas sušaudytas netoli Vilkijos prie Jagminiškių kaimo[126]. Vilkijos būrys buvo siunčiamas areštuoti ir šaudyti žydų taip pat į kitus Kauno apskrities valsčius.

1941 m. rugpjūčio mėn. prasidėjo visuotinis žydų terorizavimas. Vilkija tapo vienu svarbiausiu Kauno apskrities žydų telkimo centru. Į Vilkijos getą buvo perkeliami ir kitų valsčių žydai. Rugpjūčio viduryje Vilkijos valsčiuje gyveno 603 žydai[127].

Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 18 d. pranešė V. Reivyčiui, jog iš Čekiškės, Lekėčių, Seredžiaus, Veliuonos ir Vilkijos surinkta 138 žydai: 23 vyrai ir 115 moterų[128]. Dalis Vilkijoje suimtų žydų buvo išvežti į Kauną ir vėliau sušaudyti Kauno fortuose. Pagal Vilkijos policijos nuovados viršininko raštą Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, iš Vilkijos išvežta 280 vyrų ir 120 moterų[129].

Prieš sušaudymą Vilkijos žydams buvo paskirta kontribucija. Iš 222 tuo metu Vilkijoje buvusių vietinių žydų surinkta 21 400 rb[130]. Be vietinių žydų, 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Vilkijos gete dar buvo laikoma 119 kitų valsčių žydų[131].

Vilkijos gete sutelktų žydų žudynės įvyko 1941 m. rugpjūčio 28 d. Pagal K. Jägerio pranešimą, tą dieną sušaudyti 402 žmonės: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai[132]. Žudynių dieną iš Kauno dviem sunkvežimiais į Vilkiją atvažiavo apie 25–30 (kitais duomenimis, apie 40) 1-ojo policijos bataliono kareivių, kuriems vadovavo ltn. J. Barzda ir viršila Z. Arlauskas. Miestelyje jų laukė keletas vokiečių karininkų ir kareivių. Žydai buvo saugomi sinagogoje. Jie buvo surikiuoti į koloną ir nuvesti į žudynių vietą Pakarklės miške (apie 2 km nuo Vilkijos) prie Jaučakių kaimo. Dalis vietinių baltaraiščių apsupo šaudymo vietą, kiti grupėmis vedė žydus prie duobės. Pasmerktuosius šaudė iš Kauno atvykę 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai. Prieš šaudymą ir šaudymo metu viršila Z. Arlauskas kareivius girdė degtine. Žudynėms pasibaigus kuopa sugrįžo į Kauną[133].

ZAPYŠKIS

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Zapyškyje gyveno apie 50 žydų šeimų[134]. Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Zapyškio apylinkėse ėmė veikti lietuvių partizanų (baltaraiščių) būrys. Jam va-

dovavo mokytojas Kostas Barkauskas. 1941 m. birželio 23 d. partizanai suėmė į Kauną vykusią grupę sovietinių pareigūnų. Suimtieji buvo nuvesti į partizanų štabą Kačerginės girininkijoje, paskui į mišką netoli Kačerginės ir ten buvo saugomi griovyje. Pavakare į Kačerginę atvyko raudonarmiečių dalinys ir tai sužinoję partizanai išsibėgiojo. Pasinaudoję sąmyšiu išsilaisvino ir suimtieji sovietiniai pareigūnai[135]. Kačerginės partizanų būryje buvo 40 vyrų[136].

Vokiečiams užėmus Zapyškio valsčių, komunistų ir sovietinių pareigūnų areštai tęsėsi. 1941 m. liepos pradžioje baltaraiščiai vienai suimtai lietuvei ant nugaros pritvirtino Stalino portretą ir liepė vaikščioti tarp gatvėje suvarytų žydų. Šie buvo verčiami bučiuoti Stalino portretą[137].

1941 m. rugpjūčio viduryje vykdant Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio aplinkraštį dėl žydų sutelkimo Zapyškio dabokléje buvo uždaryti 67 žydai: 29 – Zapyškio, 2 – Jankų ir 36 – Paežerėlių[138]. Yra žinių, jog apie 40 žydų tautybės vyrų 1941 m. vasaros pabaigoje buvo sušaudyta šalia Dievogalos kaimo (1 km į pietryčius nuo Zapyškio miestelio)[139]. 1941 m. rugpjūčio 13 d. Zapyškio valsčiaus viršaitis Andrius Jankūnas informavo Kauno apskrities valdybą, kad Zapyškio valsčiuje gyvena 141 žydas. Jis taip pat nusiuntė sąrašą Zapyškio valsčiaus žydų, kurie buvo skolingi valstybei ar kitoms įstaigoms (bankams, kooperatyvams ir kt.) įvairias pinigų sumas. Skola sudarė 6066,31 rb[140].

Kaip ir kitiems Kauno apskrities valsčių žydams, Zapyškio žydams taip pat buvo paskirta kontribucija. Iki 1941 m. rugpjūčio 23 d. jie sumokėjo 18 tūkst. rb (kontribuciją sumokėjo 178 žydai)[141]. Zapyškio žydai buvo sušaudyti rugsėjo 4 d. vakariniame miestelio pakraštyje. Pagal liudytojų parodymus, iš Kauno atvažiavo sunkvežimis ginkluotų vyrų (galimas daiktas, jog tai buvo liūdnai pagarsėjusi TDA bataliono 3-ioji kuopa). Jie kartu su vietiniais baltaraiščiais nuvarė žydus į sušaudymo vietą. Šaudymo vietoje buvo ir keli vokiečiai su fotoaparatais. Pagal K. Jägerio raportą, Zapyškyje sušaudyta 178 žydai: 47 vyrai, 118 moterų ir 13 vaikų[142]. Po sušaudymo suorganizuotas žydų turto pardavimas iš varžytinių (1941 m. rugsėjo 13 ir 20 d.)[143]. Dalį žydų turto pasiėmė vietinės valdžios įstaigos ir gyventojai. Pvz., Zapyškio policijos nuovada pasiėmė 1 knygų spintą ir 1 laikrodį, valsčiaus savivaldybė – 1 spintą, 1 rašomąjį stalą, 6 kėdes ir t. t.[144]

Iki 1941 m. spalio mėn. Kauno apskrityje žydų nebeliko. Absoliuti jų dauguma buvo sušaudyti, o labai nedidelė dalis (maždaug keli šimtai žmonių) iškelti į Kauno getą. Spalio mėn. Kauno apskrities viršininkas pranešė Kauno apygardos komisarui, kad „Kauno apskrityje žydų jau nebėra. Paskutinieji žydai iš Jonavos pervežti į geto Kaune – Vilijampolėje“[145]. Apytikriais apskaičiavimais (remiantis K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita), Kauno apskrityje 1941 m. liepos–rugsėjo mėn. buvo nužudyta 4211 žydų. Šis skaičius daugmaž atitinka prieš nacių–sovietų karą Kauno apskrityje gyvenusių žydų skaičių (4363). Galimas daiktas, jog kelioms dešimtims K. Jägerio ataskaitoje nurodytų žydų pavyko iš žudynių vietos pabėgti ir pasislėpti pas kaimo gyventojus. Didelę dalį Kauno apskrities žydų sušaudė TDA bataliono 3-ioji kuopa, kitus – vietos baltaraiščių būriai ir policininkai.

Žudynėms pasibaigus, toliau buvo sprendžiamas žydų turto klausimas. Vokiečių okupacinei valdžiai atrodė, kad žydų žudynėse dalyvavę baltaraiščiai, policininkai ir kt. asmenys pasigrobė per daug žydų turto. Dėl to Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas įsakė Kauno apskrities viršininkui surinkti žinias, „kiek Kauno apskrities pareigūnai, vykdę žydų likvidavimo darbą, yra priėmę brangenybių ir pinigų“. Kauno apskrities viršininkas 1941 m. rugsėjo 5 d. nusiuntė raštą Kauno miesto ir apskrities policijos vadui Juozui Dženkaičiui dėl žydų turto. Jame rašė: „[...] Jei nuovadų viršininkai ar Tamsta pats esi turėjęs pasakytos rūšies turtą ar pinigus, taip pat reikia suteikti žinių ir pateikti įrodymus apie jų sunaudojimą“[146].

1941 m. rugsėjo mėn. žydų turtas buvo išparduodamas. Kauno apygardos komisaras leido parduoti gyventojams žydų namų apyvokos rakandus varžytinėse. Vokiečių komisaras priminė lietuvių administracijai, kad „visa žydų nuosavybė dabar laikoma Reicho nuosavybe“. Uždrausta parduoti brangiųjų metalų dirbinius (aukso, platinos, sidabro), meno vertybes, gerai išsilaikiusius kilimus, taip pat vartojimo reikmenis iš sidabro, švino ir misingio. Šios rūšies daiktai turėjo būti atskirai registruojami ir apie juos pranešama apygardos komisarui. Už parduotus daiktus surinkti pinigai turėjo būti įnešami į specialią apskrities viršininko sąskaitą taupomojoje kasoje. Apygardos komisaras įsakė apskrities viršininkui informuoti apie pinigų sumas, surinktas iš žydų kontribucijų, nusavinimų būdu bei kitas panašaus pobūdžio pajamas[147].

Aukščiausi nacių pareigūnai taip pat nevengė gvieštis nužudytųjų žydų turto. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas 1941 m. rudenį lankėsi Kulautuvoje ir įsakė kurorto direktoriui buvusią žydo vilą suremontuoti ir rezervuoti jam[148].

1941 m. rugsėjo 16 d. Kauno apskrities viršininkas pranešė valsčių viršaičiams, kad buvusiais žydų trobesiais miesteliuose pirmiausia turi būti aprūpintos valdžios įstaigos, paskui verslininkai, amatininkai ir kiti gyventojai[149].

1941 m. rugsėjo 27 d. Kauno apskrities viršininkas, remdamasis apygardos komisaro įsakymu, įpareigojo viršaičius paskelbti, kad kiekvienas asmuo ar įstaiga, įsigijusi arba paėmusi žydų turtą, privalo jį užregistruoti valsčiaus savivaldybėje. Suregistruoto turto sąrašai turėjo būti pristatyti iki 1941 m. spalio 20 d. Už neregistravimą pagrasinta pinigine bauda iki 10 tūkst. rb arba 1 metams priverčiamųjų darbų stovykla[150].

Vykdant apskrities viršininko įsakymą valsčiuose buvo registruojamas po 1941 m. birželio 21 d. įsigytas arba paimtas žydų turtas. Susirašinėjimas dėl žydų turto tęsėsi ir 1942 m. 1942 m. liepos 29 d. Kauno apygardos komisaras išleido įsakymą dėl žydų turto paėmimo, valdymo ir naudojimo. Žydų turtą tvarkyti pavesta apskričių viršininkams. Be savininko likęs turtas prilygintas žydų turtui. Visi privatūs asmenys, įstaigos ir įmonės, kurie nebuvo teisėtai įsigiję žydų turto, privalėjo nekilnojamąjį žydų turtą nedelsdami užregistruoti apskrities viršininko įstaigoje. Karinėms įstaigoms numatyta atskira tvarka. Policijos įstaigos (vokiečių ir lietuvių) privalėjo žydų turtą registruoti apygardos policijos vado įstaigoje Kaune (Donelaičio g. 27). Užregistruotą buvusį žydų turtą uždrausta parduoti. Tai galėjo būti leista tik ypatingais atvejais (kokiais – nenurodyta)[151]. Kaip toliau buvo įgyvendinami šie reikalavimai, archyvuose žinių nepavyko surasti.

IŠVADOS

Remiantis anksčiau pateiktais tyrimais, žydų persekiojimo ir naikinimo procesą provincijoje sąlyginai galima suskirstyti į du etapus.

Pirmasis etapas – 1941 m. birželio pabaiga–liepos vidurys. Šiuo laikotarpiu vyravo politiniai persekiojimo motyvai. Žydai dažniausiai būdavo suimami, įkalinami ir šaudomi kaip buvę komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai ir šalininkai. Dėl tų pačių priežasčių buvo persekiojami ir nežydų tautybės asmenys (lietuviai, lenkai, rusai ir kt.). Šiuo laikotarpiu terorizuojami buvo daugiausia žydų tautybės vyrai. Moterys ir ypač vaikai dar nebuvo masiškai šaudomi. Žydų persekiojimo iniciatyvą rodė vokiečių okupacinės valdžios įstaigos (karo komendantai, nacių saugumo policijos ir SD operatyviniai būriai, kiek vėliau – apygardų komisarai). Nacių įstaigos taip pat vadovavo žydų persekiojimui ir žudymui. Į šį procesą nuo pat nacių okupacijos pradžios buvo įtraukta lietuvių administracija (apskričių viršininkai, miestų burmistrai), lietuvių policija ir vadinamųjų partizanų (baltaraiščių) būriai.

Antrasis etapas – 1941 m. liepos pabaiga–lapkritis. Tai buvo rasinio genocido laikotarpis. Žydai buvo persekiojami ne dėl politinių priežasčių, bet dėl to, kad jie žydai. Šiuo laikotarpiu iššudyti beveik visi Lietuvos provincijos žydai. Intensyviausiai žudynės vyko 1941 m. nuo rugpjūčio iki rugsėjo mėn. vidurio. Dar iki masinio provincijos žydų sunaikinimo buvo steigiami laikini žydų getai ir izoliavimo stovyklos. Tai buvo pasirengimo masinėms žudynėms laikotarpis. Šis procesas provincijoje prasidėjo maždaug liepos pabaigoje ir truko iki rugpjūčio vidurio. Policijos departamento direktorius V. Reivytis 1941 m. rugpjūčio 16 d. išleido slaptą raštą Nr. 3 dėl žydų sulaikymo ir sutelkimo specialiai tam numatytose vietose. Šis įsakymas buvo vykdomas ne tik Kauno, bet ir Alytaus, Kėdainių, Marijampolės, Šakių, galbūt ir kitose Lietuvos apskrityse (apie jo vykdymą Vilniaus ir Šiaulių apygardose žinių neturime). Vykdant nacių ir lietuvių administracijos pareigūnų įsakymus bei nurodymus **visi** provincijos žydai buvo suvaryti į getus ir izoliavimo stovyklas. Dar iki galutinio getų ir stovyklų likvidavimo daugelyje vietovių buvo sušaudyti žydų tautybės vyrai ir paaugliai. Galutiniame provincijos žydų sunaikinimo etape sušaudyti visi likę žydai: moterys, vaikai ir seneliai. Žudynės paprastai buvo vykdomos kelių kilometrų atstumu už getų ir stovyklų esančiuose miškuose arba laukuose. Pagrindiniai provincijos žydų žudynių vykdytojai – SS oberšturmfiurerio J. Hamanno skrajojantis būrys (jo pagrindą sudarė TDA bataliono 3-ioji kuopa), vietinės savisaugos kuopos (Jonavos, Kupiškio, Zarasų ir kt.), vietiniai „partizanų“ (baltaraiščių) būriai ir nuovadų policininkai. Masiniams šaudymams kartais vadovaudavo vokiečių gestapo pareigūnai, tačiau buvo daug provincijos miestelių, kuriuose žydai buvo sunaikinti vokiečių pareigūnams tiesiogiai nedalyvaujant. Į žudynių vietą aukas paprastai atvesdavo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai. Jie taip pat saugodavo žudynių vietą šaudymo metu, dažnai ir patys šaudydavo. Provincijos žydų masinės žudynės vėliausiai įvykdytos Lazdijuose (1941 m. lapkričio 3 d.) ir Vilkaviškyje (1941 m. lapkričio 15 d.). Iki 1941 m. lapkričio vidurio faktiškai buvo sunaikinti beveik visi provincijos žydai. Išsigelbėjo arba vietos gyventojų buvo išgelbėti tik nedaugelis vietos žydų (kažin ar galėjo būti daugiau kaip 3–5 proc.).

Žydų turtas oficialiai buvo laikomas Trečiojo Reicho nuosavybe. Dalį vertingesnio turto (baldus, auksinius papuošalus) pasiėmė vokiečių įstaigos, dalį išgrobstė patys žudikai, kita dalis (drabužiai, smulkūs namų apyvokos daiktai) buvo pusvelčiui parduota arba išdalyta vietos gyventojams.

Nuorodos

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, sudar. G. Erslavaitė, Vilnius, 1973, 2 dalis.

[2] *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, sudar. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000.

[3] *Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudar. A. Eidintas, Vilnius, 2001.

[4] A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1999*, Vilnius, 2000, p. 151–180; S. Buchaveckas, „Lygumų ir Stačiūnų valsčiai nacių okupacijos metais“, *Lietuvos valsčiai: Lygumai. Stačiūnai*, Vilnius, 2001, p. 254–272; A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, *Lietuvos valsčiai: Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 264–270; R. Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis)“, *Lietuvos archyvai*, 1999, Nr. 13, p. 77–85.

[5] J. Tauber, „Garsden, 24. Juni 1941“, *Annaberger Annalen*, 1997, Nr. 5, S. 117–134; J. Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, Nr. 44, S. 101–126; Ch. Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, herausgegeben von Ulrich Herbert, Frankfurt am Main, 1998, S. 292–329.

[6] Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

[7] *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 131.

[8] Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 138.

[9] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 29.

[10] Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 6 d. raštas visiems valsčių viršaičiams ir Kauno apskrities mokesčių inspektoriui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 39.

[11] Kauno apskrities žydų nacionalizuoto ir nenacionalizuoto nejudamo turto sąrašas, ibid., b. 191, l. 691.

[12] Kauno apskrities viršininko raštas visiems valsčių viršaičiams, ibid., b. 191, l. 200.

[13] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 290–291.

[14] Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas aplinkraštis Nr. 3, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 1.

[15] Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., l. 20–89.

[16] Ibid.

[17] Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 21 d. raštas visiems valsčių viršaičiams, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 1.

[18] Kauno apskrities valsčių viršaičių pranešimai apskrities viršininkui apie žydų sumokėtas kontribucijas, ibid., l. 2–21.

[19] Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 186, l. 5.

[20] Kauno apskrities viršininko raštas Nr. 973 (be datos) visiems valsčių viršaičiams, ibid., b. 186, l. 8.

[21] Valsčių viršaičių pranešimai Kauno apskrities viršininkui apie valsčiuose esančių žydų skaičių, ibid., b. 186, l. 9–33.

[22] Ibid., b. 193, l. 46; b. 190, l. 16.

[23] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, Frankfurt am Main, 1985, S. 124–125.

[24] K. Stang, *Kollaboration und Massenmord*, Frankfurt am Main, 1996, S. 154–155.

[25] Ibid., S. 155.

[26] Ibid., S. 160.

[27] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 298–299.

[28] Kauno apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 5 d. raštas Kauno apygardos komisarui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 191, l. 172.

[29] J. Palubinsko 1961 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 332–333.

[30] Ibid., l. 334–336.

[31] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[32] N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, Northvale, New Jersey, London, 1996, p. 378–382.

[33] N. Bliumbergo 1945 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 2, l. 183 a. p.

[34] E. Osry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York, 1995, p. 284.

[35] V. Gineičio 1967 m. balandžio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 55–56.

[36] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 290–291.

[37] N. Bliumbergo 1945 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 2, l. 183 a. p.

[38] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

[39] S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 256.

[40] J. Jurevičiaus 1949 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, ibid., b. 13545/3, l. 24.

[41] Jonavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 6.

[42] Jonavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 30 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 186, l. 11.

[43] Ibid., l. 25; V. Gineičio 1967 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 66–67.

[44] J. Jurevičiaus 1949 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, ibid., b. 13545/3, l. 25–26.

[45] V. Gineičio 1967 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47536/3, t. 1, l. 67–71.

[46] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[47] S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 257.

[48] J. Stankevičiaus 1954 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 138, l. 158–159; S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 257.

[49] V. Gineičio 1967 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, ibid., l. 118.

[50] V. Kreičmario 1944 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolo kopija, ibid., t. 2, l. 162 a. p.

[51] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 76.

[52] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 291–294.

[53] Ibid., p. 293–296.

[54] Ibid., p. 131.

[55] Babtų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 40.

[56] Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 20–89.

[57] Babtų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 6.

[58] V. Žlobecko 1962 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 39–40.

[59] P. Matiuko 1961 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 157–161.

[60] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[61] V. Žlobecko 1962 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 39–42.

[62] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 80.

[63] Ibid., p. 81.

[64] Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 154, l. 94–95.

[65] Čekiškės rajono DŽDT vykdomojo komiteto 1944 m. spalio 5 d. pažyma, ibid., l. 102.

[66] Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, ibid., l. 98, 101.

[67] Ibid., l. 100.

[68] A. Rukšėnas, op. cit., p. 268.

[69] Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 154, l. 96.

[70] Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 186, l. 5.

[71] Kauno apskrities viršininko raštas Nr. 973 (be datos) visiems valsčių viršaičiams, ibid., l. 8.

[72] Čekiškės valsčiaus viršaičio raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., l. 31.

[73] A. Rukšėnas, op. cit., p. 268–269.

[74] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[75] Ibid., p. 134.

[76] Čekiškės valsčiaus viršaičio pranešimas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 14.

[77] Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., l. 85.

[78] Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24–25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 154, l. 96.

[79] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 107.

[80] *1941 m. Birželio sukilimas,* p. 75.

[81] Garliavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. pranešimas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 17.

[82] Garliavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 14.

[83] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[84] J. Ivanausko 1962 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 26–28.

[85] J. Vosyliaus 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., t. 1, l. 36–38.

[86] J. Palubinsko 1961 m. spalio 12 d. apklausos protokolas, ibid., l. 310–315; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[87] Kruonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 13 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 19.

[88] *1941 m. Birželio sukilimas,* p. 73, 75.

[89] LSSR KGB 1959 m. balandžio 9 d. pažyma apie Kruonio 1941 m. sukilėlių būrį, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 149, l. 164–165.

[90] Ibid., l. 165, 167.

[91] Ibid., l. 166.

[92] Ibid., l. 167; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 392; Kauno apskrities viršininko raštas Kauno apygardos komisarui apie 1941 m. rugpjūčio 28 d. apskrityje užregistruotų žydų skaičių, LCVA, f. 1534, ap. 1, b. 186, l. 33.

[93] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[94] Kruonio valsčiaus viršaičio pranešimas Kauno apskrities viršininkui (be datos), LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 4.

[95] LSSR KGB 1959 m. balandžio 9 d. pažyma apie Kruonio 1941 m. sukilėlių būrį, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 149, l. 167.

[96] J. Stankevičiaus 1954 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., b. 138, l. 156.

[97] Pakuonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 45.

[98] Pakuonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 11.

[99] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 257.

[100] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 84–85.

[101] M. Virbicko 1967 m. birželio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47533/3, t. 1, l. 53–54.

[102] Rumšiškių policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 19 d. raportas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 63.

[103] Rumšiškių valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 3.

[104] I. Šimkūno 1967 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47533/3, t. 1, l. 93–95; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 393.

[105] Rumšiškių valsčiaus viršaičio raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 32.

[106] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 296–297.

[107] Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 22.

[108] Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 20–89.

[109] Seredžiaus valsčiaus viršaičio raštas (be datos) Kauno apskrities viršininkui, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 9.

[110] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; d. 2, p. 393.

[111] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 361–362.

[112] J. Gudelio 1944 m. rugsėjo 1 d., V. Kvietkausko 1944 m. spalio 1 d., J. Sabaliausko 1944 m. spalio 7 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34255/3, l. 94–95, 204, 237.

[113] A. Rukšėno straipsnio „Veliuonos valsčius pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais" rankraštis, p. 7–8, kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

[114] Ibid., p. 8.

[115] A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.", p. 265.

[116] B. Mickūno 1959 m. gruodžio 14 d., J. Danilaičio 1959 m. birželio 16 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45116/3, t. 1, l. 46–47, 217–218, 219–220.

[117] A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...", p. 265–266.

[118] Ibid., p. 268.

[119] Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 9 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 57.

[120] A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...", p. 268.

[121] Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 2.

[122] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...", p. 269.

[123] A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...", p. 270; Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugsėjo 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 191, l. 383.

[124] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 334–335.

[125] A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus...", p. 268.

[126] S. Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44463/3, l. 9; J. Dailidės 1944 m. spalio 17 d. tardymo protokolas, ibid., b. 27754/3, l. 20–21.

[127] Vilkijos valsčiaus viršaičio raštas (be datos) Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 25.

[128] Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštas Nr. 2 Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 62.

[129] Ibid.

[130] Statistiniai duomenys apie 1941 m. rugpjūčio 25 d. Vilkijoje buvusius žydus ir surinktą kontribuciją, ibid., f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 21.

[131] Ibid., b. 186, l. 32.

[132] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[133] P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 227–228; J. Belskio 1944 m. rugsėjo 26 d. tardymo protokolas, ibid., b. 38506/3, l. 16.

[134] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 261.

[135] V. Bučinsko 1949 m. spalio 31 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 55, l. 200–201.

[136] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 75.

[137] G. Plenaitienės 1947 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 55, l. 202.

[138] Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui dėl žydų sulaikymo, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 20–89.

[139] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 394.

[140] Zapyškio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 13 d. raštas Kauno apskrities valdybos bendrajam skyriui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 193, l. 26.

[141] Zapyškio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 18.

[142] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; G. Plenaitienės 1947 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 55, l. 202.

[143] LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 51, 72.

[144] Žinios apie žydų kilnojamąjį turtą, kuris buvo duotas įstaigoms ar asmenims naudotis, ibid., b. 188, l. 61.

[145] Kauno apskrities viršininko 1941 m. spalio mėn. raštas Kauno apygardos komisarui, ibid., b. 186, tarp 33 ir 41 l.

[146] Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno miesto ir apskrities policijos vadui, ibid., b. 191, l. 264.

[147] Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b. 190, l. 85.

[148] Kauno apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 25 d. raštas Kauno apygardos komisarui, ibid., b. 191, l. 666.

[149] Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 16 d. raštas valsčių viršaičiams, ibid., l. 373.

[150] Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 27 d. raštas valsčių viršaičiams, ibid., b. 188, l. 1.

[151] Kauno apygardos komisaro 1942 m. liepos 29 d. įsakymas dėl žydų turto paėmimo, valdymo ir naudojimo, ibid., b. 194, l. 358.

Gauta 2002 08 20
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

HOLOCAUST IN THE PROVINCES OF LITHUANIA IN 1941: MASSACRE OF JEWS IN KAUNAS DISTRICT

Summary

The article analyzes one holocaust aspect researched least up until now: genocide of Jews in the provinces. Kaunas district was selected as an example. The reason for this choice was that Kaunas was the administrative and political center of the Nazi occupied Lithuania. Namely, Nazi began implementing means of their occupational policy (also in regard to Jews) in Kaunas town and around it. That is why Kaunas district with minor exceptions can be considered the Jews' persecution and massacre model of all provinces of Lithuania. The article reveals major steps and elements of persecution of Jews in the provinces, and also presents statistical data on Jews massacred in the parishes of Kaunas district. Referring to the analysis of numerous archival material and historical literature such findings are made. The process of the Jews' persecution and extermination can be divided into two stages. During the first stage (end of June – mid July, 1941) mostly political motives dominated. The Jews were mostly arrested, imprisoned, and shot for being former Communists, Communist youth, Soviet regime officers, and supporters. People of other nationalities (Lithuanians, Polish, Russians etc.) were also persecuted for the same reasons. During this stage, mostly terrorized were the males of Jewish nationality. Women, and especially children were not subject for mass arrests and fusillades. Persecution of Jews was mostly initiated by institutions of occupational Nazi authorities (military commandants, Nazi security police, SD operational and special squads). The second stage (end of July – August, 1941) can be considered the period of racial genocide (holocaust). The Jews were persecuted not for political reasons, but on the racial grounds, i.e. that they were Jews. Almost all Jews having lived in the provinces of Lithuania were massacred during this period. According to the author's research, 4,211 (out of 4,363 Jews who lived there before the war) Jews were killed in Kaunas district. The peak of the massacre was in August and September of the year 1941. Still before the extermination of Jews in the provinces started, there were temporary ghettos and isolation camps established. This was a preparatory stage before the mass extermination. It started around the end of July 1941 in the provinces and lasted up until mid August of the same year. Before the ghettos and camps were finally liquidated, men and teenagers of Jewish origin were shot in most places. During the final stage of extermination of the province Jews all the rest were fusilladed: women, children, and the elders. The main perpetrators of these massacres were: the "flying squad" (Einsatzgruppen) lead by SS obersturmfürer Joachim Hamann, local (Lithuanian) self-defense squads, Lithuanian partisan squads, and the policemen from local precincts. By mid November 1941, actually, almost all Jews were massacred in the provinces. Only 3–5 percent Jews managed to survive or were saved by the local people.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

Valentinas Brandišauskas

Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais

Šiame straipsnyje pirmiausia mėginsime aptarti, kokio požiūrio į likusį žydų turtą laikėsi dviejų pagrindinių lietuvių valdžios institucijų – Laikinosios vyriausybės (toliau – LV) ir Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto (toliau – Komitetas), egzistavusių pirmaisiais Vokietijos ir TSRS karo mėnesiais, pareigūnai bei Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovai. Antra, vienos apskrities pavyzdžiu panagrinėsime žydų turto likimą Lietuvos provincijoje. Ar toks modelis galėtų būti pritaikytas ir kitiems Lietuvos regionams, parodys vėlesni tyrimai.

ĮVADAS

Lietuvos žydų turto likimo Antrojo pasaulinio karo metais tyrimas yra neatskiriama holokausto studijų dalis. Tačiau išsamesnių tekstų šia tema iki šiol neturime. Minėtina Emanuelio Zingerio publikacija, kurioje aprašomas Lietuvos žydų kultūros vertybių likimas bei aptariamos jų suradimo ir susigrąžinimo perspektyvos[1]. Autorius rašė ir apie specialiai įkurtos institucijos – Rosenbergo štabo (jo uždavinys buvo išgabenti į Vokietiją okupuotų kraštų kultūros vertybes) pareigūnų veiklą Lietuvoje. Tačiau rimtesnių sekėjų šis tyrimas iki šiol nesulaukė. Kalbant apie žydų turto likimą provincijoje, galima paminėti Rimanto Zizo publikaciją apie Šilalės krašto žydų tragediją, kurioje jis kėlė ir likusio jų turto klausimą[2]. Lietuvos, ir ne tik, tyrinėtojams turėtų būti vertinga kolegų iš Maskvos universiteto archyvinė publikacija apie žydų kultūros vertybių užimtose TSRS teritorijose inventorizaciją bei evakuavimą į Vokietijos gilumą[3]. Džiugu, kad leidinio autoriai planuoja dar vieną tomą, kuris būsiąs skirtas Lietuvai, Latvijai ir Estijai. Žinių apie žydų turto nusavinimą randame Martino Deano straipsnyje[4]; jame išvardytos pagrindinės turto rūšys bei nusavinimą vykdžiusios institucijos nacių okupuotoje TSRS teritorijoje.

PAGRINDINIŲ LIETUVIŲ VALDŽIOS INSTITUCIJŲ IR KATALIKŲ BAŽNYČIOS ATSTOVŲ POZICIJA LIKUSIO ŽYDŲ TURTO ATŽVILGIU

Pagrindine lietuvių valdžios institucija, be abejo, laikytina Lietuvos laikinoji vyriausybė, egzistavusi vos šešias savaites (1941 m. birželio 23–rugpjūčio 5 d.). Ji jau pirmomis darbo dienomis deklaravo savo siekius, socialinės-ekonominės politikos gaires, ėmė rengti įvairius normatyvinius aktus. Deklaracijose bei įstatymuose atskiro dėmesio sulaukė ir žydai. Vyriausybė, birželio 30 d. posėdyje apsvarsčiusi „Deklaraciją ūkiniais ir socialiniais klausimais“, paskelbė, jog būtina įvykdyti denacionalizaciją ir grąžinti privatinę nuosavybę, tačiau ne be išimčių: „Žydams ir rusams priklausę turtai lieka neginčijama Lietuvos valstybės nuosavybe“[5], – teigiama deklaracijoje. Liepos 4 d. LV posėdyje ši formuluotė buvo pakoreguota – iš jos pašalinta diskriminacinė nuostata rusų

tautybės gyventojų atžvilgiu, bet įrašytas buvęs tarybinis aktyvas: „Nacionalizuoti žydų turtai, o taip pat nacionalizuoti turtai, priklausę kitiems asmenims, aktingai veikusiems prieš lietuvių tautos interesus, lieka Lietuvos valstybės nuosavybe“[6]. Panašios formuluotės išliko ir vyriausybės priimtuose Žemės, Miestų namų ir žemės sklypų, Prekybos ir viešojo maitinimo įmonių, Pramonės įmonių, Lietuvos jūrų ir upių prekybos laivyno denacionalizacijos įstatymuose[7]. Žydams bei asmenims, „aktingai veikusiems prieš lietuvių tautos interesus“, jie neturėjo būti taikomi. Žydams nebuvo taikomi ir vyriausybės nutarimai dėl vertybinių popierių bei indėlių grąžinimo buvusiems savininkams. Jie atsidūrė tarp tų, kuriems buvo atsisakyta išduoti leidimus verstis prekyba[8] ir t. t.

Nors minėtų įstatymų turinį nulėmė okupacinė nacių Vokietijos karinė, o vėliau civilinė valdžia, nors dėl minėtos valdžios viršenybės prieš lietuvių administraciją ir jos patvarkius jie išliko deklaratyvūs ir nebuvo įgyvendinti, tačiau tai jų autorių neatleidžia nuo asmeninės atsakomybės už diskriminacinį tų įstatymų turinį bei visos Lietuvos žydų bendruomenės sutapatinimą su asmenimis, kovojusiais prieš Lietuvos nepriklausomybę. Suprantama, holokausto akivaizdoje diskriminacinių nuostatų akcentavimas deklaratyviuose įstatymuose gali pasirodyti neadekvačiai sureikšmintas, tačiau tai svarbu aiškinantis šios institucijos pareigūnų ideologines nuostatas, pilietiškumo suvokimo lygmenį ir pagaliau įtaką iš šalies.

Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas – antra pagal svarbą lietuvių valdžios institucija. Jis buvo sudarytas 1941 m. birželio 24 d. ir gyvavo iki rugsėjo 15 d. Komitetas, lyginant su vyriausybe, buvo dar nesavarankiškesnis, rūpinosi iš esmės Vilniaus miesto ir srities gyventojų ekonominėmis, buitinėmis bei socialinėmis problemomis. Aktualus Vilniuje buvo ir „žydų klausimas“, todėl Komiteto pareigūnai ne tik rūpinosi vykdyti vokiečių karo komendanto įsakymą įrengti mieste getą, pasirašydavo potvarkius dėl žydų atleidimo iš darbo, bet ir sprendė likusio jų turto klausimą. Vienas aukštas Komiteto pareigūnas liepos mėn. antroje pusėje rašė: „Išjungus žydus iš viešojo gyvenimo, kyla visa eilė klausimų, liečiančių jų turtą. Šia proga, neliečiant žydų nekilnojamojo turto, būtų pravartu, jei Komitetas principiniai nusistatytų žydų kilnojamojo turto paskirstymo klausimu, būtent: kam turi atitekti jų turimos bibliotekos, meno vertybės, brangenybės, muzikos instrumentai, gydytojų kabinetai ir t. t. Be aiškaus šiuo atžvilgiu Komiteto nusistatymo gali kilti didelių painiavų žydus perkeliant į Ghetto“[9].

Dėl šio turto apsispręsta greitai. Likusį vertingą žydų turtą turėjo būti pasirengusios perimti tokios įstaigos kaip Mokslų akademija (bibliotekas), Meno muziejus (meno vertybes), lombardas (įvairias brangenybes), Meno reikalų valdyba (muzikos instrumentus), Sveikatos apsaugos skyrius (žydų gydytojų kabinetus)[10]. Garsaus buvusio Žydų mokslo instituto (JIVO) bei Š. An-skio istorijos ir etnografijos muziejaus inventorių savo žinion perėmė SD pareigūnai[11]. JIVO rūmai Vivulskio gatvėje buvo paversti visos Lietuvos žydų kultūros vertybių kaupimo centru. Čia jos buvo rūšiuojamos. Vertingiausias knygas, archyvinius dokumentus Alfredo Rosenbergo operatyvinio štabo pareigūnai išsiuntė į Vokietiją, Frankfurtą prie Maino[12]. Vokiečių karo lauko vado paliepimu iškėlus žydus į getą, visų žydų gyvenamieji butai su policijos pagalba turėjo būti patikrinti, o juose rastos brangenybės, vertingesni meno bei istorinę reikšmę turintys radiniai perduoti „atitinkamoms įstaigoms ir muziejams saugoti“[13].

Lietuvos Katalikų Bažnyčios poziciją pasisavinto žydų turto atžvilgiu iš dalies atskleidžia referatai „Restitucijos klausimas mūsų dienų sąlygose“, 1942 m. vasarą skaityti įvairiuose dekanatuose vykusiose kunigų konferencijose. Pranešimuose vyrauja nuomonė, kad jei žydų turtą pasisavino neturtingas parapijietis ir tik būtiniausioms savo reikmėms, tai tas turtas galįs likti jo žinioje. Tačiau jei žmogus paėmė dau-

giau nei pajėgus suvartoti, tai turįs grąžinti: geriausia – Bažnyčiai, tačiau galįs sušelpti ir vargšus ar skirti labdarai. Išlyga taikoma tik nesaikingai žydų turto prisigrobusiems buvusiems partizanams, tapusiems jais dėl kilnių tikslų („tėvynės meilės vedini ar raudonojo teroro sukrėsti"): jiems restitucija neprivaloma, nes jie karo pradžioje rizikavę net gyvybe. Įsigytas žydų turtas esąs atpildas už buvusią riziką[14]. Susipažinus su referatų tekstais galima daryti išvadą, kad juose laviruojama tarp užuojautos žydamas ir jų turto pasisavinimo pateisinimo; smerkiamas ne pats svetimo turto pasisavinimas, o jo mastai. Kai kurios minėtos nuostatos tikriausiai buvo nulemtos katalikų tikėjimo moralinių normų: „Neteisėtai pažeidus svetimą nuosavybę, – rašoma katalikų tikėjimo tiesų išaiškinime, – yra pareiga atlyginti [...]. Atlyginti reikia tam, kam buvo padaryta skriauda. Jei jo nėra jau gyvo – jo įpėdiniams. Jei ir tų nėra, reikia atiduoti beturčiams šelpti ar kitiems geriems tikslams"[15]. Buvo nusižengta septintajam Dievo įsakymui „Nevok!", kuris aiškinamas kaip draudimas „savintis artimo nuosavybę ar daryti jai kokią žalą", ir dešimtajam „Negeisk nė vieno daikto, kuris yra tavo artimo!"[16] („artimo" sąvoka minėtoje literatūroje universali: „Mūsų gi artimas yra kiekvienas žmogus, be jokio religijos, tautybės, šalies, kūno spalvos skirtumo ir taip pat vis tiek, ar jis mums palankus, ar nepalankus, ar net priešiškas"[17]).

TAURAGĖS APSKRITIES ŽYDŲ TURTO LIKIMAS

Tragiškas likimas neaplenkė ir Tauragės apskrities žydų bendruomenės. 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. buvo sušaudyta apie 8 tūkst. vietos žydų[18]. Prieš sušaudymą, kaip ir kitose Lietuvos apskrityse, jie buvo atskiriami, apgyvendinami getuose ar laikinose žydų izoliavimo stovyklose, „žydų kvartaluose", barakuose ir pan. Pajūrio miestelio ir apylinkės žydai dar liepos mėn. buvo uždaryti vietos dvaro lentų barake: iš viso 55 žmonės, iš jų 4 vyrai, likusieji – moterys ir vaikai[19]. Apie 70 Kaltinėnuose likusių žydų rugsėjo 4 d. buvo perkelti į Kražių gatvę, „apgyvendinant juos blogiausiose patalpose ir tuo pačiu izoliuojant nuo vietos gyventojų. Anksčiau tas atlikti nebuvo įmanoma, nes tos patalpos buvo užimtos vietos gyventojų, kuriuos iškeldinant reikėjo jiems parūpinti kitas tinkamas gyvenamas patalpas"[20]. Laikinas getas buvo įsteigtas Tauragėje. Moterų ir vaikų getui buvo pritaikyti barakai prie Batakių[21] ir t. t.

Sunaikinus bendruomenę reikėjo spręsti, ką daryti su likusiu kilnojamuoju ir nekilnojamuoju turtu. Nuosekliai atkurti jo likimą chronologiniu bei teritoriniu principu nėra lengva dėl archyvinės medžiagos stokos. Tačiau įvardyti pagrindinius šio proceso etapus įmanoma: tai – grobstymas, įkainojimas, pardavimas ir perkainojimas.

Turima archyvinė medžiaga leidžia teigti, jog 1941 m. liepos pabaigoje žydų turto likimas dar nebuvo reglamentuotas. Vainuto žydes moteris ir vaikus apgyvendinus Sinagogos gatvėje („žydų kvartale"), vietos nuovados viršininkas liepos 28 d. Tauragės apskrities policijos vadui pranešė, jog „žydų paliktas nekilnojamas ir kilnojamas turtas saugomas iki bus gautas atskiras parėdymas, kaip su juo pasielgti"[22].

Apie likusio žydų turto naudojimą imta kalbėti rugpjūčio pradžioje. „Iš žydų paimtas turtas privalo būti surašytas ir po parašu perduotas apsaugai ir naudojimui"[23], – tokį nurodymą apskrities viršininkas davė Tautinės apsaugos Tauragės kuopos vadui. Tačiau šių nurodymų buvo paisoma ne visada, neišvengta grobstymo. Yra išlikę nusiskundimų minėtos apsaugos kuopos pareigūnais, kad šie „vyksta po kelis pas žydus ir grasindami ginklais reikalauja atiduoti brangenybes (laikrodžius, žiedus, apyrankes ir pan.)"[24]. Apskrities viršininkas į tai operatyviai reagavo, įspėdamas visus apsaugos būrių vadus, kad „be policijos vadų žinios ir jos

dalyvavimo apsaugos būrių pareigūnai jokių kratų ir suėmimų nedarytų, nes už tai bus perduoti karo valdžiai griežtam nubaudimui"; pabrėžė, jog „suiminėti galima tik tada, kai yra užtinkama nusikaltimo vietoje ir kada yra aiškūs besislapstę komunistai ar kitokie nusikaltėliai"[25]. Taip pareigūnai elgėsi ne tik todėl, kad žydai atsidūrė už įstatymo ribų, kad jų likimas jau buvo nulemtas ar kad nebuvo aiškiai reglamentuotas likusio turto likimas. Svaria priežastimi galima laikyti ir atsakomybės nebuvimą, nes tam sąlygas sudarė neaiški atskaitomybė. Net vokiečių karinė vadovybė apsaugos pareigūnus laikė pagalbine policija ir visą atsakomybę už jų veiksmus skyrė viešajai policijai. Tuo tarpu apsaugos policijos būriai buvo pavaldūs ne policijos vadovybei, o apskrities viršininkui.

Kita vertus, buvo grobstomi ne tik žydų daiktai. Pasinaudojant sumaištimi pirmomis karo dienomis nukentėjo ir ne vienas tauragiškis lietuvis. Nuostoliai dėl asmeninio turto vagysčių buvo skaičiuojami tūkstančiais litų. Tokiu būdu nukentėjo Tauragės gyventojai Marija Šeštokienė ir Bronius Čeponis. Dalis daiktų vėliau rasta pas jų kaimynus lietuvius[26].

Apskrities viršininkas Vladas Mylimas specialų slaptą potvarkį „žydų klausimo tvarkymo reikalu" pasirašė tik 1941 m. rugsėjo 6 d. Potvarkis buvo parengtas atsižvelgiant į apygardos komisaro nurodymus: žydai turėjo būti izoliuoti, apgyvendinti žydų barakuose-stovyklose; potvarkyje miesto burmistrui, valsčių viršaičiams ir nuovadų viršininkams buvo nurodytos žydų pareigos, darbo prievolės ir kt. Reglamentuota ir kas turėtų būti daroma su žydų turtu: „Visas žydų turtas yra konfiskuojamas ir tvarkomas pagal apygardos komisaro nuostatus. Burmistrai ir valsčių viršaičiai yra atsakomingi, kad visas žydų kilnojamas ir nekilnojamas turtas būtų suregistruotas. Žydai nuo šios dienos nebeturi teisės savo turto tvarkyti. Jei kuris nors žydas būtų pastebėtas norįs savo turtą kokiu nors būdu kam perleisti, jį reikia sulaikyti ir perduoti vokiečių policijai"[27].

Tuo tarpu valsčiuose buvo sudaromos žydų turto įkainojimo komisijos. Jose paprastai dirbo vietos savivaldybės ir policijos darbuotojai; galėjo būti samdomi ir specialiai tik šiam darbui atlikti vietos gyventojai (žr. lentelę). Samdomiems ir neturintiems tarnybų (negavusiems atlyginimo) asmenims šis darbas galėjo būti apmokamas. Šiuo atžvilgiu įvairiuose apskrities valsčiuose susidarė nevienoda padėtis: vienų komisijų nariai „už tą darbą atlyginimo negavo, nes jie buvo tarnautojai, gaunantys algą"; Naumiesčio ir Švėkšnos valsčių komisijų nariams atlyginimai buvo išmokėti iš lėšų, surinktų už parduotą turtą; dar kitur atlyginimų išmokėjimas nukeltas į 1942 m., kai pats Šiaulių srities komisaras informavo, jog komisijų nariams, negavusiems jokio atlyginimo, „galima išmokėti už sugaištą laiką"[28].

Archyvuose yra išlikę Tauragės apskrities gyventojų, įsigijusių vienokio ar kitokio žydų turto, sąrašai. Tuose sąrašuose daugiausia švėkšniškių (plačiau apie tai toliau), tačiau randame ir kitų valsčių gyventojų pavardes: Šilalės – apie 100, Kaltinėnų bei Laukuvos – beveik po 100, Batakių – apie 40, Gaurės – per 30. Santykiškai tai nėra itin dideli skaičiai, turint galvoje, kad minėtuose valsčiuose gyveno nuo 4230 (Gaurės) iki 9653 (Švėkšnos) gyventojų[29].

Sąrašuose yra ir aukštų apskrities pareigūnų pavardės. Antai apskrities viršininkas V. Mylimas įsigijo turto už 354 reichsmarkes (toliau – Rm): karvę, lovą, drabužių spintą, bufetą, stalinį laikrodį ir kt. Sąrašuose įrašyti ir valsčių viršaičiai: Batakių – Juozas Latoža, Gaurės – Vincas Nausėda, Kaltinėnų – Kazys Petraitis, Laukuvos – Tadas Tallat-Kelpša, Šilalės – Aleksas Bauža. Visi jie žydų turto įsigijo už kelias dešimtis Rm (tik K. Petraitis už 214,50 Rm, o T. Tallat-Kelpša – už 105 Rm). Visgi bene daugiausia likusio žydų turto įsigijo Laukuvos valsčiaus gyventojas Jonas Amb-

roza: arklį ir 5 karves, drabužių spintą ir komodą, 2 lovas, indaują ir kt., iš viso apie 20 pavadinimų „prekių“ už 837 Rm. Tačiau likusiu be šeimininko priežiūros turtu susigundė ne visi pareigūnai: sąrašuose nėra burmistro Jono Jurgilo, jo pavaduotojo Juozo Petravičiaus, kitų pareigūnų pavardžių[30].

Pinigai, gauti „iš konfiskuoto žydų turto valdymo ir sunaudojimo“, turėjo būti įmokėti į specialią srities komisaro sąskaitą Šiaulių Reicho kredito kasoje[31], nes žydų turtas buvo laikomas Reicho nuosavybe. Tai lietė visas pajamas, gautas už žydų turto pardavimą bei iš jo valdymo (pvz., nuomos mokesčio už buvusio žydų nekilnojamojo turto valdymą).

Specialiai reglamentuoti ir buvusių žydų gydytojų darbo įrankiai. Duomenys apie išlikusį žydų gydytojų turtą buvo renkami apskrities viršininko nurodymu. Iš daugumos valsčių buvo gauti pranešimai, kad „gydytojų ir dantų gydytojų žydų tautybės nebuvo ir jokio turto neliko“ (tokios žinios gautos iš Batakių, Eržvilko, Žygaičių valsčių viršaičių) arba kad „valsčiaus savivaldybės žinioje jokių gydytojų ir dantų gydytojų įrankių nėra“ (tokią informaciją pateikė Gaurės, Kvėdarnos, Laukuvos valsčiai ir Tauragės miesto savivaldybė)[32]. Inventorizuotino turto buvo likę Kaltinėnų, Naumiesčio ir Skaudvilės valsčiuose. Likęs turtas buvo arba konfiskuotas, arba perduotas naudojimui, kartu ir „apsaugai“ buvusiems kolegoms gydytojams (felčeriams) lietuviams[33]: pvz., gydytojo Zakso ir dantų gydytojo Bandalino darbo įrankiai atsidūrė pas Šilalės vaistininką Vaclovą Gaudešių, dantų gydytoją S. Likanderienę, gydytoją Joną Gondeckį[34].

1941 m. buvo išparduotas ne visas likęs žydų turtas. 1942 m. lapkričio 21 d. Tauragės policijos Eržvilko punkto vedėjas Antanas Stongvila, vadovaudamasis apskrities viršininko rezoliucija, Eržvilke buvusią užantspauduotą ir policijos žinioje laikomą žydų sinagogą perdavė Eržvilko ir Batakių nekilnojamojo turto administratoriui Zenonui Komskiui. Kartu perduvė ir joje išlikusius daiktus: suolus, spintą, apie 300 „žydiškų“ knygų ir kt.[35]

1942 m. prasidėjo pusvelčiui įsigyto turto perkainojimas. Šiaulių srities vokiečių administracija, patikrinusi gautus dokumentus apie kilnojamojo žydų turto pardavimą, konstatavo, jog likę žydų daiktai buvę įkainoti per žema kaina ir parduoti pernelyg pigiai. Todėl srities komisaras 1942 m. balandžio 23 d. įsakymu nurodė pakartotinai suregistruoti žydų turtą, registracijos terminą pratęsė iki tų pačių metų liepos 1 d. ir pabrėžė, jog šį sykį „žydų turto registracija būtinai turi būti baigta“, o „terminas nebus pratęsiamas“[36].

Visgi realybė ir planai išsiskyrė – registracija iki liepos 1 d. baigta nebuvo. 1942 m. spalio mėn. Reicho komisaras Rytų kraštui paskelbė potvarkį, reglamentavusį tolesnį likusio žydų turto tvarkymą. Jo įvade pirmiausia deklaruota, jog visas kilnojamasis ir nekilnojamasis žydų turtas Rytų krašte konfiskuojamas. Toliau kalbama ne tik apie užsilikusį pas gyventojus neregistruotą žydų turtą bei jo registraciją (šį sykį data nukelta iki 1942 m. lapkričio 30 d., turtas turėjo būti užregistruotas pas atitinkamus sričių komisarus), bet ir apie tai, kad turėtų būti patikrinama, ar anksčiau parduotas turtas buvęs įkainotas teisinga kaina. Pabrėžiama, jog „registruoti privalo visi juridiniai asmenys, piliečiai ir vokiečių bei lietuvių įstaigos, kurios žydų turtą tiesioginiai ar netiesioginiai turi arba valdo kaipo įgaliotiniai, nuomininkai, valdytojai“ ar pan. Žydų turtą raštu jau užregistravę asmenys nuo šios pareigos atleidžiami[37].

ŠVĖKŠNOS VALSČIAUS ŽYDŲ TURTO DALYBOS

Žydų turto dalybų procesą Tauragės apskrityje gana vaizdžiai atskleidžia išlikę Švėkšnos „Žydų turtui likviduoti komisijų“ veiklos dokumentai. Valsčiuje veikė dvi šios paskirties komisijos. Apie pirmosios darbą žinoma tik tiek,

kad ji dirbo 1941 m. spalio–lapkričio mėn. Žydų turto valsčiaus gyventojams komisija pardavė beveik už 8 tūkst. Rm[38]. Išlikę išmokų lapai rodo, jog iš komisijos gautų pinigų buvo išmokami atlyginimai už žydų laidojimą. Tokius atlyginimus gavo 42 valsčiaus gyventojai. Daugiausia laiko – 11 dienų – šiam „darbui" sugaišo Kazys Kasperavičius. Dirbantiems be arklio už dieną buvo mokama po 15 Rm, su arkliu – po 30 Rm. Visiems darbininkams išmokėta iš viso 2150 Rm[39]. Ši komisija rūpinosi ir daiktų, kuriuos rugpjūčio mėn. už tam tikras paslaugas („už darbą", „už skolą" ir pan.) iš jų savininkų žydų buvo įsigiję pavieniai lietuviai, grąžinimu[40]. Išlikusi medžiaga rodo ir tai, jog iš pradžių žydų turtas buvo menkai apskaitomas, o pirmieji prie dalybų suskubo valsčiaus viršaitis bei vietos policijos tarnautojai. Nuovados viršininkas tik sudarė tarnautojų paimtų daiktų sąrašą[41].

Antroji, arba naujos sudėties, komisija darbą pradėjo 1941 m. gruodžio 3 d. Pirmiausia ji perėmė buvusios komisijos raštus, susijusius su žydų turto likvidavimu, ir nutarė sudaryti daiktų, „paimtų globon", sąrašą[42]. Naujosios komisijos pirmininku tapo valsčiaus viršaičio padėjėjas Izidorius Klumbys, nariais – seniūnas Pranas Oželis, mokytojas Stasys Jurjonas, policininkas Stasys Klumbys, veterinarijos gydytojas Jonas Vaikasas, raštvedžiu – Pranas Žukauskas. Jos nariai gruodžio 3 d. nuvyko prie sinagogos, kuri buvo paversta neišparduotų žydų daiktų sandėliu. Po apžiūros komisijos nariai konstatavo: „Sandėlys užantspauduotas smalko antspaudu, sandėlio langai išdaužti ir praviri. Raktas nuo sandėlio randasi policijoje […]. Sandėlio vidury baldai suversti netvarkoj, sulaužyti ir jeigu juos parduoti, tai reikia surinkti, kad galima būtų naudoti kaip tinkamus. Visi esantieji baldai menkos vertės ir tie patys daugumoje sulaužyti, puodai sudaužyti ir mažai tinkami naudojimui. Viršutiniame aukšte rasta ir plunksnų įpyluose, bet plunksnos palaidos, be tvarkos ir įpylai sudraskyti ir sumindžioti – visai menkaverčiai. Sandėlio-sinagogos krosnių durelės visos išimtos"[43].

Iš vėlesnių komisijos aktų ryškėja tolesnė jos veikla.

Gruodžio 9 d. komisija visus asmenis, turinčius žydų arklių ir karvių, paragino pristatyti galvijus į valsčiaus savivaldybės kiemą įkainojimui. Įkainojus galvijai buvo parduoti.

10 d. komisijos nariai lankėsi pas asmenis, kurie „globon" buvo paėmę žydų baldus. Peržiūrėję globos aktus ir patikrinę „globojamų" daiktų sąrašus, baldus įkainojo ir pardavė.

11–12 d. buvo parduodami sandėlyje likę žydų daiktai.

13 d. tęsiamas sandėlyje likusių daiktų pardavimas. Komisijos nariai taip pat nuvyko į pagalbinės policijos bendrabutį ir apžiūrėjo jame esančius nenaudojamus žydų daiktus – 3 lovas, 1 stalą, „vienus patalus" ir pagalvę, 1 uosinę spintą. Komisija juos inventorizavo ir pardavė[44].

15–20 d. toliau parduodami sandėlyje likę daiktai.

22–23 d. komisijos nariai ėjo pas asmenis, turinčius žydų daiktų, tuos daiktus įkainodavo ir parduodavo.

30 d. komisija nutarė pasamdyti 3 darbininkus ir užkalti „buvusio sandėlio-sinagogos" išdaužtus langus („kad pastatas negestų nuo sniego ir lietaus ir kad galima būtų panaudoti kokiam nors reikalui").

1942 m. sausio 14 d. komisija baigė darbą[45].

Už visus parduotus daiktus komisija surinko 3292 Rm. Likusius be šeimininkų žydų daiktus pirko beveik 400 Švėkšnos ir Veiviržėnų (Kretingos aps.) valsčių gyventojų; daugumą pirkėjų sudarė žmonės iš Švėkšnos ir Inkaklių seniūnijų kaimų. Tiesa, vieni įsigijo už 1 Rm ar net mažiau, kiti – už kelias dešimtis Rm. Šeši asmenys (beje, penki iš jų Švėkšnos gyventojai) daiktų įsigijo daugiau kaip už 100 Rm – tai Povilas Norvilas (už 157 Rm), Kazys Keblys (151,70 Rm), Juozas Stankus (150 Rm), Vaclovas Norvilas (132,20 Rm; beje, buvusios

komisijos pirmininkas), Vincas Maskolaitis (106,60 Rm) ir Ignas Urbonas (už 116,50 Rm). Iš šešių komisijos narių daiktų pirko penki (daugiausia Izidorius ir Stasys Klumbiai), o iš vienuolikos valsčiaus seniūnų – vos du. Brangiausiai buvo įkainoti naminiai galvijai – karvės (nuo 20 iki 54 Rm), arkliai (nuo 5 („raišas") iki 50 Rm), žemės dirbimo įrankiai, geri nauji baldai. Tačiau dažniausiai pasitaikantys pirkiniai – seni baldai, namų apyvokos reikmenys, patalynė, rečiau – veidrodžiai, sieniniai laikrodžiai, radijo aparatai, siuvamosios mašinos. Bene skaudžiausia skaityti tokius įrašus: „vaikiška sena lovelė", „vaikiškos viršutinės kelnės"[46] ir pan.

Gauti pinigai buvo naudojami ir atlyginimams žydų turto komisijos nariams išmokėti. 11 asmenų (įskaitant komisijai priklausiusius vežikus bei darbininkus) už darbą gruodžio–sausio mėn. išmokėta per 900 Rm. Daugiausia – komisijos raštvedžiui P. Žukauskui – 182,84 Rm (už 32 darbo dienas), komisijos pirmininkui I. Klumbiui – 165,61 Rm (už 27 darbo dienas), komisijos nariui S. Klumbiui – 146,06 Rm (už 26 darbo dienas) ir t. t.[47]

Minėta komisija ieškojo ir neįregistruoto, tačiau jau pasisavinto žydų turto. Rastą įkainodavo ir parduodavo ligtoliniam jo naudotojui[48]. Jei „paimti globon" žydų daiktai pas vieną ar kitą asmenį nebuvo randami, komisija apie tai pranešdavo policijai, kad ši „išsiaiškintų apie jų dingimą"[49]. Štai 1941 m. gruodžio 13 d. komisijos nariai atliko tarnybinį patikrinimą – nuvyko pas vietos policininką Igną Urboną surašyti jo anksčiau (spalio mėn.) pasisavintų žydų daiktų. Iš tuo metu dirbusios komisijos akto paaiškėjo, kad jis pasisavinęs 9 maišus patalynės ir drabužių ir 1 pintinę indų, tačiau I. Urbonas tvirtino, jog „paėmęs ir prisikimšęs tik penkis (5) maišus, o ne devynis (9) ir juose buvę tik keli pataliukai..."[50]

Komisija likusį žydų turtą ne tik parduodavo fiziniams asmenims, bet ir perduodavo įvairioms valdžios įstaigoms ar įmonėms: Švėkšnos valsčiaus savivaldybei bei policijos nuovadai, vietos ambulatorijai, pieno perdirbimo bendrovei, pradžios mokyklai. Dalis turto (10 spintų, 30 lovų, 20 kėdžių, 4 paveikslai ir kt.) apskrities policijos vado nurodymu buvo išvežta į Tauragę[51].

IŠVADOS

Lietuvių centrinės bei vietos valdžios institucijos aktyviai dalyvavo reglamentuojant žydų turto likimą. Laikinoji vyriausybė rengė tarybų valdžios nacionalizuoto turto denacionalizacijos įstatymus, kurie žydams neturėjo būti taikomi. Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas sudarinėjo žydų turto perėmėjų sąrašą. Prie žydų turto likimo reglamentavimo prisidėjo apskričių administracija, o valsčių pareigūnai neretai tiesiogiai dalyvavo jį įvertinant bei parduodant. Akivaizdu, kad tokia valdžios institucijų pozicija buvo nepilietiška bei diskriminacinė. Kita vertus, šios institucijos nebuvo savarankiškos, todėl jų veikla rodo tik atskirų jose dirbusių pareigūnų poziciją, bet ne Lietuvos valstybės laikyseną.

Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovai žydų turto dalybas įvertino joms jau praktiškai pasibaigus, t. y. tik 1942 m. vasarą, kai didžioji Lietuvos žydų bendruomenės dalis jau buvo sunaikinta. Svarstymuose, ką daryti su likusiu žydų turtu, galima įžvelgti apgailestavimą dėl žydus ištikusios tragedijos. Svetimo turto pasisavinimas dažniausiai pateisinamas motyvuojant tuo, kad tik tokiu būdu likusį turtą galima apsaugoti nuo visiško sunaikinimo.

Lietuvos žydų turto klausimas spręstas įvairiai: kilnojamasis turtas dažniausiai buvo išdalijamas ar išparduodamas vietos gyventojams, muziejinės, archyvinės vertybės išvežamos į Vokietiją. Daug žydų nekilnojamojo turto likdavo vietinės administracijos žinioje ir buvo panaudojama jos reikmėms, taip pat atitekdavo privatiems asmenims.

Lentelė. Tauragės aps. valsčių žydų turto įkainojimo komisijų sudėtis[52]

Valsčius	Komisijos sudėtis
Batakių*	Pranas Rimkus
Eržvilko	viršaitis, policijos punkto vedėjas, savivaldybės tarnautojas
Gaurės	policijos atstovas Atkočaitis, savivaldybės tarnautojai Vladas Bajorinas ir Jonas Kukčikaitis
Kaltinėnų	žinių nerasta
Kvėdarnos*	Juozas Juška, Ignas Kuršelis, Petras Petkus
Laukuvos	žinių nerasta
Naumiesčio	Juozas Aleškevičius, Antanas Ilčiukas, Kazys Jončas (kitur – Jenčas), Jonas Nausėda, Zigmas Noreika, Povilas Taroza, Adomas Vingis
Skaudvilės*	Domas Jakštas, Stasys Jonutis
Šilalės	žinių nerasta
Švėkšnos	Stasys Jurjonis (kitur – Jurjonas), Izidorius ir Stasys Klumbiai, Pranas Oželis, Jonas Vaikasas, Pranas Žukauskas
Tauragės	žinių nerasta
Vainuto	Aleksas Blinstrubas, Ilčiukas, Simas Paulius
Žygaičių	komisija valsčiuje sudaryta nebuvo

* Šių valsčių komisijose dirbusių vietos pareigūnų ir gavusių tarnybinį atlyginimą asmenų pavardės archyviniuose dokumentuose nenurodomos.

Nuorodos

[1] E. Zingeris, „Lietuvos žydų kultūros vertybės: tragiški praradimai ir realios susigrąžinimo viltys“, *Atminties dienos. Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui 1993 m. spalio mėn. 11–16 d.,* Vilnius, 1995, p. 259–266.

[2] R. Zizas, „Šilalės kraštas nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)“, *Šilalės kraštas*, t. 3: *Nacizmo ir bolševizmo laikotarpis 1940–1953,* Vilnius, 2001, p. 74–75.

[3] *Картотека „Z“ оперативного штаба „Рейхсляйтер Розенберг“. Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942.* Издание подготовлено М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой, Москва, 1998, 352 с.

[4] M. Dean, „Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle“, *Holocaust and Genocide Studies,* 2000, Nr. 1, p. 83–101.

[5] *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai. 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d.,* parengė A. Anušauskas, Vilnius, 2001, p. 23.

[6] Ibid., p. 37.

[7] Ibid., p. 88–91, 99–102, 107–108, 132–133.

[8] V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir Dienos,* 1996, Nr. 2, p. 59.

[9] Komiteto vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 22 d. raštas Komitetui, Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMA CB RS), f. 9–3030, l. 10.

[10] Komiteto pirmininko S. Žakevičiaus 1941 m. liepos 26 d. raštas Vilniaus miesto ir srities vidaus reikalų valdytojui, ibid., f. 165–890/1, l. 11.

[11] Mokslų akademijos pirmininko M. Biržiškos 1941 m. rugpjūčio 2 d. raštas Komitetui, ibid., f. 165–888/5, l. 12.

[12] S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 259.

[13] Komiteto vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 30 d. raštas Vilniaus miesto burmistrui, LMA CB RS, f. 9–3030, l. 19.

[14] Plačiau apie tai žr.: V. Brandišauskas, „Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1999, t. 14, p. 147–150.

[15] F. Bartkus, P. Alekna, *Dievas ir Žmogus. Katalikų tikėjimo tiesos, dorovės reikalavimai ir sielai pašvęsti priemonės,* Roma, 1953, p. 290–291. Už šią nuorodą autorius dėkingas vysk. dr. J. Borutai SJ.

[16] Ibid., p. 270.

[17] Ibid., p. 201.

[18] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys,* Vilnius, 1973, d. 2, p. 407–408.

[19] Šilalės nuovados viršininko 1941 m. liepos mėn. raštas Šiaulių apygardos teismo prokurorui, Šilalės apylinkės tardytojui, Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardai ir Tauragės apskrities policijos vadui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1476, ap. 1, b. 3, l. 246.

[20] Kaltinėnų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugsėjo 4 d. raštas Tauragės apskrities viršininkui, ibid., l. 371.

[21] P. G. Aring, *Kai vaikai klausia. Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje,* Klaipėda, 1988, p. 73–74.

[22] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 280.

[23] Tauragės apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 5 d. raštas Tautinės apsaugos Tauragės kuopos vadui, LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 3, l. 100.

[24] Tauragės miesto policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 7 d. raštas Tauragės apskrities viršininkui, ibid., l. 136.

[25] Tauragės apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 7 d. raštas Tautinės apsaugos būrių vadams, ibid., l. 137.

[26] Tauragės miesto policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 6 d. raštai, ibid., l. 126–127.

[27] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 278.

[28] Tauragės apskrities viršininko 1942 m. balandžio 30 d. raštas Tauragės miesto burmistrui bei valsčių viršaičiams, LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 1, l. 114.

[29] Tauragės apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 17 d. raštas Lietuvos žemės ūkio kooperatinei sąjungai „Lietūkis“, ibid., b. 3, l. 479.

[30] Parduoto žydų turto sąrašas, ibid., ap. 8, b. 2, l. 328–354.

[31] Šiaulių srities komisaro Gewecke's 1942 m. gegužės 30 d. raštas srities apskričių viršininkams bei Šiaulių miesto burmistrui, ibid., f. R-1476, ap. 1, b. 1, l. 179.

[32] Pranešimai Tauragės apskrities viršininkui (visi datuoti 1941 m. lapkričio mėn.), ibid., l. 179–186.

[33] Valsčių viršaičių pranešimai Tauragės apskrities viršininkui ir likusio turto sąrašai, ibid., l. 173–178.

[34] Daiktų ir įrankių „inventorizavimo“ komisijos 1941 m. liepos 24 d. ir rugpjūčio 12 d. aktai, ibid., b. 3, l. 169, 171.

[35] Sinagogos perdavimo-priėmimo 1942 m. lapkričio 21 d. aktas, ibid., b. 13, l. 83.

[36] Šiaulių srities komisaro 1942 m. birželio 11 d. raštas Šiaulių srities apskričių viršininkams, ibid., b. 1, l. 93.

[37] Šiaulių srities komisaro Gewecke's 1942 m. lapkričio 4 d. raštas Šiaulių miesto burmistrui ir visiems srities apskričių viršininkams, ibid., b. 13, l. 291.

[38] Švėkšnos valsčiaus viršaičio 1941 m. lapkričio 14 d. parengta parduoto žydų turto apyskaita, ibid., f. R-1344, ap. 8, b. 2, l. 20.

[39] Švėkšnos valsčiaus viršaičio 1941 m. spalio 12 d. išmokėjimų suvestinė bei viršaičio 1941 m. lapkričio 12 d. parengta ataskaita, ibid., l. 6–6a.

[40] Grąžintų žydų daiktų sąrašai ir perdavimo-priėmimo aktai, ibid., b. 1, l. 1–12.

[41] I. Urbono 1941 m. gruodžio 28 d. pareiškimas, ibid., l. 52.

[42] Komisijos 1941 m. gruodžio 3 d. aktas, ibid., l. 44.

[43] Ibid., l. 45.

[44] Komisijos 1941 m. gruodžio 13 d. aktas, ibid., l. 51–53.

[45] Komisijos aktai, ibid., l. 47–53, 58–59, 61–62, 74.

[46] Parduoto žydų turto sąrašai, ibid., b. 2, l. 22–57.

[47] Žydų turtui įkainoti komisijos atlyginimų išmokėjimo lapai už darbą iki 1941 m. gruodžio 30 d. ir už 1942 m. sausio 5–14 d., ibid., l. 11–12, 17–18. Tiesa, randame ir dešimtim kita besiskiriančius skaičius, tačiau jie nieko iš esmės nekeičia. Žr.: Švėkšnos valsčiaus viršaičio 1942 m. gegužės 6 d. raštas Tauragės apskrities viršininkui, ibid., f. R-1476, ap. 1, b. 3, l. 107.

[48] Komisijos gruodžio 13 ir 15 d. aktai, ibid., f. R-1344, ap. 8, b. 1, l. 54, 56.

[49] Komisijos gruodžio 30 d. aktas, ibid., l. 61.

[50] Komisijos 1941 m. gruodžio 13 d. aktas bei I. Urbono 1941 m. gruodžio 28 d. pareiškimas, ibid., l. 51–53.

[51] Komisijos 1942 m. sausio 13 d. aktas, Švėkšnos pieno bendrovės pirmininko 1942 m. sausio 15 d. pasirašytas aktas, Švėkšnos policijos nuovados įstaigoje esančio žydų turto sąrašas, ibid., l. 73, 75–76; Parduotų daiktų sąrašai, ibid., b. 2, l. 56–57.

[52] Lentelė sudaryta remiantis valsčių viršaičių 1942 m. gegužės–birželio mėn. pranešimais Tauragės apskrities viršininkui ir apskrities viršininko 1942 m. birželio 15 d. raštu Šiaulių srities komisarui, ibid., f. R-1476, ap. 1, b. 3, l. 100, 107–108, 111, 118, 120.

Gauta 2002 09 17

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valentinas Brandišauskas

EXPROPRIATION OF THE JEWISH PROPERTY, AND DESTRUCTION IN LITHUANIA DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

Institutions of Lithuanian central and local authorities actively took part in ratifying the further fate of the Jewish property. The temporarily government drafted laws of the Soviet government on the denationalization of the nationalized property. These laws were not to be applicable to people of Jewish nationality. The committee for dwellers of Vilnius city and its districts made a list of people who would be the assignees of the Jewish property. The ratification of the fate of the Jewish property was a lot influenced by the district administration. The district officials would often directly participate in evaluating and selling the property. It is evident, that such position of the governmental institutions was publicly indecent and discriminatory. On the other hand, these institutions were not independent; therefore they only reflect the position of individual officers who worked there, but not the position of the Lithuanian state.

Representatives of the Lithuanian Catholic Church assessed this severance of the Jewish property only after they had been terminated, i.e. in the summer of 1942, after the majority of Jews had already been exterminated. Considerations regarding the remaining Jewish property can be treated as regret about the tragic fate of Jews. Expropriation of the property is usually reasoned that only in this way the property can be protected from complete destruction.

The fate of Jewish property differed, i.e. personal estate was usually given out or sold out to local people; museum pieces, archival valuables were taken to Germany. A lot of Jewish property was left under the supervision of the local administration and was used for its purposes, and also was given to private persons.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

Šarūnas Liekis

Žydai: „kaimynai“ ar „svetimieji“? Etninių mažumų problematika Lietuvos istorijos moksle

Po daugelio cenzūros, kontrolės, varžomos žodžio laisvės metų Lietuvos visuomenei pagaliau atsirado galimybė viešai reikšti bei propaguoti įvairius požiūrius ir vertybių sistemas. Šis procesas turėjo paliesti ir istorijos mokslą, susijusį su naujų faktų atskleidimu ir jų interpretacijų patikslinimu, visuomenės istorinės sąmonės formavimu. Tačiau nepaisant gana sparčios visuomeninių diskursų ir viešosios nuomonės kaitos, pokyčiai socialinėje ir istorinėje sąmonėje bei atmintyje vyksta kur kas lėčiau nei norėtųsi. Istoriografija iš dalies atspindi visuomenės atminties ir užmaršties sluoksnius, kurie yra susiję su dviem laikotarpiais. Pirmasis apima ikikomunistinę praeitį (iki 1940 m.), antrasis – tarybinę aneksiją (1940–1989) ir nacių okupaciją (1941–1944). Lietuvių ir jų santykių su kitomis etninėmis grupėmis savivoka būdinga ikianeksiniam laikotarpiui. Šio laikotarpio populiari samprata išryškina kolektyvinę tapatybę, kolektyvinį pasididžiavimą savo tariama tolerancija, istorinės kaltės neigimą kitų ir neteisybės savo atžvilgiu iškėlimą[1]. Tuo tarpu tarybinis ir nacių okupacijos laikotarpis, griaunantis stereotipus apie harmoningą tautų sugyvenimą, yra susijęs su politiniais ir pasaulėžiūriniais skirtumais tarp lietuvių ir su bandymais kaltę už įvykius priskirti išorės jėgoms (iš esmės tai pateisinama). Kitas svarbus šios savijautos aspektas – tai „lietuvių tautos“ atsakomybės už skriaudas kitoms etninėms grupėms neigimas, plačiai iškerojęs „tautinėje“ lektūroje.

XX a. paskutinįjį, jau nepriklausomos Lietuvos gyvavimo dešimtmetį daug nuveikta siekiant iš naujo įvertinti tarybinėje istoriografijoje įsigalėjusias klišes. Deja, dažnai, pasak prof. Mariaus Povilo Šaulausko, vynas buvo ir yra pilamas į „senus vynmaišius“ dažniausiai kopijuojant lietuvių egzodo ideologizuotas schemas ir istorinių įvykių interpretacijas. Lietuvių emigrantų bendruomenė vengė aptarti sau ideologiškai nepriimtinas temas. Joje vykusios diskusijos atspindėjo hermetišką emigrantų bendruomenės būtį ir pasaulėjautą, o ne „mokslinius pasiekimus“. Priežasčių tokiai laikysenai buvo pakankamai daug: tai – vyravusi izoliacija nuo supančio akademinio konteksto, „laisvųjų profesijų“ žmonių nepritekliai emigracijoje.

Nors ir pasitaikė įdomių ir naujoviškų publikacijų, Lietuvos istoriografija vis dėlto neįžengė į naujas teorines plotmes. Nesėkmes lėmė nepakankama mokslinė apykaita tarp Lietuvos ir likusio pasaulio, „nelietuvių autorių darbai“ buvo nežinomi dėl užsienio kalbų nemokėjimo ir tiesiog dėl to, kad Lietuvoje nebuvo naujų publikacijų ir stigo tyrimų. Etninių mažumų istorijos studijos turbūt daugiausia patyrė šitokių nesėkmių. Papildomai prie anksčiau išvardytų priežasčių prisidėjo ir noras kurti tik saviems, lietuvių kalbą mokantiems žmonėms, neperžengiant lietuvių kalba susiformavusios istoriografijos ribų, nepažvelgiant į problemas iš mažumų „bokšto“. Nemėginta analizuoti mažumų autorių veikalų. Istorijos studijose daug pagiriamųjų žodžių tariamai lietuvių ir Lietuvos valstybės tolerantiškai politikai.

Ši paternalistinė tendencija atspindi etninių mažumų vietą šių dienų lietuvių istorinėje savimonėje. Etninėms mažumoms vaidinant didelį vaidmenį tarptautinėje politikoje tarpukario Lietuvoje susiformavęs oficialusis diskursas tęsė XVIII a. Lietuvos ir Lenkijos valstybės diskusijų su savo religiniais disidentais tradicijas. XVIII a. religinių mažumų padėtis leido Prūsijai ir Rusijai kištis į silpstančios „abiejų tautų“ sąjungos vidaus reikalus ir vidaus konfliktus. Šis diskursas teigė paternalistines rūpinimosi ir taikaus sugyvenimo tradicijas, neigė vidaus konfliktus valstybėje. Nesutarimai dėl mažumų teisių aiškinimo, mažumų nelojalumo atvejai ar mažumų teisių suvaržymai valstybėje buvo interpretuojami kaip pikti kaimyninių valstybių kėslai. Lenkiškai rašančių XIX a. romantikų literatūra, papildyta etnografinių-etninių – baltarusiškų, lietuviškų, ukrainietiškų, žydiškų – gyvenimo elementų iškėlimu[2], tapo XIX a. jau žlugusios Lietuvos ir Lenkijos valstybės romantinės savijautos reikšminga dalimi. Įvaizdžiai ir stereotipai vėliau pateko į tautinius lenkų ir lietuvių mitus, virto abiejų tautų „didžiojo tautinio naratyvo“, populiarinamo įvairiuose rašytinės kultūros žanruose ir socialinių mokslų studijose nuo XIX a., neatskiriama dalimi.

Kai aiškinama „lietuvių ir žydų“ santykių būklė tarpukario laikotarpiu, išlieka šis tradicinis apologetiškumas. Remiantis formalia statistine informacija apie žydų mokyklų skaičių, spauda, Lietuvos politikų kalbomis, bandoma teigti, kad masinio antisemitizmo šalyje nebuvo, o Lietuvos vyriausybės politika mažumų atžvilgiu buvo civilizuota ir vakarietiška[3]. Tokiuose darbuose, aukštinančiuose autonominės būklės palaimą „lietuvių globoje“, nepateikiama antisemitizmo apibrėžimo, nediferencijuojamos politinės, rasinės ar religinės jo atmainos. Taip pat nebandoma nagrinėti žydų integracijos į politinį Lietuvos gyvenimą. Nepaliesta lieka ir socialinio mobilumo problematika. Kartu nėra pagrįsta ar paneigta tezė apie antisemitizmo plitimą, diskriminacinį Lietuvos valstybinės politikos pobūdį savo piliečių žydų atžvilgiu. Tačiau nepaisant palankumo ir gerų intencijų bei pagyrų žydų gyvenimo būklei, žydai yra matomi kaip svetimkūnis „Lietuvos visuomenėje“. Santykiai analizuojami vienoje plotmėje – žydai ir lietuviai arba žydai ir „lietuvių valstybė“. Nesutaikomumą ir suartėjimo galimybę neigiantis požiūris yra prieštaringas; šio požiūrio besilaikantys autoriai vertina įvykius išimtinai vienos etninės grupės interesų aspektu. Tačiau tai ne išimtinai „lietuviška“ yda. Galima guostis, kad šitokia analizė turi ir savo antrininką nacionalistinėje žydų istoriografijoje.

Vis dėlto esama naujų ir įdomių reiškinių Lietuvos istoriografijoje. Tai lietuviškojo diskurso apie lietuvių ir žydų santykius bandymas imituoti sionistinę istoriografinę schemą. Ši schema teigia lietuvių nacionalizmo formavimosi ypatybes, platesnį politinį kontekstą, vertina žydų padėties raidą 1918–1941 m. kaip nuolat blogėjančią[4]. Šia teorine schema bandoma įteigti, kad visa žydų istorijos raida yra regresyvi, vedanti į būties „tremtyje“ sunaikinimą ir po to – „išsigelbėjimą“ savo tautinėje žydų valstybėje. Tokiu schematizavimu apie Lenkiją, Lietuvą ar kitą Rytų Europos šalį ignoruojama kompleksiška visuomeninių veiksnių įtaka asmens ir socialinių grupių raidai bei jos rezultatams, žydų likimas matomas išimtinai vidaus politikos šviesoje. Šis schematizavimas dažnai gana silpnai argumentuotas. Ryškiausias šitokio aiškinimo pavyzdys – bandymas populiariai pateikti Lietuvos žydų istoriją parodos „Žydų gyvenimas Lietuvoje“ kataloge, kurio bendraautoriu kartu su Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejumi buvo ir Lietuvos istorijos instituto kolektyvas. Parodos katalogo dalyje „Žydų autonomija. Politinis-visuomeninis gyvenimas“ nepagrindžiant faktais ir remiantis šia schema interpretuojama žydų politinė būklė Lietuvoje[5].

Tautinės personalinės autonomijos institucijų susiformavimas aiškinamas kaip unikalus reiškinys[6], neturėjęs paralelių šiuolaikinėje istorijoje. „Paralelių“ nebuvimas lyg ir įteigia pažangų, šiuolaikišką autonomijos pobūdį. Tačiau šiuo teiginiu autoriai ignoruoja pačios perso-

nalinės autonomijos socialinės sąrangos vidu-ramžiškumą su visais luominei visuomenei būdingais elementais.

Visą laiką Lietuvos žydų autonomijos schema studijose buvo siejama su socialdemokratų idėjiniais bandymais spręsti etninių mažumų problemas Austrijoje-Vengrijoje. Norėdami išspręsti tautinius prieštaravimus bei išsaugoti teritorinį imperijos vientisumą, kai kurie socialdemokratų autoriai net siekė sukurti Dunojaus tautų federaciją[7]. Pasak jų, šitoje federacijoje „tautinės teisės turėtų būti įgyvendinamos „asmeniškai", bet ne teritoriškai. Tautos turėtų būti apibrėžtos ne kaip teritoriniai vienetai, bet kaip asmenų sąjunga; ne kaip valstybė, bet kaip tauta. Išsklaidytoms tautoms tautinė autonomija yra tinkamiausia. Tai minimali programa visoms tautybėms, neturinčioms savos teritorijos"[8]. Taigi tautinė mažuma, pagal sumanytojų schemą, sudarytų juridinį vienetą, turintį savo mokyklų sistemą, autonomiškai tvarkantį kultūros, sveikatos ir socialinės rūpybos reikalus. Tačiau priešingai nei kiekvienas tikėtųsi, žydų autonomijos šalininkai tarpukario Lietuvoje nesiejo jos su socialistine ideologija ar Dubnovo idėjiniu palikimu. L. Garfunkelis, svarbiausias žydų personalinės autonomijos ideologas, teigia: „Jeigu mes atidžiai pažvelgsime į Lietuvos žydų istoriją, mes pamatysime, kad žydų tautinė autonomija buvo įgyvendinta tais laikais (XV–XVII am.), beveik tais pačiais pagrindais kaip ir dabar"[9]. Valstybę jis laikė svarbiausiu veiksniu, sankcionuojančiu ir įgyvendinančiu šitokią autonomiją. Be valstybės paramos žydų autonomija buvo negalima[10].

Akivaizdu, kad šitokia autonomija buvo panaši į žydų teisinį bei socialinį statusą tiek senojoje Lietuvos ir Lenkijos Respublikoje, tiek kitose feodalinės sanklodos Europos valstybėse, kuriose žydai buvo ne tik autonomiški kitų kultūrų ir etninių-religinių grupių atžvilgiu, bet ir priklausė nuo valstybės sankcionuojamos paramos.

Parodos kataloge tautinės personalinės autonomijos sukūrimas Lietuvoje yra aiškinamas kaip „žydų visuomenės" siekių išraiška, į kurią savais sumetimais atsiliepė lietuvių politikai ir kurie ją siaurinti ėmė tiktai „silpnėjant Liberalios ir demokratinės raidos tendencijai"[11]. Tai prieštarauja autorių logikai, kad autonomija tiesiogiai priklauso nuo valstybės sankcijos, o subjekto, „žydų visuomenės", pritarimas nelabai svarbus. Kur kas svarbesnis buvo elito sutarimas. Tačiau tariamas „žydų visuomenės" pritarimas leidžia tautinę personalinę autonomiją neistoriškai perkelti išimtinai į dvišalį lietuvių ir žydų santykių lygmenį, ignoruojant kitas svarias priežastis, privedusias prie žydų nacionalinės personalinės autonomijos žlugimo 1925 m.

Šis požiūris į lietuvių ir žydų santykius yra taip pat svarbus nacionalistinei žydų istoriografijai, kurioje vyrauja Izraelio valstybės atsiradimo problematika ir žydų istorijos vizija, veikiama sionizmo ideologijos. Galingi šios ideologijos oponentai – žydai bundininkai, folkistai, religinė antisionistinė stovykla buvo sunaikinti holokausto metais. Su jais žuvo ir jų vartoti istoriosofiniai modeliai, ir ideologinės schemos. Taip pat į užmarštį nuėjo ginčas tarp ivrito ir jidiš, kaip valstybinės žydų valstybės kalbos. Tačiau tai nereiškia, kad ideologiniai prieštaravimai buvo nesvarbūs mūsų nagrinėjamu laikotarpiu, o sionizmo oponentų pasaulėžiūra neturėjo šalininkų tarp Lietuvos žydų.

Lietuvos žydai sionistai buvo ne tik nacionalinės personalinės autonomijos šalininkai, organizatoriai ir ideologai, o ją praradę – ir svarbiausi apologetai. Iki šių dienų žydų bendruomenių autonomijos problematika tebėra viena svarbiausia sionistinė pakraipa istoriografijoje. Paprastai ši istoriografija žydų bendruomenių politinę organizaciją tremtyje, „galut", pateikia kaip alternatyvią visuomeninę struktūrą, kuri išsaugojo „žydų tautą". Žydai šioje istoriografijoje vaizduojami kaip „nacionalinis organizmas", dėl tautinio gyvybingumo ir istorinės savimonės išlikęs tūkstančius metų. Autonomijos tema turbūt liko vienintelė, kurią nagrinėjanti sionistinė istoriografija atsisakė tradi-

cinio požiūrio į žydus „tremtyje“ kaip bejėgius ir bandė teigti šios socialinės sąrangos svarbą žydų tautos raidai[12].

Sionistinė retrospektyva buvo viena iš daugelio tariamai vieningos „žydų visuomenės“ paradigmų ir politinių požiūrių į galimą žydų visuomenės raidos scenarijų Lietuvoje. Parodos autoriai, šį požiūrį iškeliantys kaip vienintelį ir teisingą, toliau populiarina istorinius dalies Lietuvos žydų politinio elito mitus, susiformavusius tarpukario metais. Tuo tarpu istorinė tiesa dažnai prieštarauja politikų ir publicistų teiginiams.

Kaip rodo tyrimai ir archyviniai šaltiniai, autonomistų politika siekiant institucionalizuoti korporatyvinę savivaldą sukėlė prieštaringą reakciją „žydų visuomenėje“. „Mes, žydai, norime turėti tas pačias teises kaip visi Lietuvos piliečiai, kurias mes laikome visai pakankamomis“, – rašė pareiškėjai šimto pasirašiusiųjų vardu ministrui pirmininkui 1919 m. spalio 23 d., prieštaraudami kuriamam autonomijos administraciniam antstatui ir jo įteisinimui[13]. Kituose skunduose autonomijos institucijos įvardytos kaip atstovaujančios siauriems partiniams sionistų interesams. Juose teigiama, kad bendruomenes į savo rankas paėmė vienos partijos (sionistų) atstovai, kurie jų veiklą nukreipia savo siaurų politinių interesų tenkinimui, tuo tarpu mokesčius autonomijos institucijoms moka visi, neatsižvelgiant į partinę politinę priklausomybę[14].

Šių politinių prieštaravimų intensyvumą itin gerai atskleidė jau antrajame Žydų bendruomenių (kehilot) suvažiavime 1922 m. išryškėję prieštaravimai tarp Bendrųjų sionistų *(Algemaine Sionisten),* kurie vieninteliai beatodairiškai gynė autonomijos politiką, o jų oponentai kairėje bei religinių partijų atstovai kritikavo netgi pačią autonomijos idėją. Autonomijos kritikai kaip vieną svarbiausių argumentų kėlė faktą, kad autonomijos institucijos nebuvo populiarios tarp paprastų žydų[15]. Iš 140 bendruomenių tik 70 buvo finansiškai atskaitingos Žydų nacionalinei tarybai, bet ir jos 1923 m. vietoj 42,237 Lt pervedė tik 30,442 Lt[16]. Nesigilinant į struktūrines, finansines, politines autonomijos sistemos problemas, vien šių faktų užtenka sugriauti mitui, kad „žydų visuomenė“ vieningai rėmė autonomininkų programą. Be to, turėtų būti atmetama ir autonomijos likimo analizė, apėmusi tiktai prieštaravimus tarp lietuvių dešiniųjų ir autonomiją palaikančių žydų politikų.

Kitas gana įdomus šios temos aspektas yra Antano Smetonos, kaip autonomijos panaikinimo oponento, vaidmens iškėlimas (laikantis šios koncepcijos šalininkų logikos, jį būtų galima vadinti „filosemitu“). Tačiau, autorių nustebimui, „Antanas Smetona nieko nepadarė, kad būtų atkurta Žydų reikalų ministerija, prieš kurios panaikinimą jis taip karštai protestavo“[17]. Autoriai nežengia toliau filosemitinės mitologijos apie A. Smetoną, išleidžia iš akių jo paternalistinį požiūrį į žydus bei politines realijas, skatinusias jį neparemti autonomijos atkūrimo. Be to, net neminimas faktas, kad žydų personalinės autonomijos panaikinimui pritarė jos oponentai žydų politinėje kairėje, taip pat didelė dalis žydų religinių partijų šalininkų visomis jėgomis prisidėjo prie autonomijos panaikinimo. Religinė žydų stovykla tapo nuožmaus politinio konflikto nugalėtoja. Panaikinus autonomiją, į religinės žydų stovyklos rankas pateko didžioji dalis materialaus turto, priklausiusio bendruomenėms. Nugalėjo religinė žydiškumo samprata Lietuvos valstybėje bei tolesnė tapatybės institucionalizavimo raida, savo principais iš esmės neigusi sionistinę pasaulėžiūrą.

1925 m. įvykdyta žydų bendruomenių reforma, panaikinusi autonomines pasaulietines religines bendruomenes su jų administraciniu antstatu, atskyrė religines bendruomenių funkcijas nuo pasaulietinių ir buvo sukurtas žydų religinių bendruomenių tinklas[18]. Pasaulietinės jų funkcijos perduotos žydų visuomeninių organizacijų kompetencijai[19]. Atsirado patarėjo žydų religiniams reikalams postas prie Vidaus reikalų ministerijos. Vėliau buvo įkurta Žydų religinių reikalų taryba. Visi šie pokyčiai sukėlė tarp Lietuvos žydų konfliktų audrą ir atsirado

dar didesnė takoskyra tarp tradicinės, religinės žydų bendruomenės raidos šalininkų ir palaikiusiųjų tautinės autonomijos bei pasaulietinio nacionalizmo idėjas.

Po 1926 m. perversmo vidaus reikalų ministras Ignas Musteikis dar rusenantį konfliktą išsprendė žydų religinės stovyklos naudai ir radikaliai nutraukė buvusių autonomijos institucijų funkcionierių bandymus perduoti turtą fiktyvioms, tariamai religinėms organizacijoms. Susiformavo religinės bendruomenės, gyvavusios iki 1940 m. Tai atitiko ir politinės kovos logiką. Žydų frakcija Seime rėmė ir paskutiniąją Mykolo Šleževičiaus liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybę bei jos antiklerikalinę politiką. Ne veltui sakoma: „Kaip danguje, taip ir žemėje". Po 1926 m. perversmo buvo susidorota su visų Lietuvos etninių grupių antiklerikalais. Etninėms mažumoms, tarp jų ir žydams, tai reiškė tolesnį tradicinio etninio-religinio indentiteto įtvirtinimą. Kartu tai buvo ir pažangus politinės emancipacijos žingsnis, sulyginęs visų piliečių teises. Jis sudarė prielaidas įvairių etninių grupių pilietinei integracijai. Žinoma, integracija nesuponuoja, kad autonomijos panaikinimas išspręs visas žydų socialinės ir politinės raidos problemas.

Ar autonomijos panaikinimo inicijuotas integracijos procesas buvo sėkmingas? Akivaizdu, kad formalia politine ir teisine emancipacija bei jos teikiamomis galimybėmis nebuvo pasinaudota. Statistika apie etninių mažumų mokyklų ir organizacijų skaičių, kuriuo taip didžiuojasi dažnas ne tik žydų, bet ir lietuvių autorius, neigia integracinio proceso sėkmę. Žydų švietimas, kultūra, mokslinė veikla įtvirtino stiprias „nacionalizacijos" tendencijas visuomeniniame gyvenime, kai bandyta politikuoti, mokytis, iškylauti ir pan., neperžengiant savo etninės grupės ribų.

Pažymėtina, kad etninių grupių integracijos sunkumus Lietuvoje lėmė lėta ekonominė raida, akivaizdus socialinis-etninis žydų ir kitų etninių grupių diskriminavimas, netolygi urbanizacija, pavėluotas viduriniosios klasės formavimasis tarpukario Lietuvos visuomenėje. Šie procesai sunkiai pastebimi ir ilgai buvo slepiami po cenzūros skraiste. Verta pabrėžti, kad etninės mažumos, tarp jų ir žydai, visuomeninės segregacijos sąlygomis pergyveno spartaus nacionalizmo augimo ir etninės mobilizacijos etapą. Keista, bet Lietuvos istoriografijoje dėl logiškai sunkiai paaiškinamų priežasčių šie procesai iškeliami ir jais didžiuojamasi. Viena svarbiausių priežasčių yra ta, kad jei didžiuojamasi savu „tautiniu atgimimu", tai kodėl nepasidžiaugus svetimu, ypač jei jis nekelia grėsmės. Tačiau, be abejo, šios schemos prisideda prie naujų daugiakultūriškumo tendencijų įtvirtinimo visuomenėje.

Lieka tik pasiguosti, kad, jei 1925 m. nebūtų buvę panaikintos autonomijos institucijos, žydų socialinės raidos perspektyvos Lietuvoje būtų dar mažiau prognozuojamos. Čia reikėtų atvirai prabilti apie etninius konfliktus Lietuvoje. Juk socialiniuose moksluose jau seniai tapo aišku, kad etniniai konfliktai kyla dėl ekonominių skirtumų ir politinės nelygybės tarp individų grupių, besiskiriančių savo kilme ir giminingumu[20]. Tarpukario Lietuva tikrai negalėjo būti išimtis, šie procesai buvo gana audringi. Etninis-politinis lietuvių ir žydų konfliktas tarybinės okupacijos ir aneksijos bei vokiečių okupacijos sąlygomis 1940–1941 m. buvo panašus į pilietinį karą. Jį sukėlė skirtinga abiejų visuomenių politinė orientacija, socialinių-ekonominių vaidmenų kaita, pasitikėjimo valstybingumu krizė ir pan. problemos. Analogiškas lietuvių ir vokiečių konfliktas vyko Klaipėdos krašte. Lietuvių ir lenkų sugyvenimas tiek Lietuvos Respublikoje, tiek 1939 m. aneksuotame Vilniaus krašte buvo ne mažiau problemiškas. Nepaisant lietuvių visuomenės noro matyti save tolerantišką ir paternalistinę, skirtingų etninių grupių sugyvenimo patirtis Lietuvoje daugiau nei liūdna ir, be abejo, nepakankamai išnagrinėta.

Deja, paprastai vidaus konfliktų stengiamasi nematyti. Konfliktus kaip *deux ex machina* nuleidžia svetimieji: lenkai, rusai, vokiečiai. Tačiau visuomeninių konfliktų niekas neimportuo-

ja, o užsienio valstybės naudojasi vietinėmis problemomis ir sunkumais. Jų tikrai nemažėjo tarpukario Lietuvoje. Jos politika mažumų atžvilgiu dažnai tęsė ir įtvirtino caro valdžios pradėtą mažumų institucionalizacijos politiką. Deja, kol kas šis požiūris yra dar tabu mūsų akademinėje visuomenėje ir dėl įvairiausių konjunktūrinių priežasčių nepriimtinas politikams.

Į tarpukario Lietuvą ir toliau žiūrime pro rožinius akinius bei giedame ditirambus Lietuvos valstybės (lietuvių) tariamai tolerancijai. Aukštinimas veda mus į iracionalią situaciją. Telieka vienintelis būdas paaiškinti Lietuvos žydų likimą ir jo sąveiką su vietine lietuviška aplinka. Tai santykių mistifikavimas, atsakomybės perkėlimas (iš esmės pagrįstas) okupacinėms valdžioms, tuo tarpu aktyvių žydų genocido vykdytojų ir jiems pritariančiųjų fenomenas lieka nepaaiškintas. Indiferentiškų pašaliečių ir skirtingų etninių grupių kaimynų problema, kuri kelerius metus aktyviai nagrinėjama kaimyninės Lenkijos autorių darbuose, tebėra nepaaiškinta ir neaptarta. Belieka kalbėti tik apie vieno ar kito individo ar net grupės piliečių piktas intencijas savo bendrapiliečių atžvilgiu. Tačiau priešingai nei tikimasi, toks schematizavimas nepadeda išspręsti žydų ir lietuvių skriaudų ir abipusių kaltinimų bei žengti į priekį. Akademiniuose darbuose vyrauja tendencija lietuvių ir žydų gyvenimą analizuoti izoliuotai, vengiant šiuos skirtingus pasaulius sintezuoti, matant teigiamą ar neigiamą sąveiką. Prie sėkmingos sintezės prisidėtų ir didesnis dėmesys tarpukario lietuvių ir žydų išsilavinimui, visuomeniniams lūkesčiams, socialinei patirčiai, motyvacijos visuomeninei karjerai, turtinių ir politinių skirtumų analizė. Jei to nebus, ir toliau suksimės istorijos rate nuolat grįždami į XVIII a. santykių schemas ir sampratą.

Kolektyvinė atmintis apie etninius, religinius ar rasinius konfliktus, kai paliečiama kolektyvinė tapatybė, garbė, kaltė ir neteisybė, yra perduodama iš kartos į kartą. Bet koks nesutarimas net dėl jų skirtingo aiškinimo sukelia naujus konfliktus ir abipusių kaltinimų bangą tiek masinėje, tiek akademinėje auditorijoje. O ilgainiui svarbiausiu prioritetu turėtų tapti mitų apie save ir kitus suvokimas, paskui ir jų atsisakymas. Tačiau be visų bendrų istorijos ir kitų socialinių mokslų atstovų pastangų, geranoriškumo ir aiškių prioritetų naujoms tyrimų kryptims nedidelei Lietuvos mokslo bendruomenei tikrai nepavyks šių problemų išspręsti ir įsišaknijusių mitų atsisakyti.

Nuorodos

[1] Debatai kaimyninėje Lenkijoje ir lenkų kolektyvinės atsakomybės problema aptariama M. Ziolkowski, „Memory and Forgetting after Communism“, *Polish Sociologigal Review,* 1(137) 2, 7.

[2] Šiuos romantinės mitologizacijos procesus plačiai nagrinėja J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wroclaw, 1996.

[3] L. Truska, *Antanas Smetona*, Vilnius, 1996, p. 302, 305.

[4] M. MacQueen, „The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania“, *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 12, Nr. 1, Spring 1998.

[5] *Žydų gyvenimas Lietuvoje*, Vilnius, 2002, p. 118.

[6] Ukraina 1918 m. buvo kitas praktinis tokios personalinės autonomijos pavyzdys.

[7] K. Renner, *Der Kampf der Osterreichischen Nationen um den Staat,* Leipzig, 1902.

[8] М. Ратнер, *О национальной и территориальной автономии*, С. Петербург, 1906, с. 19.

[9] L. Garfunkelis, *Žydų autonomija Lietuvoje*, Kaunas, 1922, p. 11.

[10] „Žydų tautinė autonomija Lietuvoje“, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 383, ap. 6, b. 1, l. 25–50. Pirmą kartą panaudota S. Liekis, *Accomodating National Minorities in Lithuania: The Case of Jewish Autonomy 1918–1925*, Ann Arbor (Mich).: UMI Dissertation Services, 1998, p. 100.

[11] Ibid.

[12] B. Kimmerling, „Academic History Caught in the Cross Fire“, *Studies in Representation of the Past*, Vol. 7, 1995, p. 45.

[13] Piliečių žydų 1919 m. spalio 23 d. prašymas, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 43, l. 44. Pirmą kartą panaudota S. Liekis, op. cit., p. 150.

[14] Piliečių žydų prašymai, ibid., b. 306, l. 35, 37–38. Pirmą kartą panaudota S. Liekis, op. cit., p. 150.

[15] *Protokol fun der Tsveyten Kehilot Tsuzamenfor in Lite,* Kaunas, 1922.

[16] Heshbon 10-iagar Shteier farn Yor 1923, LCVA, f. 620, ap. 1, b. 150, l. 109–111. Pirmą kartą panaudota S. Liekis, op. cit., p. 225.

[17] *Žydų gyvenimas Lietuvoje,* Vilnius, 2002, p. 118. Čia katalogo autoriai neteisingai mini Žydų reikalų ministeriją, kuri niekada nebuvo sukurta. Vienintelė valdiška įstaiga „Seimų" Lietuvoje – ministerio be portfelio žydų reikalams Biuras.

[18] Lietuvos vidaus reikalų ministerija patvirtino Žydų religinių bendruomenių statutą 1925 m. lapkričio 25 d., bet pasaulietinės žydų bendruomenės nepersiregistravo ir buvo panaikintos.

[19] S. Liekis, op. cit., p. 233.

[20] N. Statkus, *Etninių konfliktų reguliavimas: Bendros kilmės mitų ir simbolių vaidmuo* (disertacija daktaro laipsniui gauti), Vilniaus universitetas, 2001, p. 28.

Gauta 2002 09 03
Lietuvos teisės universitetas,
Ateities g. 20, Vilnius

Šarūnas Liekis

JEWISH: "NEIGHBORS" OR "ALIENS"? DISCUSSION OF ETHNIC MINORITIES IN LITHUANIAN HISTORICAL SCHOLARSHIP

Summary

This paper is an overview of the Lithuanian historiography on ethnic minorities during the interwar period. It defines two major trends in historical writings of the present day. One is paternalistic and originates from 18th century discussions over the dissidents' rights, and defines majority-minority relationship as beneficial for the minority's political and social well-being. It denies conflicts between ethnic groups, and considers the relationship between Lithuanians and Jewish as amicable. In addition, there is a new phenomenon. An interesting fusion of the traditional Zionist discourse of the interwar Jewish-Lithuanian relationship is emerging in Lithuanian historiography. Both views might distort the understanding and perception of the real situation of the Jews in the interwar Lithuania. Therefore, the complex issues of the anti-Semitism, social mobility, and restrictive discriminatory policies of the state have to be addressed. If those issues considered, then the discussion would lead no to the definition of the success of the minority policies, but to the failure in the interwar years. Then introduced should be a definition and analysis of ethnic conflict and this might become all more important in the future discussions of the origin of the relationship between majority and minority in Lithuania.

Danutė Gailienė

Politinių represijų psichologiniai padariniai

Manęs niekada niekas neklausė, kas yra lageris. Mes niekada apie tai nekalbėjome nei šeimoje, nei su bičiuliais. Ką tik grįžus iš ten jie, matyt, bijojo traumuoti mano psichiką, o gal apskritai bijojo šnekėti ta tema. Vėliau, pasirodžius tremtinių memuarams, tai tapo nebeaktualu. Jauni žmonės, norėdami patirti, kas yra lageris, eina žiūrėti filmų apie Holokaustą. Dauguma jų pastatyti kontrasto principu: gražus, aristokratiškas pasaulis akimoju sugriaunamas įsiveržusio karo. Į prekinius vagonus grūdami žmonės, kurie netrukus tampa lavonų krūva ar vos judančiais skeletais. Dvi alternatyvos: gyvybė ar mirtis. Mirties fabrikai: Aušvicas, Dachau, Buchenvaldas. Beprotybė baigėsi kartu su Vokietijos kapituliacija. Fiksuotas laikas ir fiksuota vieta.

[.....]

Aš žinau, kad GULAG'o tema nebepopuliari. Visa tai buvo seniai, dvidešimtajame šimtmetyje, kurį mes baigiame pamiršti. Man irgi nesinori apie tai kalbėti, bet dėl kitų priežasčių. Kaip fanatiškas kolekcininkas aš saugau nuo pašalinių akių savo brangenybę. Saugau todėl, kad bijau, jog toje pilkų šešėlių ir begalinio laiko karalystėje kiti nepastebės to, kas padarė GULAG'ą svarbiausiu įvykiu mano gyvenime. Nors tai buvo tolimoje jaunystėje, bet, kaip minėjau, man rodosi, kad GULAG'as kažkur visatos begalybėje egzistuoja toliau. Jo energetinis užtaisas tebeveikia mūsų dvasinį lauką. Ir nors praeitas šimtmetis su kosminiu pagreičiu tolsta nuo mūsų, iš Einsteino teorijos žinome, kad neprikausomai nuo judėjimo krypties energija gali materializuotis. Todėl ir rašau apie tai.

Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, „Lageris", *Šiaurės Atėnai,* 2000, Nr. 23 (513)

Šis begalinės vienatvės ir nepikto skausmo kupinas tekstas – autentiškas liudijimas apie sovietines represijas patyrusio žmogaus psichologinę savijautą. O ką iš esmės apie tai žinome?

Po Antrojo pasaulinio karo Vakarų šalyse imta intensyviai tyrinėti traumuojančių išgyvenimų ilgalaikius psichologinius ir psichopatologinius padarinius aukoms. Iš pradžių šių tyrimų iniciatoriai turėjo įveikti tradicinės psichiatrijos ir psichoanalizės postulatus apie tai, jog traumuojantys išgyvenimai neturi lemiamo poveikio juos patyrusių žmonių psichinei sveikatai. Vyravo įsitikinimas, kad normaliems žmonėms traumų padariniai negali būti ilgalaikiai, nes laikas gydo, ir žmonės gana greitai gali vėl atgauti dvasinę pusiausvyrą. Jei kuriems to nepavyksta, tai ne dėl traumuojančių išgyvenimų, o dėl asmenybės predispozicijos – dėl to, jog ir prieš traumą tokie asmenys turėjo neurotinių sutrikimų.

Tačiau išsamūs pokario psichologiniai tyrimai, trukę dešimtmečius, parodė, jog karo ir politinių represijų traumos sukelia ilgalaikius psichologinius padarinius, kai kuriems nukentėjusiesiems jie tęsiasi net visą gyvenimą. Šie padariniai mažai susiję su asmenybės predispozicija – net buvusiems visai sveikiems ir ge-

rai adaptuotiems žmonėms sukrečiantys išgyvenimai sukėlė daug psichinės sveikatos sutrikimų – baimingumą, nervingumą, depresiją, pasikartojančius košmarus, padidėjusį dirglumą ir agresyvumą, krito jų darbingumas ir pan.

Išsamiausiai tyrinėti nuo nacių represijų nukentėję žmonės – holokausto aukos ir koncentracijos stovyklose kalėję įvairių tautybių asmenys. Vėliau tyrinėti ir Vietnamo karo dalyviai. Moksliškai įrodžius jų psichologinei sveikatai ir gyvenimo kokybei padarytą žalą, jiems buvo suteikta visokeriopa kvalifikuota pagalba – psichologinė ir socialinė reabilitacija, ilgalaikė psichoterapija ir pan. Psichopatologijoje šių tyrimų rezultatas buvo suformuluota nauja diagnozė – PTS (potrauminio streso sutrikimas).

Komunistinių represijų aukų traumavimo istorija buvo labiau komplikuota negu holokausto ar Vietnamo karo dalyvių. Pagrindinis dalykas – jų traumos truko daug ilgiau. Holokausto ar karo belaisvių stovyklų aukos po išlaisvinimo buvo pripažintos nukentėjusiomis, joms suteiktos kompensacijos ir jų fizinei bei psichinei sveikatai reikalinga pagalba. (Tiesa, dažnai net ir tada karo traumų žaizdų neįmanoma visai išgydyti.)

Sovietų represijų aukos ne tik nesulaukė jokios pagalbos, bet ir toliau buvo traumuojamos dar penkiasdešimt metų po karo. Net ir grįžę iš lagerių bei tremčių žmonės nesijautė saugūs. Dauguma neatgavo savo namų, buvo persekiojami ir jie, ir jų šeimos, negalėjo mokytis, gauti darbo, buvo priversti slapstytis ir pan.

Tik prasidėjus Atgimimui visuomenėje kilo didelis susidomėjimas politiniais kaliniais, tremtiniais ir kitais persekiotais žmonėmis, kurį vėliau pakeitė tam tikras abejingumas. Kaip juos paveikė tai, kad staiga jie vėl prisiminė savo traumas, apie kurias buvo priversti tylėti? Ko iš viso reikia, kad šiems žmonėms būtų padėta sumažinti žalojančius traumų padarinius?

Kita vertus, gerai žinoma, kad net ir labai sunkius įvykius išgyvenę žmonės sugeba tvarkytis su savo gyvenimu, sukuria šeimas, pasiekia puikių profesinių laimėjimų. Taip pat pasitaiko, kad koncentracijos stovyklų kančios atsiliepia aukoms net praėjus beveik penkiasdešimčiai metų po jų išlaisvinimo, bet tai nereiškia blogos adaptacijos – tie žmonės gyvena visavertį gyvenimą, nepaisydami juos kamuojančių sunkumų. Taigi žmonės, paveikti sunkių gyvenimo išbandymų, turi vidinių jėgų ir sugeba įveikti sunkumus. Todėl pastaruoju metu atliekant tyrimus domimasi ne tik traumos neigiamu poveikiu, rizikos veiksniais, bet ir vadinamaisiais apsauginiais veiksniais – kas suteikia žmonėms stiprybės, kaip dramatiški išgyvenimai tampa iššūkiu, subrandinančiu ir užgrūdinančiu asmenybę, kokią reikšmę čia turi įsitikinimai, idealai, žmonių solidarumas, kokie yra kiti svarbūs veiksniai.

Lietuvoje šios problemos iki šiol nebuvo tyrinėjamos.

2002 m. sausio 23 d. Vilniaus universiteto Senato posėdžių salėje įvyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro ir Vilniaus universiteto Klinikinės ir socialinės psichologijos katedros organizuotas renginys „Politinių represijų psichologiniai padariniai“. Jame buvo pakviesti dalyvauti istorikai, psichologai, filosofai, politikai, žurnalistai, represuotų žmonių organizacijų atstovai.

Renginio pradžioje buvo pristatyta tyrimų programa „Sovietų ir nacių okupacijų represijų psichologiniai padariniai“, kurią jau antri metai vykdo LGGRTC ir VU Klinikinės ir socialinės psichologijos katedra.

Įžanginiame žodyje LGGRTC generalinė direktorė **Dalia Kuodytė** pabrėžė, kad, siekiant įvertinti sovietų ir nacių okupacijų padarinius Lietuvos žmonėms, vien istorijos mokslo metodų nepakanka. Jie neduoda atsakymo į klausimą, kodėl iš kalėjimų ir lagerių sugrįžę žmonės nieko nepasakoja artimiesiems apie savo išgyvenimus, kodėl kalbant apie holokaustą žmonių reakcijos ir elgesys buvo labai skirtingi, pagaliau kodėl šiandien dažnai esame tokie destruktyvūs, kodėl nepajėgiame susikalbėti. Būtini tarpdisciplininiai tyrimai. Reikia pasitelkti psi-

chologijos, sociologijos, filosofijos ir kitų mokslų metodus. Todėl pozityvu, kad pradėta bendra istorikų ir psichologų tyrimo programa, kuri tikriausiai paskatins ir kitus panašius tyrimus.

LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. **Arvydas Anušauskas** savo pranešime apibūdino sovietų ir nacių represijų mastą ir nukentėjusiųjų grupes. Ne mažiau kaip 456 tūkst. Lietuvos žmonių (kas trečias suaugęs lietuvis; 93 proc. kalinių ir 96 proc. tremtinių sudarė lietuvių tautybės asmenys) tapo sovietinio teroro aukomis, patyrė vienokią ar kitokią prievartą. Iš jų apie 350 tūkst. buvo įkalinta, išvežta į tremtį ir GULAG'o lagerius ar nužudyta Lietuvoje, apie 500 tūkst. dėl vykdyto teroro, karo sąlygų ar okupantų sprendimų turėjo palikti Lietuvą. Kartu su nacistinės diktatūros aukomis (pastaroji fiziškai sunaikino 245 tūkst. žmonių, iš jų apie 200 tūkst. žydų) Lietuvos gyventojų nuostoliai siekia 33 proc. bendro 1940 m. gyventojų skaičiaus.

Tyrimų programos vadovė, šių eilučių autorė, trumpai pristatė sunkaus ilgalaikio traumavimo tyrimų istoriją ir kai kuriuos svarbiausius šio tyrimo metu keliamus klausimus:

- Kokių psichologinių ir psichopatologinių padarinių sukėlė politinės represijos Lietuvos piliečiams, patyrusiems ypač sunkų ir ilgalaikį traumavimą?
- Ar traumos padariniai yra ilgalaikiai ir tęsiasi ar laikui bėgant palengva išnyksta?
- Ar galima įrodyti, kad potrauminiai simptomai ilgainiui tampa asmenybės bruožais?
- Ar nukentėjusieji skiriasi nuo tokio pat amžiaus žmonių, kurie represijų nepatyrė?
- Kaip (ar) tėvų patirtos kančios paveikia jų vaikus?
- Ar patys nukentėjusieji įžvelgia nors kokią savo kančių prasmę?
- Ko mus moko išgyvenusiųjų patirtis? Kaip žmonės įveikia sunkumus?
- KLAUSIMAS, į kurį NIEKADA negausime atsakymo: ar šie *išgyvenusiųjų* tyrimai reprezentuoja visų *traumuotųjų* ypatumus?

LGGRTC Memorialinio departamento direktorė **Gintarė Jakubonienė** papasakojo apie tyrimo organizavimą ir eigą. Tyrimo dalyviai atrenkami atsitiktine tvarka iš asmenų, kurie pripažinti nukentėjusiais pagal Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 m. okupacijų, teisinio statuso įstatymą. Specialiai šiam tyrimui yra sudarytas klausimynas; jame šalia tiesioginių klausimų (apie patirtus traumuojančius įvykius, subjektyviai vertinamą dabartinę sveikatos būklę, gaunamą socialinę paramą, veiksnius, kurie padėjo įveikti represijų sunkumus ir kt.) yra ir standartizuotos psichologinio matavimo skalės (traumos simptomų, depresijos, vidinės darnos skalė ir kt.). Tyrimas atliekamas dviem būdais: a) apklausiant paštu, b) individualiai susitinkant su tyrimo dalyviais. Apklausa paštu organizuojama dviem etapais: pirmiausia nukentėjusiesiems skambinama telefonu ir, paaiškinus tyrimo esmę, prašoma jų dalyvauti tyrime. Gavus sutikimą, paštu išsiunčiamas tyrimo klausimynas ir vokas su pašto ženklu bei atgaliniu adresu. G. Jakubonienė pasidžiaugė, kad duomenys renkami labai sėkmingai, nes atsakymus atsiunčia daugiau nei 80 proc. tyrimo dalyvių (įvairiose šalyse gautais duomenimis, dažniausiai paštu organizuojamose apklausose atsako 50–60 proc. pakviestųjų). Jau gauta daugiau nei 800 užpildytų klausimynų.

Psichologijos magistras, VU Klinikinės ir socialinės psichologijos katedros doktorantas **Evaldas Kazlauskas** perskaitė pranešimą, kuriame pateikė individualaus penkiasdešimties buvusių politinių kalinių ir atitinkamo amžiaus kontrolinės grupės asmenų psichologinio tyrimo rezultatus (žr. šio leidinio 131–133 p.).

Afganistano karo veteranų organizacijos iniciatyva tyrimų programa buvo papildyta dar viena dalimi – „Afganistano karo psichologi-

niai padariniai jų dalyviams“. **Vytas Lukšys**, Lietuvos respublikinės Afganistano karo veteranų organizacijos pirmininko pavaduotojas, dėkojo specialistams, atkreipusiems dėmesį į jų problemas. Lietuvoje „afganai“ jaučiasi ignoruojami ir supriešinti su kitais asmenimis, nukentėjusiais nuo politinių represijų, nes politikai dažnai laikosi nuostatos, jog Lietuvos valstybė jų nesiuntusi į šį karą, todėl nesijaučia atsakinga ir už padarinius. „Bet mes juk nėjom savo noru!“ – sakė V. Lukšys. Kalbėtojas pats yra patyręs Afganistano karo baisumus, jų prisiminimai kartais kaip košmarai užplūsta ir iki šiol.

Psichologijos magistrė, VU Klinikinės ir socialinės psichologijos katedros doktorantė **Vėjūnė Domanskaitė-Gota** perskaitė pranešimą „Dalyvavimo karo veiksmuose padarinių įvertinimo metodologiniai ir metodiniai aspektai“ (žr. šio leidinio 127–130 p.). Aptarusi teorines tyrimo problemas, pranešimo autorė pateikė šimto Afganistano karo dalyvių pirmųjų apklausų duomenis. Beje, juos surinkti nebuvo paprasta, nes dauguma kalbinamųjų buvo atsargūs, nelinkę atsiverti, kalbėjo trumpai. Net 83 proc. kare dalyvavusių vyrų nurodo, kad karas iš esmės pakeitė jų požiūrį į gyvenimą. Po tarnybos daugumai iš jų reikėjo medicinos pagalbos. Daugeliui būdingi įvairūs psichologiniai sunkumai ir sutrikimai: padidėjusio streso būseną rodo tai, kad po tarnybos dauguma pradėjo daugiau rūkyti ir vartoti alkoholio, tarp jų nereti depresijos, padidėjusio nerimastingumo požymiai, miego sutrikimai.

Renginyje dalyvavusi Vilniaus psichikos sveikatos centro Psichologinės laboratorijos vadovė, psichoanalitinės pakraipos psichoterapeutė **Jūratė Ulevičienė** kalbėjo apie pradėtų tyrimų reikšmingumą. Psichoanalizės teorijoje psichologinei traumai skiriamas didžiulis dėmesys. Patirta trauma gali labai pakeisti asmenybės raidą ir struktūrą. Daug priklauso nuo to, kokio pobūdžio trauma ir kokiame amžiuje yra įvykusi. Pavyzdžiui, penkerių metų vaikui atskyrimas nuo tėvų yra milžiniška trauma. Represuotiems žmonėms jų traumos ir jos sukeltų padarinių įvardijimas yra labai svarbus. Taip jie gali sulaukti visuomenės dėmesio ir jiems reikalingos paramos. Akivaizdu, kad jei represuotieji nebūtų patyrę šių traumų, daugelio gyvenimai ir likimai būtų visai kitokie. Psichoanalitinėje literatūroje yra labai daug traumuojančio patyrimo aprašymų. Bet problema ta, kad visi jie susiję su individualių atvejų analize. Mėginant apibendrinti, iškart kyla klausimas, ar duomenys patikimi, ar išryškėję sunkumai būdingi ir kitiems tos grupės žmonėms. Todėl čia atliekami grupiniai tyrimai leis daryti ir platesnius apibendrinimus. Kalbėtoja linkėjo, kad prasidėjusi diskusija išaugtų į didelį tarptautinį kongresą.

Po tyrimų programos pristatymo prasidėjusi diskusija iškėlė daug naujų klausimų ir problemų – ir tolesniems psichologiniams tyrimams, ir kitiems tarpdisciplininiams tyrimams bei stebėjimams.

Pasak LR Seimo nario **Antano Stasiškio,** dar turėsime įvertinti, kaip mūsų patirtos traumos persidavė giminėms, vaikams, vaikaičiams. „Sovietinis laikas buvo unikalus pirmiausia traumavimo trukme, galima sakyti, kad tai nesibaigę ir iki šiol. Nacių Vokietiją nugalėtojai „išvalė“, kaltuosius nubaudė (daugiau ar mažiau sėkmingai), taigi praūžė audra, ir vėl grįžo normalus gyvenimas. Tuo tarpu mes, grįžę iš lagerių, ir toliau gyvenome kaip kokiame suspaustame slėgy, suspaustoje kameroje, ir taip – dvi trys kartos. Visas mūsų traumų bagažas, tolesnio gyvenimo ir prisitaikymo problemos sunkiai slėgė ir mūsų artimuosius“.

Filosofas, „Aidų“ leidyklos direktorius **Vytautas Ališauskas** kalbėjo: „Sovietų okupacija Lietuvoje truko penkiasdešimt metų. Galima sakyti, kad jokia totalitarinė valstybė nebuvo pasiekusi tokio totalumo kaip Sovietų Sąjunga. Pirmiausia, būtent Sovietų Sąjunga tobulai išugdė sekimo sistemą. Antra, Sovietų Sąjunga suformavo psichologinės kontrolės mechaniz-

mus. Trečia, Sovietų Sąjungoje visi piliečiai iš tikrųjų buvo lygūs prieš tą kartais visiškai nesuvokiamą totalitarinę mašiną. Kalbant apie Lietuvą, žinome, kad praktiškai visi Lietuvos piliečiai, kiekvienas savaip, išgyveno ilgalaikį nesaugumo jausmą. Net aukščiausių partinių įstaigų žmonės (kartais šiandien tuo netgi spekuliuodami) pabrėžia, kad jie taip pat jautėsi nesaugūs, kiekvieną minutę galintys žlugti, būti persekiojami ir kartais visiškai net nesuvokdami dėl ko. Visi žinome stalininių NKVD vadovų likimą, žinome, kaip žlugo kiekvienas Sovietų Sąjungos generalinis sekretorius.

Šiuo atžvilgiu Sovietų Sąjungos visiškai negalima lyginti su nacių Vokietija, kur lojalūs, normalūs, paprasti piliečiai, jeigu jie nepasižymėjo kokiais nors „netinkamais" rasiniais bruožais arba nepriklausė opozicinėms partijoms, kurį laiką galėjo gyventi gan saugų ir paprastą gyvenimą. Sovietų Sąjungoje nė vienas pilietis, nepaisant to, ar jis buvo lojalus ar nelojalus, nebuvo saugus.

Kitas labai svarbus dalykas yra tas, kad tiesiogiai traumuotų žmonių kentėjimai automatiškai paliesdavo ir kitus. Čia buvo kalbama apie tai, kaip tremtiniai arba politiniai kaliniai grįžę į namus patirdavo visuomenės atstūmimą ir persekiojimus. Bet taip pat visi žinome, kad tai būdavo trauma, įtarinėjimo ir kentėjimo šaltinis jų šeimoms. Dar visi mano amžiaus žmonės atsimena, kaip stojant į aukštąją mokyklą reikėdavo pildyti skiltį „ar tėvai nebuvo išvežti, represuoti" (taip ir vadindavo – *represuoti*), ar yra artimų giminių užsienyje ir panašius dalykus. Aš pats gerai atsimenu, kai manęs klausė, ar yra artimų giminių užsienyje, aš bijodamas sakiau „ne", nors motinos brolis, mano dėdė, buvo gyvenęs užsienyje.

Kiekvienas žmogus turėjo išgyventi nesaugumo jausmą ne tik dėl savęs, bet ir dėl savo artimųjų. Esu panašaus amžiaus, kaip tie Afganistano karo dalyviai, ir puikiai atsimenu, koks tai buvo nuolatinis motinų siaubas – laukti, ar sūnus nebus išsiųstas į Afganistaną. Tai buvo totalinis tam tikros žmonių kartos išgyvenimas. Tokių pavyzdžių galima pateikti labai daug, ir visi jie rodo, kad iš tiesų trauminius išgyvenimus patyrė daug didesnė visuomenės grupė negu tik tie asmenys, kurie buvo tiesiogiai traumuojami.

Pagaliau vienas svarbiausių dalykų – visiškas kiekvieno žmogaus nuasmeninimas. Žmogus buvo visai bejėgis. Jo nuomonė, jo pasirinkimas neturėjo jokios reikšmės, jis visiškai negalėjo pasipriešinti sistemai. Net nacių Vokietijoje egzistavo kažkas šiek tiek panašaus į teismą. Jei žmogus buvo „visiškai nekaltas", tai patekęs į tą teismo mašiną galėdavo būti išteisintas arba net paleistas. Tuo tarpu Sovietų Sąjungoje žmogus buvo kaltas iš anksto. Šitas visiško bejėgiškumo jausmas turėjo lydėti ir lydėjo penkiasdešimt metų turbūt visus Lietuvos gyventojus.

Čia reikėtų pabrėžti ir lūžio momentą (apie kurį A. Stasiškis jau užsiminė) – motyvacijos klausimą. Vis dėlto ir partizanai, ir tremtiniai, ir politiniai kaliniai galėjo justi tam tikrą moralinį pranašumą. Jie tikrai buvo aukos, bet jie taip pat žinojo, kad kenčia dėl Lietuvos, kad žūsta, yra sužeidžiami ar patiria baisius dalykus kovoje su priešu. Tuo tarpu daugybė kitų žmonių, pradedant maždaug 1960 m., tarnavusių ne tik Afganistane, bet ir, pavyzdžiui, turėjusių važiuoti į Čekoslovakiją ar dalyvauti kituose sovietų karuose (apie tai beveik nežinojome, tai buvo labai įslaptinta), patyrė jau visai kitokio pobūdžio traumą, nes jie negalėjo pateisinti, pagrįsti savo dalyvavimo tuose baisiuose įvykiuose ir savo kentėjimo. Tai buvo iš tikrųjų beprasmybės rinkinys. Taigi aš manau, kad XX a. paskutinio penkiasdešimtmečio padariniai tikriausiai labai smarkiai šiandien atsiliepia, mes jų visų dar nesuprantame.

Ir galiausiai kyla klausimas, kaip tas laikotarpis (nuo 1960 m. iki Nepriklausomybės) turėtų ir galėtų būti *įprasmintas*? Čia matome du dalykus: visuomenės poreikį išstumti sovietų laikų prisiminimus arba, atvirkščiai, bandyti

juos įprasminti pozityviai. Vieni – kaip laiką, kada žmogus galėjo jaustis kovojąs dėl teisingumo ir laisvės ir tuo šis laikas jam malonus ir įdomus; kiti – kaip laiką, kada jie galėjo elgtis kūrybiškai, kada, kaip žinome, vyko dainų šventės, buvo leidžiamas „Didysis lietuvių kalbos žodynas“, veikė įvairūs tautosakos ir folkloro rateliai. Tai buvo, kaip sako Arvydas Juozaitis, Lietuvos aukso amžius. Taigi vienas būdas yra pozityviai priimti tai, kas vyko išorėje, o kitas – labai pozityviai priimti save buvusį anuo metu. Bet ir vienas, ir kitas iš tikrųjų susijęs su tam tikru ano laikotarpio idealizavimu.

Taigi apibendrindamas norėčiau pasakyti, kad Lietuvos žmonių trauminė patirtis iš tikrųjų yra daug didesnio masto. Vienas pavojingiausių dalykų yra tas, kad tie traumuoti žmonės, kitaip negu politiniai kaliniai, tremtiniai ar Afganistano karo dalyviai, nežino, kad jie yra traumuoti, ir gyvena su ta savo trauma, ja serga. Tai tarsi savotiškas vėžys, kuris nesukelia didelių išorinių skausmų, bet ardo organizmą iš vidaus“.

Rašytoja **Vanda Juknaitė** taip pat kalbėjo apie *neišryškintas visuomenės traumas:* „Mano studentai rinko atsiminimus apie kolektyvizaciją. Paaiškėjo, kad kaimo žmonės bijo apie tai pasakoti net šiandien!“

Lietuvos radijo žurnalistė **Eleonora Abraitytė** kėlė *atleidimo* temą. „Ar gali būti, kad mes turime ir savotišką budelio sindromą? Suprantame, kad turėtume atleisti, bet širdy vis tiek yra pūlinys....“ „Žinoma, kad yra, – sakė LGGRTC generalinė direktorė **D. Kuodytė**, – būtų keista, jei žmogui nebūtų likusi nuoskauda. Juk jie gyveno ne savo gyvenimą. Stengiasi pamiršti, nejausti, bet kai nebeišlaiko ir pradeda kalbėti – prasiveržia pyktis. Kai neieškoma kaltųjų ir jie neįvardijami, žmonės negali nejausti nuoskaudos“. Šią mintį pratęsė filosofas **V. Ališauskas**: „Kiekviena teisės teorija pripažįsta, jog bausmė turi ne tik penitencinį pobūdį, tai yra ji ne tik siekia nusikaltėlį pataisyti, bet ir jį nubausti. Jei teisė šios idėjos atsisakytų, tai būtų didžiulis žingsnis atgal. Bausmės atlyginamasis aspektas išgelbsti visuomenę nuo keršto. Taigi vienas dalykas yra teisiškai nubausti nusikaltusius (Lietuvoje, tiesą sakant, tokių dalykų beveik nedaroma, ir dėl to kyla daugybė visokių bėdų), kitas – leisti šakotis keršto jausmams. Bet ir klausimas, kas yra leidimas, nėra toks paprastas, kaip atrodo. Viena vertus, jei žmogus nesupranta, kad yra nukentėjęs, tai jis negali ir atleisti. Jei nėra skriaudos, tai ką gali atleisti? Jei nieko neskauda, gali būti tik abejingas, o dažniausiai – apsimetinėti. Kita vertus, ir čia jau mes išeiname už psichologijos į vertybinę plotmę (būtent vertybinę, o ne politinę) – kiek mes, gyvendami demokratinėje visuomenėje, laikysimės požiūrio, kad reikia įvardyti traumas ir bausti kaltuosius“.

Taigi diskusija parodė, jog dar daug neatsakytų klausimų apie mūsų neseną praeitį ir dabartį. Galima tikėtis, kad pradėtas tyrimų projektas leis įvardyti kai kuriuos konkrečius patirtų traumų padarinius. Galbūt tai paskatins ir platesnius svarstymus. Laisva visuomenė turi pati spręsti, kiek ji nori atsiminti, o kada sakoma „gana“ ir „reikia žiūrėti į priekį“. Kol kas esame visuomenė, kurioje dar nieko neįvardijus jau sakoma, kad „nereikia žiūrėti atgal“.

Vėjūnė Domanskaitė-Gota

Dalyvavimo karo veiksmuose padarinių įvertinimo metodologiniai ir metodiniai aspektai

Tyrimų programos „Sovietų ir nacių okupacijų represijų psichologiniai padariniai“ dalis yra „Afganistano karo psichologinių padarinių jų dalyviams“ tyrimas.

Karo traumų ir jų psichologinių padarinių tyrimo istorijoje galima išskirti du etapus: 1) iki Vietnamo karo, 2) po Vietnamo karo.

Iki Vietnamo karo atlikti tyrimai rėmėsi klinikiniais atvejais, jie buvo interpretuojami psichoanalitinės teorijos aspektu, o tai apsunkino tyrimų raidą ir klaidino pačius tyrėjus, bandžiusius suprasti ir paaiškinti kare dalyvavusių žmonių savijautą – emocinę ir fizinę būseną, elgesį.

Esminis pokytis tyrinėjant traumų padarinius įvyko po Vietnamo karo. Pačių Vietnamo karo veteranų iniciatyva buvo pradėti platūs ir išsamūs tyrimai, siekiant nustatyti, kokią įtaką Vietnamo karo patirtis padarė grįžusių veteranų gyvenimui. Tai buvo antrojo tyrimo etapo pradžia. Pradėti moksliškai pagrįsti kontroliuojami tyrimai, naudojami nauji moksliniai metodai, statistiniai matavimai. Visa tai labai padidino gaunamų tyrimo duomenų patikimumą.

Šiais tyrimais įrodyta, kad kai kuriems veteranams būdingi ilgai trunkantys nerviniai sutrikimai yra tiesioginis karo patyrimo padarinys. Nustačius šį svarbų ir neabejotiną ryšį tarp karo traumuojančio patyrimo ir psichologinių padarinių, 1980 m. Amerikos Psichiatrų asociacija oficialiai įvardijo naują sutrikimą – potrauminio streso sindromą. Dabar jau buvo galima vykdyti tolesnius tyrimus: išsamiai apibūdinti trauminį patyrimą, trumpalaikius ir ilgalaikius psichologinius padarinius, taip pat ieškoti veiksnių, kurie gali tarpininkauti tarp trauminio patyrimo ir potrauminės simptomatikos. Kitaip tariant, pradėta ieškoti atsakymo ir į klausimą, kas gali žmogų apsaugoti nuo žalojančių traumos padarinių.

Kontroliuojami tyrimai leidžia įvertinti daugelį karo trauminio patyrimo ir jo padarinių aspektų, įvertinti subjektyvų ir objektyvų tiriamųjų patyrimą, aprėpti neigiamus (žalojančius, traumuojančius) bei teigiamus (apsaugančius, palaikančius) veiksnius. Taip pat labai svarbu, kad visa tai galima pritaikyti praktiškai: konsultuoti, gydyti daug daugiau nukentėjusių žmonių nei tik tuos, kurie buvo realiai ištirti.

Taigi šiandien niekam nekyla abejonių, kad karas yra sunkus traumuojantis patyrimas, kad jis stipriau ar lengviau paliečia jame dalyvaujančius žmones ir kad šio patyrimo poveikio trukmė priklauso nuo daugelio dalykų – paties žmogaus, artimųjų, visuomenės, vadinasi, ir nuo mūsų visų. Visi žinome, kad dalis Lietuvos vyrų patyrė karo baisumus, Afganistano karo baisumus. Ar mes žinome, kaip jie gyvena, kaip jaučiasi, kaip juos paveikė tas patyrimas? Ar mums tai įdomu, ar lengviau laikytis nieko nematančio ir negirdinčio pozicijos? Tyrimais nustatyta, jog praeities traumas įveikti padeda vienas labai svarbus veiksnys – visuomeninis ir politinis traumos pripažinimas. Deja, to pasigendama Lietuvoje. Afganistano karo veteranus, jų patyrimą gaubia užmaršties ir paslapties skraistė.

Tikimės, kad šis Afganistano karo psichologinių padarinių jų dalyviams tyrimas padės bent kiek praskleisti Afganistano karo veteranų patyrimą gaubiančią skraistę ir paskatins tolesnius mokslinius tyrimus.

Konkrečiai apie mūsų tyrimą.

Bendraujant su šiais žmonėmis juntamas atsargumas, kai kurie nenori atsiverti, yra uždari. Beveik visų šių vyrų bruožas – glaustumas, jie nelinkę daug kalbėti: pasako ar parašo trumpai, drūtai.

Įdomu, kad trečdalis veteranų patyrimą Afganistano kare vertina *gerai ir labai gerai.* Maždaug pusė – *ir gerai, ir blogai.* Kitaip tariant, žmonės nelinkę šio patyrimo vertinti vienpusiškai. Grįžus buvo sunku prisitaikyti „normaliame“ gyvenime, bet toks patyrimas lėmė požiūrio į gyvenimą pasikeitimą: „Laiko kiekvienas turime ribotai ir ko nepadarei šiandien, gal ir visai nepadarysi“.

Daugumai vyrų geriausias gyvenimo patyrimas buvo grįžimas namo po tarnybos Afganistane: „Kai mano kojos palietė Taškento žemę, tai buvo laimingiausia akimirka mano gyvenime“. O juk po to dar buvo, atrodytų, daug reikšmingų, laimingų gyvenimo įvykių: santuoka, vaikų gimimas.... Tačiau šiems vyrams, patyrusiems Afganistano karo baisumus, pasak jų, „pragarą“, per tuos prabėgusius dešimt ir daugiau gyvenimo metų, kai jie grįžo iš Afganistano, nebuvo nieko reikšmingesnio nei grįžimas namo!.. Tuomet supranti, kad jie patyrė tai, ką net sunku įsivaizduoti; mes tik galime pamėginti juos išgirsti ir suprasti.

Tyrimą sudaro dvi dalys: 1) standartiniai psichologiniai matavimo instrumentai, kurie parodo potrauminio streso simptomų intensyvumą ir bendrą traumatizmo laipsnį bei pobūdį; 2) atviri ir uždari klausimai.

Šiais būdais gaunama tokia informacija apie kiekvieną tiriamąjį.

I. BENDROJI INFORMACIJA

- Amžius, išsilavinimas, šeimyninė padėtis, darbinė veikla.
- Tarnybos Afganistane trukmė, pradžia.
- Kariuomenės laipsnis ir rūšis.

II. POVEIKIO IR RYŠIO INFORMACIJA

- Tarnybos Afganistane poveikis šeimyninei padėčiai, išsilavinimui, darbinei veiklai.
- Tarnybos Afganistane poveikis veteranų santykiams su aplinka: draugais, artimaisiais.
- Tarnybos Afganistane įtaka veteranų požiūriui į gyvenimą.
- Veteranų prisitaikymas gyvenime po tarnybos Afganistane.
- Kokius ir kiek traumuojančių įvykių ir patyrimų teko patirti gyvenime ?
- Potrauminių simptomų kiekis ir intensyvumas. Kaip jie susiję su traumuojančiu patyrimu?
- Kiek gauta socialinės paramos, koks jos pobūdis, pokytis laiko atžvilgiu (t. y. lyginant gautą socialinę paramą iškart grįžus po tarnybos ir dabartiniu metu) bei poveikis potrauminei simptomatikai.
- Karo veteranų vidinė darna, kuri apibūdinama kaip sugebėjimas geriau suvokti ir kontroliuoti aplinką, didesnis prasmės jausmas, optimizmas. Ar didesnė vidinė darna – vidiniai ištekliai susiję su mažesniais psichologiniais traumos padariniais?

III. PALYGINIMAS SU KONTROLINE GRUPE

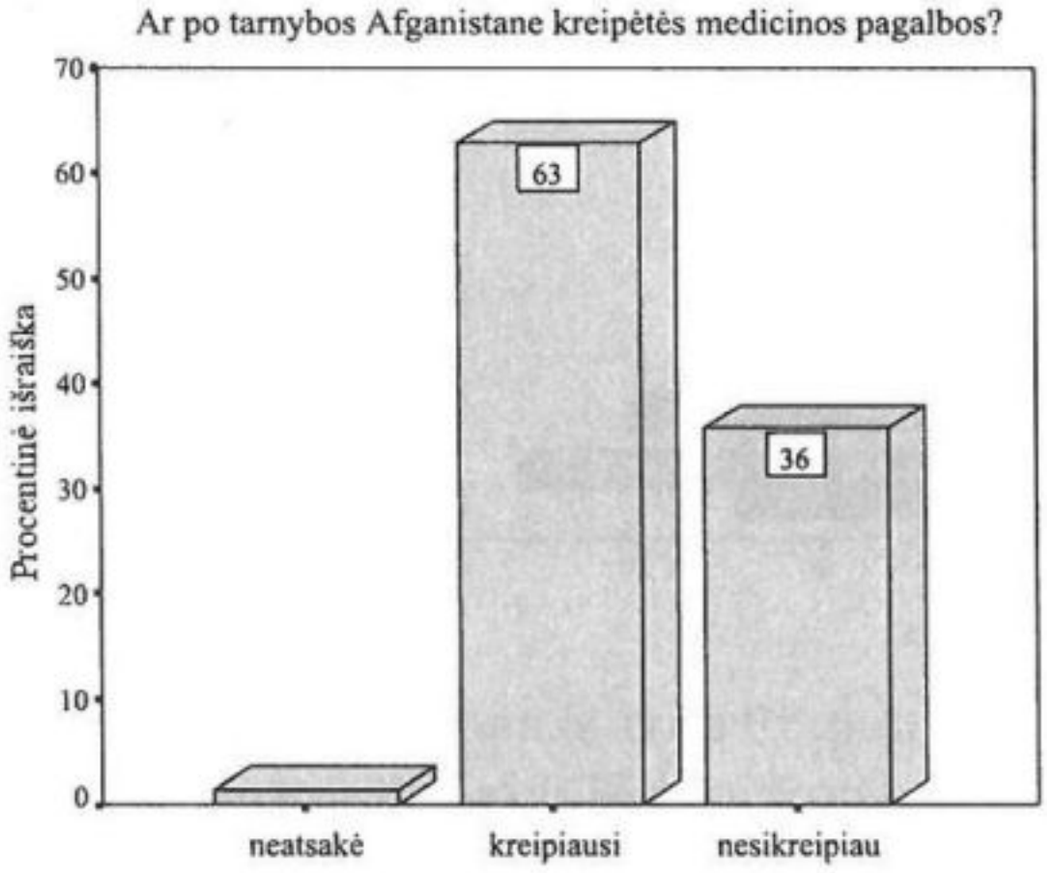
- Ar šie vyrai, dalyvavę Afganistano kare, skiriasi nuo kitų vyrų, nedalyvavusių kare?
- Jei skiriasi, tai kuo?

Atsakyti į šiuos klausimus galėsime ištyrę kontrolinę žmonių grupę, analogišką tiriamų Afganistano karo dalyvių grupei pagal demografinius požymius. Tyrimas dar tik pradėtas.

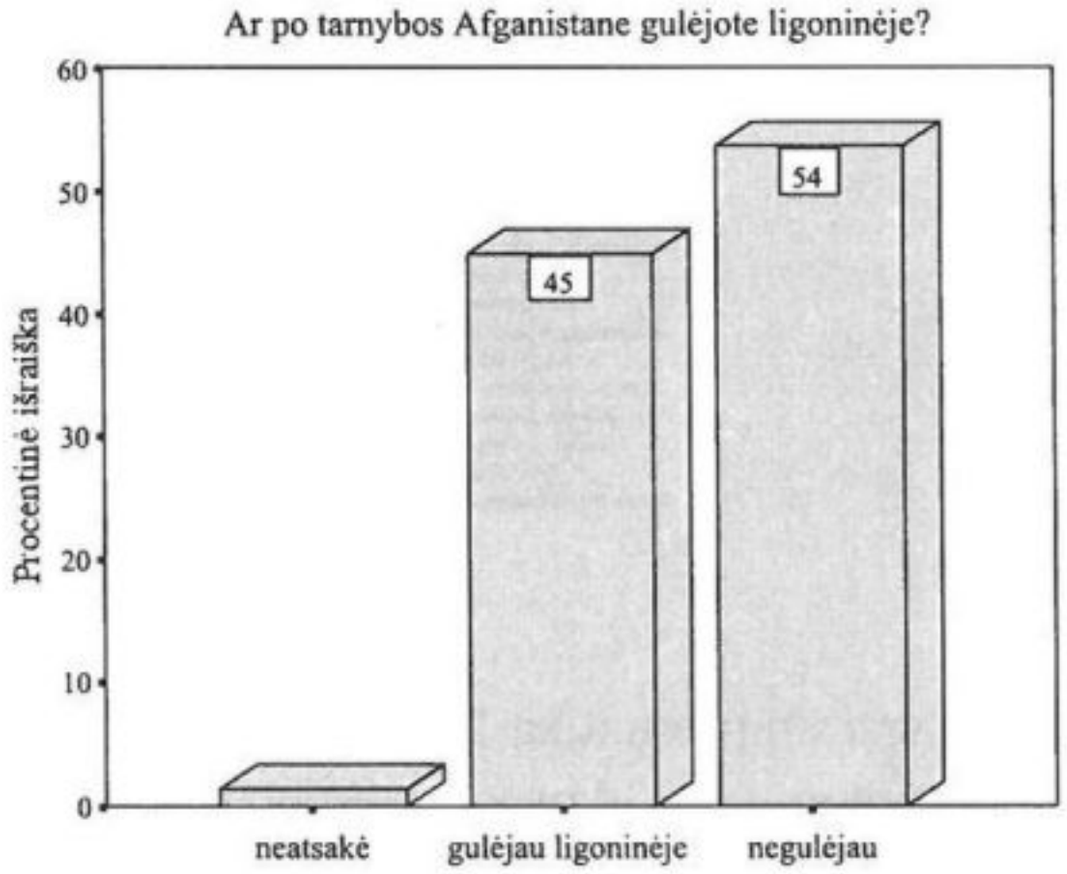
Ištyrus pirmą šimtą vyrų išryškėjo tam tikros tendencijos. Pavyzdžiui, net 63 proc. ištirtų Afganistano karo veteranų kreipėsi medicinos pagalbos po tarnybos, beveik pusė jaunų vyrų gulėjo ligoninėje.

Pusė ištirtų karo veteranų po tarnybos Afganistane pradėjo daugiau vartoti alkoholio ir daugiau rūkyti (atitinkamai 48 proc. ir 44 proc.). Net 83 proc. vyrų teigia, kad tarnyba pakeitė jų požiūrį į gyvenimą.

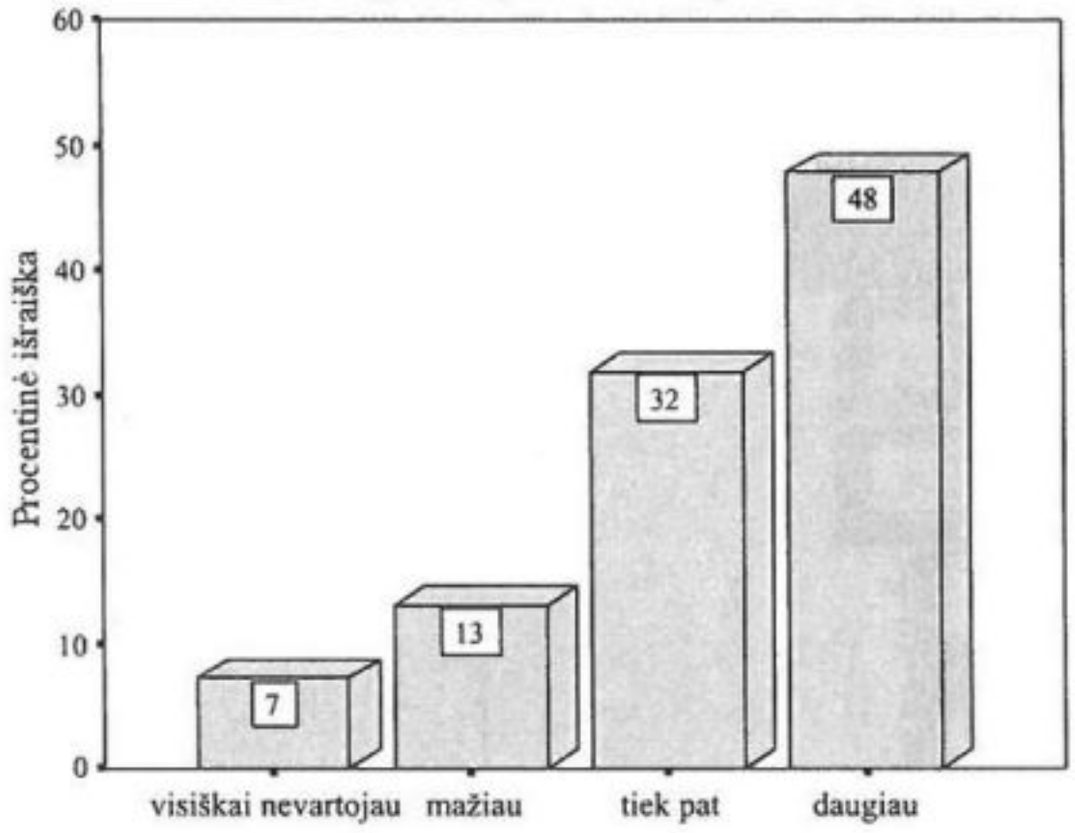
Ar po tarnybos Afganistane kreipėtės medicinos pagalbos?

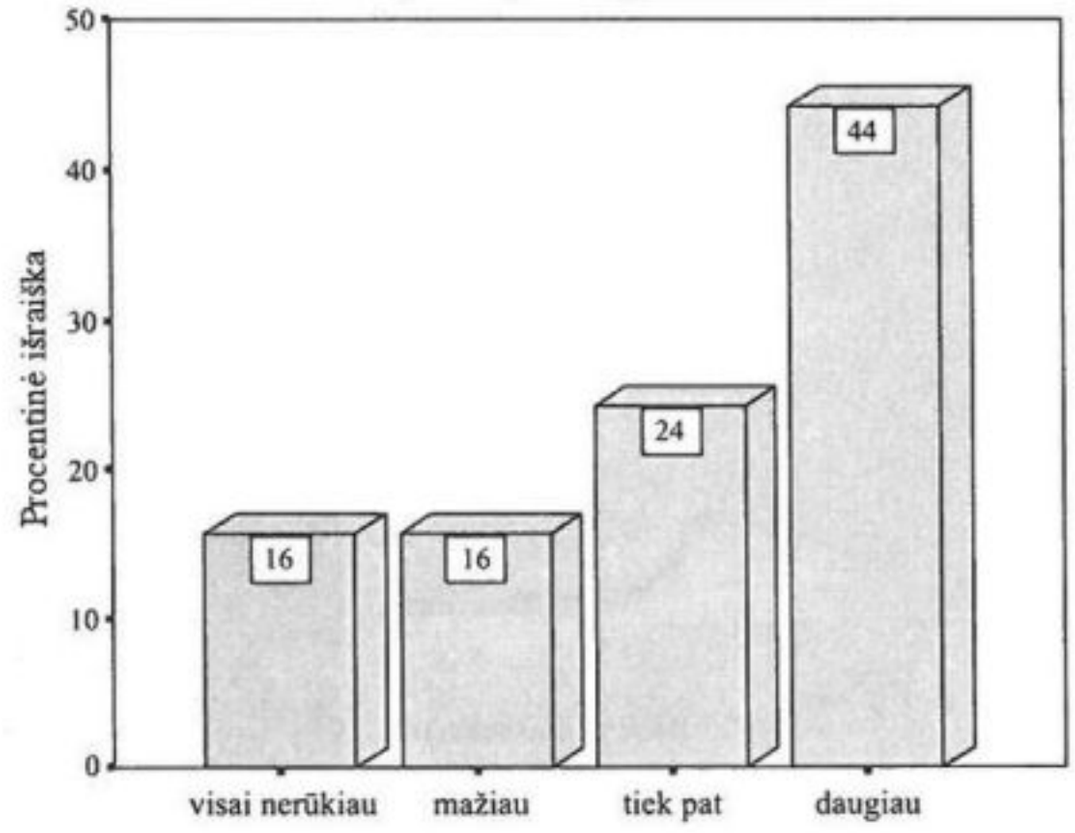
Ar po tarnybos Afganistane gulėjote ligoninėje?

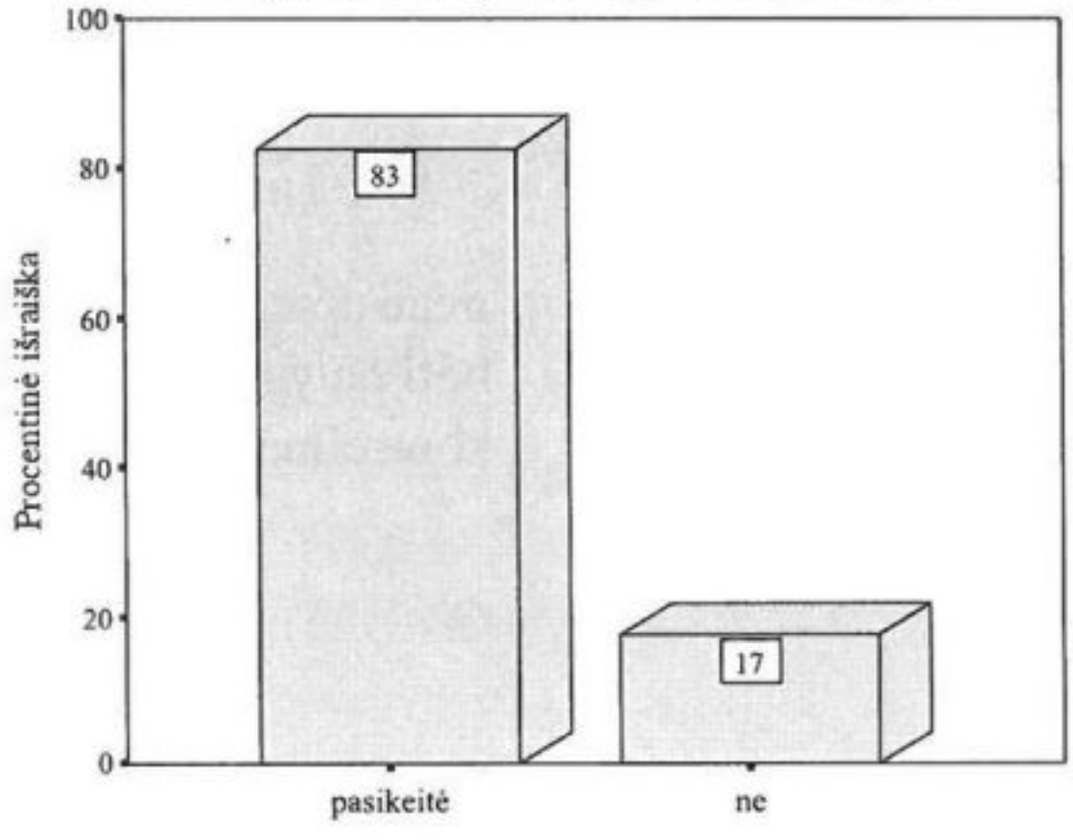
Ar po tarnybos Afganistane vartojote alkoholio?

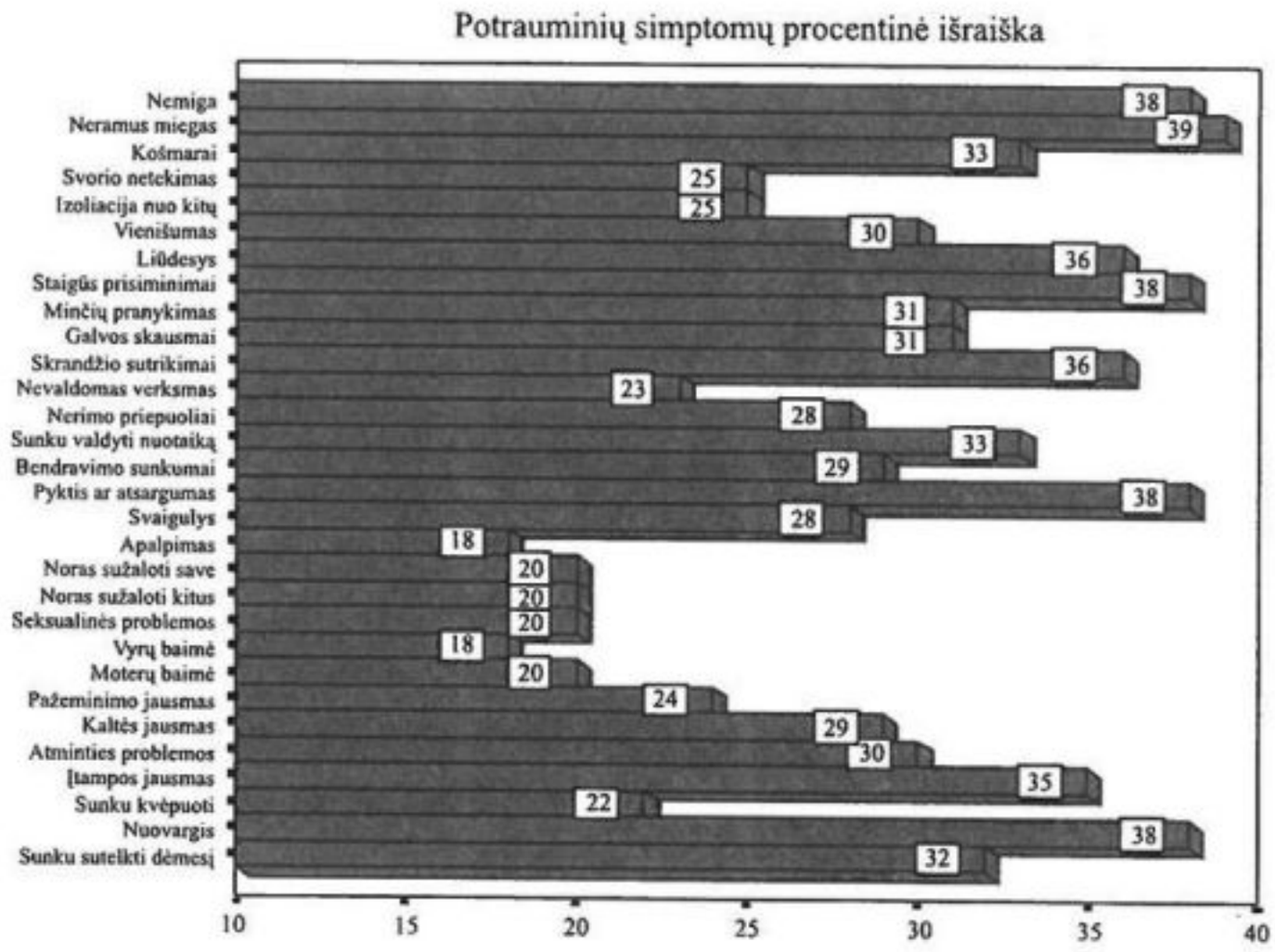

Ar po tarnybos Afganistane rūkėte?

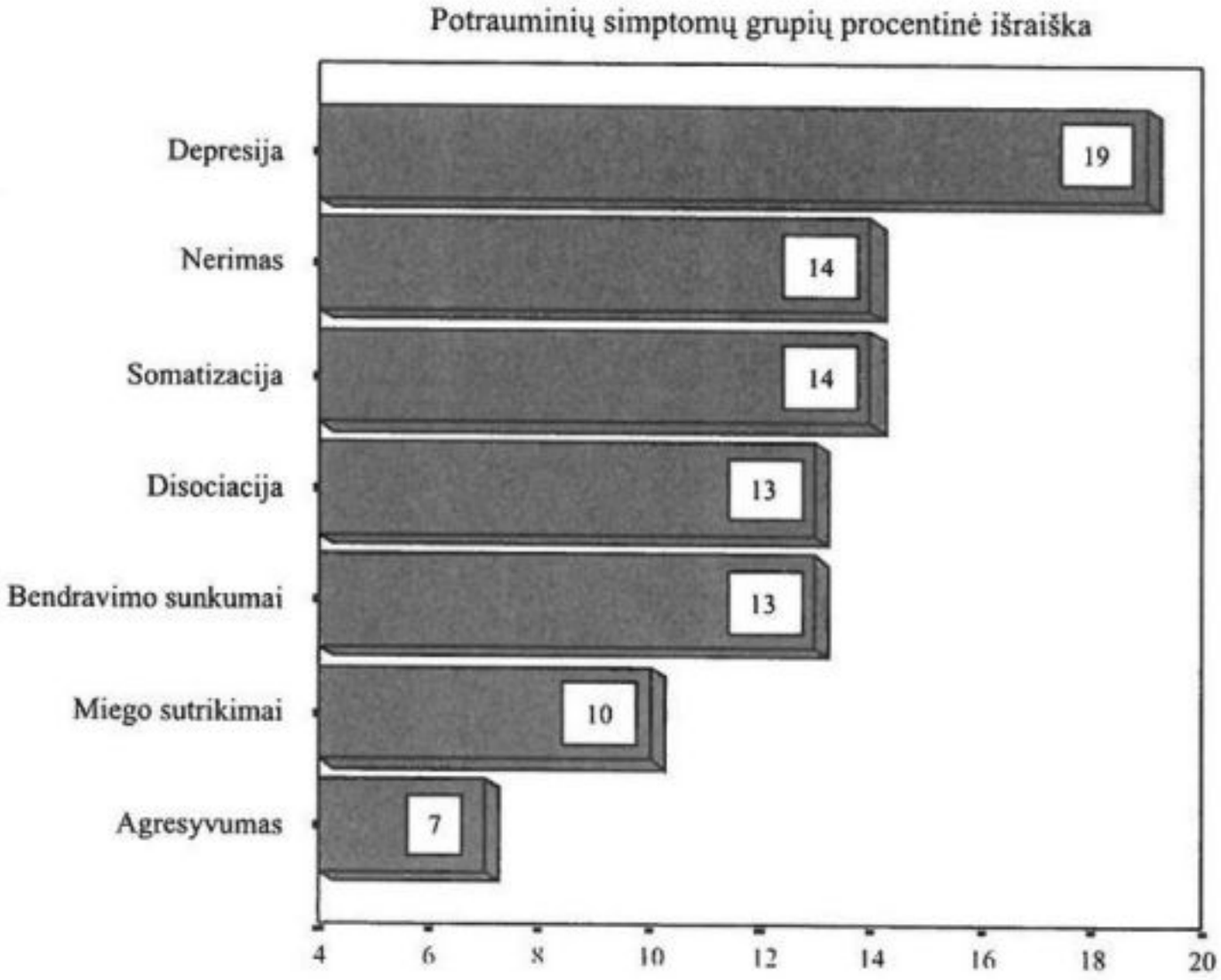

Ar pasikeitė Jūsų požiūris į gyvenimą po tarnybos?

Pagal simptomatiką 19 proc. turi depresijos simptomų, po 14 proc. – nerimo ir somatizacijos, 13 proc. – disociacijos ir bendravimo sunkumų, 10 proc. skundžiasi miego sutrikimais, 7 proc. ryškūs agresijos simptomai.

Taigi mūsų tyrimo pradiniai rezultatai aiškiai rodo Afganistano karo poveikį jame dalyvavusiems vyrams. Plačiau, svariau ir patikimiau apie šio tyrimo rezultatus bus galima kalbėti palyginus Afganistano karo veteranų ir kontrolinės grupės tiriamųjų duomenis.

Evaldas Kazlauskas

Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas

Pradiniame tyrimo etape, įvertinant politinių represijų padarinius, buvo tirti politiniai kaliniai, nes jie gali būti laikomi labiausiai traumuota grupe iš visų nukentėjusiųjų nuo sovietinių represijų. Ši grupė pasirinkta taip pat todėl, kad, lyginant su kitomis nukentėjusiųjų nuo politinių represijų grupėmis, buvusių politinių kalinių jau liko labai nedaug.

Tyrimo metu buvo susitinkama su kiekvienu tiriamuoju individualiai. Naudotas specialiai šiam tyrimui sukurtas klausimynas, kurį sudaro šios dalys: demografiniai duomenys, klausimai apie gyvenime patirtus traumuojančius įvykius, standartizuotos metodikos, įvertinančios traumavimo padarinių stiprumą, subjektyviai vertinama dabartinė sveikatos būklė, klausimai apie tai, kas padėjo įveikti represijų (kontrolinei grupei – gyvenimo) sunkumus, dabartiniu metu gaunama socialinė parama.

TIRIAMIEJI

Politinių kalinių grupę sudarė 50 asmenų, gyvenančių Vilniuje ir Kaune. Visos politinio įkalinimo aukos turi statusą, kuris apibrėžtas Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 m. okupacijų, teisinio statuso įstatyme.

Tyrimo metu apklausta 50 lietuvių tautybės buvusių politinių kalinių: 22 vyrai ir 28 moterys. Tiriamųjų amžiaus vidurkis – 73,9 m. Amžius, kai suėmė, buvo vidutiniškai 19,9 m. Vidutinė įkalinimo trukmė – 6,9 m. Visi tiriamieji buvo deportuoti ir išvežti į Sibiro lagerius. Iš lagerių išėjo vidutiniškai prieš 47,1 m. Laikas, praėjęs po sugrįžimo į Lietuvą, vidutiniškai 43,1 m.

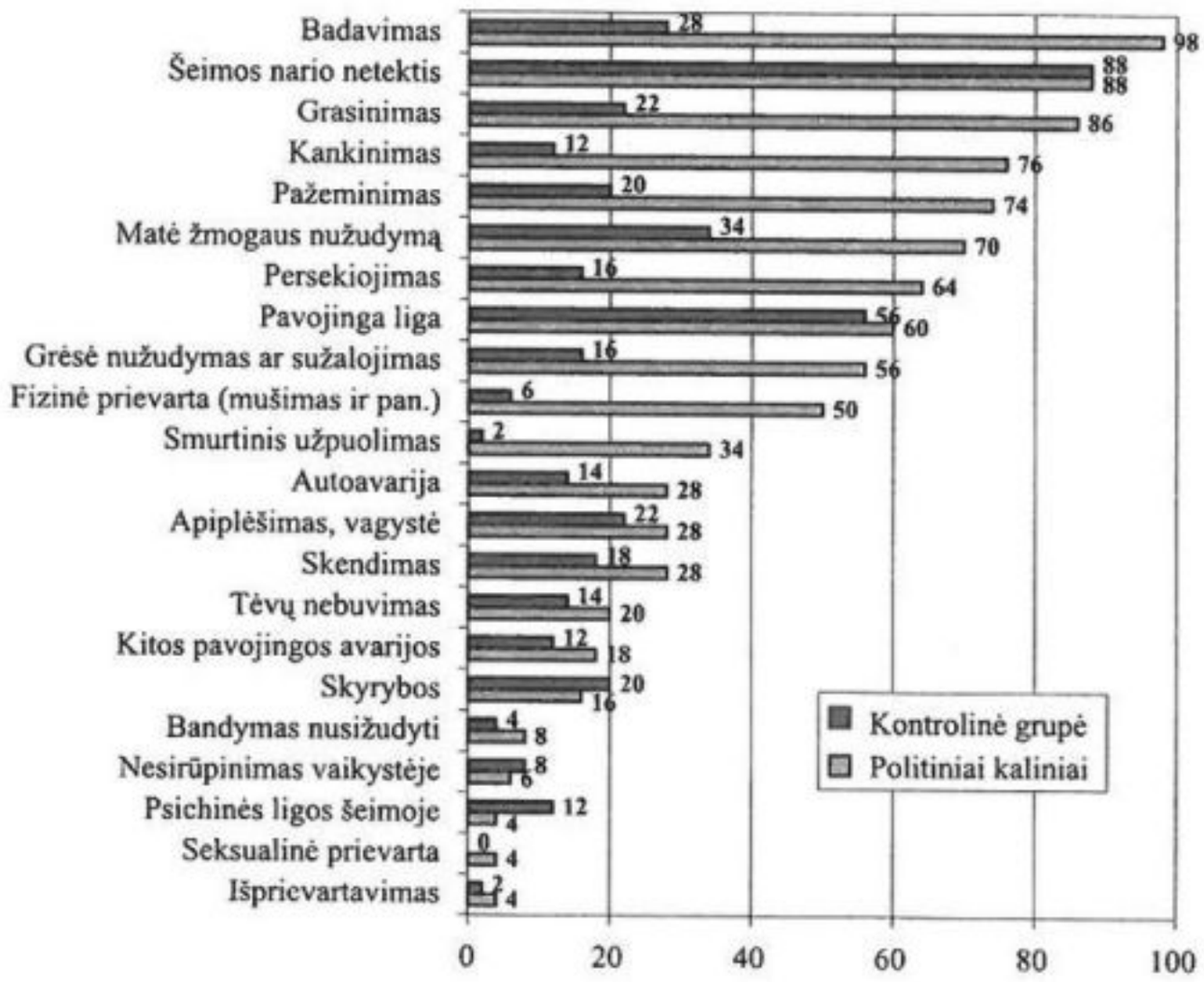
Tiriamieji buvo parenkami atsitiktinai, naudojantis Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro kompiuterizuota duomenų baze.

Norint geriau suprasti politinių represijų padarinius, buvo parinkta kontrolinė grupė, kurią taip pat sudarė 50 asmenų, gyvenančių Vilniuje ir Kaune. Ši grupė parinkta taip, kad atitiktų politinių kalinių grupės sudėtį pagal lytį ir amžių. Iš viso grupėje 16 vyrų ir 34 moterys. Tiriamieji yra panašaus amžiaus, išgyvenę karą ir pokario sunkumus. Tačiau jie neturi nukentėjusiojo nuo politinių represijų asmens statuso – nėra tremtiniai ar politiniai kaliniai. Kontrolinės grupės amžiaus vidurkis – 74,6 m.

Politinių kalinių grupė ir kontrolinė grupė panašios pagal lytį, išsilavinimo lygį, šeimyninę padėtį. Grupės labai panašios ir pagal amžiaus vidurkį: politinių kalinių grupės amžius 73,9 m., kontrolinės grupės – 74,6 m.

TYRIMO REZULTATAI IR JŲ APTARIMAS

Kaip matome iš grafiko (žr. 132 p.), politinių kalinių grupės tiriamieji patyrė kur kas daugiau trauminių įvykių per savo gyvenimą nei kontrolinės grupės tiriamieji. Tyrimo rezultatai rodo, kad politinis įkalinimas buvo tikrai labai traumuojantis patyrimas. Didžioji dauguma politinių kalinių patyrė: badavimą (98 proc.), grasinimus (86 proc.), kankinimus (76 proc.), pažeminimą (74 proc.), persekiojimą (64 proc.). Beveik pusei politinių kalinių grupės tiriamų-

1 grafikas. Politinių kalinių grupės ir kontrolinės grupės patirtų trauminių įvykių skaičius

jų grėsė nužudymas ar sužalojimas (56 proc.), jie patyrė fizinę prievartą (50 proc.), smurtinius užpuolimus (34 proc.).

Taip pat matome, kad kitų įvykių, pvz., pavojinga liga, šeimos nario netektis, abiejų grupių tiriamųjų gyvenime buvo beveik po lygiai. Matyt, tai galima paaiškinti senyvu tiriamųjų amžiumi. Net 88 proc. abiejų grupių tiriamųjų patyrė šeimos nario netektį. Pavojinga liga sirgo 60 proc. politinių kalinių ir 56 proc. kontrolinės grupės tiriamųjų. Abi grupės patyrė maždaug vienodai autoavarijų, kitų pavojingų avarijų, vagysčių, skendimų.

Lyginant, kaip dabartinę savo sveikatą vertina buvę politiniai kaliniai ir kontrolinės grupės tiriamieji, skirtumų neišryškėjo.

Iš lentelės matyti, kad labai panašus skaičius abiejų grupių tiriamųjų savo sveikatą vertina blogai (44 proc. politinių kalinių ir 40 proc. kontrolinės grupės), vidutiniškai sveikatą vertina atitinkamai 42 ir 50 proc., sveikatą laiko gera 14 ir 10 proc. abiejų grupių tiriamųjų.

1 lentelė. Subjektyvus dabartinės sveikatos būklės vertinimas

	Politiniai kaliniai N=50		Kontrolinė grupė N=50	
	Skaičius	*Proc.*	*Skaičius*	*Proc.*
Gera	7	14	5	10
Vidutiniška	21	42	25	50
Bloga	22	44	20	40

Nors subjektyviai savo sveikatą nukentėjusieji nuo politinių represijų vertina labai panašiai kaip ir nenukentėję nuo represijų asmenys, išanalizavus psichologinių metodikų rezultatus buvo gauti statistiškai patikimi skirtumai, kurie išryškino tam tikrus ypatumus, būdingus nukentėjusiems nuo politinių represijų asmenims.

Politinius kalinius, net ir praėjus daugiau kaip 40 m. nuo sugrįžimo į Lietuvą, tebekankina pasikartojantys įkyrūs prisiminimai, traumuojančių įvykių pergyvenimas. Šis politinių represijų pergyvenimas gali būti labai stiprus, dažnai pasikartojantis sapnuose. Taigi tyrimo rezultatai rodo, kad net to nenorėdami nukentėjusieji nuolat prisimena savo skaudų patyrimą lageryje.

Rezultatai sutampa su daugelio kitų pasaulyje atliktų ir atliekamų ypač sunkaus traumavimo tyrimų duomenimis apie potrauminius procesus. Invaziniai prisiminimai yra vienas dažniausių simptomų, būdingų ilgalaikio traumavimo aukoms; tai nustatyta tiriant išgyvenusius tiek nacių koncentracijos stovyklas, tiek karo belaisvių stovyklas ar kitus kankinimus patyrusius asmenis.

Tyrimo metu išryškėjo kitas požymis, būdingas politiniams kaliniams, – miego sutrikimai. Juos galima sieti su padidėjusiu nerimu, dirglumu, varginančiais prisiminimais. Nukentėjusių nuo politinių represijų asmenų, lyginant su to paties amžiaus kontrolinės grupės asmenimis, miegas nerimastingas, jiems sunku užmigti, jie nuolat pabunda. Tai, kad miego sutrikimai būdingi daugeliui ilgalaikio traumavimo aukų, parodė jau pirmieji nacių holokausto Norvegijoje tyrimai.

Įvertinant psichologinius politinių represijų padarinius, tyrimo metu taip pat atkreiptas dėmesys į apsauginius veiksnius, kurie galėjo veikti traumavimo procese. Tyrimo rezultatai parodė, kad tokią funkciją atliko šie psichologiniai ir socialiniai veiksniai: politinių represijų patyrimo įprasminimas, solidarumas, ypač glaudūs santykiai bei nukentėjusiųjų nuo politinių represijų tarpusavio socialinė parama, jų socialinis ir politinis aktyvumas.

Apibendrinant galima teigti, kad buvę politiniai kaliniai, nukentėję nuo sovietinių politinių represijų, per savo gyvenimą patyrė kur kas daugiau trauminių įvykių nei panašaus amžiaus asmenys, gyvenę Lietuvoje ir nepatyrę politinio įkalinimo ar tremties. Buvę politiniai kaliniai patyrė fizinį ir psichologinį smurtą: išgyveno badą, grasinimus, kankinimus, persekiojimą, pažeminimą. Daugelis buvusių politinių kalinių teigė, kad sugrįžę į Lietuvą buvo persekiojami: jie negalėjo įsidarbinti ar prisiregistruoti nuolatinėje gyvenamojoje vietoje. Taigi traumavimas išėjus iš lagerio ir sugrįžus į Lietuvą nesibaigė.

Būtina pabrėžti, kad tyrimas neatspindi visų įkalintųjų ir nukentėjusių nuo politinių represijų Lietuvoje asmenų patirties. Didelė dalis politinių represijų aukų žuvo lageriuose, kiti negalėjo grįžti į Lietuvą, dar kiti sugrįžo, bet neišgyveno iki dabar. Taigi šis tyrimas yra išgyvenusiųjų tyrimas: išgyvenusių labai sunkų ir ilgalaikį traumavimą – kankinimus, badą, persekiojimus, sunkų fizinį darbą lageriuose ir kt.

Tyrimo rezultatai rodo, kad ilgalaikiai ypač sunkaus ir ilgai trukusio traumavimo padariniai nepraeina be pėdsakų. Nustatyti buvusių politinių kalinių grupei potrauminio streso sutrikimui būdingi simptomai: 1) pasikartojantys įkyrūs traumuojančių įvykių prisiminimai sapnuose, naktiniai košmarai; 2) miego sutrikimai esant padidėjusiam dirglumui. Tai rodo, kad ilgalaikis žiaurus traumavimas net po labai ilgo laiko palieka ryškius pėdsakus.

Vien tik potrauminio streso sutrikimui būdingų simptomų aprašymas neatskleidžia bendro politinių represijų padarinių vaizdo. Atliekant tyrimą taip pat išaiškėjo, kad iki dabar išlikę gyvi nukentėjusieji nuo politinių represijų asmenys yra šviesaus proto, dažnai daug gyvenime pasiekę, sugebantys savo patyrimą įprasminti žmonės. Daugelis mano, kad politinės represijos išmokė juos kitaip žiūrėti į pasaulį, geriau suprasti kitus, suteikė stiprybės išgyventi. Buvę politiniai kaliniai įsitikinę, kad dabar jiems daug lengviau ištverti sunkumus, nes gyvenime jie patyrė kur kas baisesnių įvykių. Daugeliui represijų sunkumus ištverti padėjo dvasios stiprybė ir viltis. Lietuviai, iškentėję politines represijas, nepalūžo, jie žinojo, kad yra nekalti, net beviltiškiausiose situacijose tikėjo ateitimi, vylėsi, kad sugrįš į Lietuvą.

Taigi galima daryti išvadą, kad pasinaudodami šiuolaikinės traumų psichologijos priemonėmis galime įvertinti ypač sunkių traumų ilgalaikius padarinius.

Atsakomybės politika Lietuvoje

Prieš 10 metų, 1992 m. balandžio 9 d. Lietuva prisijungė prie tarptautinių konvencijų dėl atsakomybės už genocidą ir priėmė įstatymą dėl atsakomybės už genocidą. Ta proga 2002 m. balandžio 8 d. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Tolerancijos centre įvyko konferencija „Atsakomybės politika Lietuvoje“. Konferenciją organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuvos Respublikos Seimo Žmogaus teisių komitetas ir Tolerancijos centras. Genocido, karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmonijai tyrimo bei teisinio vertinimo 1992–2002 m. problemas konferencijoje analizavo mokslininkai ir specialistai iš Lietuvos teisės universiteto, Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros, LR Seimo Žmogaus teisių komiteto, Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentavimo centro, Vilniaus universiteto ir kt. Su nūdienai aktualiomis problemomis ir jų analize savo pranešimuose supažindino LR Seimo narys prof. Vytautas Landsbergis („Politinė valia ir atsakomybė“), Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti tyrimų koordinatorius, rašytojas Markas Zingeris („Skriauda, kompensacija ir atsakomybė: moralinis-psichologinis aspektas“), Lietuvos teisės universiteto Politologijos katedros dr. doc. Šarūnas Liekis („Nacių konfiskuoto turto restitucija Vakarų Europoje po Antrojo pasaulinio karo“), Teisės universiteto Civilinės ir komercinės teisės katedros dr. Antanas Rudzinskas („Valstybės retrospektyvinė atsakomybė dėl nusikalstama veikla padarytos žalos“), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro departamento direktorius dr. doc. Arvydas Anušauskas („Karo nusikaltimų ir genocido padarinių istoriniai tyrimai Lietuvoje 1992–2002 m.“), Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentavimo centro darbuotojas Ritvars Jansons („Karo nusikaltimų ir genocido tyrimai Latvijoje“), Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vadovo pavaduotojas Liudvikas Sabutis („Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus tyrimai genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose 1992–2002 m.“), LR Seimo Teisės departamento vyriausiasis konsultantas, Lietuvos teisės universiteto Tarptautinės teisės ir Europos Sąjungos teisės katedros dr. Justinas Žilinskas („Karo nusikaltimų ir genocido reglamentavimo Lietuvos Respublikos baudžiamuosiuose įstatymuose raida“), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Specialiųjų tyrimų skyriaus vadovas Rytas Narvydas („Institucijų sąveika tiriant nusikaltimus žmoniškumui“). Konferencijos dalyviai supažindinti ir su Austrijos ambasados parengtu pranešimu „Austrijos nuosavybės grąžinimas ir kompensacija asmenims, nukentėjusiems nuo nacių režimo“). Konferencijos darbe dalyvavo Austrijos, Čekijos, Kazachijos, Rusijos, Vokietijos ambasadoriai arba jų atstovai.

Vytautas Landsbergis

Politinė valia ir atsakomybė

Karo nusikaltimus suvokiame pagal visuotinai pripažintus bruožus – tai kariuomenės ir karių smurtas prieš civilius gyventojus (ir beginklius belaisvius) karo veiksmų arba okupuotose teritorijose. Šie nusikaltimai vertinami nedarant skirtumo, kokios valstybės kariuomenė arba kariškiai juos įvykdė.

Lietuvos ypač komplikuotoje, tragiškoje XX a. okupacijų ir karo nusikaltimų istorijose susiklostė tokia padėtis, kad kuriuo nors metu daugiausia dėmesio skiriama kurios nors vienos šalies karo nusikaltimams Lietuvai ir jos piliečiams, tuo tarpu kitos šalies karo nusikaltimai lieka šešėlyje. Negerai, jei bent atrodo, kad įstatymų įgyvendinimo struktūros, tai yra teisėtvarka, mažiau rūpinasi kuria nors viena karo nusikaltimų grupe dėl jų specifikos arba laikinų politinių motyvų.

Kai apkaltinama kitąsyk pati okupuotoji – buvusi okupuotoji – valstybė, atsiranda dar viena papildomai iškreipianti optika, naudinga jau abiem buvusiems okupantams.

Nepriklausomybę atkūrusi Lietuva buvo šiurkščiai apkaltinta, neva pirmuoju žygiu reabilitavusi 30 tūkst. savo pačios nacistinių karo nusikaltėlių! Tai nuskambėjo 1991 m. rugsėjį, Lietuvai atgaunant visišką tarptautinį pripažinimą jau JTO prieangyje.

Kaltinimas buvo neteisingas, mestas provokaciškai piktai ir blogos valios ranka, padaręs žalos Lietuvai ir nežinia kokios naudos kam nors kitur. Vis dėlto ir Lietuvoje ilgainiui turėjome naudos, atsisakę pernelyg didelės neatsakomybės dėl Lietuvos žydų žūties Vokietijos okupacijos metais. Vietinių žudikų smerkimas tapo raiškesnis. Turėjome naudos ir pradėję atsirinkti, kas yra **karo** ir kas – kitokie nusikaltimai.

Individualios atsakomybės politika buvo apibrėžta jau 1990 m. gegužės 2 d. įstatymu: kovotojai su sovietų ir nacių okupantais nėra nusikaltę Lietuvos valstybei, jų pilietinės teisės visiškai atkuriamos ir pripažįstamos; tuo pat metu įstatymas dėl kovotojų nekaltumo netaikomas asmenims, Lietuvos piliečiams, įvykdžiusiems genocido nusikaltimus bei dalyvavusiems civilių žmonių žudynėse ir kankinimuose.

Juridiškai šios nuostatos atrodė pakankamai tvarkingai, tačiau praktiškai vėliau ėmė kauptis tam tikri netolygumai, galbūt stoka pusiausvyros. Natūralu, kad išsilaisvinusi valstybė, palikusi kol kas veikti įvairias socialines sovietinių laikų nuostatas, norėjo kuo greičiau atitaisyti savo laisvės kovotojų patirtas neteisybes, kuo greičiau išduoti jiems netrukus įvestus teisių atkūrimo pažymėjimus. Antroji įstatymo dalis galėjo pagal skiriamą dėmesį likti antroje vietoje. Be abejo, baisų stalininės sistemos principą „geriau tegu kenčia šimtas nekaltų, negu ištrūksta vienas kaltas“ natūraliai keitė humaniškas „tegu ir prasprūsta vienas nusidėjėlis (be to, jau atlikęs bausmę), kad tik nekentėtų šimtas nekaltų“. Su tuo nusidėjėliu, griežčiau taikant antrąją įstatymo dalį, tvarkytasi kiek vėliau, nors kitąsyk ir pavilkinant. 1991–1992 m. pasigirdus signalams, kad yra būtent antrosios įstatymo dalies pažeidimo atvejų, jie nesulaukė iškart tokio aktyvaus, tokio rūpestingo teisminės valdžios dėmesio, koks turėjo būti atkreiptas turint galvoje šių nusikaltimų prigimtį bei problemos opumą tarptautiniuose santykiuose.

Pažangą susitarti stabdė ir išoriniai mėginimai primesti Lietuvos valstybei arba lietuvių tautai **kolektyvinę** atsakomybę. Net Prezidentui atsiprašius už pavienius nusikaltėlius, toliau girdėdavome visos tautos kaltinimo tendenciją.

Argumentai, kad nuo 1940 m. birželio 15 d. Lietuvą užliejo okupuojančių SSRS, Vokietijos ir vėl SSRS valstybių, kurios vadovavosi nežmoniškomis ideologinėmis doktrinomis, vykdomi nusikaltimai, kad Lietuvos valstybė (kaip suvereni valdžia) neegzistavo ir negali būti atsakinga, buvo logiški; tačiau nekartodavome jų kasdieną ir jie būdavo priimami su išlygomis.

Argumentai, kad nusikaltimas neturi tautybės, kad kaltinimai **visiems** lietuviams ir **tik** lietuviams sukels neteisingus atsakomuosius priekaištus, lengvai pavadinamus antisemitizmu ir tuoj verčiamus nauju kaltinimu, nauju supriešinimu, taip pat nesustabdė kai kurių veikėjų ir organizacijų, dažna proga kaltinančių ne nusikaltėlius, o lietuvius ir Lietuvą.

Iš tikrųjų Lietuvos teisminei valdžiai buvo galima priekaištauti dėl tam tikro vengimo reaguoti į konkrečiai parodomus atvejus. Galbūt tam įtakos turėjo 1993–1996 m. politinės valdžios (ją vykdė buvusi komunistų partija – LDDP) populistiniai apskaičiavimai, susiję su vis pasitaikančiais rinkimais, arba nenoras sulaukti griežtesnių reikalavimų, kad būtų tiriami **ir sovietų** nusikaltimai. Keistu būdu tuo laikotarpiu iš Baudžiamojo kodekso apskritai išnyko „Karo nusikaltimų“ samprata ir skirsnis.

Pasikeitus politinei valdžiai po 1996 m. Seimo rinkimų, o 1997 m. pavasarį – ir Generalinės prokuratūros vadovybei, valingiau imtasi žinomų Aleksandro Lileikio, Kazio Gimžausko bei kitų šio pobūdžio bylų. Užsimezgė realesnis bendradarbiavimas su Izraelio ir ypač JAV valstybinėmis struktūromis; Lietuva savo iniciatyva žengė net unikalų, šalies viduje veikiau nepopuliarų įstatymų leidybos žingsnį, kad kaltinamojo fizinis silpnumas, negalint atvykti į teismo rūmus, bet galint stebėti televizijos priemonėmis, nebūtų kliūtis vykti procesui. Politinė valstybės struktūrų valia nustatyti asmenų individualiąją atsakomybę daugiau negalėjo būti kvestionuojama.

1998 m. buvo priimtas įstatymas, Baudžiamąjį kodeksą papildantis aštuonioliktuoju skirsniu „Karo nusikaltimai“. (Primenu, kad anksčiau tesnės Seimo kadencijos metu to turinio skirsnis buvo išnykęs. Įstatymų leidybos istorikai galėtų ištirti, kieno valia ir kodėl tuo laikotarpiu vykdyta tokia politika.) Dabartinėje 2000 m. BK redakcijoje tai XV skyrius „Nusikaltimai žmoniškumui ir karo nusikaltimai“. Kai kurie nusikaltimai iš 1998 m. BK dabar išnykę, bet tai atskira kalba.

Kitas tų pačių metų įstatymas (veikiantis) nustatė, kad SSRS valstybės saugumo komitetas (įvairiai kintančiais pavadinimais) „pripažįstamas nusikalstama organizacija, vykdžiusia karo nusikaltimus, genocidą, represijas, terorą ir politinį persekiojimą SSRS okupuotoje Lietuvos Respublikoje“.

Čia **karo nusikaltimai** įvardijami pirmiausiai. Jau buvo papildytas Baudžiamasis kodeksas, be to, visi dar žinojo, kad ir NKVD, ir KGB sovietinėje totalitarizmo sistemoje buvo karinės struktūros.

Griežčiau įgyvendinti įstatymus, kuriuose kalbama apie atsakomybę už nusikaltimus žmoniškumui ir žmonijai, už karo nusikaltimus ir genocidą, kliudydavo įvairi maišatis, iš esmės turinti ir tarptautinį pobūdį.

Viena maišatis, su kuria Lietuva ilgainiui susitvarkė, buvo SSRS arba komunizmo simpatikų veikiama nuostata, neva nacionalsocializmo, tai yra nacistinės Vokietijos valstybės, nusikaltimai yra didesni negu sovietinio „socializmo“ – bolševizmo ir SSR Sąjungos. Dabar Lietuvoje aktyviai dirba Prezidento Valdo Adamkaus įsteigta ir pasaulyje pripažinta Tarptautinė komisija **nacių ir sovietų** nusikaltimams tirti; taigi Lietuva čia įnešė principinį nuoseklumo ir aiškumo indėlį. Kas kita, ar Sovietijos simpatijų įtaka vis dar nevieningoje Lietuvos visuomenėje, gal kai kada ir teisminėse struktūrose, nedrumsčia reikiamo aiškumo bei nuoseklumo konkrečiais šių nusikaltimų atvejais.

Drumsčia, ir tikrai drumsčia, terminologinės arba prieštaringos nusikaltimų kvalifikavimo priežastys. Berods, kadaise priimant tarptautinius dokumentus dėl genocido nusikaltimų Sovietų Sąjunga pasiekė, kad **socialinių** grupių

naikinimas nebūtų laikomas genocidu. Taigi jei kurios nors tautos naikinimas buvo grindžiamas klasiniu arba politiniu pretekstu, jame dalyvavę nusikaltėliai gali gintis tarptautinėmis normomis – ne genocidas! – ir todėl tik „paprasto“ žudymo senaties datomis. Karo nusikaltimams ir nusikaltimams žmoniškumui **nėra senaties**, bet Lietuvos teisininkai kažkodėl pirmiau rengė genocido nusikaltimų persekiojimo įstatymą ir ligi šiol dažniau juo remiasi. Tą inerciją verta keisti, nes ir siekiant kaltinamųjų arba jau nuteistų nusikaltėlių ekstradicijos karo nusikaltimai arba nusikaltimai žmoniškumui formaliai yra nenuginčijami. Dėl sovietinio genocido mat visada rasis palaikančiųjų išsisukinėjimą, kad Lietuvos įstatymas, įtraukęs ir socialinės ar politinės grupės asmenų naikinimą, nebūtinai privalomas Rusijai arba Vokietijai.

Lietuvos atveju ne tik 1941 m. įvykdytos Rainių, Pravieniškių, Panevėžio žudynės, ne tik Lietuvos piliečių žydų organizuoto naikinimo operacijos, bet ir 1991 m. sausio 13-osios naktį, ir 1991 m. liepos 31-osios naktį svetimos kariuomenės veiksmai žudant civilius gyventojus Vilniuje arba suimtus ir nuginkluotus pareigūnus Medininkuose yra tikri **karo** nusikaltimai. Atitinkamai ir tie karo nusikaltimais įtariamieji (vienas sąmokslininkas jau nuteistas pabėgo) turi sulaukti teisminių procesų ir teisingumo įvykdymo. Be abejo, jei Lietuvoje tam šiandien pakanka politinės valios.

Ar pakanka, ar ne, ir jei nepakanka – tai kodėl, čia būtų reikalingas ir didžiai naudingas specialus naujausios mūsų istorijos 1990–2002 m. laikotarpio tyrimas. Problema ta, kad istorikai šio laikotarpio nelabai nori pripažinti istorija, o gal jiems taip patogiau.

Pasirinkti gyvenimo patogumą arba nepatogumą – irgi politinė valia. Arba vakuumas. Neveikimas – irgi veikimas, tai svarbu suprasti.

Markas ZINGERIS

Skriauda, kompensacija ir atsakomybė: moralinis-psichologinis aspektas

Akivaizdu, kad kompensacija Holokausto arba kitokių nuožmių represijų aukai toli gražu nėra tas pats, kaip kad, tarkime, atlygis „už garbės ir orumo įžeidimą“, numatytas dabartiniais įstatymais, ar paprasčiausiai turto sugrąžinimas.

Holokaustas, kaip pripažinta, yra kraštutinė genocido ir persekiojimo apraiška. Tokiais atvejais tai, kas vadinama kompensacija, visados sukelia prieštaringų minčių. Mane čia paskatino kalbėti Holokaustą iškentėjusio intelektualo Jeano Amery reta knyga „Ties proto riba“, kuri angliškai buvo išleista prieš trejus metus mažoje prestižinėje Londono leidykloje[1].

Pabandysiu suvokti Holokausto aukos pasaulėjautos ypatybes tuo aspektu, kurį būtų galima pavadinti **skriauda** bei **moraline** kompensacija. Juk net ir piniginės perlaidos, kurios pagaliau pasiekė išlikusius po Holokausto bei tebegyvenančius Lietuvoje žmones, tėra ne kas kita, kaip neišmatuojamų moralinių ir fizinių nuostolių pripažinimo simbolis bei parama išlikusiesiems, o ne kompensacija už jų kentėjimą ir nužmoginimą.

Visavertis atlygis, žinant tai, ką patyrė aukos, manau, apskritai nėra įmanomas. Jos kentėjo tuo laikotarpiu, kai didesnėje Europos dalyje kiekvienas asmuo, kuris turėjo tris ar keturis žydų kilmės senelius, pasak profesoriaus Jehudos Bauerio apibūdinimo, pasakyto Stokholmo 1998 m. forume, skirtame Holokaustui, buvo pasmerktas mirti vien už tai, kad jis gimė[2].

Visgi po Antrojo pasaulinio karo susiklostė to karo padarinių materialinių kompensacijų praktika. Apie jas imta galvoti karui dar tebevykstant. Moralines ir psichologines, įsisenėjusias Holokausto žaizdas imta tyrinėti daug vėliau, kai paaiškėjo, kad jos yra ilgalaikė ar netgi visą gyvenimą neužgyjanti žmogaus, patyrusio šį genocidą, trauma.

Šią traumą kaip filosofinę problemą įteisino minėtas antinacinio pasipriešinimo dalyvis J. Amery, turėjęs žydą tėvą ir katalikę motiną. Vokietijoje vykstant denacifikacijai ir skausmingam praeities aiškinimuisi, šis autorius buvo pripažintas įžvalgiausiu moraliniu Holokausto aukų balsu. Jis kone vienintelis aiškinosi genocidą patyrusiųjų būsenas psichologiniu ir filosofiniu požiūriu. Jis suprato nukentėjusiojo širdyje smilkstančio ir negęstančio apmaudo (dėl realios istorijos amoralumo, dėl jos brutalaus vyksmo, dėl nacių ir jų parankinių laikino triumfo) nepaaiškinamumą; tas apmaudas tarsi nenori taikstytis su protu! Tačiau savo knygoje jis suteikia šiam apmaudui, kurį vadino *resentment*, moralės ir filosofijos statusą, įtikinamai atskleidęs Holokausto aukos būseną visuomenėje, kur, kaip sakoma, laikas užgydo žaizdas.

„Aš keliauju po šią klestinčią šalį, – rašė J. Amery jam būdinga ironiška maniera apie XX a. septintojo dešimtmečio Vakarų Vokietiją, į kurią jis atvyko iš Belgijos, – ir kuo toliau nukeliauju, tuo prasčiau aš jaučiuosi. Negalėčiau pasakyti, kad čia manęs nepriima jautriai ir draugiškai. Ko gi daugiau žmonės, tokie kaip aš, gali benorėti, kai laikraščiai ir radijo stotys mums užtikrina galimybę kalbėti apie tai, kas verčia jaustis nepatogiai eilinius vokiečių vyrus ir moteris ir dar už tai gauti honorarą. Aš juk žinau, kad net ir geranoriškiausia šeima nebeturi kantrybės mūsų klausytis, kaip kad tas jaunas laiško redakcijai autorius, kurį „visa tai vargina ir nuo viso to netgi darosi negera““[3].

Ir toliau įsidėmėtina Holokaustą išgyvenusio J. Amery mintis: „Aš turiu užkonservuoti savo kartėlį. Aš tebetikiu jo moraline ir istorine verte“[4].

Psichologiniai keblumai, vokiečiams siekiant kompensuoti Holokausto padarinius, iškilo netrukus po karo, kai krikdemo Konrado Adenauerio Vokietija pabandė užmegzti normalius santykius su Izraeliu. Viena iš Izraelio tarptautinio pripažinimo aplinkybių kaip tik ir buvo nacionalsocialistų ir jų parankinių vykdytas žydų tautos genocidas.

1952 m. buvo sutarta dėl Adenauerio vyriausybės materialaus atlygio Holokausto aukoms, gyvenančioms Izraelyje.

Tačiau pagrindinės problemos šiuo klausimu iškilo patiems nukentėjusiesiems nuo genocido, ir jos buvo ne tiek **materialinio, kiek moralinio pobūdžio.**

Štai ką rašė šiuo klausimu tais pačiais 1952-aisiais Josifas Kacas, Izraelyje gyvenantis inžinierius iš Michailiškių, savo broliui į Niujorką apie Vokietijos ir jo atkurtos tėvynės susitarimą: „Man atrodo, kad kažkuo ydingas yra visas tas požiūris. Kaipgi čia imti ir aptarinėti nužudyto žydo kainą, ypač, jei tenka derėtis su žudikais? Žinoma, žiūrint objektyviai ir dalykiškai, galima įrodinėti, kad Izraeliui yra reikalingi pinigai, ir kodėl gi negavus, kas tik įmanoma, iš tų vokiečių. Visgi, kaip viena sena moteris man yra pasakiusi Safedo mieste, „ne kiekvienas verslas turi atnešti pelno“. Ir, mano požiūriu, čia mes užsukome biznį, kuris mums niekados jokio pelno neatneš. Faktiškai aš jaučiau, kad šitie pinigai už pralietą kraują nieko gera neduos. Jeigu net vokiečiai sumokėtų pilnutinę kainą, kaip kad šito reikalauja Izraelis, išeitų kažkiek dolerių už kiekvieną nužudytą žydą. Niekaip nedrįsčiau tvirtinti, ar tai yra tinkama kaina, – pašaipiai priduria laiško autorius. – Kita vertus, nežinau, kaip įvertinti mūsų orumo ir moralės reikšmę, kad jaunimas ir ateities kartos žinotų, jog Žydų valstybė neskubėjo nutrūkusi galvą derėtis su trečdalio mūsų tautos žudikais ir iš tų derybų gauti kiek įmanoma daugiau naudos. Visos kalbos apie tai ir pats užsiėmimas yra man šlykštus.

Tokia mano nuomonė arba, jeigu taip jau nori, mano prietaras. Nuspręs politikai, tegu tas dalykas bei ateitis krinta ant jų galvų“[5].

Čia yra įdomūs du dalykai, pasitaikantys ir kitų Holokausto aukų pasaulėjautoje, kai kalbama apie kompensacijas.

Viena, Izraelis, kaip valstybė, dėl tų kompensacijų jau derėjosi, tačiau Holokaustą išgyvenusiam jos piliečiui asmeniškai priimti kompensaciją reikštų eiti į kompromisą su sąžine.

Ir, antra, žodis „žudikai“, taikomas visai Vokietijai.

Tai būdinga ne šiam vienam nukentėjusiajam, nors kompensacijas Izraeliui rengėsi mokėti visai ne tie vokiečiai, kurie žydus persekiojo ir žudė. Ne vieną mano pažįstamą Holokausto auką ligi šiol tebekamuoja klausimas, kaip galėjo užsiauginti nacius „lyrikų ir filosofų“ tauta. Niekas šito klausimo nuodugniau ir skausmingiau nesiaiškino negu patys vokiečių rašytojai, tokie kaip Klausas Manas, Heinrichas Böhlis ir Günteris Grassas. Būsimasis politikas K. Adenaueris Hitlerio metais sėdėjo kalėjime ir buvo toks jautrus, kad pagarsėjo paradoksaliu posakiu: „Storaodiškumas yra Dievo dovana“[6]. Tačiau Holokausto aukai įspūdis buvo toks, kad kalta visa Vokietija. Šitaip mano ir kai kurie išlikę per Holokaustą Lietuvos žydai, ypač kai kalbame apie Lietuvos žydų asociaciją Izraelyje, savo leidiniuose mininčią „daugybę“ Holokauste dalyvavusių lietuvių. (Ar šitoks teiginys faktiškai teisingas, yra atskiro ir šiuo metu Lietuvos bei užsienio istorikų atliekamo tyrimo tema. Mane domina tik Holokausto aukos pasaulėjauta.)

Akivaizdu, kad anksčiau minėti svarstymai bei kaltinimai slepia daugialypę psichologinę problemą. Viena, bandymas materialiai įvertinti kančias ir neužgyjančią rasistinio nužmogginimo traumą savaime atrodo nemoralus.

Antra, tie apibendrinimai ir kaltinimas – „šitie žudikai“.

Juk Holokausto auka jautėsi tokia vieniša ir atribota nuo visuomenės daugumos, kad ji buvo labai pastabi ir jautri tam, kaip elgiasi toji visuomenės dauguma, likusi anapus spygliuotos tvoros. Ir nusprendė – prieš ją yra ir visi tie, kurie prisitaiko ir susitaiko su tuo faktu, kad ji yra nužmoginama arba naudojasi jos bejėgiška padėtimi. Aišku, kad pasitaiko ir tų, kurie jai norėtų padėti arba realiai padeda: „Buvo tokių, – rašo J. Amery, – kurie, kad ir valdomi Trečiojo Reicho, išsiveržė iš jo psichologinių gniaužtų, tegu tik patyliukais, tegu tik pasipiktinę dirstelėjo į esesininką arba mums užjaučiamai nusišypsojo, arba neturėjo kur dėti iš gėdos akių; bet jų tebuvo menka saujelė toje mano begalinėje priešingų atvejų statistikoje, kad svarstyklės nusvirtų jų pusėn“[7]. Autorius, beje, rašo ir apie „šaunųjį inžinierių iš Baltijos šalių ir techniką iš Graco“, kurie jį išgelbėjo Buchenvalde, kabelių tiesėjų brigadoje, taip pat apie sargybinį, kuris jam pametėjo pridegtą cigaretę. Čia reikėtų pasakyti, kad ir belgas, pasipriešinimo dalyvis J. Amery, ir Lietuvos žydų asociacija Izraelyje, įtariai šnairuojanti į Lietuvos Prezidento 1988 m. įsteigtą istorinio teisingumo komisiją, leidžianti žurnalą „Lietuva: Nusikaltimas ir bausmė“, kuriame, pasak leidėjų, žadama paskelbti 23 tūkst. karo nusikaltėlių pavardžių (1999 m. sausis), pripažįsta ir nepaprastai vertina tų valstybių, kuriose vyko Holokaustas, teisuolius, mini juos profesijomis, pavardėmis, siekia apie juos pranešti platesniajam pasauliui. Tačiau teisuoliai ir vienu, ir kitu atveju aukoms nenusveria budelių. Juk pastarieji buvo, deja, tokie efektyvūs.

Išlikusieji, vieną sykį patyrę, kas yra civilizacijos griūtis ir žmogaus santykių degradavimas, išlaiko apmaudą ir kartėlį, *resentment*, dėl istorijos nemoralumo ir neteisingumo, ir įtarumą juos supančios neaukų visuomenės atžvilgiu.

Bet ir tai dar ne visi jausmai, kuriuos žmogus, patyręs Holokaustą, dažnai laiko užgniaužęs savyje. Tarkime, atrodytų, kad natūrali moralinės kompensacijos forma yra teisingumas, karo nusikaltėlių teismai, kurių reikalauja žmogaus teisių gynėjai ir Holokausto aukos. Tačiau čia ir vėlgi tėra išorinė procedūra, tai, ką gali padaryti šiuolaikinė civilizuota valstybė. Holokaustą patyrusiojo kartėlis dažnai neišnyksta, kad ir kaip baigtųsi teismo procesas. Kodėl?

Viena, tai, kad išlikusiesiems labai rūpi didaktiniai ir moraliniai tokio teismo padariniai, o šitie dalykai nepriklauso nuo juristų, jie daugiausia priklauso nuo žiniasklaidos, nuo visuomenės sutarimo žmogiškųjų vertybių klausimais ir nuo žinomų visuomenės narių kalbų (arba tokių kalbų stokos) tebevykstant teismui.

Antra, apmaudas išlieka ir todėl, kad budelis tebuvo viena, apatinė tos apverstosios pažeminimų ir nužmoginimo piramidės dalis. Ir kuo daugiau metų praeina, tuo sunkiau į šį klausimą galutinai atsakyti: kiek žmonių yra kalti dėl Holokausto aukos ir visos genocidą patyrusios tautos sumaitoto likimo? Todėl būna ir taip, kad net ir konkretaus budelio nuteisimas tik laikinai nuramina aukos apmaudą. Iš mano pastebėjimų ir iš Holokausto aukų prisiminimų aiškėja, kad į išlikusįjį po Holokausto (dažnai iki pat mirties) jo prisiminimuose, tarsi kažko nebyliai klausdamos, kreipiasi **tikrosios aukos**, žuvusieji, palyginus su kuriais jis netgi ir auka neturi teisės vadintis – tegu jį taip vadina socialinės rūpybos skyriai; tikrosios aukos yra tie, dažniausiai artimieji, kurie buvo šaltai, pedantiškai arba žvėriškai nužudyti.

Trečia, pasak mano jau cituoto J. Amery, žmogus, patyręs Holokaustą, siekia **emocinės tiesos**. Jis norėtų, kad jo budelis jaustų savosios aukos ano meto psichologinę būseną – tokį pat beviltišką merdėjimą žmonijos užribyje. Tai ne tiek kerštо jausmas, kiek bandymas nusikratyti naštos, po lygiai pasidalijus ja su budeliu ir, nors ir paradoksalu, kaip tik tokiu būdu atvertus budelį iš bejausmės mašinos į kenčiantį žmogų, kaip tik tokiu būdu sugrąžinus jam žmogiškumą, o sau – sugebėjimą su juo susitapatinti.

Kaip tik dėl to Holokausto aukos, pasak minimo autoriaus, protestavo ir prieš **senaties**

terminus karo nusikaltėliams. Ne iš kerštingumo, kaip kartais būdavo rašoma lietuvių žiniasklaidoje, o dėl to, kad tai reikštų, jog moralinė jų patirties tiesa ištirpsta trivialioje gyvenimo tiesoje – „kas buvo, tas pražuvo“. Su šituo jos niekaip negalėtų taikstytis. J. Amery aktyviai dalyvavo vokiečių diskusijose dėl karo nusikaltimų senaties termino, kurios prasidėjo drauge su Maidaneko koncentracijos stovyklos nusikaltėlių teismais 1975 m. Diuseldorfe. Jis teigė, kad jeigu lieka nenuteisti nusikaltėliai, tuomet nuteistos jaučiasi jų aukos, nes jos tuomet tarytum teisėtai būdavo žeminamos ir kankinamos*.

Neaukoms, tarp kurių gyvena tas, kas patyrė Holokaustą, atrodo, kad buvęs kalinys yra beviltiškai pažeistas, kažkur giliai viduje paralyžiuotas savo kančios. Jis visa tai suvokia, tačiau jam pačiam atrodo, kad jis tik vienas žino tą tiesą, kuri neprieinama normaliomis gyvenimo sąlygomis, ir kad jis, tą tiesą užmiršęs, išduos ir save, ir žuvusiuosius. „Kai aš laikausi savo apmaudo, kai pripažįstu, kad išdėstydamas savo problemą esu „šališkas“, aš visgi žinau, kad mane laiko nelaisvėje to konflikto ***moralinė*** **tiesa**“, – rašė J. Amery minėtoje knygoje[8].

Taigi, ar įmanoma visavertė moralinė kompensacija Holokausto aukoms?

Skaitant jų autobiografines knygas, galima pastebėti, kad moralinė kompensacija iš dalies yra jų pačių pasiekiama vykdant priesakus, kadaise duotus žuvusiesiems, arba moralinius įsipareigojimus, prisiimtus žuvusiųjų atžvilgiu. Šitaip pasielgė amerikietis Natanas Kacas, Rietavo verslininko sūnus. Praėjus po Holokausto penkiasdešimčiai metų, kai tik tai tapo įmanoma, jis atvyko į Lietuvą, iš kurios pokariu pasitraukė į Vakarus, susirado Rietavo parke 1941 m. žiauriai nužudytus rabiną ir jo padėjėją, pastatė paminklą ir kitą paminklą – Jeruzalėje, Alyvų kalne, kur perlaidojo ekshumuotus kūnus. Paskui jis pasikvietė į svečius jį gelbėjusius Žemaitijos ūkininkus, paskleidęs šią žinią televizijos stotims ir žiniasklaidai. Vėliau jis parašė memuarų knygą „Pasakojimas apie pasiaukojimą, išlikimą ir sėkmę“, kurioje įvardijo Rietavo rabino ir kitų žydų žudikus ir aprašė savo siaubingą padėtį Lietuvoje 1941–1944 m.; sumokėjo už knygos vertimą į lietuvių kalbą ir išleidimą Lietuvoje su sąlyga, kad knyga bus paskirstyta Lietuvos mokykloms[9].

Manyčiau, kad nukentėjusiajam nuo Holokausto moralinį pasitenkinimą galėtų suteikti daug kas: ir atskleidimas visuomenei, ypač ten, kur tai vyko, jo būsenos persekiojimų ir diskriminacijos laikotarpiu, ir pasipriešinimas viską nusinešančiam laikui (statant paminklus), ir bandymas užkirsti kelią tokioms katastrofoms ateityje, visuomenės švietimas, kad „tai niekados nepasikartotų“, ir ištikimybė vaikystėje jam įdiegtoms vertybėms, perlaidojant dvasininką Šventojoje žemėje, paneigiant Holokausto metu vykdytą žydų nuasmeninimą. N. Kacas savo prisiminimų knygoje rašo, kad rabino perlaidojimu jis didžiuojasi labiau negu daugybe apdovanojimų už kitus savo gyvenimo darbus.

Pirmieji Lietuvos žydų reikalavimai Atgimimo metais taip pat nebuvo susiję su nusavinto turto restitucija, o pirmiausia su veiksmais, turinčiais moralinio atlygio statusą: kapinių ir sušaudymo vietų sutvarkymas bei teisingumas, vykdomas karinių nusikaltėlių atžvilgiu. Pirmieji Lietuvos žydų reikalavimai prieš pusę amžiaus, po Antrojo pasaulinio karo, Perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje taip pat buvo teisingumo atkūrimas, kurio psichologinius motyvus jau pabandžiau paaiškinti. (Vokietijos žydų kultūros institute, esančiame Niujorke, išliko dokumentas – vadinamasis Sąrašo priedas, kurį sudarė žydų organizacijos Miunche-

* Čia reikėtų pasakyti, kad, medikų liudijimu, hitlerinį genocidą patyrusiems žmonėms Holokausto scenos į senatvę iškyla gana dažnai, lemia jų elgesį silpstant organizmui, laikas jų neužgydo. Atrodo, kad laikas yra bejėgis prieš košmariškus Holokausto vaizdus.

ne 1945 m.; jame išvardyti 246 asmenys, įvykdę „karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui“ Lietuvos teritorijoje 1941–1944 m. Šis dokumentas tuo metu buvo įteiktas įvairių šalių konsulatams bei amerikiečių zonos Vokietijoje administracijai[10].

Akivaizdu, ypač Lietuvoje, kad ir materialinė kompensacija yra svarbi viso skriaudos atlyginimo dalis ir, tarp kitko, morališkai svarbi, jeigu tik tai įsisąmoninama. Tačiau viena Štuthofo ir geto Lietuvoje kalinė, nepanorėjusi, kad minėčiau jos pavardę, šiuo metu gaunanti ir Vokietijos, ir Šveicarijos išmokas, turinti tremtinės statusą, šitaip kalbėjo apie kompensacijas, ir tai labai panašu į tai, ką rašo belgas J. Amery bei izraelietis J. Kacas: „Žmonėms, skurde gyvenantiems, tai [kompensacijos. – *M. Z.*] labai padeda. Tačiau negali negalvoti ir apie tuos, kurie neišgyveno iki šių dienų. O ką kalbėt apie karo metais nužudytus, juk jų buvo dauguma? Tačiau netgi ne tai svarbu. Kažkaip morališkai nejauku, kai piniginiais vienetais arba kokiais nors labdaringais daiktais „kompensuojama“ tai, ko niekaip neįmanoma kompensuoti“.

Šitokie dalykai, beje, yra pasakomi labai retai ir labai nenoriai. Holokausto aukoms dažnai atrodo, kad, bėgant laikui, kalbant apie Holokaustą yra užmirštama esmė, o esmė buvo, be viso kito, ilgalaikė aukos **dehumanizacija**. Ar auka būtų nacių įkalinta Lietuvoje ar Vokietijoje, iš jos ilgam laikui sistemingai ir apgalvotai buvo atimtas žmogaus orumas.

Čia ir glūdi problema: kaip „kompensuoti“ išgyvenusiųjų sudužusius supratimus ir nepasitikėjimą civilizuotu žmonių bendravimu? Apie tai prieš kelerius metus kalbėjo JAV kongresmenas ir žmogaus teisių aktyvistas Tomas Lantošas, patyręs Holokaustą nacių mirties stovyklose, pristatydamas Vilniuje Steveno Spielbergo filmą apie Holokaustą. Jis kalbėjo, kad tik žmogus, išgyvenęs Holokaustą, gali suvokti civilizuotų santykių visuomenėje trapumą (jis tai vadino *veneer of civilization* – angl.). Nukentėjęs nuo Holokausto žmogus gali nemokėti išreikšti savojo kartėlio, gaudamas materialiąją kompensaciją, arba, atvirkščiai, gali tuo metu jaustis ir atrodyti labai dėkingas, bet čia, kaip jau minėjau, esmė yra ta, kad bet kuri kompensacija Holokausto aukai yra neadekvati, jeigu vienaip ar kitaip nesimbolizuoja to, ką auka yra patyrusi.

Visi tie visuomenės ir valstybės veiksmai, kurie realiai ir įtikinamai užtikrina pergyvenusius Holokaustą asmenis, kad diskriminacija, antisemitizmas, žmonių žudynės pagal tautinius požymius, persekiojimai ir nužmoginimas nepasikartos, artėja prie tos kompensacijos formų, kurios galėtų jas moraliai patenkinti. (Beje, pagalvojus apie tam tikrus vulgarius stereotipus, kuriuos kartais pasitelkdavo ir pasitelkia mūsų žiniasklaida bei televizija, neatrodo, kad Holokausto aukos mūsų visuomenėje galėtų jaustis visiškai saugios ir neužgautos.)

Visi visuomenės procesai, tokie kaip sąžiningas Holokausto nušvietimas, teisingumo vykdymas ir ne tiek patys teismai, kiek jų didaktinė ir šviečiamoji prasmė, žuvimo vietų įamžinimas, tai, kas užtikrina žmogaus teises, individualus dėmesys ir supratimas, paprastas, žmogiškas solidarumas taip pat šiek tiek kompensuoja tą ilgalaikį nužmoginimo procesą, kurį teko patirti išlikusioms Holokausto aukoms.

Visgi, nesupaprastindamas viso reikalo, turiu pasakyti, kad net ir švietimas Holokausto klausimais, apie kurį kalbama daugybėje konferencijų, nebūtų patenkinęs J. Amery, nes švietimas tik bando užtikrinti, kad persekiojimai nepasikartos, visuomenei žiūrint į ateitį, o psichologai konstatuoja tam tikrą tarsi nepagydomą vidinę Holokausto aukos būseną, kurioje tarsi sustojęs laikas ir kuri reiškia vis pasikartojantį savo kančios beviltiško izoliuotumo išgyvenimą. Ir begalinius klausimus: kodėl? kodėl? kodėl?

Ar tai, kas persekioja Holokausto aukas, yra tiesiog „klinikinė“ būsena? Nemanau. Jie mums liudija tiesas, be kurių šiuolaikinė visuomenė galėtų tapti pernelyg beatodairiška, jai pritrūktų reikšmingų vidinių įžvalgų, leidžiančių pasirinkti saugesnį kelią į ateitį. Štai nese-

niai dienraštyje „The New York Times“ pasirodė straipsnis apie Holokausto aukas, kenčiančias nuo vadinamojo potrauminio streso sindromo, kurias Izraelio ligoninėse metų metais gydė stipriais slopinančiais vaistais. Pasirodo, kad ir toks gydymo metodas yra klaidingas. Tiems žmonėms, įstrigusiems prisiminimuose, neįveikiantiems praeities košmarų, neturėtų būti skiriamas medikamentinis gydymas, koks yra skiriamas ligoniams. Jiems iš dalies padėti tegali tai, kas amžiais padėdavo kenčiantiesiems – skatinimas išsikalbėti ir išsipasakoti, meilė ir supratimas.

Manau, kad visa tai, ką čia išvardijau, kaip tik ir reikštų atsakingą politiką ir „atsakingus“ santykius su Holokausto aukomis.

Nuorodos

[1] J. Amery, *At the Minds limit*, London, 1999.

[2] Y. Bauer, *Speech during Stokholm Meeting on The Holocaust*, Stockholm, 1998.

[3] Ibid., p. 80.

[4] Ibid., p. 81.

[5] J. Kacas, *Laiškai mano broliui.* Joseph Katz, *Letters to my brother,* Birch Brook Press, 1999.

[6] *Encyclopedia of Biography,* Helicon, 1996.

[7] J. Amery, op. cit., p. 73.

[8] Ibid.

[9] Žr.: N. Kacas, *Išmokyk mus skaičiuoti mūsų dienas. Pasakojimas apie pasiaukojimą, išlikimą ir sėkmę,* Judex, 2001.

[10] *Teilaufstellung der bei verband der Litauischen Juden [...] gegen personen, die an die Vernichtung der Judischen Bevölkerung in Litauen beteiligt waren*, Münich, 1945? Mikrofilm, 16 mm.

Šarūnas Liekis

Nacių konfiskuoto turto restitucija Vakarų Europoje po Antrojo pasaulinio karo

Tiek dažnas Lietuvos pilietis, tiek politikas teigia, kad Vakarų Europos valstybės po Antrojo pasaulinio karo nuosekliai siekė atkurti teisingumą ir atlyginti žalą, padarytą holokausto ir nacizmo aukoms. Šias ryžtingas pastangas vainikavo teisingumo pergalė ir visos problemos buvo išspręstos. Tuo tarpu pokomunistinėse valstybėse restitucijos procesas tik prasideda ir vyksta labai sunkiai, nes siejamas su asmenine ir grupine tautų atsakomybe.

Šitai teigiantys asmenys ignoruoja ne tik kompleksišką, ilgalaikę ir sudėtingą, ne vieną dešimtmetį trukusią restituciją Vakarų Europoje, bet ir turto atėmimo procesą, būdus bei terminus. Padėtis Rytų ir Vakarų Europoje buvo skirtinga. Svarbiausi panašumai tarp Rytų ir Vakarų yra susiję su turto nusavinimo būdais, o skirtumai – su politiniais ir ekonominiais veiksniais. Chronologija irgi vaidino tam tikrą vaidmenį. Vakarų Europoje didžioji dalis turto buvo organizuotai konfiskuota dar iki deportacijų. Daugelyje Centro Rytų Europos valstybių ir TSRS teritorijose turtas buvo nusavinamas vykstant sunaikinimo procesui arba netgi po jo, bandant jau iš jį pasisavinusiųjų dar kartą konfiskuoti vertybes ir pan. Tiek Rytuose, tiek Vakaruose iš šio turto pelnėsi ne tik atskiri individai, bet ir verslas, vietinė savivalda ir pan. Galimybė asmeniniais tikslais pasinaudoti konfiskuotu turtu buvo vienas svarbiausių motyvų dalyvauti turto nusavinimo operacijose vietiniams kolaborantams[1]. Nusavinimo procesą stabdė ne tiek pasipriešinimas nacizmui, kiek paprasčiausia korupcija. Dėl to Olandijoje, kur turto nusavinimas vykdytas radikaliai, 1945 m. dar 1000 įmonių buvo likusios žydų rankose[2].

Turto nusavinimu užsiėmė daug nacistinių valstybės institucijų: *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, Vokietijos užsienio reikalų ministerija, vermachtas, Himmlerio *Ahnenerbe*, vietinė administracija ir gestapas. Pastarasis ne tik griežtai kontroliavo žydų bendruomenių veiklą, bet ir įgyvendindavo turto nusavinimą visoje Europoje. Turtas buvo nusavinamas įvairiais būdais; šis procesas buvo daug platesnis ir sudėtingesnis, apėmė kur kas daugiau priemonių, nei paprastai manoma. Pavyzdžiui, turtas buvo konfiskuojamas iš asmenų ir grupių, paskelbtų Reicho priešais, – politinių partijų, masonų ložės ir pan., taip pat įvedus specialius mokesčius ir kontribucijas. Tokio nusavinimo pavyzdžiu galėtų būti *Judenvermögensabgabe,* kuriuo 1938–1939 m. surinkta 1 mlrd. reichsmarkių.

Kontribucijomis, rinkliavomis buvo apmokestinamos visos žydų bendruomenės ir getai karo metais.

Vyko ir verslo „arijanizacija“, kurios metu su valstybės kontrolės ir reguliavimo pagalba buvo nusavinamas žydų verslas. Finansiniai sverstai irgi buvo atimami iš žydų rankų. Buvo blokuojamos ir kontroliuojamos bankų sąskaitos, o šių veiksmų įgyvendinimas susijęs su užsienio valiutų kontrole Vokietijoje. Vertybės paprastai buvo konfiskuojamos, susiejant tai su žydų ar nacių politikai nepageidaujamų asmenų deportavimu arba priverstine emigracija.

Didžiausiais mastais masinis turto nusavinimas vyko prieš žydų deportavimą į koncentracijos stovyklas arba jų sunaikinimą. Paprastai žydų turtas buvo paskelbiamas valstybės nuosavybe ir konfiskuojamas gyventojų sunaikinimo metu. Iš nekilnojamojo turto ir jame esančių daiktų nusavinimo labiausiai pasipelnė vietos gyventojai ir vietinės valdžios institucijos. Plačiai buvo praktikuojamas įkaitų paėmimas ir šantažas, kai buvo bandoma versti

suimtųjų ar koncentracijos stovyklose kalinamų žmonių artimuosius pervesti lėšas į Reichą[3].

Priemonių sustabdyti turto nusavinimą ar atkurti teisingumą po karo įvairiose valstybėse imtasi skirtingu laiku. Kai kurios vyriausybės tremtyje, pvz., Olandijos ir Norvegijos, reziduojančios Didžiojoje Britanijoje, paskelbė turto nusavinimą neteisėtu dar karo metais; jos paskelbė nelegaliu bendradarbiavimą konfiskuojant turtą[4]. Nors šitokie žingsniai apčiuopiamų rezultatų ir nedavė, tačiau buvo svarbūs moraliniu atžvilgiu ir turėjo didelę reikšmę pokarinei restitucijai.

Kita vertus, pokarinės nacių konfiskuoto turto restitucijos kompleksiškumą ir problematiką geriausiai rodo Prancūzijos ir Vokietijos pavyzdžiai. Šiose valstybėse restitucija pasiekė didžiausią mastą ir buvo vykdoma nuosekliausiai.

Prancūzijoje, kur turto nusavinimą vykdė daugiausia Vichy vyriausybė, buvo išsaugoti konfiskavimo procesą detalizuojantys archyvai, kuriais ir teliko restitucijos dalyviams pasinaudoti. Tuo tarpu vokiečių okupacinė administracija vykdė mažai dokumentuotą plėšimą. Didžioji dalis turto nebuvo inventorizuota, iš seifų paimtas auksas geriausiu atveju buvo apiforminamas priėmimo ir perdavimo aktu, pateiktu *Devisenschutzkommando*. Net jei naciai ir naudodavo teisines procedūras, konfiskacijos procesas įgydavo plėšiamąjį pobūdį. Tai galima pasakyti ir apie žydų verslo sunaikinimą.

Vichy vyriausybės vykdytą konfiskuoto turto restituciją lengva įvertinti. 90 proc. verslo objektų, pastatų, vertybinių popierių ir areštuotų banko sąskaitų buvo grąžinta iki 1954 m. Kiekybinė išraiška ne tokia įspūdinga: grąžinta tik 70 proc. verslo objektų ir pastatų ir 60–70 proc. nacių areštuotų sąskaitų. Didžioji dalis didelių konfiskuotų sumų buvo grąžintos. Lėšų atgavimas labai lengvai paaiškinamas, apie pusės sąskaitų balansas Prancūzijoje neviršijo 100–150 eurų šių dienų kainomis, o kita pusė buvo dar mažesnės sumos. Taip sėkmingai grąžinti lėšas pavyko daugiausia dėl bankų sąskaitų atšaldymo be jokių papildomų procedūrų po Prancūzijos išvadavimo. Vokietijos Reicho karinės ir civilinės administracijos įvykdytas turto nusavinimo operacijas Prancūzijoje kur kas sunkiau įvertinti. Jis buvo labai blogai dokumentuotas. Pvz., apie 100 tūkst. meno kūrinių buvo paskelbti dingę po karo Prancūzijoje, tačiau tik pusė jų grąžinti savininkams, ir ne tik žydams, po Antrojo pasaulinio karo. Tuo tarpu konfiskuoto aukso buvo grąžinta tik 62 proc. viso kiekio, reikalauto grąžinti Prancūzijoje. Kaip kompensaciją tiems, kurie nesugebėjo atgauti turto restitucijos metu, Vokietijos FR, remdamasi 1957 m. BRUG (*Bundsrückerstattungsgesetz*) įstatymu, kompensavo 450 mln. markių 40 tūkst. žmonių, karo metais Prancūzijoje praradusiems baldus, meno kūrinius. Šiems asmenims kompensacija baigta mokėti tiktai septintojo dešimtmečio pradžioje. Atrodė, kad restitucija Prancūzijoje baigta, tačiau devintojo dešimtmečio pradžioje vėl kilo diskusijos dėl kompensacijų. Prancūzijos bankuose tuo metu aptikta beveik 2 mlrd. frankų vertės sąskaitų, vertybinių popierių, gyvybės draudimo polisų bei lėšos žmonių, dirbusių ir gyvenusių internuotųjų stovyklose Prancūzijos teritorijoje. 2 mlrd. 300 mln. frankų suma, sumokėta Prancūzijos vyriausybės, bankų ir draudimo kompanijų, tapo *Shoa* fondo kapitalu, o šis fondas – kolektyvine nukentėjusiesiems reparacijos forma. Vadinamoji *Drai komisija* nagrinėja kiekvieną prašymą gauti kompensaciją, kai turtas buvo atimtas remiantis antisemitiniais įstatymais ir neatsižvelgiant į dabartinę prašytojo pilietybę. Vienas svarbiausių komisijos veiklos principų tas, kad į ją negali kreiptis žmogus, kuriam jau kartą buvo kompensuota už prarastą turtą[5].

Kodėl restitucija Prancūzijoje pavyko? Atsakymas, be politinių paaiškinimų, turi ir demografinį paaiškinimą. Tik 25 proc. Prancūzijos žydų buvo deportuoti. Tai mažiausia santykinė proporcija po Italijos, iš kurios deportuota 20 proc. žydų. Kitaip negu Vokietijos, Austrijos ar Čekijos žydai, kurių dauguma emigravo prieš karą (atitinkamai 60, 68 ir 23 proc.), Prancūzijos žydai neturėjo nei laiko, nei galimybių pasitraukti. Okupaciją 1940 m., vėliau ir išvadavimą

1944-aisiais jie sutiko savo gyvenamose vietose. Tai reiškia, kad jie iš karto galėjo reikalauti restitucijos ir imtis įgyvendinti savo teises. Bekompromisė Prancūzijos valdžios nuostata, vertinant restituciją kaip nacionalinio masto problemą ir šalinant vokiečių okupacijos ir Vichy kolaboravimo padarytą žalą, padėjo sėkmingai įveikti vietinės viešosios administracijos ir privataus verslo pasipriešinimą restitucijai. Kitas svarbus restitucijos Prancūzijoje bruožas tas, kad ji vyko be jokio spaudimo iš užsienio.

Prancūzijoje svarbiausia logika, kuria vadovautasi pokarinėje restitucijoje, buvo tokia: kas atimta, tas turi būti grąžinta. Tuo tarpu jau devintajame dešimtmetyje restitucija turėtų būti vertinama kaip moralinė kompensacija. Tuo metu Antrasis pasaulinis karas jau nustojo būti politiniu ir kariniu įvykiu ir pradėtas vertinti kaip moralinė problema bei nusikaltimas žmoniškumui.

Visai kitokį pobūdį nei Prancūzijoje įgavo restitucijos raida Vokietijoje. Čia restituciją įgyvendino Antrąjį pasaulinį karą laimėję Vakarų sąjungininkai. Pirmasis įstatymas dėl restitucijos amerikiečių okupacinėje zonoje buvo priimtas 1947 m. lapkričio 10 d. neatsižvelgiant į Štutgarto Žemės tarybos (*Stuttgarter Landerrat*) – atstovaujamojo vokiečių žemių organo amerikiečių okupacinėje zonoje nuomonę. Šis įstatymas siekė grąžinti turtą teisėtiems savininkams, iš kurių jis buvo atimtas dėl rasinių, religinių, tautinių ar politinių motyvų 1933–1945 m. Prancūzijos okupacinėje zonoje analogiškas įstatymas buvo priimtas tą pačią dieną kaip ir amerikiečių zonoje. Britų okupacinėje zonoje toks įstatymas priimtas tik po 18 mėnesių, 1949 m. gegužės mėn. Kitaip nei amerikiečiai ir prancūzai, britai tuo metu turėjo didelių konfliktų su sionistiniu pogrindžiu Palestinoje ir bijojo, kad išmokėtos kompensacijos gali patekti į kovojančių su britų valdžia karinių žydų organizacijų Palestinoje rankas. Priimti įstatymai nustatė, kad bet kokios valstybės ar nacių partijos priemonės, bloginančios žydų ekonominę padėtį, diskriminaciniai mokesčiai ir kontribucijos, prievartinis brangiųjų metalų nusavinimas turi būti atšaukti[6]. Iš pat pradžių, kaip ir Prancūzijoje, susidurta su ta pačia problema: paaiškėjo, kad nacistinės Vokietijos institucijos turto nusavinimą vykdė chaotiškai. Jo metu nebuvo pakankamos konfiskuotų vertybių apskaitos, dėl to kilo didelių sunkumų vėliau grąžinant turtą.

Vokietijoje galima išskirti du restitucijos etapus: 1) restitucija nuo 1947 iki 1957 m., įgyvendinta remiantis Vakarų sąjungininkų įstatymais; 2) restitucija nuo 1957 iki 1964 m., įgyvendinta remiantis Vokietijos 1957 m. Federaliniu restitucijos įstatymu.

Nors XX a. penktajame dešimtmetyje Vokietijos teismai jau priimdavo sprendimus dėl restitucijos, tačiau tuo metu dar nebuvo aišku, ar Vokietijos FR taps Vokietijos Trečiojo Reicho teisių perėmėja ir ar prisiims atsakomybę už nusikaltimus, padarytus savo teritorijoje. Todėl teismų sprendimų įgyvendinimas ilgą laiką buvo atidėliojamas, laukiant tolesnių diskusijų tarp Federalinės vyriausybės ir sąjungininkų. Svarbiausi ginčai buvo išaiškinti 1952 m. gegužės 26 d. sutartimi „Dėl problemų, iškilusių dėl karo ir okupacijos, išsprendimo“. Vokietijos FR prisiėmė įsipareigojimus įgyvendinti restituciją 1,5 mlrd. markių sumai (Vokietijos FR ministerijų nuomone, ši suma turėjo siekti 5 mlrd.). Iki 1971 m. išnagrinėta daugiau nei 1,2 mln. ieškinių Vokietijos FR ir Vakarų Berlyne didesnei negu 7,5 mlrd. markių sumai. Pats restitucijos procesas buvo ilgas ir sudėtingas. Vokietijos visuomenės jis nedomino. Žiniasklaida imdavosi aprašinėti restitucijos procesą tik tada, kai išaiškėdavo bandymai apgaule restitucijos proceso metu užvaldyti turtą. Eiliniai Vokietijos piliečiai šią restituciją matė kaip papildomus kaštus, primestus jų šaliai Antrąjį pasaulinį karą laimėjusių valstybių nugalėtojų.

Restitucija Vokietijoje turėjo nemažai apribojimų. Pavyzdžiui, kompensacija nebuvo mokama tų valstybių piliečiams, su kuriomis Vokietijos FR neturėjo diplomatinių santykių. Nebuvo atlyginta ir karo metu Vokietijoje įkalintiems koncentracijos stovyklų kaliniams bei žmonėms, išvykusiems gyventi į kitas valstybes.

Užsieniečių bandymai gauti kompensacijas buvo laikomi siekimu gauti reparacijas. Formaliai reparacijų klausimas buvo atidedamas iki suvienytos Vokietijos atsiradimo ir taikos sutarties: jos realiai ir pradėtos mokėti kompensacijų pavidalu po 1990 m., suvienijus Vokietiją.

Remiantis Vokietijos FR ir Prancūzijos patirtimi, galima teigti, kad savirefleksija apie tai, kaip viena ar kita šalis elgėsi nacių okupacijos ar valdymo laikotarpiu, turėjo įtakos restitucijos problemų sprendimo mastui. Daugelis Vakarų šalių, tokios kaip Austrija ar Olandija, iki šiol sprendžia su restitucija susijusias problemas. Restitucijos procesas parodė, kaip teisinėmis ir politinėmis priemonėmis galima atkurti teisingumą ir kaip efektyviai, tradicinėmis interesus derinančiomis priemonėmis jį įgyvendinti.

Tai buvo svarbu ne tik Prancūzijai ir Vokietijai. Antai Olandijoje buvo priimtas sprendimas pradėti naują restitucijos ir žalos atlyginimo programą; jis rodė nepasitenkinimą biurokratizuotais ir dažnai neteisingais sprendimais, kuriuos priimdavo olandų valdininkai.

Po to, kai išnyko tarybinė grėsmė Vakarų pasauliui, išryškėjo dar nemažai problemų ir įvykių interpretacijų skirtumų tarp JAV ir Vakarų Europos valstybių. 1995 m. JAV pradėta kampanija dėl Šveicarijos bankuose esančių sąskaitų gerai iliustruoja tokio pobūdžio problemas.

Kitas svarbus ir naujas reiškinys – tai „dvigubų aukų" problema Rytų Europoje; ten aukų turtas buvo nusavinamas tiek socialistinio režimo, tiek nacių, o restitucija jiems taip ir nebuvo įvykdyta po karo.

Nepaisant visų trūkumų, restitucijos procesas įdiegė naujus standartus tarptautinėje ir nacionalinėje teisėje, kuriuos po truputį perima ir pokomunistinės Centrinės ir Rytų Europos valstybės.

Būtina pabrėžti, kad restitucijos procesas yra glaudžiai susijęs su praeities analize ir jos vertinimu; tai rodo pateikti Vakarų Europos pavyzdžiai. Reikalingas diferencijuotas vertinimas, leidžiantis atsakyti į klausimą, kiek skirtingos okupuotos teritorijos ar satelitinės valstybės yra atsakingos už „arijanizaciją" ir turto išgrobstymą ir kurios turto restitucijos priemonės jose turėtų būti įgyvendinamos.

Lietuvai ši problema bei tolesnės diskusijos yra būtinos dėl galimos restitucijos principų ir mastų. Tačiau reikia stengtis išvengti šios problemos politizavimo tiek iš restitucijos priešininkų, tiek iš šalininkų pusės. Visuomenės pritarimas procesui irgi būtinas, nes jis turi vykti ir greičiausiai vyks be spaudimo iš išorės. Todėl restitucija turi prasidėti nuo istorinių ir juridinių faktų nustatymo, vengiant ne tik istorijos iškraipymų ir stereotipizavimo, bet ir bandymų įteisinti įvykdytą turto nusavinimą. Kita vertus, neturėtų būti pradėtas masinis naujas perdalijimas, kuris sukeltų dar daugiau politinių ir juridinių problemų, jei būtų nutylimi faktai ar keičiami Lietuvos Respublikos teisėkūros principai.

Nuorodos

[1] M. Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, London@New York: Macmillan&St.Martin's, 1999, p. 97.

[2] G. Aalders, *Geraubt! Die Enteignung Judischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*, Köln: Dietrich, 2000, S. 202.

[3] M. Dean, „Seizure, Registration, Rental and Sale: The Strange Case of the German Administration of Movable Property in Latvia (1941–1944)", *Latvia in World War II: Materials on an International Conference, 14–15 June 1999*, Riga, 2000, p. 372–378; *Plunder and Restitution: The US and Holocaust Victim's Assets: Findings and Recommendations of the Presidential Advisory Commission on Holocaust Assets in the United States and Staff Report*, Washington DC: US Government Printing Office, Dec. 2000; B. Chiari, *Alltag hinter der Front. Beatzung, Kollaboration und Wiederstand in Weissrußland, 1941–1944*, Düsseldorf, 1998, S. 261–262.

[4] G. Aalders, op. cit., p. 398.

[5] Konferencijos, vykusios 2002 m. sausio 10–11 d. Berlyne „„Aryanization" and Restitution in a Comparative Perspective: The Question of Jewish Propertu Stolen under Nazi Occupation in Europe" medžiaga.

[6] *Amtsblatt der Millitarregierung Deutschland, Amerikanisches Kontrollgebiet*, Ausgabe G., 1; *Journal Officiel–Amtsblatt des Französischen Oberkommandos in Deutschland*, 1949, No. 279–282:2060; *Amtsblatt der Militärregierung Deutschland, Britisches Kontrollgebiet*, No. 28, S. 1169.

Liudvikas Sabutis

Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus tyrimai genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose 1992–2002 m.

Kaip žinia, Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas 1992 m. balandžio 9 d. priėmė įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“. Šiuo aktu Lietuva prisijungė prie 1948 m. gruodžio 9 d. konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“ ir 1968 m. lapkričio 26 d. konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai ir žmoniškumui“. Buvo pripažinti 1945 m. rugpjūčio 8 d. „Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatai“ ir atsižvelgta į tai, kad tie tarptautinės teisės norminiai aktai įpareigoja priimti nacionalinius įstatymus, numatančius atsakomybę už genocidą, nusikaltimus žmoniškumui, taip pat karo nusikaltimus.

1998 m. balandžio 21 d. Seimas priėmė Baudžiamojo kodekso (BK) ir Baudžiamojo proceso kodekso (BPK) pakeitimo įstatymą, kuris 1992 m. balandžio 9 d. įstatymo nuostatas įtraukė į Baudžiamąjį kodeksą, papildydamas jį nauju – 71 straipsniu „Genocidas“.

Įsigaliojus 1992 m. balandžio 9 d. įstatymui, Baudžiamojo proceso kodekso nustatyta tvarka šalies prokuratūra tapo vienintelė procesinė institucija, galinti atlikti parengtinį tardymą baudžiamosiose bylose dėl genocido nusikaltimų ir turinti teisę priimti svarbius procesinius sprendimus, tirti šios kategorijos nusikaltimų, įvykdytų prieš Lietuvos gyventojus sovietų aneksijos metu iki 1941 m. birželio mėn. pabaigos, nacių okupacijos metu, taip pat pokarinės sovietų okupacijos metu, baudžiamąsias bylas.

Pagrindinę genocido, taip pat karo nusikaltimų tyrimo ir jo kontrolės funkciją Lietuvoje atlieka Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyrius. Šis skyrius buvo įkurtas 1991 m. spalio 23 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo Prezidiumo nutarimu kaip atskiras Generalinės prokuratūros struktūrinis padalinys, kuris pagal naujus, t. y. 1998 m. sausio 27 d. generalinio prokuroro įsakymu patvirtintus nuostatus, organizuoja ir vykdo nusikaltimų dėl Lietuvos gyventojų genocido bei nusikaltimų žmoniškumui tyrimą, atlieka tokio tyrimo kontrolę, taip pat nagrinėja ir apibendrina faktų dėl Lietuvos gyventojų genocido tyrimo praktiką, teikia metodinę pagalbą apylinkių ir apygardų prokuratūroms, tarpininkauja analogiškoms užsienio valstybių institucijoms surandant įrodymų Lietuvos archyvuose, padeda nustatyti ir apklausti galimus liudytojus. Generalinė prokuratūra yra pasirašiusi žinybines teisinio bendradarbiavimo sutartis dėl karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui įvykdžiusių asmenų persekiojimo su Australija, JAV, Kanada, Naująja Zelandija ir Škotija. Šioje srityje bendradarbiaujama taip pat su Argentinos, Izraelio, Latvijos ir Lenkijos įstaigomis, tiriančiomis tokius nusikaltimus.

Glausta statistika ir kai kurių baudžiamųjų bylų eigos iliustracija padės susidaryti įspūdį apie atlikto darbo rezultatus ir apie problemas, kylančias siekiant atkurti teisingumą.

Specialiųjų tyrimų skyriuje apibendrintais duomenimis, per 10 metų Generalinėje proku-

ratūroje ir teritorinėse prokuratūrose buvo iškeltos 105 baudžiamosios bylos dėl genocido (BK 71 str.) ir karo nusikaltimų (BK 333, 334, 336 str.). Vien 2001 m. mūsų prokuratūrose iškeltos 9 šios kategorijos baudžiamosios bylos, iš jų Specialiųjų tyrimų skyriuje – 6, teritorinėse prokuratūrose – 3.

Be to, praėjusiais metais šalies prokuratūrose buvo atliekamas parengtinis tardymas 45 šios kategorijos baudžiamosiose bylose. Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai atliko parengtinį tardymą 14-oje baudžiamųjų bylų; iš jų viena baudžiamoji byla, kurioje kaltinamas vienas asmuo karo nusikaltimais, numatytais BK 18 str. 6 d., 333 ir 334 str., atlikus joje parengtinį tardymą, perduota nagrinėti Kauno apygardos teismui. Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, vykdantys nuolatinę kontrolę teritorinių apygardų, apylinkių prokurorų, atliekančių parengtinį tyrimą genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose, per metus atidavė nagrinėti teismams 3 šios kategorijos baudžiamąsias bylas 4 asmenų atžvilgiu. Iš visų 2001 m. teismui perduotų baudžiamųjų bylų vienoje priimtas išteisinamasis nuosprendis, kuris apskųstas apeliacine tvarka, nes nuosprendyje išdėstytos teismo išvados neatitiko faktinių bylos aplinkybių. Apeliacinis skundas neišnagrinėtas. Vienoje iš teismui perduotų bylų apygardos teismas, pripažinęs, kad teisiamojo įvykdytos veikos yra karo nusikaltimai (BK 334 str.), bylą jo atžvilgiu nutraukė dėl teisiamojo nepakaltinamumo ir skyrė jam psichiatro stebėjimą. Iš kitų minėtų dviejų teismui perduotų šios kategorijos baudžiamųjų bylų, kuriose genocidu ir karo nusikaltimais kaltinami 3 asmenys, viena sustabdyta dėl teisiamojo ligos, kitos nagrinėjimas iš esmės dar nepradėtas, nors bylą Apeliacinis teismas, patenkinęs generalinio prokuroro pavaduotojo skundą dėl nepagrįstos apygardos teismo nutarties grąžinti ją tyrimui papildyti, grąžino tam pačiam Kauno apygardos teismui nagrinėti iš naujo nuo tvarkomojo posėdžio stadijos. Pastarojoje byloje jokių procesinių pažeidimų ar kaltinamajam inkriminuoto nusikaltimo vertinimo ir kvalifikavimo klaidų nerado ir šalies Aukščiausiojo Teismo kolegija.

Pažymėtina, kad apygardų teismai taip pat nagrinėjo dar 4 šios kategorijos baudžiamąsias bylas, perduotas nagrinėti anksčiau, 1999–2000 m. Generalinės prokuratūros baigtoje baudžiamojoje byloje, kurioje Petras Raslanas kaltinamas pagal BK 18 str. 4 d. ir 71 str. 2 d. (genocido organizavimu), Šiaulių apygardos teismas priėmė apkaltinamąjį nuosprendį ir nuteisė jį už genocido organizavimą laisvės atėmimu iki gyvos galvos (teisiamajam nedalyvaujant). Taip pat vienoje baudžiamojoje byloje Vilniaus apygardos teismas priėmė nutartį, kuria, įvertinęs teisiamojo veikas kaip bendrininkavimą vykdant žydų kilmės gyventojų genocidą, bylą dėl teisiamojo nepakaltinamumo nutraukė ir skyrė jam psichiatro stebėjimą. Dar vieną baudžiamąją bylą, kurioje vienas asmuo buvo kaltinamas karo nusikaltimu – civilių gyventojų trėmimu bei genocidu, Vilniaus apygardos teismas nutraukė dėl teisiamojo mirties. Vilniaus apygardos teismas iki šiol neišnagrinėjo dar 2000 m. birželio mėn. Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus perduotos nagrinėti baudžiamosios bylos, kurioje genocidu ir bendrininkavimu vykdant genocidą kaltinami 5 asmenys. Šiuo metu byla nagrinėjama iš esmės, tačiau nuosprendis joje dar nepriimtas. Šių metų balandžio 4 d. Generalinė prokuratūra perdavė Vilniaus apygardos teismui dar vieną baudžiamąją bylą, kurioje pareikšti kaltinimai karo nusikaltimu – 5 civilių gyventojų, tarp jų 3 mažamečių vaikų, trėmimu – vienam buvusiam sovietų okupacinio režimo pareigūnui.

Specialiųjų tyrimų skyriaus apibendrintais duomenimis, per 10 metų laikotarpį Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus ir teritorinių apygardų, apylinkių prokuratūrų prokurorai perdavė teismams nagrinėti iš viso 13 baudžiamųjų bylų, kuriose genocidu (BK 71 str.) ir karo nusikaltimais (BK 333 ir 334 str.) apkaltintas 21 asmuo.

Teritorinių apygardų, apylinkių prokuratūrų prokurorai vien 2001 m. atliko parengtinį tardymą 31 tokios kategorijos baudžiamojoje byloje: iš jų 3 baudžiamosios bylos perduotos teismui, 2 bylose priimti nutarimai nutraukti baudžiamąją bylą. Bylų nutraukimo pagrindas – BPK 5 str. 1 d. 2 p. Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, vykdydami prokurorinę kontrolę, šiuos procesinius sprendimus panaikino ir atnaujino parengtinį tyrimą, duodami atitinkamus rašytinius nurodymus.

Teritorinėse prokuratūrose priimama daug procesinių sprendimų sustabdyti parengtinį tardymą genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose. Bylų sustabdymo pagrindai – BPK 218 str. 1 d. 3 ir 4 punktai (nenustačius nusikaltimus įvykdžiusių asmenų ar negavus atsakymų arba gavus nepakankamus atsakymus į teisinės pagalbos prašymus iš kitų valstybių). Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, atlikdami prokurorinę kontrolę, vien 2001 m. patikrinę 20 teritorinių prokurorų žinioj buvusių ir jų sustabdytų šios kategorijos bylų, 16 tokių procesinių sprendimų panaikino ir tyrimą atnaujino, davę teritoriniams prokurorams atitinkamus rašytinius nurodymus dėl tolesnio šių bylų tyrimo; duoti net 27 rašytiniai nurodymai teritorinių prokuratūrų prokurorams atnaujintose ir jų tirtose šios kategorijos baudžiamosiose bylose.

Iš apylinkių ir apygardų prokuratūrose 2001 m. tirtų 22 atvejų pagal pareiškimus, pranešimus dėl genocido faktų ir karo nusikaltimų tik vienu atveju apylinkės prokuroro iniciatyva buvo iškelta baudžiamoji byla, 14 atvejų tokias bylas kelti atsisakyta, kiti tebetiriami. Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus prokurorai, patikrinę tokius procesinius sprendimus, 2 panaikino ir taip pat iškėlė baudžiamąsias bylas, be to, 13 tirtų atvejų davė rašytinius nurodymus, kuriuos įvykdyti teritorinių prokuratūrų prokurorai dažnai neprisiverčia dėl kvalifikacijos stokos ir aplaidumo ar tiesiog ignoruoja. Toks požiūris ryškėja ir tiriant šios kategorijos baudžiamąsias bylas.

Kalbant apie šių nusikaltimų tyrimą apylinkių ir kai kurių apygardų prokuratūrose, akivaizdu, kad prokurorai dažnai nesugeba iš anksto įvertinti tyrimo darbų apimties, sudėtingumo, prognozuoti siekiamo byloje rezultato, galiausiai nesugeba panaudoti BPK numatytų procesinių galimybių šiems nusikaltimams tirti; ką jau kalbėti apie daromus procesinius pažeidimus. Todėl metų metais yra tęsiamas tardymas, dingsta suinteresuotumas sėkmingai baigti parengtinį tardymą, dėl netinkamai parengtos pirminės medžiagos ar nekvalifikuotai atliktų tardymo veiksmų jie yra kartojami, ir dažnai jau objektyviai neįmanoma pasiekti norimo rezultato. Apklausų protokolai šiose bylose surašomi paviršutiniškai, juose fiksuojami ne reikšmingi faktai, o prisiminimai, patirti įspūdžiai, nesistengiama įtikinti duoti parodymus asmenis, kurie gali suteikti tyrimui vertingos informacijos, tačiau dėl įvairių subjektyvių priežasčių to nesiryžta padaryti ir pan., apklausiamajam dažnai nepateikiama kontrolinių ar patikslinančių klausimų. Tokie dalykai verčia manyti, kad kai kurie prokurorai tiesiog nėra pasirengę apklausai, dažnai ir patys nežino visų bylos ar joje aiškintinų faktinių aplinkybių.

Kita, jau minėta, tendencija yra ta, kad vengiant organizuoti tyrimą ir kontroliuoti pavedimų įvykdymą nepagrįstai ir dėl įvairiausių, neatitinkančių tikrovės priežasčių sustabdomas tardymas, o byloje gavus rašytinius Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus nurodymus neieškoma būdų, kaip juos greičiau ir kokybiškiau įvykdyti.

Teritorinių apylinkių prokuratūrų prokurorų tirtose baudžiamosiose bylose, prokurorinės kontrolės tvarka tikrinant jose priimtų procesinių sprendimų pagrįstumą ir teisėtumą, nustačius minėtus šiurkščius BPK pažeidimus, aplaidumą ir tyrimo vilkinimo faktus, Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiojo prokuroro ir jo pavaduotojo iniciatyva buvo kreiptasi į generalinį prokurorą dėl Kaišiadorių rajono apylinkės prokuratūros vyriausiojo prokuroro ir

prokuroro patraukimo drausminėn atsakomybėn, taip pat dviejose šios kategorijos baudžiamosiose bylose du prokurorai (Alytaus ir Varėnos rajonų apylinkės prokuratūrų) nušalinti nuo bylos tyrimo.

Kaip matome, šios kategorijos baudžiamųjų bylų tyrimo prokuratūroje ir nagrinėjimo teismuose rezultatai nėra patenkinami. Esama pagrindo teigti, kad juos lemia ne vien objektyvios procesinės tokių bylų nagrinėjimo bei tyrimo priežastys, tačiau ir šių nusikaltimų vertinimas. Toks šias bylas tiriančių prokurorų ar jas nagrinėjančių teisėjų požiūris teisinėje visuomenėje ir valstybėje yra keistinas. Šių bylų kvalifikuotas ištyrimas ir kaltųjų asmenų patraukimas baudžiamojon atsakomybėn, jų nusikalstamų veiksmų teisinis įvertinimas net ir po 50 metų neturėtų būti suprastas kaip nereikalingas knaisiojimasis praeityje, tokiu mąstymu apgaudinėjant ne tik pačius save, bet ir ignoruojant buvusių okupacijų valstybės istorijos laikotarpį bei jo sukeltus dar ir dabar visuomenėje juntamus padarinius. Atvirkščiai, praeities nusikaltimų žmoniškumui atskleidimas turėtų parodyti mūsų teisinio išprusimo ir kvalifikacijos lygį, formuoti palankų teisėsaugos ir visuomenės požiūrį į juos, galiausiai palengvintų taip sunkiai vykstantį ir tarptautinės bendruomenės atidžiai stebimą istorinio teisingumo atkūrimo procesą mūsų valstybėje.

Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriuje 2001 m. pabaigoje buvo atnaujintas ir šiuo metu atliekamas parengtinis tardymas itin didelės apimties, sudėtingoje įvykdyto nusikaltimo mastais baudžiamojoje byloje dėl Lietuvos gyventojų trėmimų sovietų okupacijos metais. Joje atliekamas analitinio pobūdžio tiriamasis darbas, duoti pavedimai archyvinės informacijos šaltinius saugančioms ir juose esančią informaciją analizuojančioms institucijoms, taip pat pavedimai dėl specialistų išvadų. Gavus ir detaliai išanalizavus pirminę įrodomąją medžiagą, planuojama byloje sudaryti tardymo grupę, į kurią būtų įtraukti ne tik Generalinės prokuratūros, bet ir visų apygardų, kai kurių apylinkių prokuratūrų prokurorai. Kadangi šioje byloje jau nustatyti ir procesiškai įvertinti aukščiausiųjų vietos valdžios institucijų pareigūnų (Antano Sniečkaus, Mečislovo Gedvilo, Aleksandro Guzevičiaus ir kitų) veiksmai organizuojant masinius trėmimus Lietuvoje (byla jų atžvilgiu dėl jų mirties nutraukta), pagrindinė šios bylos tyrimo kryptis yra nustatyti ne tik pavienius asmenis – eilinius vykdytojus, dalyvavusius tremiant konkrečias civilių gyventojų šeimas, bet ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn dar gyvus buvusių okupuotos mūsų valstybės aukščiausiųjų sovietų partinių ir represinių institucijų (LKP CK, MT, MGB–KGB, MVD) centrinių aparatų pareigūnus, rengusius trėmimo strategijos ir taktikos Lietuvoje planus, kontroliavusius jų vykdymą, taip pat sričių, apskričių, rajonų, valsčių, miestų represinių, partinių struktūrų vadovus ir aukštus pareigūnus, organizavusius, koordinavusius masinius trėmimus vietose. Iš teritorinių prokuratūrų vadovų bus reikalaujama kvalifikuotai ir laiku pateikti tardymo rezultatus, paskelbti nukentėjusiuosius ar jų teisėtus atstovus, kad būtų atlyginta jiems ir valstybei padaryta žala.

Apibendrinus šios kategorijos bylų tyrimo būklę, procesinių sprendimų priėmimo jose pagrindus, konstatuotinos ir tokios bylų tyrimo būklės priežastys: tyrimas šios kategorijos bylose užtrunka ilgą laiką, nes itin ilgai vykdoma archyvinių dokumentų paieška pagal prokurorų pavedimus ją atliekančiose archyvų saugojimo ir panašiose institucijose (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre, Lietuvos ypatingajame archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve, užsienio valstybių archyvuose ir archyvinę informaciją tyrimo tikslais naudojančiose kitų valstybių valstybinėse bei visuomeninėse institucijose); nepateisinamai ilgai atliekami nustatytinų bylose asmenų (įtariamųjų, liudytojų) operatyvinės paieškos veiksmai.

Pažymėtina, kad genocido ir karo nusikaltimų tyrimą apsunkina objektyvios priežastys,

darančios esminį poveikį šiam tyrimui. Jos trukdo efektyviai atlikti genocido ir karo nusikaltimų tyrimą, galiojančiuose baudžiamojo proceso ir baudžiamajame įstatymuose numatytais teisiniais pagrindais ir terminais įvertinti jose surinktus ir užfiksuotus faktus bei aplinkybes, taip pat trukdo įgyvendinti baudžiamosios atsakomybės neišvengiamumo principą dar gyvų genocido, karo nusikaltimų organizatorių, vykdytojų ar kitaip prie to prisidėjusių asmenų atžvilgiu.

Taigi pagrindinės ir esminės tyrimo problemos, trukdančios sėkmingai ir greitai baigti šios kategorijos bylas, yra tokios:

1) įrodomosios reikšmės archyvinių dokumentų (šios kategorijos bylose jie yra iš esmės svarbiausi ir reikšmingiausi įrodymai) ir kitų įrodymų paieškos operatyvumas bei faktinis suradimas. Ši problema susijusi su duomenų, užfiksuotų archyviniuose dokumentuose, dėl nusikaltimo fakto ar įtariamo asmens nusikalstamos veiklos paieška Lietuvos, taip pat užsienio valstybių (JAV, Vokietijos Federacinės Respublikos, Izraelio ir kt.) archyvuose ir jų nesuradimu. Lietuvoje vykdomą archyvinę dokumentinių įrodymų paiešką, labai neigiamai veikiančią visą tyrimo procesą, lemia prokuratūrai tiesiogiai padedančių ją atlikti institucijų (LGGRTC, LYA ir Lietuvos archyvų departamento) tarpusavio institucinių santykių problema, dėl kurios nusikaltimų tyrimo procesas patiria didelę žalą;

2) įrodymų vertinimas ir jų pakankamumas teisingam veikos kvalifikavimui ne tik parengtinio tyrimo, bet ir bylų teisminio nagrinėjimo metu;

3) gyvų liudytojų suradimas, jų parodymų objektyvumas ir pakankamumas įrodymų prasme; šią problemą lemia tiriamų įvykių ar įtariamų asmenų nusikalstamos veiklos faktų senumas (kartais net 60 metų senumo laikotarpis);

4) teisinės pagalbos prašymų užsienio valstybių teisėsaugos institucijoms, prašymų užsienio archyvams ir užsienio visuomeninėms organizacijoms operatyvus įvykdymas, teisingiau – neįvykdymas, taip pat įvykdytų teisinės pagalbos prašymų kokybė;

5) nusikaltimais padarytos moralinės ir turtinės žalos faktinis įvertinimas ir atlyginimas;

6) atskirų institucijų (LGGRTC, Valstybės saugumo departamento, LYA), susijusių su genocido ir karo nusikaltimų įrodomosios archyvinės informacijos paieška ar jų tyrimu, veiklos operatyvumas ir efektyvumas.

Šios pagrindinės, bendro pobūdžio problemos, iš esmės susijusios su kiekvienos šios kategorijos bylos tyrimu, neleidžia efektyviai atlikti genocido ir karo nusikaltimų tyrimo, objektyviai įvertinti jose surinktų ir užfiksuotų faktinių įvykio aplinkybių. Jų neišsprendus iš esmės, faktiškai neįmanoma ne tik patraukti baudžiamojon atsakomybėn, pareiškiant konkrečius kaltinimus, akivaizdžiai įtariamo genocidu ar karo nusikaltimo padarymu asmens, bet ir iš esmės ištirti bei teisiškai įvertinti konkrečias tokio įtariamo asmens įvykdyto nusikaltimo Lietuvos gyventojams faktines aplinkybes.

Justinas Žilinskas

Karo nusikaltimų ir genocido reglamentavimo Lietuvos Respublikos baudžiamuosiuose įstatymuose raida

BAUDIMO UŽ KARO NUSIKALTIMUS RAIDA LIETUVOS RESPUBLIKOS TEISĖJE

Prieš pradedant karo nusikaltimų raidos apžvalgą, pirmiausia būtina paanalizuoti karo nusikaltimo sąvoką. Lietuvos baudžiamosios teisės doktrinos atstovas Gintaras Švedas karo nusikaltimą apibrėžia taip: „Karo nusikaltimas – tai tyčinė, pavojinga veika, pažeidžianti visuotinai pripažintas kariavimo taisykles arba elgesį su civiliais, karo belaisviais, kitais asmenimis, kuriems suteikiama tarptautinė apsauga, padaryti karo, tarptautinio ginkluoto konflikto ar okupacijos metu“[1]. Šis apibrėžimas, nors ir šiek tiek tikslintinas (pvz., reikėtų papildyti, kad pažeidžiantis „leistiną elgesį su civiliais“), iš esmės atspindi karo nusikaltimo esmę, nes apibūdina jo objektą (visuotinai pripažintos kariavimo taisyklės, elgesys su civiliais gyventojais) ir laiką – karo, tarptautinio konflikto ar okupacijos metu (nors pagal Tarptautinio Baudžiamojo Teismo Romos statutą (toliau – Romos statutas) reikės įtraukti ir nusikaltimus, padarytus vidaus ginkluoto konflikto metu), t. y. apima svarbiausius elementus ir požymius, apibūdinančius šią nusikaltimų grupę.

Būtina pažymėti ir tai, kad karo nusikaltimai tam tikromis sąlygomis (padarymo sistemingumas, masiškumas) yra laikomi **tarptautiniais nusikaltimais**, be to, karo nusikaltimų dispozicijos nacionaliniuose įstatymuose jau seniai formuluojamos pagal tarptautinės teisės reikalavimus, kurie įtvirtinti specialiose tarptautinėse sutartyse: 1899–1907 m. Hagos konvencijose, reglamentuojančiose kariavimo priemones ir būdus, 1949 m. Ženevos konvencijose dėl karo aukų apsaugos ir jų 1977 m. papildomuose protokoluose, galiausiai – 1998 m. Romos statute[2]. Ypač svarbios yra Ženevos konvencijos, ratifikuotos daugiau nei 170 valstybių. Taigi labai svarbu laikytis šių tarptautinių dokumentų nuostatų, perkelti jas į nacionalinę teisę. Pavyzdžiui, 1953 m. VI tarptautiniame baudžiamosios teisės kongrese buvo priimtas netgi įstatymo dėl baudimo už sunkius Ženevos konvencijų pažeidimus modelis, kuriuo rekomenduojama remtis valstybėms, nacionalinėje teisėje kriminalizuojančioms Ženevos konvencijų draudžiamas veikas.

Lietuvos valstybė prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo Hagos konvencijų dalyvė, o SSRS – Ženevos konvencijų dalyvė. Kadangi sovietinės respublikos savo įstatymus rengdavo pagal iš Maskvos pateiktus „Pagrindus“, nekeista, kad LSSR Baudžiamajame kodekse (toliau – BK), priimtame 1961 m., buvo numatyti ir kai kurie karo nusikaltimai (pvz., 281 str. – smurtas prieš civilius gyventojus karo veiksmų rajone; 282 str. – blogas elgimasis su karo belaisviais; 283 str. – neteisėtas Raudonojo Kryžiaus ir Raudonojo Pusmėnulio ženklų dėvėjimas ir piktnaudžiavimas jais).

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, nors jai neperėjo ir negalėjo pereiti jokie tarptautiniai

SSRS įsipareigojimai pagal Ženevos ar kitas konvencijas, senieji įstatymai, neprieštaraujantys Laikinajam Pagrindiniam įstatymui, vėliau – Konstitucijai, buvo palikti galioti. Liko galioti ir LTSR BK, tapęs LR BK, o kartu su BK liko ir karinių nusikaltimų apibrėžimas.

Beje, veikos, kurias numatė minėti tuometinio BK straipsniai, apėmė anaiptol ne visas draudžiamas veikas net pagal Ženevos konvencijas; įdomiausia, kad, pvz., 282 str. „Blogas elgimasis su karo belaisviais" atsakomybė tebuvo numatyta už smurto veiksmus, nenurodant net karo belaisvių nužudymo, juo labiau – biologinių eksperimentų ar netinkamų teismo procesų. Akivaizdu, kad LR BK čia turėjo būti papildytas, tačiau atsitiko dar įdomesnis dalykas.

1993 m. liepos 7 d. Lietuvos Vyriausybės potvarkiu Lietuva prisijungė prie 1949 m. Ženevos konvencijų dėl karo aukų apsaugos (bet nežinia kodėl neprisijungė prie papildomųjų protokolų); kita vertus, prisijungimas nebuvo tinkamiausia forma prisiimti įsipareigojimus pagal šias sutartis, todėl 2000 m. gegužės 2 d. Seimas ratifikavo ne tik šias sutartis, bet ir jų papildomuosius protokolus.

Tačiau 1994 m. liepos 19 d. įstatymu buvo pakeistas LR BK 11 skirsnis „Kariniai nusikaltimai" į skirsnį „Nusikaltimai krašto apsaugos tarnybai" ir panaikinti minėti straipsniai (280–283), bent iš dalies įgyvendinantys Ženevos konvencijų reikalavimus. Kaip teigė prof. Vilenas Vadapalas, Lietuva tuo metu pateko į beprecedentę padėtį, nes jos įstatymuose iš viso neliko atsakomybės už karo nusikaltimus.

Be abejo, Lietuvoje tuo metu nevyko jokių karų, o karo nusikaltėliai nelabai buvo linkę Lietuvą pasirinkti gyvenamąja vieta, tačiau prestižo valstybei Raudonojo Kryžiaus ataskaitose tai tikrai nepridėjo. Kita vertus, tuomet buvo tinkamas laikas parengti tvarkingą karo nusikaltimų reglamentavimą, ir tai buvo padaryta.

Taigi 1998 m. birželio 9 d. įstatymu LR BK buvo papildytas XVIII skirsniu „Karo nusikaltimai". Šis skirsnis numatė 12 karo nusikaltimų, kurie apėmė iš esmės visas Ženevos konvencijų ir jų papildomųjų protokolų bei daugumos kitų tarptautinės humanitarinės teisės šaltinių draudžiamas veikas.

Naujajame LR BK, priimtame 2000 m. rugsėjo 26 d. (bet dar neįsigaliojusiame), iš esmės išliko tos pačios nusikaltimų sudėtys, atsiradusios 1998 m., tačiau jos buvo performuluotos pagal naujojo BK modelį (kalbos atžvilgiu), taip pat padaryti tam tikri reikalingi papildymai, patikslinimai.

Taigi šiuo metu karo nusikaltimai yra įtraukti į I specialiosios dalies skyrių (pagal eiliškumą – LR BK XV skyrius) (taip pabrėžiama jų svarba ir ypatingas pavojingumas), kuris vadinasi „Nusikaltimai žmoniškumui ir karo nusikaltimai".

Visi LR BK reglamentuoti karo nusikaltimai gali būti sugrupuoti į keletą kategorijų.

1. Nusikaltimai tarptautinės humanitarinės teisės saugomiems asmenims:
   - 102 str. Okupuotos valstybės civilių trėmimas;
   - 103 str. Tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žalojimas, kankinimas ar kitoks nežmoniškas elgesys su jais;
   - 104 str. Tarptautinės humanitarinės teisės normų dėl civilių ir jų turto apsaugos karo metu pažeidimas;
   - 105 str. Civilių ar karo belaisvių prievartinis panaudojimas priešo ginkluotosiose pajėgose;
   - 107 str. Vilkinimas repatrijuoti karo belaisvius;
   - 108 str. Vilkinimas paleisti internuotus civilius ar trukdymas repatrijuoti kitiems civiliams.
2. Normų, reglamentuojančių kariavimo būdus ir priemones, pažeidimai:
   - 111 str. Draudžiama karo ataka;
   - 112 str. Uždraustų karo priemonių naudojimas.
3. Kitų tarptautinės humanitarinės teisės normų pažeidimai:

- 106 str. Saugomų objektų naikinimas ar nacionalinių vertybių grobstymas;
- 109 str. Neteisėtas Raudonojo Kryžiaus, Raudonojo Pusmėnulio ir Jungtinių Tautų Organizacijos emblemos (ženklo) panaudojimas;
- 113 str. Marodieriavimas.

1998 m. gruodžio 10 d. Lietuva pasirašė jau minėtą labai svarbų tarptautinės baudžiamosios teisės dokumentą – Romos statutą, kuriame yra nemažai naujovių ir karo nusikaltimų srityje. Kadangi Lietuva šį dokumentą ketina ratifikuoti, vadinasi, pagal jo reikalavimus reikės papildyti ir BK. Pirmiausia teks kriminalizuoti karo nusikaltimus, kurie padaromi vidaus ginkluoto konflikto metu (nes pagal dabartinį BK visi karo nusikaltimai turi būti padaryti karo, tarptautinio ginkluoto konflikto, okupacijos ar aneksijos sąlygomis, beje, aneksija – tai irgi Lietuvos novela), pagal Romos statuto 8 str. 2 dalies punktus c ir e, kurie apima minimalius humanitarinius standartus vidaus ginkluotų konfliktų metu (bendras trijų Ženevos konvencijų straipsnis ir kai kurios II papildomojo protokolo normos, pripažintos paprotinės tarptautinės teisės dalimi, pvz., miestų ir gyvenviečių plėšimas, humanitarinių organizacijų personalo puolimas ir t. t.). Be to, į LR BK reikės įtraukti ir nuostatas dėl jaunesnių nei 15 metų asmenų verbavimo į valstybės ginkluotąsias pajėgas ar aktyvaus įtraukimo į ginkluotus veiksmus, seksualinės prievartos veikas (priverstinė prostitucija, priverstinis nėštumas, priverstinė sterilizacija). Žodžiu, dar daug ką reikia nuveikti.

GENOCIDO BAUDŽIAMŲJŲ ĮSTATYMŲ RAIDA LIETUVOS RESPUBLIKOS TEISĖJE

Vos prasidėjus Atgimimui, jau 1988 m. Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Baudžiamosios teisės katedros iniciatyva buvo siūloma įtvirtinti baudimą už genocido nusikaltimą[3] ir tai netrukus padaryta, tačiau keista, kad Lietuvos įstatymų leidėjai iki pat naujojo LR BK priėmimo 2000 m. rugsėjo 26 d. nemanė, jog reikia bausti ne tik už genocidą, bet ir už nusikaltimus žmoniškumui.

Taigi 1992 m. balandžio 9 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas priėmė įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ (toliau – įstatymas dėl genocido), kuris įsigaliojo tų metų balandžio 15 d. Įstatymo preambulėje konstatuojama, kad Lietuvos Respublika prisijungia prie 1948 m. Jungtinių Tautų (toliau – JT) konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“ (deja, ši konvencija iki šiol neratifikuota!), prie 1968 m. JT konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai ir žmoniškumui“, taip pat pripažįsta Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatus, vykdo Genocido konvencijos V straipsnį, įpareigojantį konvencijos šalis išleisti atitinkamus nacionalinius baudžiamuosius įstatymus. Įstatymo pirmajame straipsnyje išdėstyta už genocido nusikaltimą baudžiančios normos dispozicija. Kad vėliau galėtume pamatyti dispozicijos raidą, pacituosime šį straipsnį, pagal kurį genocidas apibūdinamas taip: „Veiksmai, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių kokiai nors nacionalinei, etninei, rasinei ar religinei grupei, pasireiškusieji šių grupių narių žudymu, žiauriu kankinimu, sunkiu kūno sužalojimu, protinio vystymosi sutrikdymu; tyčiniu sudarymu tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis siekiama sunaikinti visą ar dalį tokios žmonių grupės; prievartiniu vaikų perdavimu iš šių grupių į kitas ar panaudojimu priemonių, kuriomis siekiama prievarta apriboti gimstamumą (genocidas)“[4].

Ši formuluotė iš esmės atitiko Genocido konvenciją, išskyrus tai, kad Lietuvos įstatymų leidėjai kažkodėl akcentavo **fizinį** sunaikinimą. Sankcija – laisvės atėmimas nuo penke-

rių iki penkiolikos metų ir turto konfiskavimas arba mirties bausmė ir turto konfiskavimas[5].

Tačiau šio įstatymo nuostatos, skirtos genocido nusikaltimo turiniui, vien dispozicija ir sankcija neapsiribojo. Antrajame straipsnyje nurodyta, kad „Lietuvos žmonių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų deportavimas, padaryti nacistinės Vokietijos ar SSRS okupacijos metais, atitinka tarptautinės teisės normose numatyto genocido nusikaltimo požymius“. Nurodymas šiame įstatyme žiaurių kankinimų, deportacijų, kaip genocido formų, reiškia, kad įstatyme pateikiama platesnė genocido samprata nei Genocido konvencijoje[6]. Griežtai vertinant pagal tarptautinės baudžiamosios teisės reikalavimus, toks sampratos plėtimas buvo šiek tiek ydingas. Tačiau Lietuvos atveju jis gali būti pagrindžiamas, atkreipiant dėmesį į tai, kad deportacijos Lietuvoje dažnai buvo vykdomos turint tikslą naikinti, o ne perkelti gyventojus (ypač ankstyvieji, pvz., 1941 m. birželio 14 d., trėmimai). Sudėtingiau paaiškinti sprendimą, kodėl į genocido sudėtį įtrauktas kankinimas, kuris pats savaime Genocido konvencijos nėra priskiriamas prie nežmoniškų veikų, sudarančių genocidą; kita vertus, jeigu ir kankinimai vykdomi turint tikslą sunaikinti tam tikrą grupę ir atliekami kaip kurio nors genocido veiksmo dalis (pvz., sterilizacija, žalojimas), jie taip pat galėtų būti laikomi genocidu.

Kiti straipsniai nustato, kad šis įstatymas turi grįžtamąją galią (tai leistina, atsižvelgiant į ypatingą tokių nusikaltimų pavojingumą), taip pat teigia, kad asmenims, padariusiems įstatyme numatytus veiksmus iki jo įsigaliojimo, netaikoma traukimo baudžiamojon atsakomybėn senatis, be to, numato šiokį tokį atsakomybės sušvelninimą asmenims, padariusiems genocido nusikaltimą iki įstatymo įsigaliojimo, ir kt.

Galima teigti, kad įstatymas apima visus svarbiausius Genocido konvencijos teiginius bei principus.

1998 m. balandžio 21 d. įstatyme „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso papildymo“, kurio pagrindu genocido nusikaltimo sudėtis buvo įtraukta į LR BK (iki tol įstatymas dėl genocido veikė kaip atskiras baudžiamasis įstatymas; tai – unikalus atvejis Lietuvos baudžiamosios teisės istorijoje), genocido nusikaltimo sudėtyje padarytas esminis papildymas – išplėstas grupių sąrašas, įtraukiant socialines ir politines grupes, pridėta antroji straipsnio dalis, numatanti atsakomybės griežtinimą už genocido organizavimą ir vadovavimą jam, taip pat jeigu genocido veiksmai pasireiškė žudymu.

Naujojo kodekso 99 str. pateikta genocido nusikaltimo dispozicija šiek tiek skiriasi nuo ankstesnių dispozicijų. Pagal šį straipsnį, genocidą įvykdo „tas, kas siekdamas fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei, organizavo, vadovavo ar dalyvavo juos žudant, kankinant, žalojant, trikdant jų protinį vystymąsi, deportuojant, kitaip sudarant tokias gyvenimo sąlygas, kad jos lėmė visų jų ar dalies žūtį, ribojo toms grupėms priklausančių žmonių gimstamumą ar prievarta perdavė jų vaikus kitoms grupėms“[7].

Kaip matome, didesnis skirtumas nuo ankstesnių dispozicijų yra tas, kad dabar į dispoziciją įtraukti žodžiai „organizavo, vadovavo ar dalyvavo“. Tokia formuluotė LR BK yra gana neįprasta. Antai to paties kodekso 129 str. „Nužudymas“ nerašoma, kad nužudė tas, kuris organizavo, vadovavo ar dalyvavo žudant, nes tai – bendrininkavimo klausimai, aptarti LR BK bendrojoje dalyje. Ankstesniame genocido nusikaltimo dispozicijos variante vadovavimas ir organizavimas buvo iškelti į antrą dalį kaip kvalifikuojančios aplinkybės, o dabar atsitiko taip, kad bendrininkavimo aspektai atsidūrė specialiosios dalies dispozicijoje. Kodėl taip galėjo atsitikti? Matyt, tokia formuluotė pirmiausia sietina su Genocido konvencija, nes jos 3 str. numato, kad baudžiama ne tik už genocidą, bet ir už:

(b) sąmokslą įvykdyti genocidą;

(c) tiesioginį ir viešą kurstymą vykdyti genocidą;

(d) bandymą įvykdyti genocidą;
(e) bendrininkavimą vykdant genocidą[8].

Paskutiniame punkte nurodytas bendrininkavimas, matyt, ir buvo pagrindas nurodyti dispozicijoje „organizavimą, vadovavimą ar dalyvavimą“, nors tokia nuoroda nebuvo būtina, kaip ir nuoroda į bandymą įvykdyti genocidą, nes tai – nusikaltimo stadijų klausimas, kuris irgi aptariamas LR BK bendrojoje dalyje.

Tačiau, nuosekliai laikantis Genocido konvencijos reikalavimų, reikėtų į dispoziciją įtraukti ne tik vadovavimą, organizavimą, bet ir viešą kurstymą vykdyti genocidą, nes kurstymas – vienas iš galimų bendrininkų vaidmenų. Beje, Romos statuto 25 str. viešas ir tiesioginis genocido kurstymas yra pripažįstamas atskiru nusikaltimu.

Dar viena priežastis, dėl ko organizavimas, vadovavimas ar dalyvavimas yra įtrauktas į dispoziciją, gali būti bendrininkų tyčios problema. Pagal naujojo LR BK 26 str., bendrininkai atsako tik už tas vykdytojo padarytas nusikalstamas veikas, kurias apėmė jų tyčia. Genocido atveju nustatyti tikslų, ypač organizatoriaus, tyčios turinį yra sudėtinga. Tyčia dažniausiai būna neapibrėžtoji, be to, vykdytojais būna ištisos organizacijos, tad galbūt įtraukiant į dispoziciją genocido organizavimą, vadovavimą ar dalyvavimą norėta padaryti taip, kad šiuos veiksmus būtų galima kvalifikuoti kaip baigtinį nusikaltimą – užtenka tyčios nukreiptumo vien organizuoti genocidą, jam vadovauti ar dalyvauti jame. Tačiau padarius šią prielaidą darosi nebeaiškus kitas 99 str. autorių sprendimas dispoziciją konstruoti taip, kad kai kurių genocido nežmoniškų veikų atveju nusikaltimo sudėtis bus formalioji, o kai kurių – materialioji. Tokią išvadą leidžia daryti vienu atveju vartojama padalyvinė forma (žudant, deportuojant, trikdant), o kitu – būtasis laikas (ribojo gimstamumą, perdavė vaikus), kuris rodo, kad yra reikalingi padariniai. Priežasčių, kodėl padarytas toks skirtumas, nerandame. Manytume, kad genocido nusikaltimo, kaip ir daugelio sunkių nusikaltimų, sudėtis turėtų būti formalioji.

Šioje dispozicijoje, kaip ir anksčiau, viena iš genocido nežmoniškų veikų nurodomi kankinimai, o deportacijos prilyginamos sudarymui sąlygų, kurios lemia grupės žūtį.

Tačiau nagrinėjamoji dispozicija, manytume, turi dar keletą rimčiau diskutuotinų aspektų.

Pirmas iš jų – tai nurodymas, kad turi būti siekimas **fiziškai** sunaikinti žmones. Šis požymis nurodytas visose trijose lietuviškose formuluotėse. Žodžius „fiziškai sunaikinti“ galima suprasti kaip kūnišką sunaikinimą, nes būdvardis „fizinis“ yra suprantamas kaip „susijęs su kūnu“[9], kitaip tariant – kūniškas. Tačiau nė viename tarptautiniame šaltinyje, apibrėžiančiame genocidą, mes nerasime, kad būtų reikalaujama fizinio sunaikinimo. Priešingai, genocido komentatoriai išskiria keletą galimų genocido formų: fizinį, biologinį, kultūrinį – atitinkamai pagal tai, kokiomis priemonėmis yra sunaikinama grupė. Lietuviškų genocido dispozicijų, taip pat naujojo LR BK autoriai kažkodėl akcentuoja fizinį, kūnišką sunaikinimą, nors gimstamumo ribojimo, vaikų perdavimo kitoms grupėms fiziniu sunaikinimu pavadinti, manytume, negalima. Genocido atveju yra svarbus grupės sunaikinimas, ir nesvarbu, ar žmonės, sudarę tą grupę, yra sunaikinami fiziškai, ar kitokiomis priemonėmis pasiekiama, kad grupė nustotų egzistuoti kaip tam tikras vienetas. Manytume, šio požymio „fizinis“ akcentavimas gali sukelti nereikalingos painiavos, kai bus nagrinėjami atvejai, susiję su kitomis genocido formomis.

Antras diskutuotinas sprendimas – tai genocido grupių sąrašo išplėtimas. Kaip matome, Lietuva, lyginant su Genocido konvencija, išplėtė sąrašą grupių, kurių atžvilgiu gali būti vykdomas genocidas, – įtraukė politinę ir socialinę grupes. Tokio išplėtimo priežastis labai praktiška – pradėjus kaltinamųjų genocidu persekiojimą, paaiškėjo, kad ne taip lengva įrodyti, jog buvo naikinama nacionalinė ar etninė grupė.

Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis

prokuroras Rimvydas Valentukevičius teigė, „kad toks atskirų genocido sąvokos požymių išplėtimas yra visiškai pateisinamas ir reikalingas, nes tarptautinėje teisėje numatyta genocido sąvoka apsiriboja tik keturiais [...] grupės požymiais ir Lietuvos gyventojų masinio naikinimo atveju sunkiai taikytina. [...] Ši pataisa leis išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavimo atvejus, tai yra kai ši veika buvo taikoma asmenims, NKVD–NKGB–MGB baudžiamosiose bylose įvardintiems kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „buožės“ ar „socialiai pavojingi elementai““[10].

Jono Prapiesčio manymu, „Konvencinės genocido sudėties papildymas politinės ir socialinės grupės požymiais yra pagrįstas, atspindintis realybę. Pastaruoju metu nemažai būta genocido aktų ne tik nacionaliniu, etniniu, rasiniu ar religiniu pagrindu, bet ir dėl politinių priežasčių. Neapykantos, smurto, susidorojimo objektais gali būti ir atskiros socialinės grupės“[11].

Beje, Lietuva ne pirmoji išplėtė genocido sampratą. 1992 m. naujasis Prancūzijos baudžiamasis kodeksas, apibrėždamas genocidą, šalia tautinės, etninės, rasinės ir religinės grupės nurodė ir „tam tikrą grupę, vadovaujantis bet kuriuo savavališku kriterijumi[12]“. Latvijos baudžiamojo kodekso 68[1] str., reglamentuojančiame genocidą[13], numatoma socialinė grupė; Lenkijos Respublikos baudžiamajame kodekse apibūdinant genocido sudėtį taip pat nurodomas „grupės su tam tikra apibrėžta pasaulėžiūra“ požymis (118 str. 1 paragr.)[14], o tai dar didesni išplėtimai, nei padaryti Lietuvoje. Mūsų žiniomis, panašiai genocido sąvoką yra išplėtusios apie 15 valstybių (daugelis iš jų patyrė genocidą).

Tačiau išplėsdami genocido sąvoką pirmiausia susiduriame su problema: ar valstybė turi teisę, perimdama tarptautinės teisės aktų nuostatas, jų taikymą vidaus teisėje iš esmės išplėsti? Formaliai toks išplėtimas pirmiausia turi nepažeisti paties tarptautinio teisės akto nuostatų: mūsų atveju įsipareigojimai Genocido konvencijos atžvilgiu nepažeisti – nors konvencija ir neratifikuota, bet prie jos prisijungta, jos įgyvendinimui priimtas įstatymas, galima teigti, jog konvencija tapo Lietuvos Respublikos teisės sistemos dalimi. Tai, ką liepta konvencijoje įtvirtinti kaip genocidą – įtvirtinta. Tačiau konvencijoje nėra jokių nuostatų dėl galimo valstybių plečiamojo traktavimo.

Kai kurios tarptautinės baudžiamosios teisės sutartys numato, kad, atsižvelgiant į teisės sistemos ypatybes, valstybės gali tam tikras veikas traktuoti plečiamai. Pavyzdžiui, 1988 m. Jungtinių Tautų konvencija dėl kovos su neteisėta narkotinių priemonių ir psichotropinių medžiagų apyvarta numato: „Kiekviena Šalis imasi būtinų priemonių, kad pagal nacionalinius įstatymus šie veiksmai, jeigu jie yra tyčiniai, būtų pripažinti baudžiamaisiais nusikaltimais: [...]

c) atsižvelgiant į savos Konstitucijos nuostatus ir pagrindinius savo teisinės sistemos principus;

[...]

i) nuosavybės, jeigu jos įsigijimo metu buvo žinoma, kad ši nuosavybė buvo gauta padarius nusikaltimą arba nusikaltimus, numatytus šio punkto a papunktyje, arba dalyvaujant tokiame nusikaltime arba nusikaltimuose, įsigijimas, valdymas arba naudojimas [...]“[15].

Tačiau tai yra atvejis, kai pati tarptautinė sutartis numato alternatyvą, o Genocido konvencija tokios alternatyvos nenumato, bet nenumato ir draudimo.

Kita vertus, vidaus teisėje valstybė gali veikti savo nuožiūra tol, kol jos veiksmai nepažeidžia valstybės tarptautinių įsipareigojimų, pvz., tokių kaip žmogaus teisių apsauga, tad įvairios valstybės dažnai skirtingai nustato vienodai pavadintų nusikaltimų apimtis ir požymius. Vargu ar būtų galima teigti, kad genocido sampratos išplėtimas pažeidžia tarptautinę ar nacionalinę teisę; formaliai žiūrint, tai nėra iš esmės ydinga, tačiau problemų dėl to kilti gali.

Kaip minėjome, sprendimas Genocido konvencija ginti tik keturis žmonių grupių tipus

yra priimtas daugiau nei prieš pusę amžiaus, jis įtvirtintas tarptautinių teismų praktikoje ir tarptautinės teisės doktrinoje, genocido samprata yra įsigalėjusi tarptautinėje konvencinėje ir paprotinėje teisėje, tad, mūsų vertinimu, LR BK pateikta genocido sąvoka vis dėlto yra išimtis, nors ir naudinga vidaus teisėje. Ar ji gali būti problemine išimtimi? Viskas priklauso nuo to, kaip kitos valstybės, kurioms priimtinesnė klasikinė genocido traktuotė, pažiūrės į šį klausimą tarptautinio bendradarbiavimo srityje. O tokio pobūdžio problemų yra iškilę: pvz., Lietuvos Respublikos prokuratūra yra gavusi Rusijos Federacijos generalinio prokuroro pavaduotojo, vyriausiojo karinio prokuroro pasirašytą oficialų atsakymą, kuriuo atsisakoma pateikti dokumentus iš tam tikrų NKVD–MGB bylų, motyvuojant tuo, kad Lietuvos įstatymai plačiau traktuoja ir įvardija genocido sąvoką, negu ji nustatyta Jungtinių Tautų konvencijoje[16].

Tačiau jeigu politinių ir socialinių grupių naikinimo nelaikytume genocidu, ar politinės grupės naikinimas tokiu atveju lieka nenusikalstama veika? Ar politinių grupių apsauga nėra užtikrinta kitais žmogaus teisių apsaugos ir tarptautinės baudžiamosios teisės dokumentais? Atsakymai yra keli: pirma, ne visi linkę sutikti, kad Genocido konvencija politines grupes palieka visai be apsaugos, – viskas priklauso nuo to, kaip bus traktuojamas joje pateiktas apibrėžimas. JAV teisės profesorius Lawrence Leblancas mano, jog dažnai reiškiama nuomonė, kad konvencija neapima politiškai motyvuoto genocido, atspindi keistą ir tikriausiai klaidingą šios konvencijos 2 str. interpretavimą. Jeigu kokia nors grupė yra naikinama politiniais motyvais, tai vis tiek bus genocidas[17]. Antra, tokius veiksmus apima nusikaltimų žmoniškumui sąvoka, pagal kurią civilių asmenų naikinimas politiniais motyvais karo ar taikos metu yra nusikaltimas, už kurį numatyta nė kiek ne menkesnė atsakomybė nei už genocidą. Įsigaliojus naujajam LR BK šios nuostatos bus įtvirtintos ir Lietuvos teisėje.

Remdamiesi tais pačiais argumentais galime nagrinėti ir socialinės grupės atvejį (kaip minėjome, tarptautiniuose dokumentuose socialinė grupė iš viso nebuvo minėta kaip savarankiška sąvoka). Pavyzdys – stambieji ūkininkai („buožės“). Viskas rodytų, kad jų atžvilgiu vykdytas genocidas, bet tokia grupė neminima Genocido konvencijoje pateiktoje sąvokoje. Tačiau šios grupės nariai yra lietuvių tautos, nacionalinės grupės, atstovai; jie sudaro konkrečią nacionalinės grupės dalį. Dabar žvilgtelėkime į genocido dispoziciją: „sunaikinti visus ar dalį žmonių“. Motyvai, kaip minėjome, yra nesvarbūs. Ar neteisinga būtų išvada, jog tai yra lietuvių nacionalinės grupės genocidas, pasireiškęs siekimu sunaikinti lietuvių nacionalinės grupės dalį – stambiuosius ūkininkus, motyvuojant tuo, kad jie yra socialiai pavojinga kategorija. Be to, stambieji ūkininkai sudarė ir gana svarbią nacionalinės grupės dalį, užtikrindami jos egzistavimą (prisiminkime 2 skyriuje minėtus teiginius, kaip reikėtų suprasti sąvoką „grupės dalis“).

Istoriniai faktai taip pat leidžia teigti, kad sovietinis genocidas buvo nukreiptas ne prieš kokią nors formalią „liaudies priešų“ (t. y. politinių oponentų) grupę, o prieš nacionalinę lietuvių grupę, atrenkant būtent pagal nacionalumo – etniškumo kriterijus. Istorikas Arvydas Anušauskas rašo, kad „ėmus griežtinti tremtinių laikymo režimą, 1949 m. rugsėjo mėn. buvo dar labiau sukonkretinta prieš lietuvius ir kitas „nepatikimas“ tautas (čečėnus, latvius, estus ir kt.) nukreipta politika. Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministras S. Kruglovas ir generalinis prokuroras Safonovas nustatė tremtinių vaikų (nuo 16 metų) įrašymo bendron tremtinių įskaiton (t. y. amžinai tremčiai) tvarką. Mišriose tremtinių ir netremtinių šeimose gimę ir sulaukę 16 metų amžiaus vaikai gavo teisę pasirinkti tėvo arba motinos tautybę. Vaikai, pasirinkdavę tėvo tremtinio ar motinos tremtinės tautybę, buvo įrašomi į tremtinių įskaitą, o vaikai, pasirinkę netremtinių tautybę, – neįrašomi. Taip buvo skatina-

mas nutautėjimas. Jaunoji karta, atsisakiusi savo tautybės, kalbos, kultūros, galėjo išvengti tėvų likimo. Tuo tarpu lyg ir tokio pat likimo žmonių – rusų tremtinių [...] vaikai į tremtinių įskaitą visiškai nebuvo įrašomi“[18]. Norėtume atkreipti dėmesį ir į tai, kad tokie veiksmai anaiptol fiziškai nenaikino žmonių, tačiau naikino grupę kaip vienetą ir tai buvo lietuvių nacionalinės grupės naikinimas. Be to, jeigu iš tiesų būtų naikinama tik „politiškai nepatikima“ tautos dalis, tai kaip pagrįsti tą faktą, kad du trečdalius tremiamųjų sudarė moterys ir vaikai?

Manytume, kad genocido nusikaltimo dispoziciją, pateiktą naujojo LR BK 99 str., vis dėlto reikėtų tikslinti. Pirma, dėl anksčiau išsakytų priežasčių vertėtų atsisakyti žodžio „fiziškai“; antra, žodžius „ribojo“ ir „perdavė“ pakeisti į „ribojant“ ir „perduodant“, kad visų genocido nežmoniškų veikų atžvilgiu genocido nusikaltimo sudėtis būtų formali. Tad 99 str. siūloma dispozicija būtų tokia: „Tas, kas siekdamas sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei, organizavo, vadovavo ar dalyvavo juos žudant, kankinant, žalojant, trikdant jų protinį vystymąsi, deportuojant, kitaip sudarant tokias gyvenimo sąlygas, kad jos lėmė visų jų ar dalies žūtį, ribojant gimstamumą tose grupėse ar prievarta perduodant jų vaikus kitoms grupėms, baudžiamas [...]“.

Nuorodos

[1] G. Švedas, „Rūšinė karo nusikaltimo sudėtis“, *Teisė* (Vilniaus universiteto Teisės fakulteto mokslo darbai), 2000, Nr. 35, p. 91.

[2] *Rome Statute of the International Criminal Court*. UN. Doc. A/CONF.183/9/1998.

[3] Žr.: *Baudžiamoji teisė. Specialioji dalis*, Vilnius, 2000, t. 1, p. 47 arba J. Prapiestis, „Ar Respublikos baudžiamoji teisė bus tarptautinio lygio?“, *Socialistinė teisė* (Lietuvos TSR teisingumo ministerijos biuletenis), 1989, Nr. 2.

[4] Įstatymas dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą, *Valstybės žinios*, 1992, gegužės 10, Nr. 13, 342.

[5] Ibid.

[6] *Baudžiamoji teisė. Specialioji dalis*, p. 48.

[7] „Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas“, *Valstybės žinios*, 2000, spalio 25, Nr. 89, 2741.

[8] „Konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“, *Žmogaus teisės: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1991, t. 1, p. 115.

[9] *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1993, p. 157.

[10] R. Valentukevičius, „Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo problemos“, *LEX*, Vilnius, 1998, Nr. 3, p. 35.

[11] *Baudžiamoji teisė. Specialioji dalis*, p. 49.

[12] St. Courtois, N. Werth ir kiti, *Juodoji komunizmo knyga*, Vilnius, 2000, p. 18.

[13] Žr.: *Уголовный кодекс Латвии*, Рига, 1993.

[14] *Baudžiamoji teisė. Specialioji dalis*, p. 49.

[15] „1988 metų Jungtinių Tautų Organizacijos Konvencija dėl kovos su neteisėta narkotinių priemonių ir psichotropinių medžiagų apyvarta“, *Valstybės žinios*, 1998, balandžio 22, Nr. 38, 1004.

[16] Žr.: R. Valentukevičius, op. cit., p. 41.

[17] L. Leblanc, „The United States and the Genocide Convention“, *Georgian Journal of International Law*, Vol. 4, 1991, p. 80.

[18] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 385.

Arvydas Anušauskas

Karo nusikaltimų ir genocido padarinių istoriniai tyrimai Lietuvoje 1992–2002 m.

Istoriniai ir teisiniai tyrimai per pastarąjį dešimtmetį, praėjusį nuo įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ priėmimo 1992 m. balandžio 9 d., buvo labai dinamiški. Galima sakyti, kad nuo išeivijos lietuvių istorijos darbų skaitymo perėjome prie plataus masto mokslinių tyrimų. Tai buvo nauja patirtis, kurią čia mėginsime apibendrinti.

Per dešimt metų buvo keli tyrimų etapai, kurių kiekvienas turėjo savo institucinę ir politinę specifiką. Negalima nepaminėti pradžių pradžios. Pirmoji su istorijos tyrimais susijusi komisija atsirado kuriantis Sąjūdžiui. 1988 m. liepos 13 d. 27 mokslininkus, kultūros ir visuomenės atstovus suvienijo Lietuvos Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti. Ji turėjo patenkinti visuomenės poreikį prabilti apie visų spalvų Lietuvos istorijos dėmes. Pirmiausia pradėta kalbėti apie istorijos „baltąsias dėmes“ – kas buvo nutylėta, iškreipta, paniekinta, išmesta už komunistinio istorijos supratimo ribų. Istoriniai simboliai ir trėmimai tapo pirmaisiais šios komisijos darbo ir tyrimo objektais. Daugiausia pažengta trėmimų tyrimo kryptimi, nes ir tuo metu (ir dabar) pergyvenusių trėmimus bei sovietinius kalėjimus buvo apie 70 tūkst. Lietuvos piliečių. Visi to meto tyrimai prasidėjo senų ir naujų šaltinių „atradimu“. Tautinio atgimimo laikotarpiais istorija taip pat vaidino didžiulį visuomenę jungiantį vaidmenį. Buvo „atrastas“ Romualdas Misiūnas, Kęstutis Girnius, „Lietuvių archyvas“, Bostono enciklopedija ir pan. Tai natūralu. Atsiradusį poreikį ir tuščią istorinės literatūros „nišą“ užpildė seniau uždrausti ir išeivių išleisti leidiniai. Lietuvos istorikai tuo metu dar buvo nepajėgūs atlikti tokios misijos. Vis dėlto būtent Lietuvos istorikai turėjo atlikti savo misiją – padaryti šaltiniais pagrįstas savarankiškas išvadas apie komunistinio režimo nusikaltimus ir nacių okupacijos metais įvykdytą genocidą bei karo nusikaltimus. Per dešimt metų buvo atlikti fundamentalūs tyrimai, bet jie dar toli gražu nebaigti. Nevisiškai aiškiai apibrėžtas pačių lietuvių vaidmuo, o tai istorinių procesų suvokimą daro ribotą.

Tyrimams paspartinti 1993 m. buvo sukurta nauja institucija – Valstybinis genocido tyrimo centras, vėliau pavadintas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (LGGRTC). Tiesa, iki 1997 m. jo veikla buvo susijusi tik su dviem dideliais projektais – archyviniu (iki 1996 m. buvo tvarkomas ir perduodamas vieningai archyvinei sistemai buvęs KGB archyvas) ir šaltinių tyrimo – buvo kaupiami, tiriami ir skelbiami antisovietinės rezistencijos ir komunistinio teroro dokumentai. LGGRTC funkcijos prieš penkerius metus buvo išplėstos. Numatyta, kad tai yra valstybinė institucija, „tirianti visas genocido bei nusikaltimų žmonijai ir žmoniškumui apraiškas ir Lietuvos gyventojų persekiojimą okupacijų metais, taip pat ginkluoto ir neginkluoto pasipriešinimo okupacijoms procesus, inicijuojanti genocido organizatorių ir vykdytojų teisinį įvertinimą, įamžinanti laisvės kovotojų ir genocido aukų atminimą“. Per pastaruosius penkerius metus LGGRTC ėmėsi įgyvendinti mokslinius projektus – ne tik rezistencijos istorijos, bet ir holokausto, teroro, aneksuotos Lietuvos administravimo, KGB veiklos istorijos bei dar keletą kitų. Vykdomi martirologiniai projektai – surinkta ir paskelbta daugiau kaip 51 tūkst. komunistinį terorą, deportacijas ir kalinimą patyrusių žmonių trumpų

biografijų, rengiamasi paskelbti dar daugiau kaip 150 tūkst. biografijų. Atsirado muziejiniai, leidybos, švietimo, kultūros ir memorialiniai projektai, svarbūs tarptautiniai projektai su Lenkijos, Rusijos, Latvijos ir Estijos istorikais. Taip pat įgyvendinami socialiniai projektai – dokumentų paieška ir tvarkymas nacių bei sovietinio teroro aukoms, kurioms valstybė suteikia tam tikrą socialinę paramą arba ta parama numatyta užsienio valstybių – pirmiausia Vokietijos. Per penkerius metus į LGGRTC kreipėsi beveik 100 tūkst. žmonių. Taigi atlikta ir atliekama didžiulė socialinės ir istorinės, tam tikru atžvilgiu ir psichologinės, reabilitacijos funkcija.

Kitas svarbus žingsnis žengtas Lietuvos Respublikos Prezidentui 1998 m. sudarius Tarptautinę komisiją nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti. Šios komisijos tikslas – istorinė tiesa itin opiais Lietuvos visuomenei klausimais. Komisija aktyviai veikti pradėjo 1999 m. ir po metų išryškėjo rezultatai: pateikti pirmieji išvadų projektai apie okupacinių režimų nusikaltimus. Tarptautinė komisija pirmiausia siekia nacių okupacijos ir holokausto tyrimų Lietuvoje rezultatus pateikti tarptautinei bendruomenei. Tai visiškai suprantama žinant problemas, kurios itin veikia Lietuvos valstybės įvaizdį Europoje ir iškildavo dėl žydų genocidu kaltinamų asmenų teisminio persekiojimo bei iškyla dėl holokausto aukų turto restitucijos. Tikėtina, kad per artimiausius dvejus metus bendromis pastangomis bus pasiektas lūžis atliekant fundamentalius holokausto tyrimus ir paskelbiant visuomenei šių tyrimų rezultatus.

Teisiniai tyrimai prasidėjo gerokai vėliau, negu Lietuva prisijungė prie tarptautinių konvencijų: 1948 m. konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“ ir 1968 m. konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai ir žmoniškumui“. Lietuvos įstatymų leidėjai pagrindines konvencijų nuostatas įtvirtino prieš dešimt metų, 1992 m. balandžio 9 d. paskelbę įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“. Tos pat nuostatos įtvirtintos ir 1998 m. įsigalėjusiame Baudžiamajame kodekse (BK 71 str.). Būtent per pastaruosius kelerius metus atlikta keletas mokslinių tyrimų, kuriuose nagrinėjamos Genocido konvencijos taikymo Lietuvoje galimybės; pagaliau gvildenti klausimai, ar iš tikrųjų genocido apibrėžimas atitinka dabartines realijas, ar šia konvencija iš tiesų ginamos visų genocido aukų teisės bei siekiama nubausti visus genocidą vykdžiusius nusikaltėlius. Pagrindiniai kritikų argumentai: pirma, konvencija negina socialinių ir politinių grupių (tai itin aktualu Lietuvai), antra, nenumato efektyvaus jos vykdymo tarptautinio priežiūros mechanizmo. Tiesa, kai kas pasikeitė: įsteigtas Tarptautinis Baudžiamasis Teismas ir sudarytas jo statutas, kurį 1998 m. gruodžio 10 d. pasirašė ir Lietuva. Lietuvos Respublika, prisijungdama prie Genocido konvencijos, prisiėmė įsipareigojimą suderinti savo vidaus įstatymus su konvencijos normomis. Išleisdama atitinkamus įstatymus Lietuva taip pat praplėtė genocido sąvoką. Tai buvo racionalus sprendimas siekiant įgyvendinti teisingumą ir nubausti ne tik nacių, bet ir sovietinio genocido vykdytojus. Vis dėlto okupuotos ir aneksuotos Lietuvos gyventojų genocido dažnai nepripažįsta kitų šalių teismai ir atsisako bendradarbiauti siekiant atkurti teisingumą. Bet per pastaruosius metus surinkta pakankamai įrodymų, kuriais galima pagrįsti teiginį, kad Stalino režimo metais lietuviai buvo deportuojami į Sibirą ne tik dėl socialinių ar politinių priežasčių, bet ir dėl tautinių. Todėl Genocido konvencijos išplėstinio traktavimo būtinybė (į genocido nusikaltimo sąvoką įtraukti socialinių ir politinių grupių naikinimą) išlieka, bet yra ne tokia aktuali. Lietuvos teisininkai turi labai tiksliai ir ypač atsargiai kvalifikuoti nusikaltimą, nors ir susiduria su dideliais įrodymų sunkumais.

Taigi per dešimtmetį ne tik žengtas didelis žingsnis vykdant Lietuvoje mums aktualius istorinius ir teisinius tyrimus, bet ir pasiekta visai kita visuomenės nuomonės kokybė vertinant nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus.

Ritvars Jansons

Karo nusikaltimų ir genocido tyrimai Latvijoje

Atkūrus Latvijos nepriklausomybę karo nusikaltimų ir genocido tyrimai prasidėjo 1992 m. Tada buvo sudaryta parlamentinė komisija totalitarinių režimų nusikaltimams tirti. Ši komisija padėjo pagrindus Latvijos Respublikos generalinės prokuratūros Totalitarinių režimų nusikaltimų tyrimo skyriui (TRNTS) ir Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centrui (TPDC), kurio uždavinys – istoriniai okupacijos metų karo nusikaltimų ir genocido tyrimai. Ėmęsis darbo TRNTS daugiausia dėmesio skyrė pagrindinių kaltininkų, įvykdžiusių genocidą Latvijoje, paieškai ir patraukimui atsakomybėn. TRNTS sutelkus jėgas 1994 m. buvo pateiktas kaltinimas genocidu A. Novikui (Latvijos SSR vidaus reikalų komisaras 1940–1941 m., saugumo komisaras 1944–1953 m.), ir 1996 m. jis nuteistas kalėti iki gyvos galvos. 1996 m. balandžio 3 d. A. Novikas kalėjime mirė.

Šalia Latvijos gyventojų deportacijų ir sušaudymų tyrimų TRNTS ir TPDC taip pat teisiniu ir istoriniu aspektais tyrė sovietinio režimo įvykdytą ginkluoto pasipriešinimo sunaikinimą. Buvo padaryta išvada, kad genocido ir karo nusikaltimų požymiai būdingi Latvijos SSR vidaus reikalų ministerijos, vėliau – Valstybės saugumo ministerijos specialiųjų agentų smogikų veiksmams: jie naikino Latvijos savanorius partizanus. Pagal Hagos 1902 m. konvencijos pirmos dalies 1 str. latvių partizanai laikomi kombatantais. Sunaikinę latvių partizanus agentai smogikai Latvijoje pažeidė šiuos minėtos konvencijos antros dalies 23 str. punktus, kurie numato, kad prieš kombatantus draudžiama:

1) naudoti nuodus,
2) išdavikiškai žudyti ir sužeisti,
3) nužudyti priešą, jeigu jis atidavė ginklą arba neturi apsigynimo priemonių,
4) neteisėtai naudoti karinius priešo ženklus.

Buvo nustatyta, kad įsiskverbę į latvių partizanų gretas juos paėmė ir sušaudė daugiau kaip 60 agentų smogikų. Pradėjus tyrimą paaiškėjo, jog dauguma jų jau mirę arba nebuvo įtikinamų įrodymų, kad būtų galima patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn. Tiriant latvių partizanų sunaikinimą, ypač nustatant genocido požymius, įrodžius, kad partizanai buvo naikinami dėl įsitikinimų, įgyta patirtimi pasinaudota, kai XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukti KGB operatyviniai ir vadovaujantys darbuotojai, atsakingi už agentų smogikų veiklą.

Neįsigilinus į esmę gali pasirodyti, kad mažiau dėmesio buvo skirta Antrojo pasaulinio karo laikų kariniams nusikaltimams. Tačiau taip nėra. Kaip rodo istorija, karo nusikaltimus Latvijoje ir Latvijos gyventojų dalyvavimą karo nusikaltimuose už valstybės ribų pradėta tirti iškart po to, kai sovietai antrą kartą okupavo Latviją. Iš 49 tūkst. KGB baudžiamųjų bylų Latvijos gyventojams 31 tūkst. susiję su Antrojo pasaulinio karo įvykiais. 1944–1980 m. 1433 asmenys buvo nuteisti už dalyvavimą baudžiamosiose akcijose pačioje Latvijoje ir už jos ribų, 696 bylose pareikšti kaltinimai dalyvavus šaudymuose, 408 asmenys nuteisti už represijas prieš žydus – dalyvavimą juos naikinant, sušaudymo vietų saugojimą, konvojavimą, žydų turto pasisavinimą. 206 baudžiamosiose bylose pateikti kaltinimai Araja komandos – atskirosios latvių SD komandos nariams. Ši komanda buvo viena iš vykdžiusiųjų represijas

Latvijoje, taip pat dalyvavo masinėse žydų naikinimo akcijose. KGB atlikus didelį darbą atskleidžiant karo nusikaltimus, Latvijos tardymo įstaigų darbuotojams šioje srityje buvo mažiau darbo.

Remiantis Latvijos Respublikos baudžiamuoju kodeksu, nuo 1999 m. – baudžiamuoju įstatymu, pagal karo nusikaltimų straipsnius buvo išnagrinėtos 3 baudžiamosios bylos.

1999 m. Didžiosios Britanijos laikraštyje „Times“ gruodžio 28 d. ir kituose leidiniuose buvo išspaudinti straipsniai, kuriuose rašyta apie latvių SD komandos Araja nario Konrado Kalejo padarytus karo nusikaltimus ir genocidą, asmenišką dalyvavimą holokauste. Iki tol K. Kalejo veiksmais Antrojo pasaulinio karo metu domėjosi JAV, Kanados, Australijos ir Didžiosios Britanijos įvairaus lygio tyrimo institucijos, tačiau jo veiksmuose nusikaltimo sudėties požymių nerasta.

Informaciją apie K. Kaleją vadinamojoje literinėje byloje rinko ir Latvijos KGB. Tačiau taip buvo todėl, kad K. Kalejis tarnavo vokiečių armijoje ir po karo liko gyventi Vakaruose. KGB neturėjo informacijos apie tai, kad K. Kalejis dalyvavo masiniuose civilių gyventojų sušaudymuose. SSRS nereikalavo ir jo išduoti. 1999 m. gruodžio 30 d. Latvijos Respublikos generalinė prokuratūra, vadovaudamasi mūsų valstybės Baudžiamojo proceso kodekso normomis, iškėlė baudžiamąją bylą pagal baudžiamojo įstatymo straipsnius dėl karo nusikaltimų ir genocido. Baudžiamojo kodekso normos leidžia iškelti baudžiamąją bylą pagal faktą, nurodytą spaudos publikacijose, kuris galbūt turi baudžiamojo nusikaltimo požymių. Siekiant sėkmingai ištirti ir nustatyti nusikalstamos veikos požymius buvo pasitelkti Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centro Latvijos Konstitucijos gynimo biuro darbuotojai, taip pat istorikai, tyrinėjantys Antrojo pasaulinio karo įvykius. Atlikus tyrimą Latvijos Respublikos generalinė prokuratūra pateikė K. Kalejui kaltinimą tuo, kad jis, būdamas Salaspilio priverčiamųjų darbų stovyklos išorinės apsaugos kuopos vadu, kaip kariškis dalyvavo represuojant civilius gyventojus, nes jam pavaldūs kareiviai šaudė į bėgančius suimtuosius. K. Kalejui pateiktas kaltinimas ir dėl to, kad jis prisidėjo prie genocido įvykdymo lageryje užtikrindamas įkalinimo režimą. Atlikus nuodugnų tyrimą, patikrinus visus ankstesnius liudijimus apie K. Kalejį ir gavus naujų duomenų apie masinius žydų šaudymus Rumbulėje ir Bikernieko miške, buvo padarytos išvados, kad nėra įrodymų, jog K. Kalejis dalyvavo organizuojant ir įvykdant masinius civilių gyventojų sušaudymus. K. Kalejo byla teismo Latvijoje nepasiekė, nes tuo metu, kai turėjo būti išduotas, jis mirė Australijoje. Pagal Latvijos įstatymus kaltinamojo karo nusikaltimais ir genocidu mirtis nėra pagrindas baudžiamajai bylai nutraukti.

Kitoje Latvijos Respublikos generalinės prokuratūros baudžiamojoje byloje, kuri iškelta pagal Baudžiamojo įstatymo genocido ir karo nusikaltimų straipsnius, ištirtas galimas Karlio Ozolo dalyvavimas sušaudant civilius gyventojus Baltarusijoje. Pirmoji platesnė informacija apie galimą K. Ozolo dalyvavimą civilių gyventojų sušaudymuose pasirodė knygelėje „Dauguvos vanagai, kas jie?“, inspiruotoje Latvijos KGB. Ši knygelė buvo išleista 1962 m. vokiečių ir anglų kalbomis. Knygele ilgą laiką naudojosi Vakarų teisėsaugos institucijos, kol įsitikino, kad joje pateikti faktai yra abejotini arba aiškiai melagingi. Knygelėje paminėti faktai apie K. Ozolą ir neva jo nužudytų žmonių nuotraukos buvo plačiai naudojamos spaudoje. Atlikus tyrimus K. Ozolui dar esant gyvam ir po jo mirties jokių įrodymų, kad jis dalyvavo karo nusikaltimuose ir vykdant genocidą, nerasta. Generalinės prokuratūros TRNTS prašymu bylą tikrino Baltarusijos generalinė prokuratūra. Ji atsakė, kad informacijos apie K. Ozolo dalyvavimą nusikaltimuose neturi.

Trečią baudžiamąją bylą dėl karo nusikaltimo fakto 1998 m. iškėlė Latvijos Konstitucijos gynimo biuras; jis rinko žinias apie sovietinių partizanų įvykdytą civilių gyventojų, tarp jų 2 moterų, kurių viena buvo nėščia, nužudymą Ludzos apskrities Malyje Batai kaime. Paskui byla buvo perduota Generalinės prokuratūros

TRNTS. Partizanų grupės vadui Vasilijui Kononovui, vieninteliam gyvam grupės nariui, buvo pateiktas kaltinimas dėl vadovavimo įvykdant karo nusikaltimą. Kaltinimas V. Kononovui pateiktas kaip kombatantui – Vilhelmo Laivinio sovietinės partizanų brigados spec. grupės vadui. Viduriniojo lygmens teismo instancija – Rygos apygardos teismo baudžiamųjų bylų teisminė kolegija – 2001 m. sausio 21 d. nuteisė V. Kononovą 6 metams laisvės atėmimo. Latvijos Respublikos Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų Teismo rūmai 2000 m. balandžio 25 d., apeliacine tvarka (pagal gynybos apeliacinius skundus ir prokuroro apeliacinį protestą) išnagrinėję šią bylą, panaikino nuosprendį V. Kononovo byloje ir bylą perdavė papildomam ikiteisminiam tyrimui. Įdomu, kad Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų Teismo rūmų vienas iš argumentų, kodėl bylą reikia papildomai tirti, buvo tas, jog neva neišspręstas klausimas, ar nusikaltimo įvykdymo metu – 1944 m. gegužės 27 d. nacių okupuotoje Latvijos teritorijoje V. Kononovas buvo sovietų okupacinės valdžios atstovas. Teismo rūmai, kaip ir V. Kononovo advokatas, laikėsi nuomonės, kad jis veikė antihitlerinės koalicijos, į kurią įėjo SSRS, pusėje ir neveikė sovietų valdžios okupuotos Latvijos teritorijoje.

Generalinės prokuratūros TRNTS vyriausiasis prokuroras Janis Osis kasaciniame proteste nurodė, kad toks Teismo rūmų pripažinimas prieštarauja 1966 m. rugpjūčio 22 d. Deklaracijai dėl Latvijos okupacijos, kurioje pripažinta, kad 1940 m. SSRS okupavo Latviją ir neteisėtai įtraukė ją į savo sudėtį. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui SSRS nė vienu įstatymu nepatvirtino, kad atsisako Latvijos, ir laikė ją savo teritorija. SSRS pripažino, kad Vokietija tam tikrą laiko tarpą okupavo Latviją, ir kovojo dėl Latvijos sugrąžinimo į SSRS sudėtį. Nusikaltimo įvykdymo metu – 1944 m. gegužės 27 d. – Latvija buvo dvigubai okupuota – Vokietijos ir SSRS. Su dvigubos okupacijos apibrėžimu sutiko ir Aukščiausiojo Teismo senato Baudžiamųjų bylų departamentas. Vadinasi, ši problema jau neturi būti aktuali tolesniam teisminiam procesui.

Be minėtų trijų bylų pagal karo nusikaltimų faktą Latvijos Respublikos generalinė prokuratūra XX a. paskutiniojo dešimtmečio antroje pusėje ir šio amžiaus pradžioje iškėlė keletą baudžiamųjų bylų dėl genocido, kurį prieš Latvijos gyventojus sovietų okupacijos metu 1940–1950 m. įvykdė Latvijos SSR valstybės saugumo darbuotojai. Latvijos Respublikos baudžiamojo įstatymo 71 str. genocidą apibrėžia kaip sąmoningą ir tiesioginį veiksmą, kuriuos siekiama visiškai ar iš dalies sunaikinti žmonių grupę pagal šiuos požymius: nacionalinį, religinį, etninį, rasinį, socialinį, įsitikinimų. Genocido požymiai minėtų asmenų veiksmuose įžvelgiami gyventojų masinių deportacijų organizavimo, vadovavimo ir įvykdymo metu, represuojant Latvijos Respublikos pareigūnus ir latvių partizanus remiantis jų įsitikinimais.

Kaltinimas genocidu buvo pateiktas aštuoniems Latvijos SSR saugumo įstaigų darbuotojams; du iš jų jau nuteisti, vienas mirė, o penkios bylos turės būti nagrinėjamos apygardų teismuose.

XX a. paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje Latvijoje opūs tapo klausimai, susiję su okupacijos laikotarpio įvykiais. Valstybė pajuto, kad to laikotarpio procesai, tarp jų – įvykdyti nusikaltimai ir genocidas nėra vien istorinės problemos, bet iki šiol veikia visuomenės nuomonę. Antrojo pasaulinio karo laikų problematika ypač daro poveikį Latvijos Respublikos santykiams su kitomis valstybėmis, jos siekimui įstoti į NATO ir ES. 1998 m. lapkričio 13 d. prie Latvijos Respublikos prezidento buvo sudaryta Istorikų komisija, kuri leidžia knygas, organizuoja konferencijas. Šioje komisijoje yra keturios grupės, tiriančios: 1) sovietų valdžios represijas prieš civilius gyventojus 1940–1941 m.; 2) holokausto problematiką; 3) Vokietijos okupacinį režimą Latvijoje 1941–1945 m.; 4) Stalino režimo mūsų šalyje 1945–1956 m. problemas. Istorikų komisija minėtomis temomis organizavo konferencijas, leido knygas. Š. m. birželio 13 ir 14 d. Rygoje įvyko tarptautinė konferencija apie Stalino režimą Latvijoje.

Michail Schwarzinger

Austrijos nuosavybės grąžinimas ir kompensacija asmenims, nukentėjusiems nuo nacių režimo

Įžanga. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Austrijai atgimus kaip nepriklausomai valstybei, buvo imtasi priemonių siekiant atlyginti žalą ir kompensuoti nuostolius nacių aukoms. Terminas „nuosavybės grąžinimas“ siejamas su turto, kurį nacių aukos turėjo iki 1938 m., grąžinimu, o terminas „kompensacija“ reiškia priemones patenkinti pagrindinius nacių režimo aukų poreikius, pavyzdžiui, pašalpas ir pensijas. Dėl šių mėginimų, pradėtų dar remiant sąjungininkėms (iki 1955 m.), kuriuos vėliau perėmė jau nepriklausoma vyriausybė, 1961 m. Žydų pretenzijų Austrijai komiteto pirmininkas Nahumas Goldmanas pareiškė, kad šis komitetas daugiau nesiims jokių priemonių ir nereikalaus papildomų įstatymų dėl nukentėjusiųjų nuo nacių režimo interesų. Nepaisant to, daugelis Austrijos vyriausybės pastangas laikė nepakankamomis ir vertino kritiškai. Netolimoje praeityje Austrijos nuosavybės grąžinimo įstatymų praktinis įgyvendinimas sulaukė dar daugiau kritikos. Siekdama labiau paviešinti Austrijos valdžios organų darbą šioje srityje, federalinė valdžia 1988 m. nusprendė įsteigti Ekspertų komisiją.

Istorinis pagrindas. Apie Austrijos žydų persekiojimus yra sukaupta daug dokumentų, apie kitas nacių aukas (homoseksualus, neįgaliuosius ir kt.) išliko tik atsitiktinė statistinė informacija.

1934 m. Austrijoje gyveno apie 210 tūkst. žydų, iš kurių apie 110 tūkst. buvo priversti emigruoti. Naciai iššudė 65 tūkst. Austrijos žydų. Bendra žydų turto, kuris buvo įvertintas ir „arijanizuotas“ (kurį užgrobė „arijai“, t. y. nežydų tautybės asmenys) 1938 m. Austrijoje, vertė – 2 041 828 tūkst. reichsmarkių (1,01 mlrd. JAV dolerių). 28 proc. sudarė nekilnojamasis turtas, 15,5 proc. – verslas, 13 proc. – akcijos, kitą dalį – tiksliai neapibrėžti daiktai (paveikslai, juvelyriniai dirbiniai ir pan.). Dar daug daiktų, tokių kaip baldai ir namų ūkio daiktai, buvo visai neįskaičiuoti.

Nuosavybės grąžinimas ir kompensacija už nuostolius. Pagal „registracijos įstatymą“ *(Anmeldegesetz),* priimtą 1945 m., „arijanizuoto“ turto savininkams liepta jį suregistruoti ir nesiimti jokių tolesnių veiksmų, susijusių su tuo turtu, išskyrus „įprastas administracines priemones“ (nesilaikantiems įstatymo bausmė buvo įkalinimas iki penkerių metų). Kitas įstatymas *(Nichtigkeitsgesetz)* paskelbė negaliojančiais visus vokiečių okupacijos laikotarpio teisinius sandorius, jeigu jie buvo sudaryti remiantis persekiojimu ir rasine diskriminacija.

Teisinis materialinio turto grąžinimo pagrindas buvo septyni nuosavybės grąžinimo įstatymai *(Rückstellungsgesetze),* priimti 1946–1949 m. Teisę į nuosavybės atkūrimą turėjo nukentėję asmenys, jų tiesioginiai palikuonys bei broliai ir seserys.

Svarbiausias buvo trečiasis nuosavybės grąžinimo įstatymas (priimtas 1947 m.), kuris reglamentavo privačios nuosavybės grąžinimą. Šis įstatymas numatė, kad turi būti grąžintas ir prievarta konfiskuotas turtas, netgi jei pagal teismo protokolą operacija buvo teisėta, tačiau priėmėjas negalėjo įrodyti, jog ši operacija įvyk-

dyta ne nacių valdymo laikotarpiu. Pagal pirmą ir antrą nuosavybės grąžinimo įstatymus reglamentuotas valstybinio turto (pvz., konfiskuoto) grąžinimas; pagal ketvirtą – nebegaliojantis registruoto verslo panaikinimas ar kitoks pakeitimas; penktasis apėmė turto grąžinimą įmonėms, kurios okupacijos laikotarpiu prarado teisinį statusą; pagal šeštą įstatymą buvo grąžinti patentai, firmų ženklai ir atkurtos autorinės teisės; septintas įstatymas numatė kompensacijas už pirmalaikį atleidimą iš darbo.

Išskyrus bylas, sprendžiamas pagal pirmą ir antrą įstatymus, kitas pretenzijas teikdavo vadinamosios nuosavybės grąžinimo komisijos *(Rückstellungskommissionen),* kurias sudarė trys teisėjai ir tarėjai – iš jų bent vienas turėjo būti nukentėjęs nuo nacių persekiojimo. Pretenzijos galėjo būti teikiamos iki pat Aukščiausiojo Teismo. Galutiniai prašymų padavimo terminai skyrėsi; pagal trečią įstatymą su tam tikromis išimtimis ši data buvo 1955 m. gruodžio 31 d.

Iki 1966 m. nuosavybės grąžinimo komisijos išnagrinėjo 42 tūkst. teismo procesų, iš jų 40 tūkst. – jau iki 1957 m. Apie 12,5 tūkst. bylų buvo išspręstos, apie 8 tūkst. – išreikalautas žalos atlyginimas, 7,5 tūkst. pareiškimų atsiimta ir 4750 bylų atmestos (visos kitos baigėsi kitaip).

Deja, ne dėl viso „arijanizuoto“ ir registruoto turto grąžinimo kreiptasi, todėl jis nebuvo grąžintas teisėtiems šeimininkams. Siekiant užtikrinti, kad šis turtas būtų taip pat panaudotas atlyginti žalai nukentėjusiems nuo nacių režimo asmenims, 1957 m. pagal nukentėjusiųjų organizacijų įstatymą *(Auffangorganisationsgesetz)* įsteigti vadinamieji Aukų fondai A ir B *(Collection Points A and B).* Aukų fondas A sprendė klausimus, susijusius su nepareikalautu turtu, kuris anksčiau priklausė žydų bendruomenei; fondas B – klausimus, susijusius su nepareikalautu turtu, priklausiusiu kitiems asmenims. Iš Aukų fondo A nukentėjusiems nuo persekiojimų asmenims išmokėta 173,2 mln. ATS (apie 15 mln. JAV dolerių), o iš Aukų fondo B – 50,3 mln. ATS (apie 4,3 mln. JAV dolerių).

Dar vienas įstatymas *(Kriegs-und Verfolgungssachschädengesetz)* numatė kompensaciją už netektus namų ūkio daiktus ir profesinės paskirties įrangą; bendra šios kompensacijos suma siekė 150 mln. ATS (13 mln. JAV dolerių). Siekiant atlyginti už prarastus grynuosius pinigus ir *Judenvermögensabgabe* mokestį (šį mokestį nacių valdžiai mokėjo tik žydai), 1961 m. buvo įkurtas fondas, iš kurio apie 8335 asmenys, pateikę paraiškas dėl kompensacijos, gavo iš viso 185 mln. ATS (apie 16 mln. JAV dolerių).

Deja, **nuomos** klausimas tebėra atviras. Apie 70 tūkst. butų buvo „arijanizuoti“ po 1937 m. ir pasikeitusios okupacijos. Pagal trečią nuosavybės grąžinimo įstatymą, butų ir verslo patalpų savininkų pateiktos pretenzijos turėjo būti svarstomos atskiru klausimu, tačiau jis taip ir liko neišspręstas.

Apskritai teisinį nuosavybės grąžinimo (išskyrus nuomos klausimą) nagrinėjimą, nepaisant vienokios ar kitokios kritikos, pripažino tiek sąjungininkės, tiek nukentėjusiųjų organizacijos. Šiandien, deja, sudėtinga patikrinti, ar efektyvus buvo nuosavybės grąžinimo komisijų darbas, nes šiuo metu neatliekamas sistemingas dokumentų tyrimas ar istorinė analizė. Kaip jau minėta, iš visų pateiktų kreipimųsi maždaug penktadalis buvo patvirtinti, trečdalis – išspręsti abipusiu sutarimu ir dar trečdalis – atmesti arba atsiimti. Apie grąžinto turto piniginę vertę nėra likę jokios informacijos. Viena svarbesnių užduočių istorikų komisijai – atlikti tyrimą, ar tinkamai organizuota teisinė apsauga, garantuota nukentėjusiesiems teikiant paraiškas.

Meno kūriniai ir kultūros vertybės. Meno kūrinių ir kultūros vertybių, negrąžintų pagal pirmą ir antrą nuosavybės grąžinimo įstatymus, klausimas buvo sprendžiamas remiantis kitais dviem įstatymais, priimtais 1969 ir 1985 m. *(Erstes und Zweites Kunst- und Kulturgüterb-*

reinigungsgesetz). Kiti daiktai, kurių tikrųjų savininkų ar teisėtų paveldėtojų nepavyko nustatyti, buvo parduoti aukcione („Mauerbach Auction“) 1996 m. spalio mėn. Gautas pelnas – 155 mln. ATS (apie 13,5 mln. JAV dolerių) – pervestas Austrijos žydų bendruomenei *(Israelitische Kultusgemeinde Österreichs).*

Paskutiniai archyvinės medžiagos tyrimai parodė, kad didelė dalis meno kūrinių, kurių kilmės vietos nepavyko nustatyti ir kurie, manoma, priklausė nukentėjusiems nuo nacių režimo asmenims, dabar yra Austrijos Respublikos nuosavybė. Dėl kai kurių šių meno kūrinių Austrijos švietimo ministerijos įsteigta komisija patvirtino, kad jie tikrai buvo atimti iš nukentėjusiųjų nuo nacių. Todėl Austrijos Parlamentas 1998 m. priėmė įstatymą, kuris nustatė, kad už tokius meno kūrinius priklauso kompensacija arba, jei nepavyksta nustatyti tikrųjų savininkų bei jų paveldėtojų, tie kūriniai turi būti parduodami aukcione, o gautas pelnas per Austrijos Respublikos Nacionalinio socializmo aukų fondą turi būti mokamas nepasiturintiems nukentėjusiems asmenims.

Nacių auksas. 1938 m. kovo 17 d. Austrijos centriniame banke buvo 78 267 metrinių tonų aukso atsargos, kurios po prijungimo *(Anschluß)* nelegaliai pervežtos į Vokietijos Reicho banką. Todėl Austrija buvo viena iš dešimties šalių, pateikusių pretenziją Trišalei aukso komisijai (TGC) dėl aukso atsargų grąžinimo. Po karo TGC pripažino Austrijos teisę į auksą ir buvo grąžinta 50 183 tonos aukso. 1998 m. TGC baigė savo veiklą ir likusį auksą pervedė dešimčiai šalių, pateikusių tokias pačias pretenzijas. Šios šalys atsižvelgė ir į Jungtinių Valstijų 1997 m. gegužės mėn. vadinamajame „Eizenstato protokole“ pateiktą pasiūlymą likusį auksą per tarptautinį nacių persekiotų asmenų šalpos fondą padėti į bendrą fondą (apie 70 mln. JAV dolerių) išlikusioms holokausto aukoms, ypač tiems nepasiturintiems nukentėjusiesiems, kurie iki tol gavo nedidelę kompensaciją arba jos visai negavo. Be to, fondo paskirtis taip pat buvo remti projektus, skirtus kovai su antisemitizmu, rasizmu, ksenofobija ir netolerancija.

Austrija pritarė šiam siūlymui ir pareiškė esanti pasirengusi paaukoti likusią aukso dalį. Austrijos užsienio reikalų ministerijos ekspertai padėjo parengti fondo įstatus. 1998 m. lapkričio mėn. Austrijos Parlamentas priėmė įstatymą dėl likusio Austrijos aukso pervedimo į fondą ir padarė pakeitimus įstatyme dėl Austrijos Nacionalinio socializmo aukų fondo (kurioms bus paskirtos Austrijos aukso dalies išmokos), o 1999 m. kovo mėn. Austrijos aukso dalis buvo pervesta į Tarptautinį fondą.

Klausimas dėl asmeninio aukso, atimto iš holokausto aukų, turi būti sprendžiamas atskirai. Jungtinėse Valstijose iškeltose grupių kaltinamosiose bylose minimi Austrijos bankai *Creditanstalt-Bankverein, Länderbank* (dabar Austrijos banko dalis) ir *Mercurbank*. Šiems bankams pateikti kaltinimai dėl dalyvavimo prekyboje auksu, atimtu iš nukentėjusių asmenų. Austrijos Respublika nėra tiesiogiai įtraukta į šią bylą, nes kaltinimai nukreipti prieš privačius asmenis ir firmas. Nepaisant to, federalinis kancleris ir vicekancleris išreiškė viltį, kad Austrijos įmonės bendradarbiaus tiriant grąžinimo bylas.

Priverčiamieji darbai. Apskaičiuota, kad apie 700 tūkst. užsieniečių (civiliai asmenys, karo ir koncentracijos stovyklų kaliniai) nacių valdymo laikotarpiu buvo priversti atlikti priverčiamuosius darbus Austrijos teritorijoje. Du trečdaliai jų atvežti iš Lenkijos arba Sovietų Sąjungos. Paprastai jiems Austrijos vyriausybė arba įmonės (ar jų teisėtos perėmėjos), kurioms jie dirbo, už jų sunkų darbą jokios kompensacijos nemokėjo. Dėl pastaraisiais metais pateiktų prašymų tai kompensuoti kai kurios Austrijos kompanijos atliko tyrimą savo archyvuose apie galimus priverčiamuosius darbus. Be kita ko, tokie prašymai buvo pateikti ir JAV keltose grupių kaltinamosiose bylose bei lenkų organizacijose.

Draudimo kompanijos. Pagal 1958 m. Austrijos draudimo įstatymą ilgą laiką nebuvo įmanoma pateikti prašymų dėl žalos atlyginimo. Nepaisant šio fakto, Austrijos draudimo kompanijos priėmė senus draudimo polisus, nors nukentėjusiems asmenims išmokėtos sumos buvo sąlyginai mažos dėl infliacijos. Kadangi klausimas tebėra atviras ir neišspręstas, šioje srityje būtina atlikti išsamesnį tyrimą.

Draudimo polisų klausimas svarstytas ir Vašingtono konferencijoje dėl holokausto laikotarpio turto likimo (1998 m. lapkričio 30–gruodžio 3 d.).

JAV teismo prieš šešiolika Europos draudimo kompanijų grupių kaltinamojoje byloje paminėtos dvi Austrijos draudimo kompanijos.

Pensijos. Nuo 1956 m. Austrijos socialinio draudimo sistema skyrė specialias išmokas asmenims, nukentėjusiems nuo persekiojimų dėl rasės, religijos ar nuo politinių veiksmų. Vėliau parengtos dar kelios papildomos nuostatos nukentėjusiųjų naudai, todėl šiandien apie 25 tūkst. asmenų gauna padidintas Austrijos socialines pensijas. Kasmet pensijoms išmokama apie 2 mlrd. ATS (apie 170 mln. JAV dolerių). Daugelis nukentėjusiųjų gauna šias pensijas, net jeigu jų socialinio draudimo įmokos buvo gana mažos. Be to, teisę į šias pensijas turi visi nukentėjusieji Austrijos piliečiai, nesvarbu, kokios tautybės jie būtų (80 proc. asmenų, gaunančių padidintas pensijas, gyvena ne Austrijoje, apie 10 tūkst. – JAV, 3 tūkst. – Izraelyje ir 3 tūkst. – Jungtinėje Karalystėje).

Pasipriešinimo kovų dalyviai ir nukentėję nuo politinio persekiojimo asmenys gauna kompensacijas pagal atskirą aukų socialinio aprūpinimo įstatymą *(Opferfürsorgegesetz)*. Šiuo metu dar galima kreiptis dėl kompensacijos, tačiau besikreipiantieji būtinai turi turėti Austrijos pilietybę.

Austrijos Respublikos Nacionalinio socializmo aukų fondas. Nukentėjusieji nuo nacių režimo, kurie gavo mažą kompensaciją arba negavo jokios, gali gauti kompensaciją per Austrijos Respublikos Nacionalinio socializmo aukų fondą, įsteigtą 1995 m. Nuo tada 23 tūkst. žmonių kiekvienas gavo po 70 tūkst. ATS išmokas (6080 JAV dolerių).

Bendradarbiavimas su žydų organizacijomis. Austrijos vyriausybė remia „Israelitische Kultusgemeinde“ ir keletą tokių žydų organizacijų kaip HIAS (Žydų imigracijos paramos draugija), RAV TOV (Emigracijos į JAV organizacija) bei Žydų pretenzijų komitetas. Buvo skirta 300 mln. ATS (apie 26 mln. JAV dolerių), pirmiausia Izraelyje, paremti tokioms institucijoms, kaip pagyvenusių asmenų namai.

Austrijos tautybės aktas. Remdamiesi 1993 m. priimtu Austrijos tautybės akto papildymu, emigrantai gali reikalauti Austrijos pilietybės, jeigu jie buvo persekiojami iki 1945 m. gegužės 9 d. (arba grėsė persekiojimas). Jie neprivalo atsisakyti savo pilietybės nei apsigyventi Austrijos teritorijoje. Pagal šias nuostatas daugiau kaip 1200 asmenų visame pasaulyje (apie 800 iš jų Izraelyje) kreipėsi dėl Austrijos pilietybės ir ji buvo jiems suteikta. 1998 m. suteikta galimybė gauti Austrijos pilietybę ir anksčiau Austrijos-Vengrijos monarchijai priklausiusių valstybių buvusiems piliečiams, kurie gyveno Austrijoje iki 1938 m.

Programos prieš rasizmą, antisemitizmą ir ksenofobiją. Austrijoje yra kelios organizacijos, kurios kviečia Austrijos gyventojus, emigravusius 1938 m., vėl apsilankyti Austrijoje. Šių „lankymo programų“ metu suteikiama galimybė atnaujinti senus ryšius bei susitikti su jaunąja Austrijos karta. Ypač sėkmingai tokias kasmetines lankytojų programas organizuoja Žydų sutikimo tarnyba, remiama Austrijos vyriausybės bei Vienos miesto.

Nuo 1991 m. jaunieji austrai turi galimybę atlikti karinę tarnybą kaip savanoriai šiose įstaigose: *Anne-Frank-House* (Anos Frank namai, Amsterdamas), *Spiro* institute (Londonas),

Leo Baeck institute (Niujorkas), JAV Holokausto muziejuje (Vašingtonas) bei Osvencime (Lenkija).

Austrijos mokyklose labai rimtai žiūrima į mokinių švietimą apie rasizmą, antisemitizmą ir ksenofobiją. Mokyklose tai yra visų dėstomų dalykų dalis, tačiau ypatingas dėmesys jiems skiriamas civilinio švietimo bei istorijos mokymo programose. Taip pat daug dėmesio skiriama mokymui apie žmogaus bei politines teises, pabrėžiant jų svarbą demokratijai. Austrijos švietimo ministerija siunčia į mokyklas ekspertus ir liudytojus papasakoti apie nacionalinį socializmą bei ekstremizmą. Ekspertai taip pat dalyvauja mokyklų rengiamose ekskursijose į Mauthauzeno ir kitas koncentracijos stovyklas. Mokytojai kasmet dalyvauja seminaruose šia tema, plečia savo žinias šioje srityje bei keičiasi mokymo patirtimi su gyvais liudytojais ir ekspertais.

Mokytojai ir mokiniai nuolat gauna knygų, garso ir video įrašų bei kitokios informacijos priemonių apie rasizmą, antisemitizmą ir ksenofobiją. Tokią informaciją rengia šios srities ekspertai ir mokslininkai.

Ypač daug dėmesio mokymo programose, specialiuose projektuose ir kitoje mokymo veikloje skiriama nacionalinio socializmo aukų „atminties dienoms“ *(Memorial days)* bei Žmogaus teisių dienai pažymėti.

Valentinas Brandišauskas

Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione

Tokiu pavadinimu tarptautinė mokslinė konferencija 2002 m. gegužės 17–18 d. buvo organizuota Vytauto Didžiojo universitete. Organizatoriai – Humanitarinių mokslų fakultetas, Genocido aukų gelbėjimo tyrimų centras, Politikos mokslų ir diplomatijos institutas bei Europos studijų centras.

Teminių posėdžių („Holokausto istoriografijos kryptys“, „Švietimas ir akademiniai tyrimai holokausto tema: patirtis ir problemos“, „Kolektyvinė tautų atmintis apie trauminius istorinius įvykius ir patirtis“) metu buvo perskaityta 10 pranešimų, pristatyta paroda „Žydų gyvenimas Lietuvoje“, organizuota dokumentinio filmo „Pergyvenant Ostlandą“ peržiūra. Konferencija baigta diskusija „Įtakos, pokyčiai ir (ar) jų nebuvimas visuomenių kolektyvinėje sąmonėje“.

Konferencijoje, be Lietuvos istorikų, dalyvavo tyrėjai ir iš kaimyninių šalių – Baltarusijos, Latvijos, Lenkijos, Rusijos ir Švedijos. Susipažinti su pranešimais ir jų pagrindinėmis mintimis skaitytojai galimybę jau turėjo (žr.: E. Bendikaitė, „Ar jau pakanka? Šiandieninės holokausto istorijos tyrimų realijos“, *Darbai ir Dienos,* 2002, Nr. 30, p. 335–337), todėl šį kartą išsamiau pristatysime dviejų Lenkijos mokslininkų pranešimus. Būtent juos pasirinkome dėl problematikos artimumo Lietuvoje atliekamiems tyrimams ir dėl tyrėjų aptartų klausimų plataus atgarsio ne tik Lenkijos, bet ir kitų šalių visuomenėje.

Dr. Wojciechas Sleszynskis pranešime „Etniniai santykiai ir sovietų valdžios politika Antrosios Lenkijos Respublikos šiaurės rytų teritorijose (1939–1941)“ pagrindinį dėmesį sutelkė į tai, kaip minėtų teritorijų, ir pirmiausia Vakarų Baltarusijos, įvairių tautybių gyventojai pasitiko Raudonąją armiją (RA) 1939 m. Jų laikyseną daugiausia lėmė ne tik politinės pažiūros, bet ir tautybė: tarybinius karius karštai sveikino baltarusiai ir žydai (pastarieji, tiesa, ne visi: turtingi, susirūpinę dėl turto likimo, laikėsi santūriai). Entuziazmą skatino tikėjimas, kad pagerės politinio bei ekonominio gyvenimo sąlygos; viliojo šūkiai, propagavę klasinę ir etninę lygybę, mokslo prieinamumą, galimybę įsidarbinti valstybinėse struktūrose. Baltarusiai valstiečiai tikėjo gausią ariamos žemės, žydai darbininkai – darbo miestuose, sykiu ir kuriamose naujose įstaigose. Šios minėtų socialinių-etninių grupių atstovų viltys buvo labai gyvybingos, nes būtent šie žmonės prieškarinėje Lenkijoje buvo atsidūrę pačiame socialinės hierarchijos dugne. Antroji Respublika jų vilčių nepateisino.

Tuo tarpu dauguma lenkų Raudonąją armiją sutiko priešiškai. Nepaisant aktyvios propagandos, vienodų galimybių ir socialinio teisingumo idėjos jiems neatrodė realios: jas diskreditavo pati realybė – pirmiausia areštai, prasidėję nuo pat okupacijos pradžios. Dauguma lenkų, išskyrus komunistus ir politinius kalinius, atmetė savanorišką bendradarbiavimą su tarybų valdžia, nes laikė tai kolaboravimu.

1939 m. rugsėjo pabaigoje suėmimų neišvengė ir baltarusių inteligentija, nors naujoji valdžia visų pirma bandė įgyti būtent jos paramą. Sąvoka „baltarusis“ vis labiau ėmė įgauti tik folklorinį aspektą, ypač rytinėse Baltarusijos TSR teritorijose: pradinių bei septynmečių mokyklų, kuriose buvo dėstoma baltarusių kalba, iš pradžių padaugėjo, tačiau vidurinę mokyklą mokiniai jau baigdavo rusų kalba dėsto-

mose klasėse. 1939–1940 mokslo metais buvo 5 baltarusiškos vidurinės mokyklos, o kitais metais jų liko tik 3. Tuo tarpu analogiškų rusiškų mokyklų skaičius nuo 9 išaugo iki 25.

Žydų atžvilgiu politika taip pat nebuvo nuosekli: iš pradžių jie buvo privilegijuoti, vėliau suimami ir tremiami. Okupacijos pradžioje tarybinėms struktūroms žydai buvo reikalingi, nes, viena vertus, jie buvo labiau išsilavinę nei valstiečiai baltarusiai, kita vertus, daug palankesni naujajai tvarkai nei iš darbo atleisti lenkai. Be to, žydai mokėjo keletą kalbų, todėl buvo samdomi darbui vietos tarybiniuose laikraščiuose, prisidėjo prie gausių agitatorių grupių. Nors žydų darbininkų politinio ir ekonominio gyvenimo sąlygos pagerėjo, religiniam bei kultūriniam gyvenimui iškilo pavojus: 1939 m. pabaigoje nemažai sionistų ir BUND'o (Žydų darbininkų sąjunga) sekėjų buvo suimta, deportuoti Levo Trockio idėjų šalininkai. Sumažėjo ir žydų mokyklų skaičius: 1939–1940 mokslo metais pradinių buvo 10, septynmečių – 46, vidurinių – 9, o po metų jų liko atitinkamai 8, 38 ir 3. Be to, nuo 1940 m. vidurio vienintelio Vakarų Baltarusijoje jidiš kalba spausdinamo laikraščio periodiškumas nuo trijų kartų per savaitę sumažėjo iki vieno karto.

Pirmieji tarybinio valdymo metai buvo akivaizdžiai antilenkiški, nes lenkus naujoji valdžia pirmiausia identifikavo su jėgomis, tiek politiniu, tiek kultūriniu atžvilgiu dominavusiomis rytinėse Antrosios Respublikos žemėse. Visos ikikarinės lenkų institucijos buvo panaikintos, įstaigų tarnautojai ir mokytojai pakeisti tarybinio režimo rėmėjais. Įsigaliojo nauji įstatymai. Lenkijos valstybę imta suvokti kaip kažką negatyvaus, patriotizmas prilygintas šovinizmui. Plataus masto areštais bandyta atsikratyti lenkų prieškarine inteligentija, vaidinusia svarbų vaidmenį. Jos areštai ir deportacijos į Sibirą vyko tris kartus: 1940 m. vasarį, balandį ir birželį. Inteligentija, buvę tarnautojai, žemės savininkai, kaip taikliai pažymėdavo naujosios valdžios atstovai, turėjo menką galimybę pasikeisti ir priimti naują sistemą. Todėl liko tik vienas būdas – pašalinti juos iš socialinio gyvenimo. Į nepavydėtiną padėtį pateko ir lenkų kalba bei kultūra, mokymosi sistema.

Tiesa, 1940 m. vasarą naujosios valdžios požiūris į lenkus šiek tiek pasikeitė. Pirmiausia tai lėmė pokyčiai tarptautinėje arenoje – Prancūzijos pralaimėjimas ir Rumunijos okupacija. Konfliktas su nacistine Vokietija atrodė neišvengiamas. Lenkija Josifui Stalinui atrodė būsianti pagrindiniu mūšio lauku. Atgimė 1939 m. pabaigoje atmesta Lenkijos TSR sudarymo idėja. Todėl 1940 m. viduryje tarybiniai pareigūnai zondavo bendradarbiavimo su buvusiu Lenkijos ministru pirmininku galimybę. Ši nauja politika reiškė masinių deportacijų pabaigą ir naujo lenkiško laikraščio „Sztandar Wolności“ išleidimą 1940 m. spalio 1 d. 1940–1941 mokslo metais padaugėjo pradinių mokyklų dėstomąja lenkų kalba. Siekiant laimėti kuo daugiau lenkų simpatijų 1940 m. lapkričio mėn. buvo viešai paminėtos Adomo Mickevičiaus 85-osios mirties metinės. Režimo liberalizavimas turėjo pritraukti daugiau naujosios sistemos šalininkų.

Okupacijos pradžioje naujoji valdžia bandė pasinaudoti gyventojų tarpusavio priešiškumu bei nesutarimais. Prieškariniai etniniai konfliktai, išprovokuoti pirmais tarybinės okupacijos mėnesiais, iš naujo pratrūko nacių okupacijos pradžioje.

Kito konferencijos svečio iš Lenkijos Krzysztofo Buchovskio pranešimo turinį aiškiai nusako jo pavadinimas: „Jedvabnė: lenkų diskusija 50 metų po tragedijos“. Ši istorinė diskusija truko apie dvejus metus ir buvo viena didžiausių nuo 1989 m., t. y. nuo nepriklausomybės atkūrimo. Joje dalyvavo ne tik istorikai, bet ir politikai, žurnalistai, Katalikų Bažnyčios atstovai, be to, ji patraukė ir daugelio eilinių šalies gyventojų dėmesį. Diskusijos kulminacija laikytinas 2001 m. pavasaris ir vasara, kai į ją įsitraukė Lenkijos valdžios institucijų atstovai: šalies prezidentas Aleksanderis Kvasniewskis 2001 m. liepos 10 d. oficialiame renginyje atsiprašė už lenkų nusikaltimą, įvyk-

dytą prieš šešis dešimtmečius kaimynų žydų atžvilgiu.

Tragedija įvyko 1941 m. liepą mažame miestelyje netoli Lomžos – Jedvabnėje. Šio regiono, kuris 1939 m. rugsėjo mėn. buvo užimtas Raudonosios armijos, gyventojai skaudžiai nukentėjo nuo tarybinės politikos: vien deportacijų į Sibirą pergyveno net keturias bangas. Paskutinio trėmimo metu – 1941 m. birželio mėn. – deportuota 12 tūkst. Balstogės vaivadijos gyventojų.

Vokietijai užpuolus TSRS, Lomžos regioną užėmė nacistinė Vokietija. 1941 m. birželio–liepos mėn. daugelyje regiono vietovių – Wąsość, Radzilów, Jedwabne, Tykocin, Wizna ir kt. – buvo organizuoti žydų pogromai. Tragedija Jedvabnėje įvyko 1941 m. liepos 10 d. Miestelio gyventojai žydai buvo suvaryti į medinę daržinę ir sudeginti gyvi. Įvykdant šį nusikaltimą dalyvavo vietos lenkai.

Įvykio tyrimas Lenkijos Liaudies Respublikoje prasidėjo jau po karo. 1949 m. 11 lenkų buvo nuteisti įvairų laiką kalėti, vienas nuteistas mirties bausme, tačiau bausmė neįvykdyta. Kaltinimas buvo paremtas pogromo aukos Szmulo Wasersztajno paliudijimu 1945 m. Vėliau keletas nuteistųjų ėmė tvirtinti, jog jie buvę nuteisti už dalyvavimą antinaciniame ir antitarybiniame pasipriešinime. Anot jų, valdžia norėjusi diskredituoti ne tik buvusius partizanus, kaltindama juos dalyvavimu pogrome, bet apskritai visą pasipriešinimo judėjimą.

XX a. septintajame dešimtmetyje įamžinant nužudytuosius Jedvabnėje buvo atidengtas paminklas. Užrašas skelbė, jog šioje vietoje gestapas ir naciai sudegino 1600 žmonių. Imta publikuoti ir tekstus, skirtus tragiškiems įvykiams: 1966 m. Žydų istorijos instituto *(Zydowski Instytut Historyczny)* leidinyje buvo išspausdintas Szymono Datnerio straipsnis apie žydų žudynes Balstogės regione, vėliau pasirodė leidiniai hebrajų (Izraelyje) ir anglų (JAV) kalbomis. Klausimas „Kas organizavo žudynes – naciai ar lenkai?“ iškilo visu aktualumu.

Diskusija atsinaujino 2000 m. po išeivio iš Lenkijos, politologo ir sociologo iš Niujorko Jano Tomaszo Grosso publikacijos 1999 m. Varšuvoje išleistame straipsnių rinkinyje „Europa nieprowincjonalna. Non-provincial Europe“. Į straipsnį reagavo spauda, režisierė Agnieszka Arnold sukūrė šiam įvykiui skirtą dokumentinį filmą „Kaimynai“. Peržiūrėjęs filmo fragmentus J. T. Grossas tuo pačiu pavadinimu 2000 m. gegužės mėn. išspausdino ir knygą. Jis suformulavo tezę, kad atsakomybė už 1600 žydų žūtį tenka ne naciams, kurie geriausiu atveju atsakingi už nusikaltimo koordinavimą, bet vietos lenkams.

J. T. Grosso knyga tapo kritikos objektu. Dalis istorikų jį kritikavo už kategorišką išvadą nesant akivaizdžių įvykį patvirtinančių šaltinių, už nekritišką atsiminimų vertinimą. Kiti priekaišavo, kad autoriui stinga platesnės perspektyvos kalbant apie įvykio aplinkybes, kad jis ignoruoja lenkų ir žydų tarpusavio santykius Lenkijos rytinėse vaivadijose 1939–1941 m. Omeny turėta tai, kad prieš pat Raudonosios armijos įžengimą į šį regioną bei jai įžengus 1939 m. rugsėjo mėn., žydai dalyvavo nuginkluojant Lenkijos armiją, policiją, pritarė okupacijai, tarybinei armijai įskųsdavo lenkus, suiminėjo juos ir pan. Žodžiu, daugelis tvirtino, jog pogromai Jedvabnėje ir Lomžos apylinkėse tapo savotišku kerštu už žydų bendruomenės prosovietinę laikyseną tarybinės okupacijos metais. Diskutuojant ginčytasi net ir dėl tokių dalykų, kaip, pvz., ar daržinėje galėjo tilpti 1600 pasmerktųjų (prof. Tomaszas Strzemboszas).

Keletas istorikų, neginčydami lenkų dalyvavimo pogrome, aptarė dažnai pasikartojantį klausimą, kokie gi buvo nusikaltimo motyvai. Daug rašyta apie įsišaknijusį antisemitizmą tarpukario metais, apie paramą dešiniosioms partijoms Lomžos regione ir to padarinius. Tačiau vieningai buvo pabrėžiama, kad jokios aplinkybės negali pateisinti nusikaltimo ir nusikaltėlių.

Į J. T. Grosso knygą ypatingą dėmesį atkreipė ir spauda. Vieni leidiniai pripažino lenkų at-

sakomybę už nusikaltimą („Gazeta Wyborcza“, „Rzeczpospolita“, „Wprost“), kiti – priešingai, ginčijo lenkų dalyvavimą pogrome („Głos“, „Niedziela“, „Nasz Dziennik“, „Myśl Polska“). Žurnalistai prisiminė ir kitus aktualius šalies istorijos epizodus, kaip antai: tautinių mažumų persekiojimą tarpukario metais, lenkų kolaboravimą su okupantais, žydų slėpimą nacių okupacijos metais, net Lenkijos dalyvavimą Čekoslovakijos padalijime 1938 m., generolo Lucijano Zeligowskio žygį į Vilnių 1920 m. (buvęs „ginčas, nesuderinamas su tarptautine teise“). Laikraštis „Wprost“ ragino lenkus „sąžiningai save pasitikrinti“, tačiau dešinieji sluoksniai į šį raginimą reagavo neigiamai.

Prezidentui pareiškus ketinimą oficialiai atsiprašyti už žudynes, į diskusiją įsitraukė Katalikų Bažnyčios hierarchai, kiti valdžios pareigūnai. Kardinolas Józefas Glempas pareiškė, kad nors žydus į daržinę suvarė lenkai, tačiau nuolatinį žydų persekiojimą organizavę naciai turėjo įtakos vietos žmonių veiksmams ir naudojosi jais tarsi įrankiais. Dešiniųjų pažiūrų ministras pirmininkas Jerzy Buzekas pabrėžė, kad nors lenkų dalyvavimas įvykdant nusikaltimą neabejotinas, tačiau nusikaltimas įvykdytas ne tautos vardu, tad tauta nėra atsakinga už holokaustą ir negalima spekuliuoti teze apie įgimtą lenkų antisemitizmą.

Atsiprašymo idėjos oponentai įkūrė organizaciją – Jedvabnės gero vardo gynimo asociaciją *(Stowarzyszenie Obrony Dobrego Imenia Jedwabnego)*. Jie protestavo, anot jų, prieš melagingą Jedvabnės lenkų bendruomenės apkaltinimą nusikaltimu. Atvirame laiške vyriausybei organizacijos nariai rašė, jog nusikaltimą, kuriame galbūt dalyvavo keletas lenkų, įvykdė vokiečiai. Asociaciją parėmė keletas Parlamento narių, keliolika kunigų, kultūros žmonių, žurnalistų. Tuo pačiu metu buvo išspausdinta keliolika straipsnių ir net knygų, kurių autoriai griežtai atmetė J. T. Grosso teiginį, o jį patį apkaltino antilenkiškomis nuostatomis ir bloga valia.

Daug emocijų bei kontroversiškų vertinimų sukėlė ir naujo atminimo užrašo tragedijos vietoje projektas bei derinimas, dalies palaikų ekshumacija.

Nors laikas eina, tačiau diskusija tebevyksta. Tyrimus tęsia neseniai įkurta institucija – Tautinės atminties institutas *(Instytut Pamięci Narodowej)*. Visgi viltis paskelbti tikslų aukų skaičių yra nelabai reali, kaip, beje, ir detaliai nusakyti pogromo aplinkybes. Diskusiją tuo tarpu bene geriausiai vainikuoja vis didėjantis supratimas, kad Jedvabnėje ir kaimyniniuose miesteliuose iš tiesų įvykdytas baisus nusikaltimas.

Taigi tarybinis režimas tiek prieškario Balstogės vaivadijoje, Vakarų Baltarusijoje, tiek Lietuvoje (galėtume pridurti – Latvijoje ir Vakarų Ukrainoje) labai komplikavo pagrindinės tautinės bendruomenės santykius su tautinėmis mažumomis, visų pirma su žydais. Tarybiniai metai dar labiau išryškino tautinius stereotipus, palengvino holokausto motyvaciją: pastaraisiais metais atsirado ir suklestėjo dviejų genocidų teorija, ir, kaip matėme, ne tik Lietuvoje. Ši teorija tapo daugelio žmonių, pergyvenusių nors ir trumpą sovietmetį, savastimi.

Arvydas Anušauskas

Pilietinio pasipriešinimo diena

Gegužės 14-oji nuo šiol bus minima kaip Pilietinio pasipriešinimo diena. Prieš 30 metų didžiulį rezonansą Lietuvos visuomenėje, ypač tarp jaunimo, sukėlė 1972 m. gegužės 14 d. devyniolikmečio jaunuolio Romo Kalantos pasirinkta drastiška politinio protesto forma – politinė savižudybė. Kauno muzikinio teatro sodelyje jis apsipylė benzinu ir, kaip liudija mačiusieji, sušukęs „Laisvę Lietuvai!“, padegė save. Įvykis sukėlė LKP ir KGB pareigūnų paniką. Čekistai paskubėjo patys R. Kalantą slapta palaidoti anksčiau paskelbto laiko. Susirinkę į laidotuves žmonės pasipiktino KGB savivale. Prasidėjo masinės eitynės, kurių metu buvo skanduojami politiniai šūkiai. Masinės demonstracijos, smurtas ir areštai truko dvi dienas. Neramumai nuslopinti gegužės 19 d. Daugiau kaip 400 žmonių buvo suimta, bet R. Kalanta tapo pilietinio pasipriešinimo simboliu.

Po „Kauno pavasario“ praėjus 15 metų, 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje, prie Adomo Mickevičiaus paminklo, Lietuvos laisvės lygos pastangomis buvo surengtas pirmas viešas mitingas okupuotoje Lietuvoje. Paminėtos Molotovo–Ribbentropo sutarties metinės ir pirmą kartą atvirai iškeltas tebesitęsiančios Lietuvos okupacijos klausimas. Už tai daugiau kaip 80 mitingo dalyvių buvo KGB ir partinių struktūrų persekiojami bei terorizuojami.

Šie 1972 ir 1987 m. įvykiai nužymėjo naujas Lietuvos pabudimo ir atgimimo ribas. Pilietinis pasipriešinimas okupaciją lydėjusiam melui, prievartai, prisitaikėliškumui ir abejingumui įsirėžė į žmonių sąmonę ir tapo galingiausiu atgimstančios Lietuvos ginklu.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir Lietuvos mokslų akademija 2002 m. gegužės 15 d. surengė konferenciją „1972–1987 metų Lietuva“, skirtą R. Kalantos aukos ir politinių protestų 30-osioms metinėms bei mitingo prie A. Mickevičiaus paminklo 15-osioms metinėms paminėti. Joje pranešimus skaitė mokslininkai, politikai, buvę disidentai: Algirdas Jakubčionis („Lietuva prieš ir po 1972 m. gegužės 14 d.“), A. Anušauskas („KGB reakcija į 1972 m. įvykius“), A. Streikus („Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982)“), M. Žiūkas („Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla 9-ojo dešimtmečio pradžioje“), J. Banionis („Politinė išeivija Lietuvos laisvės byloje (1975–1986)“), B. Burauskaitė („Laisvės dvasios salos sovietizuotoje Lietuvos visuomenėje“), A. Terleckas („Lietuvos laisvės lyga – naujo Lietuvos išlaisvinimo etapo pradininkė“). Pranešimai bus spausdinami kitame numeryje.

Arūnas Streikus

Romo Kalantos susideginimo 30-osios metinės Vytauto Didžiojo universitete

Romo Kalantos susideginimo 30-osioms metinėms paminėti skirta nemažai įvairaus pobūdžio renginių. Stengtasi ne tik minėti, bet ir suprasti šį iš pirmo žvilgsnio neracionalų poelgį, tiksliau apibūdinti jo vietą mūsų šiandienos istorinėje sąmonėje. Akademiniu užmoju siekiant įprasminti R. Kalantos auką išsiskyrė Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros 2002 m. gegužės 14–15 d. surengta mokslinė konferencija „Kaunas 1972: alternatyvioji kultūra, politinis protestas ir kultūrinė rezistencija“. Konferencijos pavadinime išvardyti reiškiniai, kurių kontekste, organizatorių manymu, galima geriausiai paaiškinti 1972 m. gegužės mėn. įvykius Kaune, todėl buvo galima tikėtis, kad jie ir bus konferencijos dėmesio centru. Vis dėlto konferencijos turinys ne visai atitiko jos pavadinimą. Trylika konferencijoje perskaitytų pranešimų galima suskirstyti į tris grupes: 1) skirti tiesiogiai R. Kalantos susideginimo ir su tuo susijusių įvykių įvairiems aspektams; 2) analizuojantys šių įvykių atgarsius bei poveikį; 3) aptariantys platesnį 1972 m. gegužės mėn. įvykių kontekstą. Vertinant labai priekabiai galima teigti, kad tik trečios grupės pranešimuose ir buvo analizuojami reiškiniai, įvardyti konferencijos pavadinime.

Pranešimu „Psichologiniai lūžiai ir valdžia (1968–1973 m.)“ konferenciją pradėjęs prof. habil. dr. Bronius Genzelis aptarė istoriografijoje jau nusistovėjusias lūžių datas, nusakančias visuomenės požiūrio į sovietų režimą kaitą nuo okupacijos pradžios iki 1972 m. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje jam pavyko įžvelgti intelektualinio nonkonformizmo egzistavimą, kuris, pranešėjo teigimu, labiausiai išryškėjo tuo metu pradėtuose leisti kultūros žurnaluose „Kultūros barai“ ir „Nemunas“. Savo išvadą, kad kultūrinė rezistencija buvo vienas svarbiausių veiksnių, subrandinusių jaunimo protestą, pranešėjas grindė akcentuodamas ir tai, kad po Kauno įvykių prasidėjo represijos prieš intelegentiją, kuri, sovietų valdžios manymu, darė neigiamą įtaką jaunimui. Kad sovietinės Lietuvos vadovybė iš tikrųjų kaltino inteligentiją dėl „antivisuomeninių jaunimo veiksmų“, patvirtino dr. Kastyčio Antanaičio pranešime „Sovietinių partinių struktūrų reakcija į 1972 m. įvykius“ pateikti faktai. Dėl galimo neigiamo poveikio SSRS tarptautinei padėčiai viešai stengtasi sumenkinti Kauno įvykių mastą ir reikšmę, vaizduojant juos kaip eilinį chuliganizmo atvejį, tuo tarpu 1972 m. birželio 14 d. vykusiame LSSR partinio aktyvo susirinkime tarp pagrindinių jaunimo sukeltų neramumų kaltininkų buvo paminėti „Nemuno“ žurnalas, Kauno dramos teatras ir kai kurie dramaturgai.

Konkrečiam nukrypimui nuo oficialių meninės kūrybos normų, XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje patraukusiam kauniečių dėmesį, skirtas Edgaro Klivio pranešimas, kuriame jis aptarė Kauno dramos teatre veikusios pantomimos trupės vadovo Modrio Tenisono darbus. Pranešėjas pabrėžė, kad visus M. Tenisono spektaklius vienijo priešprieša tarp individo ir pilkos minios. Tuo jie buvo labai artimi vėlyvojo modernizmo, kuriam būdinga alternatyvų vientisai, oficialiai kultūrai paieška, atmosferai. Vakaruose šis protestas prieš visuotinai pripažintas kultūrinio ir socia-

linio gyvenimo normas buvo pirmiausia susijęs su jaunimo sąjūdžiais. Nagrinėti jaunimo kultūrinės rezistencijos formas aštuntojo dešimtmečio Lietuvoje mėgino bendrą pranešimą skaičiusios dr. Laimutė Anglickienė ir dr. Egidija Ramanauskaitė-Kiškina. Jos išskyrė tris to meto jaunimo orientacijų kryptis: bandymą perimti Vakarų jaunimo kultūros, pirmiausia hipių judėjimo, vertybes ir formas; naują etninės kultūros atsiradimą, pasireiškusį žygeivių sąjūdžiu; gilesnio religinio tikėjimo paieškas. Kaip šaltinį panaudodamos kelių asmenų, tuo metu priklausiusių Kaune egzistavusioms hipių ar žygeivių grupėms, gyvenimo istorijas pranešėjos apibūdino dvi pirmąsias kryptis, išryškino jų skirtumus. Apie pirmąją kryptį kalbėjusi L. Anglickienė teisingai pažymėjo, kad šiai krypčiai priklausę jaunuoliai ėjo ne prieš sistemą, o šalia sistemos, politiniai tikslai jiems buvo svetimi.

Tikėtina, kad trečiosios krypties ignoravimo priežastis buvo tik pranešėjų nenoras lįsti į jiems nepažįstamą sritį, tačiau tai, kad konferencijoje nebuvo nė vieno pranešimo, kuriame kaip Kauno įvykių fonas būtų plačiau analizuojamas religinio gyvenimo atgijimas ir tikinčiųjų teisių sąjūdis, verčia įtarti konferencijos organizatorius nesugebėjus peržengti išankstinės nuostatos, kad religinis nonkonformizmas nebuvo tokia svarbi visuomenės laisvėjimo proceso dalis ar bent jau nebuvo tiesiogiai susijęs su 1972-ųjų gegužės mėn. įvykiais. Polinkį atriboti šiuos įvykius nuo kai kurių to meto visuomenės gyvenimo realijų ir vaizduoti juos kaip didžiausią protesto prieš sistemą išraišką išdavė ir kitų pranešėjų teiginiai. Antai jau minėtas K. Antanaitis Kauno įvykius visai nepagrįstai pavadino masiškiausia neginkluoto protesto akcija Sovietų Sąjungoje nuo 1917 m. Tuo tarpu apie 1972 m. pradžioje daugiau nei 17 tūkst. asmenų, tarp kurių buvo ir nemažai kauniečių, pasirašytą memorandumą Leonidui Brežnevui dėl tikinčiųjų teisių varžymo tik užsiminė vienas ar du pranešėjai, neskirdami jam didesnio dėmesio, nors tai buvo išties reikšmingas pasipriešinimo aktas. Nebandyta taip pat svarstyti, kas istoriniu požiūriu buvo svarbiau – stichiškas protestas ar organizuotas pasipriešinimas?

Iš pranešimų, kuriuose analizuojami R. Kalantos susideginimo ir po to kilusių jaunimo neramumų atgarsiai (tokių buvo net keturi), paaiškėjo, kad kitaip negu kiti vienalaikiai bandymai kvestionuoti režimo legitimumą (minėtas tikinčiųjų memorandumas, Simo Kudirkos pabėgimas), jie turėjo didesnį atgarsį Lietuvoje nei už „geležinės uždangos“. KGB informacijos suvestinės apie visuomenės reakciją į Kauno įvykius, su kuriomis savo pranešime supažindino Lietuvių išeivijos instituto darbuotojas Nerijus Gudaitis, rodo, kad šie įvykiai buvo gyvai svarstomi, po jų akivaizdžiai padaugėjo „antivisuomeninių“ veiksmų. Tuo tarpu pranešimą apie 1972-ųjų įvykių Kaune vertinimus Vakaruose skaitęs Vilniaus universiteto doktorantas Ramojus Kraujelis patvirtino, kad jie sulaukė mažiau dėmesio nei S. Kudirkos bandymas pabėgti iš žvejybinio laivo ir po to įvykęs jo teismas. Iš Heidelbergo universiteto doktoranto Klauso Fuchso pranešimo „R. Kalantos mirtis Vokietijos spaudoje“ buvo taip pat aiškiai matyti, kad Vakarus pasiekė labai neišsami ir netiksli informacija apie R. Kalantos susideginimą. Nevienareikšmiškai 1972-ųjų įvykiai Kaune buvo vertinami ir lietuvių išeivijos spaudoje. Pranešimą apie tai skaitęs Lietuvių išeivijos instituto vadovas dr. Linas Saldukas pažymėjo, kad nors dauguma išeivijos spaudos leidinių palankiai sutiko žinias iš Kauno, liberalios krypties savaitraštyje „Akiračiai“ R. Kalantos susideginimas buvo vertinamas atsargiau, manant, kad tai gali išprovokuoti režimo represijas, minimalios kultūros laisvės užgniaužimą. Tai akivaizdi išeiviją skaldžiusio skirtingo požiūrio į tuometinę Lietuvos padėtį ir ateities perspektyvas išraiška.

Dviejuose konferencijoje skaitytuose pranešimuose į 1972-ųjų gegužės mėn. įvykius

Kaune bandyta pažvelgti jų dalyvių akimis. Kaune augęs Vilniaus universiteto docentas dr. Algirdas Jakubčionis akademinę pranešimo dalį, kurioje apibūdino Kauno įvykių priežastis ir istorinį kontekstą, vykusiai susiejo su nors ir netiesioginio, tačiau arti tų įvykių buvusio stebėtojo prisiminimais. Tuo tarpu VDU magistrantė Rūta Tverkutė bandė atkurti su R. Kalantos susideginimu susijusius įvykius remdamasi tiesioginių liudytojų parodymais, kurie, deja, buvo išgauti sovietinio KGB, todėl atspindi gerokai ar netgi neatpažįstamai iškreiptą tikrovę. Gaila, kad niekas dabar nemėgina apklausti gyvų tų įvykių dalyvių ir liudytojų. Tiesa, prakalbinti juos, atrodo, būtų nelengvas uždavinys, nes ir minėjimo dienomis tai bandę padaryti žurnalistai skundėsi, kad tie žmonės sunkiai dalijasi praeities patirtimi.

Atitaisymas

Algio Kasperavičiaus pranešime „Kolaboravimas: chronologinės ribos“, išspausdintame leidinio „Genocidas ir rezistencija“ 2001 m. Nr. 1(9) (rubrika „Konferencijos“), p. 85–90, esama apmaudžių klaidų. Pateikiame autoriaus atitaisymus:

86 p. antroje skiltyje, pastraipos pabaigoje po žodžių „turėjo autonomiją“ turi būti taip: „Antai Bretanės kunigaikštystė iki XVI a. turėjo plačią autonomiją Prancūzijos karalystės sudėtyje, dalį jos išlaikė iki pat XVIII a. pabaigos – Didžiosios prancūzų revoliucijos“.

89 p. antroje skiltyje, pastraipoje „Atsakymas“, po žodžio „Pavyzdžiui“ turi būti taip: „ar slovakai buvo vengrų okupuoti nuo IX a. pabaigos, kai vengrai užvaldė slovakų gyvenamą teritoriją, iki pat Pirmojo pasaulinio karo pabaigos XX a., kai susikūrė Čekoslovakijos respublika?“

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2002, 2(12)

STUDENTŲ STUDIJOS

Valdemaras Klumbys

Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje

Šiame straipsnyje, remiantis į istoriografiją dar neįtrauktais šaltiniais, apžvelgiama mažai tyrinėta pogrindžio leidinio „Perspektyvos“ istorija, jo atsiradimas, leidyba, paplitimas; analizuojamos leidėjų nuostatos, tikslai, aptariama Lietuvos visuomenės raidos ir pogrindyje vykusių procesų įtaka leidiniui, „samizdato“ ir Rusijos disidentų įtaka Lietuvos pogrindžiui bei „Perspektyvoms“; nušviečiamas jų vertinimas pogrindyje ir valdžios reakcija į leidinį; nagrinėjama „Perspektyvų“ vieta Lietuvos savilaidoje ir jų įtaka visuomenei; atskleidžiamos leidinio sunaikinimo aplinkybės ir KGB veikla tai vykdant.

ĮVADAS

Neginkluotas pasipriešinimas ir viena ryškiausių jo raiškos formų – savilaida – Lietuvoje dar gana mažai tyrinėti. Menką susidomėjimą šia tema nulėmė įvairios priežastys, tačiau bene svarbiausia jų yra ta, kad šis laikotarpis dar pernelyg artimas ir todėl itin „jautrus“ visuomenės sąmonėje. Šio laikotarpio tyrimai labai svarbūs norint suvokti vėlesnių įvykių bei procesų priežastis ir ištakas, tuomet ir vėliau vyravusias visuomenines nuostatas. Dėl sovietinės sistemos ypatumų oficialios kilmės dokumentuose gana sunku atsekti Lietuvos visuomenėje vykusius pokyčius, plitusias idėjas, nuostatas, nuotaikas. Net ir saugumo dokumentuose, kuriuose atviriau aptariama padėtis Lietuvoje, tai atsispindi nevisiškai ir iškreiptai, nes vertinama sovietinės ideologijos požiūriu.

Opozicinė mintis buvo gana plačiai paplitusi Lietuvos visuomenėje, neišskiriant ir inteligentijos, kuri, daugelio autorių manymu, buvo gana konformistiška. Akivaizdžiausiai tai rodo jau nuo XX a. šeštojo dešimtmečio joje plitęs „samizdatas“ (rusiška savilaida), vėliau ir Lietuvoje leidžiami pogrindžio leidiniai, kurių intelektualinis lygis vis augo. Vienas iš intelektualiai rafinuočiausių, anot Tomo Remeikio, leidinių – 1978–1981 m. ėjusios „Perspektyvos“. Kaip tik dėl to jos ir pasirinktos tyrimo objektu. Ankstesniuose bendresnio pobūdžio tyrimuose „Perspektyvos“ buvo nagrinėjamos kaip liberaliosios savilaidos dalis. Daugiausia tirtas jų turinys. Šioje studijoje į nagrinėjamą leidinį žvelgsime kiek kitaip – tirsime turinio kokybę, leidinio paplitimą Lietuvos visuomenėje, įtaką jai; naujais duomenimis papildysime ir jau tyrinėtus šio leidinio istorijos aspektus. Daug dėmesio skirsime XX a. aštuntojo dešimtmečio Lietuvos visuomenės, ypač disidentinio judėjimo, padėčiai nušviesti. Tai turėtų padėti geriau suvokti „Perspektyvų“ vietą to meto Lietuvoje.

Lietuvos istorijos moksle dar nesant daug stagnacijos laikotarpio bei disidentinio judėjimo tyrimų, šių temų terminija tik formuojasi.

Pogrindžio periodika literatūroje įvardijama įvairiai – *pogrindine spauda*, *pogrindiniais leidiniais*, *periodine savilaida*[1]. Sovietų valdžios dokumentuose ji vadinama nelegalia, antitarybine. *Savilaidos* terminui prikišama rusiška jo kilmė. Tai teisinga tik iš dalies, tačiau kartu toks požiūris nepaneigia šio termino vartojimo tikslingumo. Šioje studijoje pogrindžio spaudos visumai apibrėžti vartojamas *savilaidos* terminas, kalbant apie atskirą spaudinį – *pogrindžio leidinys*.

Kitas rašant šią studiją iškilęs klausimas – kaip vadinti neginkluoto pasipriešinimo dalyvius. Literatūroje yra pabrėžiami skirtumai tarp disidentų ir Lietuvos pogrindininkų. *Disidentai* – sovietinės sistemos reformatoriai, idealistai, tik kitaip tikintys, tačiau sistemos negriaunantys; savo veikloje jie laikėsi sovietinių įstatymų, neturėjo platesnio masių palaikymo[2]. Tuo tarpu Lietuvoje pasipriešinimas turėjo nemažą žmonių paramą, buvo labiau opozicinis valdžiai, o pagrindinis jo siekis buvo nepriklausomybė. Šį judėjimą siūlyta vadinti *rezistencija*, *pogrindžiu*, *neginkluotu pasipriešinimu*[3]. Anot šio požiūrio, Lietuvoje disidentų irgi esama – tai viešai, atvirais pareiškimais veikiantys kovotojai dėl žmogaus teisių, demokratijos. Vis dėlto neverta taip susiaurinti *disidento* termino. Vakarų literatūroje juo įvardijami visų krypčių ir nuostatų pasipriešinimo dalyviai. Be to, Lietuvoje gana sunku atskirti slapta veikusius pogrindininkus nuo viešumą akcentavusių disidentų, nes tie patys žmonės veikė ir slapta, ir viešai. Todėl šioje studijoje daugiausia vartojamas *disidento* terminas.

Paminėtini ir gana dažnai čia vartojami terminai *inteligentas* ir *intelektualas*. *Inteligentija* – tai visi protinį darbą dirbantys žmonės, dažniausiai turintys aukštąjį išsilavinimą. *Intelektualai* – inteligentijos (kartu ir visos visuomenės) elitas.

Šaltiniai. Studijoje panaudota didelė šaltinių bazė, visų pirma – „Perspektyvos“[4] ir kiti pogrindžio leidiniai[5]. Tai vertingi to meto šaltiniai, bene atviriausiai (nors irgi savaip tendencingai) atspindintys laikotarpį.

Didžiausia šaltinių grupė – archyviniai dokumentai. Daugiausia naudotasi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomais KGB dokumentais. Nors tyrėjams prieinamos tik archyvo nuotrupos, likusios Lietuvoje, o ir dokumentai buvo rašomi tendencingai, visgi jame išliko daug faktinės medžiagos, padedančios suvokti represinio aparato pastangas sunaikinti „Perspektyvas“, iš dalies atskleidžiančios jų leidimo aplinkybes, paplitimą. Daug duomenų nagrinėjamai temai yra Vytauto Skuodžio, Gintauto Iešmanto ir Povilo Pečeliūno baudžiamojoje byloje[6]. Tačiau byla buvo rengiama tendencingai, dauguma liudytojų stengėsi pasakyti kuo mažiau, todėl į jos dokumentus būtina žiūrėti atsargiai. Bylos medžiaga duoda informacijos apie „Perspektyvų“ leidėjų veiklą, jų ryšius, nuostatas, materialinę leidybos bazę ir t. t. Tačiau joje beveik nėra KGB operatyvinės veiklos duomenų. Jie sukaupti kitose archyvo bylose. Vertingiausios iš jų yra šiuose apyrašuose:

a) 8 apyraše sukaupti apibendrinantys dokumentai, padedantys susidaryti pasipriešinimo vaizdą, įvairūs raštai V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno bylos reikalu į SSRS KGB, LKP CK, saugumiečių rašytos gana taiklios kaltinamųjų charakteristikos. Itin vertingas dokumentas – šios baudžiamosios bylos tardymo ir agentūrinės-operatyvinės veiklos planas, jame daug duomenų apie „Perspektyvų“ sunaikinimo aplinkybes[7];

b) 14 apyrašo bylose sukaupti KGB Kauno miesto 2-ojo skyriaus dokumentai, atskleidžiantys pasipriešinimo panoramą bei teikiantys informacijos apie agentūrinę KGB veiklą tarp disidentų; informatyvūs yra kovos su pasipriešinimu planai;

c) naudinga ir 46 apyraše KGB sukaupta informacija (iškarpos iš emigrantų periodikos, užsienio radijo stočių laidų stenogramos ir t. t.) apie lietuvių emigrantų reakciją į V. Skuodžio bylą.

Atliekant tyrimą naudotasi ir LYA Lietuvos komunistų partijos dokumentų skyriuje (toliau – LYA LKP DS) esančiais šaltiniais. Nors jie ir labai tendencingi bei ideologizuoti, nepasakantys visos tiesos, tačiau buvo naudingi aiškinantis sovietų valdžios poziciją disidentų atžvilgiu, Lietuvos visuomenėje vyravusias nuotaikas.

Kita studijoje naudotų šaltinių grupė – atsiminimai. Jų specifiką nulemia žmogaus atminties netobulumas, dėl to netyčia iškraipomi faktai ar net sukuriami nauji. Visuomenės nuomonė irgi veikia žmogų, koreguodama jo atmintį, ypač vertinimus. Todėl naudojantis atsiminimais juose pateiktus faktus stengtasi patikrinti pagal literatūrą ir archyvinius šaltinius, taip pat apklausiant kitus asmenis. Tiriant disidentinį judėjimą be atsiminimų apsieiti tiesiog neįmanoma. Nors KGB ir daug žinojo, tačiau toli gražu ne viską. Šiuo atžvilgiu galima tik pritarti Alfredo Ericho Senno nuomonei, jog „mes pernelyg fetišizuojame rašytinius šaltinius, archyvinius dokumentus vertiname labiau negu užrašytus liudijimus (interviu kaip istorijos metodas), nors neretai net akyliausias šaltinio kritikas nepajėgus atskirti KGB dokumente slypinčios informacijos nuo nomenklatūrinio blefo“[8].

Galima išskirti dvi atsiminimų rūšis: skelbti spaudoje ir surinkti studijos autoriaus[9]. Pirmieji kiek patikimesni (viešumas įpareigoja), pastarieji nuoširdesni, atviresni. Daugelis apklaustųjų patys atsiminimų nerašė. Pokalbiuose su jais užfiksuota unikalios, niekur kitur nepasitaikančios informacijos. Tiriant pogrindinę veiklą vertingiausi yra disidentų atsiminimai. Labai informatyvūs V. Skuodžio memuarai[10], juose daug „Perspektyvų“ leidimo, platinimo, pogrindinės veiklos duomenų. Naudotasi ir nedisidentų atsiminimais, padėjusiais išryškinti istorinį foną, „Perspektyvų“ paplitimą, šio leidinio vertinimą visuomenėje.

Istoriografija. „Perspektyvos“ gana mažai tyrinėtos. Apie jas yra rašyta publicistiniuose ir mokslo darbuose išeivijoje bei Lietuvoje. Pastarųjų nėra itin daug. Emigracijoje nors ir trūkstant duomenų užsimezgė diskusija apie Lietuvos pogrindį, kurios viena priežasčių – „Perspektyvų“ vertinimas. T. Remeikis, savilaidą suskirstęs į ideologines sroves, „Perspektyvas“ priskyrė liberaliajai socialistinei ir tautinei pakraipai, nes jos skelbia liberalias ar kairiojo socializmo idėjas, yra tarsi tautinių komunistų organas[11]. Jo teiginys, jog visa tai bei gana aukštas intelektualinis leidinio straipsnių lygis rodo, kad aukštesni inteligentijos bei partinių funkcionierių sluoksniai įsitraukia į savilaidą ar bent ją palaiko, sulaukė gana griežtos kitų mokslininkų reakcijos. Vytautas Vardys siūlė „Perspektyvas“ lyginti su tarpukario „Naująja Romuva“. Kęstutis K. Girnius iš principo nesutiko su savilaidos skirstymu į sroves pagal leidinių turinį. Anot jo, tai esąs nesusipratimas[12]. Su tuo kažin ar galima sutikti. Kaip ryškėja iš apklaustų disidentų atsiminimų, ideologiniai skirtumai pogrindyje egzistavo, tik į viešumą retai iškildavo.

Paskutinįjį XX a. dešimtmetį Lietuvoje plačiau apie „Perspektyvas“ rašė tik trys istorikai. Algimantas Liekis didelės apimties straipsnyje apie Lietuvos disidentinį judėjimą bei kituose darbuose[13] aptarė ir šį leidinį. Anot istoriko, „Perspektyvos“ buvo užsimojusios tapti pogrindžio intelektualiniu organu. Šis autorius nėra nuoseklus įvardydamas „Perspektyvų“ pakraipą: vienur jos laikomos tautinio-politinio, kitur – prokomunistinio pobūdžio. Tačiau šio istoriko darbuose trūksta nuodugnesnės leidinio analizės, detaliau neapibūdinta tematika. Tai straipsnyje apie pasipriešinimą Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje padarė Živilė Račkauskaitė[14]. Nors jame neišvengta faktinių klaidų, šis straipsnis parodo „Perspektyvas“ bendrame pasipriešinimo kontekste ir kartu išryškina jų savitumą.

Plačiausiai „Perspektyvos“ aptartos neseniai pasirodžiusioje Vilmos Vasiliauskaitės knygoje apie tautinę ir liberaliąją savilaidą[15]. Čia gana išsamiai nušviestas „Perspektyvų“ atsiradimas, jose vyravusios idėjos bei temos, jų lei-

dimo, dauginimo, platinimo sąlygos, santykiai su kitų srovių disidentais.

Šio straipsnio tiriamuoju metodu pasirinkta ne savilaidos turinio analizė, kaip dėl faktinės medžiagos trūkumo daryta daugelyje jai skirtų darbų, o formavimosi, leidybos ir funkcionavimo analizė. Tokį metodą pasirinkti įgalino gausi autoriaus surinkta faktinė medžiaga.

PASIPRIEŠINIMAS LIETUVOJE XX A. AŠTUNTAJAME DEŠIMTMETYJE: PRIELAIDOS IR YPATUMAI

Lietuvos visuomenė ir pasipriešinimas. Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje sustiprėjo pasipriešinimas, įgijęs vis aiškiau regimas išraiškas ir išsiliejęs į masinius neramumus bei disidentinį judėjimą. Kita vertus, žmonės vis labiau susitaikė su esama padėtimi – tai rodė didėjantis visuomenės apolitiškumas, idealų praradimas. 1974 m. mirė ilgametis LKP vadovas Antanas Sniečkus. Šis įvykis simbolizavo ištisos Lietuvos istorijos epochos pabaigą. Aleksandras Štromas teigia, jog kaip tik aštuntajame dešimtmetyje neliko įsitikinusių komunistų, o, anot Romualdo J. Misiūno ir Reino Taageperos, tuomet tarp Lietuvos gyventojų įsivyravo vartotojiškumas, „išgyvendinęs" idealistus, nubrėžęs takoskyrą tarp remiančiųjų valdžią ir jai besipriešinančiųjų; tai lėmė pakilęs pragyvenimo lygis, atėjusi nauja karta, neprisimenanti nepriklausomybės[16]. Panašiai teigiama ir kai kuriuose atsiminimuose. Pasak Rimanto Jaso, apie nepriklausomybę niekas nebegalvojo; G. Iešmantas irgi teigia, jog tokie dalykai, kaip nepriklausomybė ar politika, niekam nerūpėjo. Gal kaip tik dėl vartotojiškumo bei konformizmo sovietmečiu susiformavo tas, anot Leonido Donskio, „apsauginis luobas, kuris sulaiko fanatizmą, reakcingumą, radikalizmą – apskritai ksenofobijos formas, [...] [atsparumas] ir indoktrinacijai, ir ideologiniam terorui"[17]. Galima ir priešinga šio reiškinio interpretacija. Štai Juozas Algimantas Krikštopaitis teigia, kad visuomenės dauguma sovietmečiu prarado ryšį su tautine tradicija, bet neperėmė ir sovietinių vertybių, taip likdama be jokios atramos[18]. O juk norint kovoti su sistema reikia kažkuo tikėti, turėti idealus. Galbūt jų trūkumą ir turėjo galvoje Tomas Venclova, teigdamas, jog „pagrindinis disidentų sąjūdžio sunkumas – didelė visuomenės, pirmiausia inteligentijos, demoralizacija"[19]. R. Šaulio slapyvardžiu pasirašęs asmuo 1981 m. rašė, kad Lietuvoje labai daug neprincipingų žmonių, kalbėjo apie valdžios įskiepytą tarpusavio nepasitikėjimą[20]. R. Jasas irgi teigia, jog vienas svarbiausių valdžios uždavinių buvo „izoliuoti visuomenę [...], sunaikinti ryšį tarp žmonių", o G. Iešmantas – kad „dauguma [iš žmonių] prisitaikėlių buvo, visiškų, inteligentija – ypatingai".

„Vartotojiškumas sukūrė galingesnį ginklą prieš rezistenciją negu teroras ar biurokratiniai varžymai: tas ginklas buvo pašaipa ir nuobodulys", tokia veikla žmonėms atrodė tiesiog kvaila[21]. Standartinis sovietinis žmogus, anot A. Štromo, yra „oportunistinis, ciniškai egoistinis asmuo"[22]. Tokias visuomenės nuotaikas jautė saugumas, gal ir pats padėjęs joms susiformuoti. Per tardymus G. Iešmantui buvo teigiama, jog disidentai – tik „saujelė, netikusių ir kvailių saujelė, nuo visų žmonių likusių [atsiskyrusi]". Disidentai, ypač „vienišiai", tokie kaip G. Iešmantas, savo atskirumą suvokė itin skaudžiai. Ištverti tai jiems padėjo tik tikėjimas, kurio didžioji visuomenės dalis jau neturėjo. Jo stoka buvo kompensuojama pašaipiu požiūriu į disidentus, apie kurį kalba Liudas Truska, G. Iešmantas. Buvo ir pasyvumo „filosofija". Teigta, jog lietuvių kultūra esanti trapi ir ją reikia išsaugoti bet kokia kaina, o nonkonformistai užtraukia jai pavojų, nuėję į pogrindį inteligentai visi bus sunaikinti[23]. Su tuo nesutiko T. Venclova: „Maži yra tie, kurie patys save laiko mažais"; žymūs intelektualai, nuėję į pogrindį, gali priversti valdžią su juo skaitytis[24].

Tokiam neigiamam požiūriui atsirasti turėjo įtakos ir užkonservuotas, gynybinis pavergtųjų tautiškumas, lėmęs dalies inteligentų įtarų požiūrį į visa, kas nelietuviška, o ypač ru-

siška, taip pat į disidentinį judėjimą, tiksliau – į jo nereliginį ir netautinį sparnus (kaip tik dėl to jie ir nebuvo vadinami disidentais). Akivaizdus pavyzdys – A. J. Krikštopaičio požiūris į „legalųjį disidentizmą“, atstovaujamą T. Venclovos, A. Štromo ir kitų, kuris, anot jo, pasireiškęs daline partneryste su sistema, kaip ir kitur Sovietų Sąjungoje. Būta tokio „žiūrėjimo atgal“ ir pogrindyje. Vieną tokio konservatyvumo priežasčių nurodė K. K. Girnius, teigdamas, kad „pasididžiavimas tautos praeitimi yra susietas su didėjančia baime dėl jos ateities“[25]. Lietuviškoje savilaidoje nutautėjimo pavojus buvo itin pabrėžiamas, gal net perdedamas. Tikroji grėsmė buvo kitokia, daug klastingesnė, kadangi prievarta nebuvo aiškiai jaučiama. O juk, pasak Vytauto Kavolio, lietuviai priešinasi tik tiesioginei, akivaizdžiai prievartai[26]. Pasak R. Jaso, „ta karta, kuri išaugo prie Brežnevo, nebuvo surusinta, bet buvo nulietuvinta“. Istorikas čia turi galvoje tai, ką Romualdas Ozolas pavadino okupacinės sąmonės fenomenu, kai esama tvarka priimama kaip duotybė ir net negalvojama apie priešinimąsi jai. Tuomet nelieka nei tikėjimo ideologija, nei pasipriešinimo jai. Su tuo susijęs ir partijos politikos sušvelnėjimas, minimas daugelio autorių – juk į valdžią atėjo netikintys pragmatikai. Nors baimės atmosfera liko, tačiau ji vis švelnėjo. Tai rodo R. Ozolo dienoraštinis 1978 m. spalio 23 d. įrašas: „Žmonės [per metus pasikeitė –] nustojo bijoti. Nebijoma taip paniškai, kaip prieš metus kitus – ir juokeliai, ir pašaipėlės, ir ne tik liaudies masėse, bet ir valdininkijoje“[27]. Ryškus pokytis nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios, kai Aušra Jurašienė jautė Lietuvoje vyravusią patologišką baimės atmosferą[28]. Matyt, teisūs buvo disidentai, teigę, kad oficialios kalbos apie ideologinės kovos stiprinimą rodančios sovietinės ideologijos krizę ar net žlugimą. Tačiau net ir kūryboje vis dėlto liko, anot G. Iešmanto, „prijaukinto gero skonio“ sąlygos[29].

Inteligentija ne vien taikėsi su režimu. Dalis jos veiklos (didesnioji?) atliko pozityvų vaidmenį. Anot V. Skuodžio, kovos su Maskva avangarde buvo inteligentai ir intelektualai. Jie padėję išsaugoti patriotizmą, lietuvių kalbos teises, istorinę atmintį, ugdę lietuvių kultūrą, kėlę ūkį ir gyvenimo lygį. Tačiau pasitaikantis teiginys, jog inteligentija atliko kultūrinės ir intelektualinės rezistencijos vaidmenį, vis dėlto yra perdėtas, nors dalis tiesos tame yra. Perdėtas todėl, kad dažnai tai buvo ne sąmoningai suvokta kova, o tiesiog kūrybinio darbo padarinys. Juk tam tikrų polinkių turintys žmonės negali nekurti, o jų veikla objektyviai prisideda prie tautos kultūrinės kovos dėl išlikimo. Tuo tarpu rezistentas yra kovai pasišventęs individas, turintis pasaulėžiūrą, skatinančią kovoti, taigi – sąmoningas kovotojas. Savaime aišku, ne visi galėjo tapti disidentais, nes ši veikla labai rizikinga, be to, kažkas turėjo dirbti ir legalų darbą. Taip manė dauguma disidentų. Tačiau, anot V. Skuodžio, prisitaikymas „privalėjo būti toks, kad jis neprieštarautų sąžinei“[30]. Tik ar tokios buvo kiekvieno sovietinio žmogaus sau nusistatytos leistinumo ribos?

Ne itin aktyvų inteligentų, ypač intelektualų, dalyvavimą pogrindyje galėjo lemti ir tai, jog lietuvių tautai negrėsė toks didelis nutautėjimo pavojus kaip latviams ar estams. Kadangi spaudimas nebuvo toks didelis, tai ir neatsirado Lietuvoje „40-ties inteligentų laiško“, pasirašyto žymių mokslininkų ir menininkų, kaip Estijoje. Pasak Vadimo Belocerkovskio, kultūros elitas į disidentinį judėjimą įsitraukia tik pradėjus grėsti itin dideliam pavojui tautai ar valstybei, kai nebepaisoma savisaugos instinkto[31]. Visgi, atrodo, Lietuvos disidentai buvo nusivylę pasyvia inteligentų, ypač intelektualų, laikysena. Pasak Birutės Burauskaitės, „reikia kartais pasakyti tą aktyvesnį žodį ir šviesuomenei, nes į juos žiūri žmonės. Jie turi įtaką. Per mažai mūsų inteligentija iš tikrųjų...“

Lietuvos visuomenė buvo priversta prisitaikyti prie susiklosčiusių aplinkybių – sovietų okupacijos, kurios sukurtos sąlygos ilgainiui tapo natūraliu reiškiniu. Dėl vyravusio apoli-

tiškumo susiformavo abejingas ar net neigiamas didžiosios visuomenės dalies požiūris į besipriešinančius žmones ir jų veiklą. Tai viena svarbiausių priežasčių, dėl kurios inteligentija menkai įsitraukė į pogrindinę veiklą.

Disidentinio judėjimo ir savilaidos būklė. Kalbant apie disidentizmo fenomeną galima sutikti su A. Štromu, teigiančiu, jog disidentiškumas atstovauja ne politinei, o moralinei jėgai; tai suprato ir patys disidentai. Jie suvokė sistemos melagingumą: „Jeigu melą laikyti vienu iš sistemos stiprybės pagrindu, tokiu atveju bet kuri tiesa jai bus kenksminga“[32]. Savo raštais disidentai tikėjosi parodyti pasauliui nutylimus žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje. Todėl patys kovotojai labai dažnai pabrėždavo kovojantys dėl tiesos, skatinami sąžinės, pareigos: jei nekovoji – susitaikai su esama padėtimi. Rusijoje disidentais dažnai tapdavo asmenys, nusivylę sistema ir ideologija, kuria anksčiau tikėjo. Lietuvoje tokių žmonių daug nebuvo (T. Venclova, A. Štromas, Jonas Jurašas). Prie jų būtų galima priskirti ir vieną iš „Perspektyvų“ autorių G. Iešmantą.

Disidentų asmenybės išsiskiria iš visuomenės daugumos, jie sudaro tarsi atskirą žmonių tipą. Pasak R. Jaso, toks asmuo „plaukia prieš srovę, įtempdamas visas jėgas. Visą laiką jis gyvena įtempimo, įtampos būklėje. Bet jis neatsisako [kovos] dėl to, kad tai yra jo gyvenime svarbiausia“. Panašiai teigia ir Algirdas Julius Greimas: rezistencija – „visiškai nauja moralinė atspara, gimdanti dvasinio ir fizinio pasipriešinimo sąjūdžius ir organizacijas […], tai individo fundamentali laikysena prieš gyvenimą ir prieš mirtį, tai originalus, įtemptas moralinis klimatas“[33]. R. Jasas išskyrė savybes, būtinas besipriešinančiam žmogui – darbštumas ir energija, sąžiningumas ir principingumas. Kartu, anot jo, „šį darbą turėjo dirbti žmonės, kuriems absoliučiai nesvarbu, kas su jais atsitiks, kurie niekaip nesiejo savo ateities su esama tvarka […], kurie labai aiškiai suvokė savo tikslus. […] Jis [disidentas] savo veikla kėlė didžiausią pavojų ir širdies skausmą savo artimiausiem žmonėm“. Taigi tai visai kita žmonių kategorija nei dauguma, aukojusi viską dėl savisaugos instinkto. Parafrazuojant vieną rusų anarchistą galima pasakyti, kad disidentas – pasmerktas žmogus.

Gal dėl tokių savybių valdžia disidentus vertino kaip grėsmę savo egzistavimui. Disidentizmas – tai „ideologinė diversija“, „viena iš pagrindinių kovos su tarybine santvarka priemonių šiuo metu“, „griaunanti santvarką iš vidaus“. Tokios veiklos stiprėjimas 1976 m. įvertintas kaip „ypatingas šmeižto įkarštis“. „Užkietėję režimo priešininkai“ yra „buvę nacionalistinio pogrindžio nariai, katalikai reakcionieriai, nenusiginklavę antitarybininkai, reakciniai fanatikai“ ir pan. Ši „maža, bet garsiai rėkianti grupuotė“ siekia įtraukti ir naujus narius iš „miesčionių, kyšininkų, politinių išsigimėlių, nihilistų, šmeižikų ir veltėdžių“. Pabrėžiama, jog disidentai „deformuodami pasaulėžiūrą griauna žmonių moralę“. Tai jie daro keldami „iš Vakarų perimtus demagogiškus šūkius, skleisdami politinę demagogiją, piktą kritiką ir apolitiškumą“[34]. O štai valdžios atsakas: „Patriotizmas ir internacionalizmas, kaip dvasinės ir moralinės vertybės, […] yra aktyvios ir veiksmingos tik tada, kai jos organiškai kyla iš karingo nesitaikstymo su priešiška socializmui ideologija“[35]. Vis dėlto Lietuvoje neapykantos disidentams diegimas neįgijo tokių mastų kaip Rusijoje – gal dėl to, jog valdžia bijojo gana stiprios viešosios nuomonės Lietuvoje, kaip mano Peteris Reddaway'us[36], o gal mažos disidentų grupelės nekėlė pavojaus valdžiai ir buvo jos „toleruojamos“ tol, kol neįgydavo masių paramos, kaip mano T. Remeikis.

Beveik visi autoriai, rašę apie disidentizmą Lietuvoje, pažymėjo gana platų jo palaikymą tarp gyventojų (Rusijoje to nebuvo). Tai suvokė ir disidentai. Štai V. Skuodis sakydamas paskutinį žodį teisme teigė tikįs, kad savo darbais išreiškė didelės tautos dalies idėjas. Tai nulėmė Lietuvos specifika – artimesni žmonėms kovos tikslai. Aktyvesni katalikai palai-

kė religinę pasipriešinimo srovę, labiau tautiškai susipratę – tautinę. Šios dvi srovės bene ryškiausiai ir išsiskyrė, todėl yra minimos beveik visų autorių. Dar įvardijamos žmogaus teisių gynimo, liberalioji, net socialistinė[37]. Panašiai skirstė ir patys disidentai. Tačiau šis skirstymas gana sąlygiškas, nes iš tiesų buvo glaudžiai bendradarbiaujama: tas pats žmogus dažnai veikdavo dviejose ar net daugiau srovių (Viktoras Petkus, V. Skuodis ir kt.), o dauguma pogrindžio leidinių turėjo katalikus redaktorius, leidėjus ar bendradarbius. Štai po arešto V. Skuodžio šeimą materialiai rėmė katalikiškasis pogrindis, liberaliosios „Perspektyvos“ gavo iš jo piniginę dovaną už paramą „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikai“ (toliau – LKBK). Vis dėlto kildavo ir srovių tarpusavio nesutarimų. Tautinės srovės atstovai, ypač Antano Terlecko grupės nariai, priekaištavo katalikiškajai, kad ji per mažai kovojanti dėl tautinių interesų, o šios nariai atsakydavo, kad inteligentai per mažai remią savilaidą*, pogrindyje per mažai intelektualų.

Disidentiniam judėjimui susiformuoti įtakos turėjo ir ryšiai su rusų disidentais, užsimezgę bene 1960 m. Septintajame dešimtmetyje į Lietuvą vėlgi iš Rusijos, anot T. Remeikio, atėjo žmogaus teisių gynimo idėjos, čia pasireiškusios religinių teisių gynimu. Dažnai pasitaikantis teiginys, jog lietuvių ir rusų disidentų tikslai nesutapo, nėra tikslus. Juk nepriklausomybę buvo galima iškovoti tik demokratizavus SSRS, ne savo jėgomis, o rusų disidentai ir siekė demokratijos. Taigi bent jau kelio pradžia sutapo. Beje, ir su savilaida kai kurie būsimi Lietuvos disidentai susipažino Rusijoje, pavyzdžiui, Ramutis Bonifacas Mikšys. Vis dėlto būtinybę vienytis su rusų disidentais ir taip sugriauti SSRS Lietuvos pogrindyje suvokė ne visi. Štai A. Terlecko grupės narys Vytautas Bastys, bene KGB provokatorius[38], teigė, kad „su rusais mums ne pakeliui“, nes tikslai nesutampa[39]. KGB, aišku, tik skatino tokias tendencijas.

Rusijos „samizdatas“ turėjo įtakos ir lietuviškos savilaidos atsiradimui bei lygiui. Netgi pati savilaidos idėja atėjo iš ten. Paskaitęs „samizdato“, anot R. B. Mikšio, inteligentas į anksčiau nevertintą LKBK kitaip žiūrėti pradėdavo – kaip į pasipriešinimo dalį. Gal tai A. Štromo pastebėto proceso, vykusio lietuvių tautoje, dalis, kai tautinė savimonė įgijo kosmopolitinę dimensiją. Tautinei krypčiai save priskiriantis R. B. Mikšys teigia, jog jei ne ryšiai su Rusija, Lietuvoje savilaidos lygis būtų žemesnis. Nors ir taip „mūsų apskritai visa šita disidentinė spauda, išskyrus kelis žurnaliukus, [...] buvo gana primityvi, labai primityvi, neintelektuali. Gal čia buvo didelė klero įtaka. [...] Pas mus [...] viens kitam už gerklių... Todėl aš buvau įsitikinęs, kad reikia kuo daugiau padaryt vertimų [...] ir parodyt, jog turi būt kažkas tokio...“ V. Skuodis irgi platino į lietuvių kalbą išverstus rusų disidentų straipsnius dar iki sumanymo leisti „Perspektyvas“.

Po 1972 m. pradėjusios eiti LKBK pasirodė ir daugiau religinės savilaidos, ji visą laiką vyravo tiek leidinių skaičiumi, tiek jų paplitimu Lietuvoje. Iš pradžių dauguma disidentų į ją ir rašė, nes kitokios tada nebuvo, bei taikėsi prie neaukšto jos lygio. Vienas iš jų – V. Skuodis, prisitaikydavęs prie to leidinio, į kurį rašydavo, lygio ir krypties. Taip elgėsi ir kiti disidentai. Visgi šios savilaidos pobūdis bei lygis negalėjo patenkinti net ir katalikiškosios inteligentijos poreikių, o juo labiau religinių indiferentų – štai Broniaus Genzelio LKBK visai nedomino. „Rūpintojėlį“ pradėjo leisti katalikiškoji inteligentija, jautusi poreikį turėti leidinį, apie kurį galėtų burtis. Tačiau jokiu būdu negalima sumenkinti religinės savilaidos reikšmės. Būdama pradininke, ji įtraukė kai kuriuos žmones į pogrindį, amorfiškam disidentizmui suteikė struktūrą. Ir saugumiečiai teigė, jog bendradarbiavimas sa-

* Kaip paliudijo V. Milius, inteligentai rinkdavo pinigines aukas pogrindžio spaudai.

vilaidoje „buržuazinių nacionalistų“ veiklai suteikia organizuotumo elementų[40]. Be to, savilaidos skaitymas atskyrė nepatenkintuosius sistema, kurių Sovietų Sąjungoje, anot T. Venclovos, buvo 260 mln., nuo aktyviai su ja kovojančiųjų. Taip atsiradus savilaidai disidentizmas pakilo į naują pakopą.

Neaukštą Lietuvos savilaidos lygį ir nepasitenkinimą tuo reiškė daugelis apklaustų disidentų. B. Burauskaitė teigė: „Aukštas [lygis] nebuvo „Kronikos“ nei kitų leidinių. [...] „Aušroje“ – gryna aktualioji publicistika, ne tyrinėjimo, o daugiau mažiau agitacinio [pobūdžio]. [...] Mūsų pogrindinės spaudos lygis nuo kitų respublikų, išskyrus Maskvos [...], neišsiskyrė“. Anot Stasio Stungurio, nors tik pasirodžiusi „Aušra“ ir nudžiugino, tačiau vėliau jos lygis netenkino, nes kilo vis daugiau problemų, prireikė sociologinių, filosofinių darbų. Ir pačioje savilaidoje pasirodydavo nuomonių apie žemą jos straipsnių lygį. „Aušroje“ 1981 m. Algirdas Patackas rašė, jog „savilaidinė mūsų spauda [...] yra daug kuo pirmykštė, jei taikyti jai profesionalios kultūros mastelį. [...] Dažniau pasitaikantys publicistiniai rašiniai neviršija straipsnio apimties, čia daug aprašinėjimo, mažai analizės ir t. t.“[41] „Aušros“ leidėjai, kaip ir didelė katalikiškosios bei tautinės srovių atstovų dalis, buvo kaltinami netolerantiškumu. Štai G. Iešmantas manė, jog „dėl savo turinio ir idėjinės krypties mano straipsniai negalėjo būti talpinami kituose nelegaliuose leidiniuose“[42]. Albertas Žilinskas pažymėjo gana siaurą savilaidos diapazoną bei gana žemą jos lygį. Anot jo, intelekto buvo pakankamai katalikiškojoje srovėje, „bet ten kvepėjo šiek tiek grįžimu prie tarpukario“. Tai galima paaiškinti istoriko K. K. Girniaus pastebėjimu, jog katalikybė ir tautiškumas Lietuvoje užėmė gynybines pozicijas. Pasak Sauliaus Sužiedėlio, konkretaus tikslo ir būdų jam pasiekti įvardijimas būtų padėjęs atsisakyti tarpukario idealizavimo, tačiau savilaidoje to kaip tik ir nebuvo. Šį pastebėjimą patvirtina tai, jog bene vienintelis lietuvių disidentas, bandęs nurodyti konkrečius kovos tikslus ir būdus jiems pasiekti – G. Iešmantas – pasisakė prieš „kraštutinį nacionalizmą ir klerikalizmą“, todėl jam nepatikusios LKBK ir „Aušra“, tokiuose leidiniuose bendradarbiauti jis nenorėjęs[43]. G. Iešmantas buvo nepatenkintas, kad savilaida nekėlė nei taktikos, nei strategijos klausimų. Tai, kad savilaidoje nebuvo pozityvios dalies – planų, kaip pasiekti nepriklausomybę, pabrėžia ir istorikai. K. K. Girnius teigia, jog „lietuvių kitaminčių tarpe nėra originalių mąstytojų, kurie būtų išvystę savo teologines pažiūras ar naują tautiškumo sampratą, bent kūrybiškai pritaikę senas teorijas dabartinėms sąlygoms. Šitokie teoriniai užsiėmimai yra prabanga ir veikiausiai viršija disidentų sugebėjimus“[44]. Iš esmės su tokia išvada galima sutikti, tačiau išimčių vis dėlto pasitaikė, pvz., G. Iešmantas.

Iš išeivijos tyrinėtojų bene griežčiausias buvo V. Kavolis, 1977 m. pareiškęs, jog „ši [pogrindinė] spauda, kitaip nei jos atitikmuo Rusijoje, nerodo beveik jokių kūrybinės minties ženklų“[45]. Visgi savilaida Lietuvoje augo ir kiekybiškai, ir kokybiškai. Anot T. Remeikio, Lietuvoje iki 1984 m. ėjo mažiausiai 16 pogrindžio leidinių. Savilaidos kokybinį augimą pastebėjo ir V. Kavolis, anksčiau cituotą pesimistišką įvertinimą apie 1980 m. turėjęs sušvelninti. Pasak jo, greitai po 1977 m. pasirodė intelektualesnių straipsnių bei leidinių, iš kurių jis paminėjo „Perspektyvas“ ir „Pastogę“. Daugėjo ir savilaidos krypčių. Antai 1977 m. pasirodžius „Varpui“ atsirado liberali srovė, 1978 m. išėjo grynai kūrybinis leidinys „Pastogė“. Visa tai rodo, kad savilaida diferencijavosi, didėjo jos talkininkų, turbūt ir skaitytojų būrys. Vienas iš tokio savilaidos sužydėjimo ženklų – pogrindžio leidinys „Perspektyvos“.

„PERSPEKTYVŲ“ LEIDIMAS

Leidinio kūrimasis. Visos sąlygos atsirasti tokiam leidiniui kaip „Perspektyvos“ buvo susidariusios jau aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje. Pasak R. B. Mikšio, tuomet kilo tokio

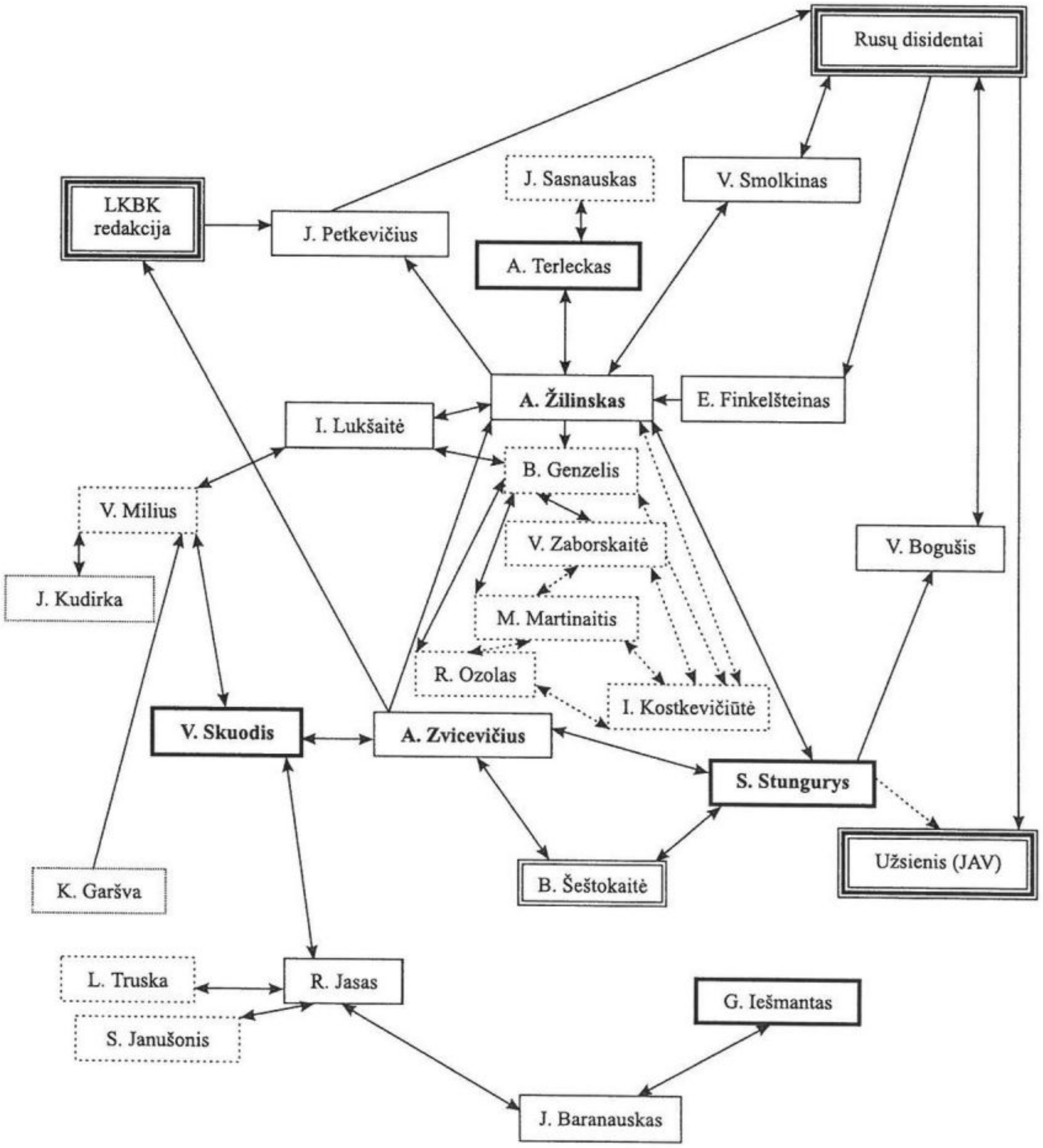
leidinio poreikis: „Atėjo toks laikas – turi pasirodyt [leidinys], laukė jau žmonės“. Laukė jo inteligentai, kuriems ne itin rūpėjo religija. Buvo susikūrusios pogrindinės grupės, kurias R. Ozolas laiko visuomenės veikimo ir minties brandinimo centrais[46]. Kartu šie centrai – ir savilados leidimo bei platinimo terpė. Buvo susiformavusi ir materialinė bazė, nors ir ne itin solidi. Pats būsimasis „Perspektyvų“ leidėjas V. Skuodis – geologijos mokslų kandidatas, Vilniaus universiteto docentas, žinomas tarp Vilniaus inteligentų dėl savo plačios visuomeninės, kraštotyrinės veiklos. Pasak T. Remeikio, tai pirmas disidentas, kilęs iš aukštesniojo inteligentijos sluoksnio. Bet ir visa jo grupė (žr. schemą Nr. 1) „buvo inteligentų ratas. Visi, taip sakant, su aukštaisiais mokslais“. Dauguma jų laikėsi liberalių pažiūrų. Daugelis pažinojusiųjų V. Skuodį pabrėžia jo principingumą, darbštumą, energiją, organizatoriaus sugebėjimus. Dėl to jis turėjo didelį autoritetą tarp aplinkinių, padėjo jam tai ir leidžiant „Perspektyvas“. Kartu tai buvo užsidaręs, mažai bendraujantis, nepritapęs prie bendradarbių žmogus. Saugumiečių rašytoje V. Skuodžio charakteristikoje pažymima, kad jis yra darbštus, pedantiškas, turintis gerą atmintį, linkęs į mokslinį, analitinį darbą; šio disidento antisovietiniai įsitikinimai tvirti, jis „išskirtinai fanatiškas“. Su žmonėmis mandagus, sausokas, tikrai gerbia tik bendraminčius. Garbėtroška, savimyla, „save laiko dideliu politiniu veikėju“[47]. Į disidentinę veiklą jis įsitraukė pradėjus eiti LKBK kaip jos, vėliau „Aušros“ skaitytojas, daugintojas ir platintojas, žinių tiekėjas. Pažymėtina, kad nuo 1976–1977 m. jis mažiau bendravo su kolegomis, bent taip jie teigė saugumiečiams. Turbūt daug laiko atėmė pogrindinė veikla. Tokiai veiklai jį paskatino sąžinė: jeigu prijausdamas pogrindžiui nieko nedarai, „tai tavo sąžinė tave kaltina, kad tu esi bailys, kad niekam tikęs, kad tu sutinki su ta politika, kuri yra“. Su pogrindžio leidiniais ir kitais disidentais V. Skuodis susisiekdavo daugiausia per Albertą Zvicevičių. Anot A. Žilinsko, šis buvęs politinis kalinys – „vienas stipriausių pogrindžio intelektualų“[48]. Jis buvo pogrindžio kurjeris tarp redakcijų, stilistų, mašininkių. Iš jo V. Skuodis gaudavo ne tik lietuviškų, bet ir rusiškų rašinių. Juos disidentas paskleisdavo savo grupėje. Dalį rusiškų rašinių jo žmona Irena išversdavo į lietuvių kalbą savilaidai. Šią medžiagą A. Zvicevičius gaudavo iš A. Žilinsko, turbūt ir ne vien iš jo. Apie 1975–1977 m. V. Skuodis atnaujino pažintį su P. Pečeliūnu, irgi turėjusiu savo grupę[49] (žr. schemą Nr. 2). Šis taip pat duodavo medžiagos „Perspektyvoms“. Kitas V. Skuodžio ryšininkas buvo R. B. Mikšys. Tai vienas žymiausių inžinerinės geologijos specialistų Lietuvoje, iš kurio buvo gaunama daug straipsnių savilaidai. Pats jis į „Perspektyvas“ nerašė nieko, save vadina platintoju, tarpininku. Iš Maskvos, Leningrado jis yra atvežęs V. Skuodžiui „samizdato“. Todėl galima suabejoti V. Vasiliauskaitės teiginiu, jog R. B. Mikšio „užduotis“ buvo aprūpinti pogrindį dauginimo priemonėmis, taip pat ir bendresniu teiginiu apie tam tikrą disidentų specializaciją dauginimo ir platinimo darbe. Visi disidentai prisidėjo kuo kas galėjo ir dažniausiai atlikdavo keletą funkcijų*. Per istoriką R. Jasą buvo gaunama medžiagos iš G. Iešmanto. Dar medžiagos duodavo etnologas Vacys Milius, kai ką ir pats rašęs savilaidai. Taigi prie „Perspektyvų“ leidimo prisidėjo daug žmonių, todėl iš dalies galima sutikti su R. B. Mikšiu, jog „čia ne Skuodis vienas darė, o buvo visa organizacija su savo struktūra, su ryšiais“.

---

* Schemose stengtasi išskirti svarbiausią pogrindyje atliktą asmens funkciją (nuo „galbūt skaičiusiojo“ iki autoriaus), manant, jog platesnė funkcija apima ir siauresnę (pvz., daugintojas ir skaitė, ir platino savilaidą). Reikėtų pažymėti, kad schemos labai netikslios, gali būti ir klaidų, nes informacijos šaltiniai gana menki. Be to, ryšiai dažnai keisdavosi (tai atsirasdavo, tai nutrūkdavo).

„PERSPEKTYVŲ“ LEIDIMO, DAUGINIMO IR PLATINIMO SCHEMA Nr. 1[1]

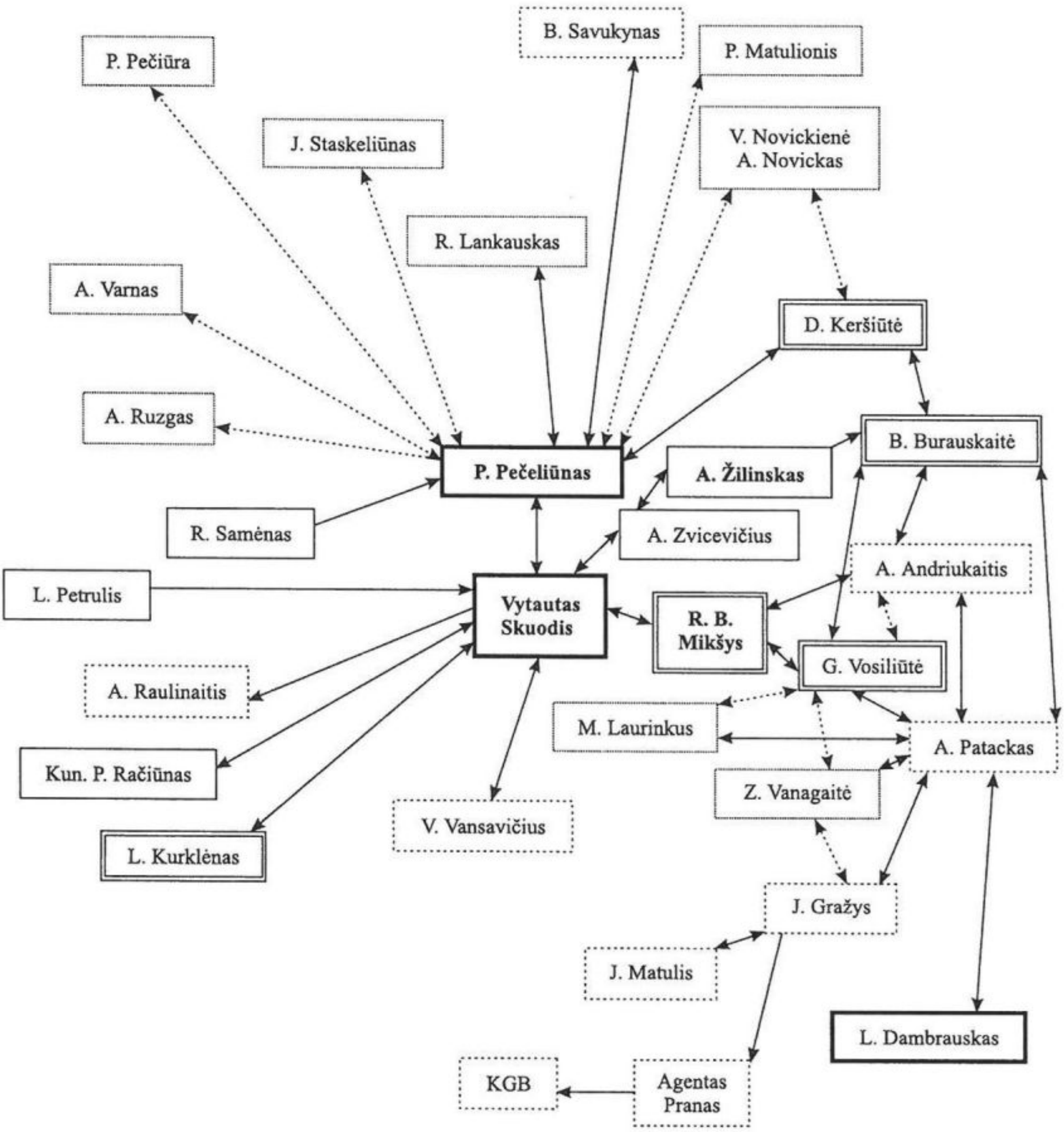
(V. Skuodis – A. Zvicevičius;
V. Skuodis – R. Jasas)

[1] autoriai; daugintojai; ryšininkai (medžiagos tiekėjai); skaitytojai; gal skaitę; galimi ryšiai; pogrindžio grupės; paryškintos „Perspektyvų“ „redkolegijos“ narių pavardės

„PERSPEKTYVŲ“ LEIDIMO, DAUGINIMO IR PLATINIMO SCHEMA Nr. 2[1]

(V. Skuodžio grupė; V. Skuodis – P. Pečeliūnas;
V. Skuodis – A. Žilinskas; V. Skuodis – R. B. Mikšys)

Pasak V. Skuodžio, jam su bendraminčiais kėlė tam tikrą nepasitenkinimą savilaidos Lietuvoje būklė; jiems atrodė, kad iki tol ėjusi „lietuvių tautinės pakraipos pogrindžio spauda yra per daug vienpusiška ir ne visada objektyvi“[50]. Joje nebuvo galima išspausdinti gaunamų aktualių rusiškų straipsnių, su kuriais norėta supažindinti lietuvių visuomenę. Tai buvo viena iš „Perspektyvų“ atsiradimo priežasčių. Be to, aštuntojo dešimtmečio viduryje pradėta labiau persekioti LKBK, nuo jos reikėjo nukreipti valdžios dėmesį. Tai ir bandyta padaryti leidžiant „įžūlų“ leidinį. Jo atsiradimui įtakos galėjo turėti ir 1978 m. pradžioje V. Skuodžio per R. Jasą gauti G. Iešmanto rašiniai. Dėl kilusio sumanymo pasitarta su A. Zvicevičiumi, o per jį netiesiogiai ir su S. Stunguriu. Šis prisimena: „Kartą per A. Zvicevičių gavau pasiūlymą, kad reikėtų leisti naują, labiau politizuotą pogrindžio žurnalą, kuris plačiau analizuotų Lietuvos gyvenimo įvykius, kuriame galėtų reikštis įvairių pažiūrų žmonės, kovojantys su okupacija ir ieškantys išeities kelių“[51]. S. Stungurys taisė, papildė ir paredagavo programinį „Perspektyvų“ straipsnį. Dėl šio sumanymo bei leidinio pavadinimo tartasi ir su A. Žilinsku. Leidinio pavadinimas parinktas V. Skuodžio ir reiškė išeities iš susidariusios padėties – okupacijos – paiešką, tai buvo tarsi „perspektyva į ateitį“. Įdomus sutapimas, jog Leningrade 1977–1978 m. ėjo marksistinės krypties leidinys „Перспектива“[52], siekęs radikalių reformų, tačiau V. Skuodis apie jį nieko nežinojo.

Taip susidarė palankios aplinkybės atsirasti naujam pogrindžio leidiniui. Jau ir nekatalikiškas pogrindis buvo tam pakankamai stiprus. Turėta tam tikra materialinė bazė, leidimo ir platinimo terpė, anksčiau ėjusios savilaidos išugdyti bei nauji autoriai. Buvo ir tokio leidinio poreikis. Visa tai lėmė, kad 1978 m. rugpjūtį pasirodė naujas pogrindžio leidinys.

„Perspektyvų“ leidyba. V. Skuodis teigia dirbęs absoliučiai vienas, pasitardamas tik su A. Zvicevičiumi. Anot jo, „Perspektyvų“ niekas neredagavo, išskyrus jį patį, o kas yra leidinio redaktorius, vėlgi žinojo tik tas pats ryšininkas. Tačiau S. Stungurys teigia kartais redaguodavęs „Perspektyvoms“ skirtus straipsnius, nes V. Skuodžio „kalbos jausmas nestiprus“. Su juo A. Zvicevičius visada tardavosi leidybos klausimais. Tiesa, S. Stungurys nežinojo, kas leidžia „Perspektyvas“. A. Žilinskas taip pat teigia, jog su juo dažnai tartasi dėl „Perspektyvų“ leidimo. Beje, apie tuos pasitarimus A. Zvicevičius V. Skuodžiui konspiracijos sumetimais galėjo ir nepasakoti. Bet R. B. Mikšys teigia, jog pats redaktorius jam duodavo paredaguoti kai kuriuos straipsnius, kelis kartus net yra klausęs jo nuomonės dėl to ar kito rašinio spausdinimo leidinyje. Galbūt prie leidėjų galima priskirti ir P. Pečeliūną. V. Skuodis teigia, jog šis tik tremtyje prisipažino įtaręs, kad „Perspektyvas“ leidžia V. Skuodis. Jis su P. Pečeliūnu artimai bendradarbiavo leisdami pogrindžio leidinius; apie tai V. Skuodis rašė ir atsiminimuose. Be to, anot Prano Antalkio, pirmą kartą pas jį atvykęs P. Pečeliūnas prisistatė esąs „Vilniaus pogrindininkas, „Perspektyvų“ redkolegijos narys“[53]. Turint tai omenyje galima teigti, jog ir P. Pečeliūnas priklausė „Perspektyvų“ leidėjams. Taigi galima sudaryti „neakivaizdinę“ „Perspektyvų“ redakciją. Be leidėjo, jai priklausytų A. Zvicevičius, S. Stungurys, A. Žilinskas ir R. B. Mikšys.

Šio leidinio išvaizda nebuvo įspūdinga (kaip ir daugumos kitų): pusės A 4 lapo formato, spausdintas rašomąja mašinėle beveik be intervalų. Apimtis labai įvairavo: nuo 14 puslapių (Nr. 4) iki 77 (Nr. 20). Spausdintas jis ant plono popieriaus – šitaip galima išspausdinti 7–8 egzempliorius. Istorikas Jonas Dainauskas pažymėjo, kad dėl silpnų sovietinių kalkių ant paprasto popieriaus galima išspausdinti tik 4–5 egzempliorius. Tačiau šio istoriko išvados, jog dėl to pogrindyje paplito rašymas ranka, sumažinęs savilaidos sklaidą[54], yra nepagrįstos. Ši kliūtis buvo apeinama tą patį tekstą spausdinant mašinėle keletą kartų. Iš visos savilai-

dos „Perspektyvos“ išsiskyrė periodiškumu – išeidavo kartą per mėnesį. Net KGB dokumentuose jos vadinamos „nelegalia periodine brošiūra“[55], kaip nė vienas kitas savilaidos leidinys. V. Skuodis teigia spausdinęs „Perspektyvas“ ne savo bute, o pas motiną Panevėžyje. Tačiau KGB nustatė, kad jo bute Vilniuje buvusia mašinėle išspausdinti 3, 7, 10, 11, 12, 16 ir 17 numeriai[56].

„Perspektyvų“ šaltiniai. Anot V. Skuodžio, medžiagos leidiniui buvo sukaupta keleriems metams į priekį. Disidentas planavo išspausdinti dalį straipsnių iš „samizdato“ rinkinio „Из под глыб“ („Iš po luitų“). Naudotasi ir lietuviškoje savilaidoje skelbtais straipsniais, išeivijos spauda. Kitas šaltinis – užsienio radijo stočių transliacijų įrašai, padaryti paties V. Skuodžio. Jis turėjo specialiai pritaikytą radijo aparatą, kuris panaikindavo trukdžius. Tai leisdavo gana švariai užrašyti radijo laidų turinį.

Net ir leisdamas „Perspektyvas“ V. Skuodis dalį gaunamos medžiagos, netinkančios šiam leidiniui, duodavo kitiems leidiniams, norėdamas juos paremti. Atranką darydavo ir ryšininkai. R. B. Mikšys teigia: „Filosofija eidavo [...] „Perspektyvų“ lygio ir universiteto, mokslo [medžiaga] – viskas eidavo Skuodžiui“. Jokių nurodymų dėl medžiagos paskirstymo nebuvo. Norintiems rašyti į leidinį galiojo paprasta taisyklė: „Jei noriu rašyti, tai turiu atiduoti straipsnį [tam], iš ko gavau žurnalą“ (B. Genzelis). Leidinyje rašiniai buvo spausdinami ir be autorių prašymo. Štai A. Terleckas tiesiog paleido per rankas straipsnį apie disidentų spaudos konferenciją neprašydamas, kad koks nors konkretus leidinys jį išspausdintų; „Perspektyvoms“ jis patiko, todėl ir buvo jose paskelbtas.

Leidėjų nuostatos. Jos buvo išreikštos kelių puslapių programiniame straipsnyje, išspausdintame pirmame leidinio numeryje. Deja, jo rasti nepavyko, todėl tenka remtis kiekviename leidinio numeryje kartotomis jo ištraukomis[57]. Jose teigiama, jog „Perspektyvos“ „kels aktualiausias mūsų kasdienio gyvenimo problemas, parodys galimus jų sprendimo būdus“, todėl „savo puslapiuose nevengs ir aštresnių kritinių straipsnių, kurie tačiau neprieštaraus TSRS Konstitucijos 49 straipsniui ir Lietuvos TSR Konstitucijos 47 straipsniui, leidžiantiems bet kuria forma pateikti pasiūlymus valstybinių (tarp jų ir aukščiausių) organų darbui gerinti ir trūkumams kritikuoti“. Ši leidėjų nuostata panaši į Rusijos disidentų, akcentavusių, kad jų veikla yra legali, užsibrėžusių „pataisyti“ sistemą. Tokie siekiai daugeliui Lietuvos disidentų, bekompromisiškai kovojusių su valdžia, buvo nepriimtini.

Minėtos kasdienio gyvenimo problemos – Sovietų Sąjungoje susidariusi politinė aklavietė. Kaip išeitį iš jos leidėjai siūlė atsinaujinimą, pagrįstą „demokratijos principais ir tarptautinių įsipareigojimų pagrindu“. Kalbant apie tarptautinius įsipareigojimus, matyt, turėtas galvoje Helsinkio Baigiamasis aktas. Tardomas V. Skuodis teigė, jog tarptautinius dokumentus laiko aukštesniais už sovietinius ir jais vadovaujasi. Pateikta citata rodo, kad leidinyje užsibrėžta spręsti daugiausia politines problemas. Pagrindinė SSRS problema – demokratijos trūkumas, todėl ir siekta paspartinti šalies demokratėjimą, nes, kaip teigė V. Skuodis tardymo metu, „demokratizacijos procesas mūsų šalyje vyksta pernelyg lėtai“. Jis teigia manęs, kad demokratizacija įgalins atgauti nepriklausomybę, todėl ir buvo spausdinami G. Iešmanto straipsniai, kuriuose jis siūlė demokratizuoti sistemą. V. Skuodis teisme kaip tik demokratijos trūkumu aiškino savilaidos atsiradimą: „Jeigu pas mus būtų demokratinė laisvė, man nereikėtų savo minčių skelbti pogrindyje, katakombose“. Leidėjai (tai yra V. Skuodis) buvo nuoseklūs demokratai, todėl bene pirmą kartą Lietuvos savilaidos istorijoje įsipareigota laikytis principo „gerbk kito nuomonę net ir tada, kada tu jai nepritari“, tad „visi be išimties straipsniai bus spausdinami diskusine tvarka“. Tokia nuostata šis leidinys buvo panašus į liberalųjį „sa-

mizdatą“. Nors pats V. Skuodis niekaip neįvardijo „Perspektyvų“ krypties, tačiau sutiko su A. Zvicevičiumi, pavadinusiu leidinį liberaliu. Būtent dėl tokios krypties jis ir domino intelektualesnę publiką. B. Genzelio teigimu, šis leidinys jo grupėje buvo labiausiai skaitomas iš visos lietuviškos savilaidos. Net ir griežtasis „Perspektyvų“ oponentas A. Terleckas pripažįsta, kad jų leidėjai buvo bene tolerantiškiausi Lietuvos pogrindyje. Vis dėlto „Perspektyvose“ kilusi diskusija su A. Terlecko grupe (apie ją – toliau) nebuvo tikra, panašėjo daugiau į plūdimąsi. Diskusijai reikalingi vienas kitą girdintys ir mėginantys suprasti dalyviai. A. Terlecko straipsnio, kritikuojančio „Perspektyvas“, išspausdinimas jose patvirtina, jog leidinio „konstitucijos“, kaip teigia V. Skuodis, „griežtai buvo laikomasi. Kas ką davė, tas ir buvo spausdinama. Nebuvo nė vieno atvejo, kad kas nors būtų atmesta ar būtų kur nors kupiūros padarytos“. Tačiau galima sutikti ir su G. Iešmanto nuomone, jog toks noras apimti visas sroves „buvo neperspektyvus „Perspektyvų“ žingsnis, kai mūsų visuomenė jau buvo poliarizuota [...] ilgai“.

Leidėjai buvo įsipareigoję spausdinti ne tik „originaliuosius straipsnius, bet ir didesnės apimties studijas“, kurių negalima paskelbti oficialioje spaudoje. V. Skuodis jau turėjo sukaupęs nemažą lietuviškos ir rusiškos savilaidos rinkinį, dalį jo ketino paskelbti leidinyje. Iš didesnių lietuviškų teorinių studijų turėtas tik Algirdo Statkevičiaus veikalas „Sofiokratija ir geodoroviniai jos pamatai“, kurio ištraukas V. Skuodis rengėsi skelbti „Perspektyvose“.

Įdomus leidėjų nusistatymas spausdinti tik Sovietų Sąjungoje gyvenusių ar tebegyvenančių autorių darbus. Tiesa, vėliau netelpantys į tokius rėmus straipsniai pradėti skelbti priede, kurio net paginacija buvo atskira. V. Skuodis neprisimena, kodėl nenorėta skelbti kitų šalių autorių darbų ir kodėl vėliau šios nuostatos atsisakyta. Galbūt tai susiję su legalumo siekiu, noru užsitikrinti, kad valdžia negalėtų apkaltinti užsienio propagandos skleidimu. O gal tokia nuostata patvirtina A. J. Krikštopaičio tezę, jog disidentai pripažino sovietinę sistemą. Su tuo galima ir nesutikti, o štai R. Ozolo teiginys, jog „dalyvavimo efektas“ veikė ir tuos, kurie priešinosi okupacijai, yra vertas dėmesio.

Kadangi beveik visi autoriai, rašę apie „Perspektyvas“, pabrėžė specifinį jų bruožą – pranešimų ir straipsnių iš rusiško „samizdato“ gausą, reikėtų paryškinti leidėjų nuostatas „samizdato“ atžvilgiu. Anot A. Žilinsko, „„Perspektyvos“, būdamos liberalinės-demokratinės krypties, negalėjo užsidaryti tik nacionaliniuose rėmuose. Demokratinės idėjos yra bendros pasauliui. Čia visai logiška [rusiškų rašinių gausa]“. Panašių nuostatų laikėsi ir V. Skuodis, kuriam svarbiausi buvo tautiniai, politiniai reikalai. S. Stungurys teigia, jog nebuvo jokios ribos tarp lietuviškų ir rusiškų rašinių, nes viskas buvo aktualu. Rašiniai iš Rusijos turėjo padrąsinti lietuvius, parodyti, kas joje vyksta. Jis su bendraminčiais manęs, jog pati Rusija daugiausia nulems SSRS suirimą. Manyta, jog viskas prasidės nuo Rusijos liaudies, kilsiančių masinių neramumų.

Leidėjų viltis „sulaukti tautiečių paramos skleidžiant ir stiprinant nepriklausomą mintį“ Lietuvos pogrindyje sulaukė prieštaringo ir netgi ne itin pozityvaus atsakymo (apie tai dar kalbėsime). Dalį skaitytojų toks liberalumas atstūmė, dalį atvirkščiai – pritraukė. Todėl paplitimo ir įtakos siekis, išreikštas nenoru „likti vien tiktai pogrindinės spaudos gerbėjų slėptuvėse“, atrodo, visgi išsipildė.

Stiprinti demokratiją, nepriklausomą mintį, supažindinti su „samizdate“ plitusiomis idėjomis – tokios buvo pagrindinės „Perspektyvų“ leidėjų nuostatos.

„PERSPEKTYVŲ“ TURINYS

Susipažinti su turiniu geriausiai padės autorių darbų pasiskirstymo pagal temas lentelė.

AUTORIAI	Teoriniai-programiniai straipsniai	Politinė publicistika	Pasipriešinimas (publicistika)	Disidentinės veiklos kronika	Tautiniai klausimai	Religija	Iš viso
STRAIPSNIAI							
LIETUVIŲ AUTORIŲ STRAIPSNIAI							
L. Dambrauskas	1/34*	3/59					4/93
E. Finkelšteinas					1/14		1/14
G. Iešmantas	10/249	14/44	6/16		2/8		32/317
P. Pečeliūnas			1/5		1/3		2/8
L. Simutis				1/6			1/6
V. Skuodis		3/6			1/2		4/8
S. Stungurys					3/29		3/29
A. Terleckas			1/11		1/11		2/22
T. Venclova			2/5		1/2		3/7
Nežinomi		3/9	3/17	1/3	7/32	1/5	15/66
Iš viso lietuvių autorių straipsnių	11/283	23/118	13/54	2/9	17/101	1/5	67/570
KITŲ KRAŠTŲ AUTORIŲ STRAIPSNIAI							
V. Altšuleris		1/1					1/1
A. Amarlikas		1/1					1/1
A. Avtorchanovas	1/32						1/32
M. Cheifecas				1/2			1/2
P. Grigorenka				3/3			3/3
M. Kalynecas				1/1			1/1
Kolmanas		1/1					1/1
R. Medvedevas			1/3				1/3
M. Michailovas	1/6						1/6
V. Morozovas					1/2		1/2
R. Neit		2/7					2/7
V. Nekipelovas ir T. Chodorovič			1/1				1/1
M. Niklus		1/1	2/6	1/1			4/8
A. Podrabinekas				1/2			1/2
A. Sacharovas	3/89	2/4	3/4	1/1			9/98
A. Solženicynas		1/10				1/3	2/13
E. Vaginas					1/16		1/16
V. Vonovičius			1/6				1/6
Nežinomi	1/2	2/6	2/4			1/2	6/14
Iš viso kitų kraštų autorių straipsnių	6/129	11/31	10/24	8/10	2/18	2/5	39/217
DOKUMENTAI**							
Lietuviški				3/6	4/10	1/2	8/18
kiti	1/50			3/30		2/19	6/99
Iš viso dokumentų	1/50			6/36	4/10	3/21	14/117
Iš viso publikacijų	18/462	34/149	23/78	16/55	23/129	6/31	120/904

*Pirmas skaičius reiškia straipsnių kiekį, antras – bendrą jų puslapių skaičių.
Lentelėje nepanaudoti „Perspektyvų“ 1-as numeris, kurio nepavyko rasti, ir 22-as, kuriame aprašytas V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno teismo procesas.
**Dokumentais laikomi įvairūs vieši pareiškimai, skundai, atviri laiškai ir pan.

Tiesiogiai „Perspektyvoms“ rašė nedaug žmonių, daugiau straipsnių buvo perspausdinama iš pogrindyje plitusios savilaidos, rusiškos ar lietuviškos. Be paties redaktoriaus, parašiusio tik keletą redakcinio pobūdžio straipsnelių, iš lietuvių autorių dar buvo spausdinami G. Iešmanto, L. Dambrausko, S. Stungurio ir P. Pečeliūno straipsniai.

Pagrindinis leidinio autorius – G. Iešmantas, jo straipsniai sudaro trečdalį visų „Perspektyvų“ apimties. Šis buvęs „Komjaunimo tiesos“ partinės organizacijos sekretorius, 1974 m. išmestas iš partijos už antisovietinių eilėraščių rašymą, sukūrė savo eurokomunistinės teorijos versiją. Savo idėjas jis išdėstė keliose didelėse studijose, o smulkesnėje publicistikoje nagrinėjo aktualius politinius įvykius[58]. Pagrindinė jo idėja yra ta, jog visame pasaulyje turi įvykti eurokomunistinė revoliucija, atnešianti socialinį teisingumą ir demokratiją. Sovietų Sąjungoje egzistuoja tik socialinis teisingumas, bet nėra demokratijos, o tik fašistinis valdymo būdas, kurį reikia pakeisti. Lietuvai G. Iešmantas numatė socialistinės liaudies respublikos statusą, dėl kurio reikia kovoti. Taip jis sugriovė vieną iš, anot R. Ozolo, sovietinės ideologijos postulatų, kad Lietuva be SSRS pagalbos neišgyvens. Lietuvos nepriklausomybės idėja jam kilo apie 1960 m. G. Iešmantas ne tik kritikavo sovietinę santvarką ir ideologiją, bet ir siūlė konkrečius kovos dėl nepriklausomybės būdus. Tai vėlgi retas atvejis tarp Lietuvos disidentų. Jis siūlė įkurti dvi organizacijas: Lietuvos komunistų sąjungą (toliau – LKS) ir Judėjimą už Lietuvos išstojimą iš SSRS. Tiesa, vėliau dėl neigiamos reakcijos į LKS planavo jos atsisakyti, tačiau tam sutrukdė areštas. Veikiama turėjo būti daugiausia legaliais kovos būdais. Organizacijų nariai turėjo skleisti Lietuvos atsiskyrimo idėją. Tam pritariantys gyventojai rinkimų biuleteniuose turėjo išbraukti visus kandidatus ir užrašyti: „Už išstojimą iš TSRS“. Gal tai ir naivus būdas, tačiau galima sutikti su G. Iešmanto mintimi, kad šios idėjos buvo tarsi Sąjūdžio pirmavaizdis, nors nebūtinai turėjo įtakos jo atsiradimui ir veiklai.

Kitas „Perspektyvų“ autorius – Liudas Dambrauskas. Tiesa, jis nerašė specialiai šiam leidiniui, tik paskleisdavo pogrindyje paskirus savo straipsnius, o „Perspektyvos“ dalį jų išspausdino. Chemijos mokslų daktaras, buvęs Lietuvos išlaisvinimo tarybos narys, politkalinys, rašė įvairiomis temomis[59]. Pasitaikydavo ir aštria plunksna parašytų humoristinių kūrinių. Vienas jų išspausdintas „Perspektyvose“[60]. Šis autorius parašė didelės apimties straipsnį apie Aleksandrą Solženicyną[61] ir dar keletą straipsnių. Bene geriausias jo rašinys, išspausdintas „Perspektyvose“, yra SSRS konstitucijos palyginimas su realiu gyvenimu šioje šalyje[62]. Pagrindinė rašinio mintis – SSRS politinė sistema yra antidemokratiška, ji valdoma nomenklatūrininkų.

S. Stungurys „Perspektyvose“ rašė tautinės kultūros klausimais. Viename straipsnyje jis gina sovietinių ideologų puolamą lietuvių emigrantų kultūrą, labai griežtai pasisako prieš ideologinę mokslo priežiūrą, kuri tvyro Lietuvoje[63]. Dar du šio autoriaus straipsniai pasirašyti Lietuvių kalbos gynimo iniciatyvinės grupės vardu. Juose remiantis Taškento konferencijos tezėmis aptariama dėl sustiprėjusios rusifikacijos kilusi grėsmė lietuvių kalbai. (Konferencijos tezes V. Milius gavo iš Kazimiero Garšvos ir perdavė Ingei Lukšaitei, pažadėjusiai jas paskelbti „Perspektyvose“.)

Iš nelietuvių autorių daugiausia paskelbta Andrejaus Sacharovo straipsnių. Juose nagrinėjama taikos išsaugojimo žemėje problema, pagrindžiama SSRS demokratizavimo būtinybė. Šios problemos, kaip ir socializmo transformavimo galimybės klausimas, buvo bene pagrindinės „Perspektyvų“ temos, nagrinėjamos teoriniuose-programiniuose straipsniuose ir dokumentuose. Tai, kad jie sudaro daugiau nei pusę visos leidinio apimties, rodo leidėjų nusiteikimą iš esmės nagrinėti įvairias problemas, daugiausia politines. Tiesa, pusę visų teorinių straipsnių sudaro G. Iešmanto darbai. Didžioji

dalis likusių tokių straipsnių yra nelietuvių autorių. Tai rodytų lietuvių disidentinės minties skurdumą. Užtat lietuvių autoriai pirmauja jiems aktualesnėse politinės, pasipriešinimo problematikos srityse. Nors tautiniais klausimais „Perspektyvose“ ir buvo rašoma, vis dėlto jose vyrauja politinė publicistika, ir tai patvirtina politinę leidinio kryptį. Tautinei problematikai mažiau vietos buvo skirta todėl, jog visa kita savilaida, išskyrus religinę, tik tuo ir tesirūpino. Dėl tos pačios priežasties ir religinei tematikai leidinio puslapiuose skirta itin mažai vietos. Kadangi V. Skuodis „Perspektyvoms“ atrinkdavo tai, kas netikdavo kitiems pogrindžio leidiniams, iš leidinio krypties galima nustatyti, kokios problematikos lietuviškoje savilaidoje nebuvo. A. Terlecko priekaištas, jog „Perspektyvos“ spausdinusios itin daug rašinių iš „samizdato“, nėra pagrįstas – rašiniai iš Lietuvos dvigubai viršija „samizdatinius“ savo apimtimi ir kiekiu. Tačiau palyginus su kitais Lietuvos pogrindžio leidiniais, toks įspūdis skaitytojams galėjo susidaryti.

„Perspektyvos“ itin daug vietos skyrė politiniams, teoriniams straipsniams, toms sritims, kurioms iki tol savilaidoje nebuvo rodoma pakankamai dėmesio.

„PERSPEKTYVŲ“ PAPLITIMAS

Norint suvokti savilaidos, taip pat „Perspektyvų“, įtaką ir reikšmę, reikia paanalizuoti jos paplitimą, ar daug žmonių skaitė bei kitaip sužinodavo jos turinį, kokiuose sluoksniuose ji plito. Patiems disidentams irgi buvo svarbus ne tiek leidimo, kiek paplitimo faktas – tai užtikrino skelbiamų idėjų sklaidą, kartu ir įtaką visuomenei.

Leidinio sklaida. Lietuvoje vyrauja nuomonė, jog savilaida buvo menkai išplitusi, ją skaitė nedidelė ir gana uždara žmonių grupė – beveik vien patys disidentai. Jie tikrai buvo laisviausi žmonės Sovietų Sąjungoje. O savilaidą galėjo skaityti tik pakankamai laisvas, neįsibaiminęs žmogus. Valdžia irgi teigė, jog savilaida yra platinama „dažniausiai tarp religinių fanatikų ir įsitikinusių nacionalistų“[64]. Tačiau toks teiginys gali būti nulemtas ideologijos – tik „priešiški elementai“ gali skaityti savilaidą. Tai, jog pogrindžio struktūrai būdingos siauros grupės, teigia ir A. Žilinskas. Tačiau tai nereiškia, jog tik keli žmonės savilaidą ir teskaitė. Tų mažų pogrindinių grupelių buvo daug. LKBK raginimas „perskaitęs duok kitam, jei gali – padaugink“ buvo gana veiksmingas. Vienas leidinio numeris galėjo apkeliauti 10–20 ir daugiau žmonių, tai priklausė nuo aplinkybių. Štai I. Lukšaitė teigia, kad jos grupėje vieną „Perspektyvų“ egzempliorių perskaitydavo apie 50 žmonių. Kai kurie skaitytojai dar ir padaugindavo. Aišku, jog „Perspektyvos“ nei dauginimo, nei paplitimo mastu neprilygo LKBK, kurios išeidavo per 100 egzempliorių, ar kitai religinei savilaidai, kuri turėjo itin didelį religinės literatūros dauginimo ir platinimo tinklą, remiamą Katalikų Bažnyčios. Toks tinklas ir yra svarbiausias savilaidos paplitimui bei įtakai. Kiekvienas pogrindžio leidinys turi susikurti savo žmonių grupę bei ryšių sistemą. Pasak B. Burauskaitės, to ypač reikia norint turėti „periodiškumą, visą laiką leisti ir pripratinti publiką, kad štai toks [leidinys] eina“. „Perspektyvos“ visa tai turėjo.

KGB dokumentuose teigiama, jog „Perspektyvų“ leidėjai siekė savo skaitytojams sudaryti klaidingą įspūdį, kad jos plačiai paplitusios ir turi daug autorių. Tokia nuomonė argumentuojama tuo, jog leidinyje nenurodyta nei redakcijos sudėtis, nei jos adresas[65]. Toks teiginys, jei jis nėra tik demagogijos išraiška, patvirtintų B. Burauskaitės mintį, kad KGB taip ir nesuprato savilaidos pobūdžio, „kur daugelis tiesiog darosi dalimi to platinimo ir dauginimo visiškai nieko neorganizuojant, neturint vieno centro, kuris vienytų absoliučiai visus [...], kad užtektų išleisti kelis egzempliorius ir jie staiga geometrine progresija dauginasi. Ir kiekvieną kartą kitoje vietoje“. Itin gerai toks

paplitimo pobūdis matosi platinimo schemose, nors toli gražu neišsamiose – tai tik galimo tyrimo pradžia.

Saugumo dokumentuose likę duomenys apie „Perspektyvų“ paplitimą yra gana fragmentiški, be to, nelabai patikimi. Baudžiamojoje byloje liko duomenų apie tai, jog KGB gavo keletą leidinio egzempliorių iš įvairių institucijų. Iš žurnalo „Mokslas ir gyvenimas“ redakcijos gauti 6 ir 10 „Perspektyvų“ numeriai, iš Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto – Nr. 12[66]. V. Skuodis teigia, jog po šias vietas leidinius „iškaišiojo“ KGB, norėdamas įrodyti, kad pats leidėjas platino „Perspektyvas“. Šis klausimas lieka neaiškus, nes nėra archyvinių duomenų. Kai kuriuos numerius saugumas gavo operatyviniu būdu, todėl byloje apie jų gavimo aplinkybes neužsimenama. 11 numerį į KGB atsiuntė kažkoks žmogus, manęs, kad gali sudominti „organus“. 12 numeris rastas kratos pas Sigitą Tamkevičių metu. Tai rodo, jog ir katalikiškosios krypties disidentai ar bent jų dalis „Perspektyvas“ skaitė. Jei šis leidinys būdavo dar ir padauginamas, žinant dideles katalikiškojo pogrindžio galimybes, galima spręsti apie gana nemažą jo paplitimą.

Atrodo, jog net ir V. Skuodžio grupės nariai gaudavo ne visus „Perspektyvų“ numerius. Štai G. Iešmantas nebuvo skaitęs 1, 2 ir 13 numerių, gal dar 7 ir 8[67]. Įdomu, jog tardytojui G. Iešmantas teigė ryšius su „Perspektyvomis“ nutraukęs dar iki V. Skuodžio suėmimo, tačiau tai gali būti bandymas šiam padėti. Kitus leidinius G. Iešmantas gaudavo tokius, kokius duodavo ryšininkai, o ne pagal savo norus. Tai, jog savilaida nebuvo „užsakoma“, teigia ir V. Milius. Kita savilaidos sklaidos ypatybė ta, jog dažnai jos skaitymui nebuvo duodama daug laiko; tai pabrėžia R. Jasas ir V. Milius. Šitai ribojo savilaidos poveikį (nespėjama perskaityti) ir tolesnę sklaidą. Antai V. Milius gautos savilaidos niekam neduodavo, nes tam trūko laiko.

Julius Sasnauskas teigė skaitęs visus „Perspektyvų“ numerius iki 12. Reikia manyti, kad juos skaitė ir visa A. Terlecko grupė. S. Stungurys per A. Zvicevičių gaudavo 1–2 leidinio egzempliorius, kurių nedaugindavo. A. Žilinskas iš šio ryšininko irgi gaudavo daugiau nei vieną egzempliorių. Vienas jų būdavo skirtas persiųsti į užsienį. Iš jo „Perspektyvas“ gaudavo B. Genzelis, jis skaitė visus numerius. Įdomu, jog „Perspektyvos“ buvo konfiskuotos net 1986 m. kratos pas Vincentą Vertelkaitę metu[68].

Nors „Perspektyvos“ savo paplitimu ir neprilygo katalikiškajai savilaidai, tačiau opoziciniuose sluoksniuose buvo žinomos. Pažymėtina, kad jas skaitė ir žinomi Lietuvos intelektualai.

„Perspektyvų“ dauginimas. Apie tai vėlgi išlikusios tik fragmentiškos žinios. Pats V. Skuodis išspausdindavo 8 egzempliorius. Jis stengdavosi pirmiausia leidinį duoti tiems, kurie galėdavo padauginti. Vienas iš jų buvo P. Pečeliūnas. Kad paskatintų dauginti, jam „Perspektyvas“ tik skolindavo. Matyt, todėl pas P. Pečeliūną per kratą ir nerasta V. Skuodžio daugintų tekstų. Padauginęs grąžindavo leidėjui jau du egzempliorius, kitus išplatindavo pats. Jam daugindavo sužadėtinė Danutė Keršiūtė. Kitas „etatinis“ daugintojas – R. B. Mikšys. Jis įvairią savilaidinę literatūrą dideliais kiekiais daugino griežtai saugomu VU Gamtos fakulteto aparatu „Эра“, kurį prižiūrėjo geras pažįstamas. R. B. Mikšys daugino ir fotolaboratorijoje. Šią jo funkciją KGB įtarė, nes rado pas V. Skuodį voką su užrašu: „Drg. Mikšiui – atšviesti po 3 egz.“[69] Retkarčiais vieną kitą numerį VU Bibliotekos rankraštyne padaugindavo ir B. Genzelis.

Dažniausiai „Perspektyvos“ buvo dauginamos rašomosiomis mašinėlėmis ir neprilygo katalikiškajam pogrindžiui, kur egzistavo ištisa religinės literatūros dauginimo pramonė. Tačiau gerėjo ir liberaliosios savilaidos materialinė bazė. V. Skuodis su P. Pečeliūnu buvo pasirūpinę spaustuvinio šrifto, kurį gavo per R. B. Mikšį, o šis – iš vyriausybinės leidyklos per pažintis. Leidėjai mėgino pasidaryti ir namudinį dauginimo aparatą. Jam reikalingas seleno plokšte-

les parūpino vėlgi R. B. Mikšys. Svarbiausią aparato dalį – objektyvą U-51 P. Pečeliūnas gavo per Robertą Samėną. Tačiau šį sumanymą susekė KGB ir netrukus „Perspektyvos“ buvo sunaikintos.

Žinomų leidinio daugintojų nėra daug, materialinė dauginimo bazė nebuvo itin gera. Tai ribojo „Perspektyvų“ paplitimą, ir leidėjai šitai suprato. Tačiau pastangos tokią padėtį pakeisti baigėsi nesėkme.

„Perspektyvos“ Vakaruose. Vienas svarbiausių disidentų tikslų buvo savilaidos pergabenimas į užsienį. L. Dambrauskas netgi teigia, jog svarbiausia buvo ne platinti ją pogrindyje, kur visi ir taip opoziciškai nusiteikę, o išsiųsti į užsienį, iš kur ji grįš radijo transliacijomis ir taip pasieks visus Lietuvos gyventojus. Kad KGB būtų sunkiau susekti, reikėjo leisti kuo mažiau egzempliorių. Nežinia, kiek toks požiūris buvo paplitęs pogrindyje, tačiau apie savilaidą net ir ją skaitantys nedisidentai daugiausia sužinodavo iš užsienio radijo laidų, pavyzdžiui, V. Milius. Saugumui didžiausią nepasitenkinimą kėlė savilaidos patekimas į užsienį. Štai kaip viename KGB dokumente apibūdinamas „Perspektyvų“ ir „Alma Mater“ paplitimas: „Buvo platinami Lietuvoje ir už jos ribų. Užsienyje jie buvo naudojami buržuazinių propagandos organų priešiškoje Tarybų Sąjungai veikloje. Jų medžiaga buvo spausdinama reakcinės lietuvių emigracijos JAV ir Kanadoje leidžiamuose laikraščiuose „Nepriklausoma Lietuva“, „Tėviškės žiburiai“, „Draugas“, „Akiračiai“ ir perduodama „Amerikos balso“, „Laisvės“, „Vatikano“, „Romos radijo“ laidose“[70]. Taigi daugiausia rūpintasi, kad savilaida patektų į užsienį. Tačiau „Perspektyvoms“ tai nelabai sekėsi. Tiesa, pats V. Skuodis nesistengė leidinio ten išsiųsti. Jis spėja, kad tai buvo daroma A. Zvicevičiaus iniciatyva. „Perspektyvos“ į užsienį buvo siunčiamos per A. Žilinską, turėjusį daug ryšių pogrindyje, taip pat palaikiusį ryšius su rusų disidentais. Iš pradžių leidinį bandyta išsiųsti katalikiškuoju kanalu, ėjusiu į Maskvą, per Šiauliuose gyvenusį Joną Petkevičių. Tačiau šis kanalas, anot A. Žilinsko, „Perspektyvų“ „draugiškai nepriėmė“ dėl jų krypties, todėl vėliau leidinys buvo siunčiamas tiesiai į Maskvą. Pirmasis į Vakarus pateko 2 numeris su A. Sacharovo straipsniu „Mano šalis ir pasaulis“ („О стране и мире“). Jį straipsnio vertėjas S. Stungurys kartu su medaus stiklainiu per Valerijų Smolkiną nusiuntė autoriui, o šis perdavė į Vakarus. „Rusiškąjį kelią“ užčiuopė KGB, kai kratos pas Tatjaną Velikanovą metu rado septintą „Perspektyvų“ numerį kartu su V. Skuodžio išleistu „Lietuvių archyvo“ I(IV) tomu[71].

„Perspektyvose“ buvo išspausdintos Taškento konferencijos tezės. Jos taip pat pateko į Vakarus ir buvo paskelbtos „Laisvosios Europos“ radijo, bet ne iš šio leidinio, o tiesiai iš jas į lietuvių kalbą vertusio S. Stungurio. Jis savo vertimą perdavė Lietuvoje tuomet viešėjusiam A. J. Greimui[72]. Kaip buvo perduoti kiti Vakarus pasiekę „Perspektyvų“ numeriai, neaišku. Yra žinoma, jog paskutinis, 22-asis, perduotas per lietuvių išeivį, viešėjusį pas buvusį politinį kalinį Artūrą Flikaitį. KGB savilaidos pervežimu į Vakarus įtarė P. Pečeliūno pažįstamą VU studentę iš VFR Z. Vilčinskaitę.

Vakaruose buvo gauti šeši „Perspektyvų“ numeriai. Antrajame numeryje paskelbto A. Sacharovo straipsnio ištrauka išspausdinta „Aidų“ žurnale[73]. Vėliau gautas 11 numeris, o tik po jo, 1979 m. gruodį – 9[74]. Pastarasis Vakarus pasiekė gana greitai, nes išėjo 1979 m. kovo mėn. Neaišku, kodėl išeivijoje nebuvo išleistas 11 numeris. Vakaruose pasirodė taip pat 20, 21 ir 22 numeriai, ten išleisti 1981–1982 m. Emigrantų spaudoje buvo išspausdinti keli G. Iešmanto straipsniai[75]. L. Dambrausko straipsnis apie SSRS konstituciją buvo išverstas į vokiečių kalbą ir du kartus išleistas Šveicarijoje bei palankiai įvertintas jos spaudoje kaip „aukštos kokybės ir pažymėtinos vertės“ veikalas[76]. Gali būti, jog į anglų kalbą buvo išverstas 22 numeris. „Perspektyvos“ buvo demonstruojamos tarptautinėje parodoje, vyku-

sioje Liucernoje. Apie jas kalbėta ir „Amerikos balso“, „Laisvės“ radijo laidose.

„Perspektyvos“ į užsienį patekdavo gana sunkiai dėl išskirtinio turinio, kėlusio įtarimų nelabai liberaliems kitų krypčių pogrindininkams. Per Maskvą bei lietuvių išeivius patekusios į Vakarus, čia jos buvo išspausdintos atskirais leidiniais ar atskirais straipsniais spaudoje, išverstos netgi į kitas kalbas, o radijo transliacijomis pasiekė Lietuvą.

„PERSPEKTYVŲ“ VERTINIMAS IR ĮTAKA

„Perspektyvų“ vertinimas pogrindyje. Jį gana sunku atsekti, nes to meto šaltinių nėra daug, o atsiminimai labai nepatikimi, ypač kalbant apie vertinimus. Konkretaus „Perspektyvų“ turinio daugelis neprisimena. Dažniausiai leidinys jiems asocijuojasi su G. Iešmanto straipsniais. Tai rodo, jog ir tuomet jie paliko didžiausią įspūdį. Iš tiesų eurokomunistinės idėjos, tuometiniai jų vertinimai ir tebuvo plačiau užfiksuoti savilaidoje.

Dėl jų vyko gana karšta diskusija tarp „Perspektyvų“ ir A. Terlecko grupės. Ji prasidėjo nuo to, jog V. Skuodis prie A. Terlecko straipsnio, kuriame aprašoma disidentų spaudos konferencija su Vakarų žurnalistais, toje vietoje, kur kritikuojama LKBK, pridėjo prierašą[77], jog „Perspektyvų“ redakcija esanti kitos nuomonės ir teigiamai vertinanti šį leidinį, jo indėlį pasipriešinimo kovoje. A. Terleckas, būdamas impulsyvus žmogus, matyt, pasipiktino tokiu redakcijos poelgiu ir parašė rūstų kaltinimą „Perspektyvoms“, daugiausia užsipuldamas G. Iešmanto idėjas. Tai, jog ne vien jos buvo akstinas jį parašyti, rodo ir tas faktas, kad minėtos spaudos konferencijos metu A. Terlecko grupės nariai teigiamai kalbėjo apie „Perspektyvas“. Vladas Šakalys pabrėžė gana aukštą leidinio lygį, jo straipsnių aktualumą bei atvirumą įvairioms nuomonėms, „todėl jis atkreipė daugelio dėmesį ir teikia vilčių“. Minėta konferencija įvyko 1979 m. vasario 7 d. „Perspektyvos“ tuomet jau ėjo pusmetį, jose buvo išspausdinta nemažai G. Iešmanto rašinių. Nepaisant to, A. Terlecko grupėje leidinys vis dar vertintas teigiamai. Paties A. Terlecko straipsnyje, pasirašytame slapyvardžiu „Tie, kuriems rūpi Lietuva“, rašoma, kad iš pradžių šiuo leidiniu buvo apsidžiaugta, manyta, jog tai bus „ilgai lauktas intelektualinis pogrindžio laikraštis“[78], suteiksiantis tribūną įvairioms nuomonėms. Tačiau leidiniu greitai nusivilta, nes jame įsivyravo „elkaesininkai“, „neostaliniečiai“ – taip buvo vadinami LKS ir Judėjimo sumanytojai. Šios idėjos, nepaisant jų kūrėjų intencijų, naudingos okupantams, o kilo jos dėl sovietinės ideologijos užnuodytos sąmonės. A. Terleckas teigia, jog socialistas automatiškai yra komunistas: „Vien komunisto vardas šiandien mums viską pasako“, nes marksizmas yra laisvės ir tautiškumo paneigimas. Tai, jog LKS neatsiribojo nuo LKP narių, kritikams atrodė kaip pastarosios nusikaltimų pateisinimas. Straipsnyje labai plačiai ir gana kvalifikuotai aptarti tie nusikaltimai. Tik visai be reikalo, nes ir paties G. Iešmanto rašiniuose tai buvo parodyta, netgi remiantis marksizmu. Susidaro įspūdis, jog kritikos autorius G. Iešmanto studijų net neskaitė, nes savo straipsnyje kritikavo tik porą programinių LKS dokumentų. Tokia kritika atrodo ne tiek nesupratimo, kiek nenorėjimo suprasti rezultatas. Beje, užkliuvo A. Terleckui ir rusiška medžiaga – ji esanti „pasenusi ir neaktuali“. Dabar A. Terleckas teigia priešingai – kaip tik ji ir buvo vertingiausia leidinyje. Į šią kritiką buvo atsakyta keliais straipsniais, diskusija išsiplėtė ir pasiekė „Alma Mater“. Kritikams atsakė pats V. Skuodis[79], nurodydamas jų klaidas ir vėl patvirtindamas leidinio atvirumą visoms nuomonėms bei siekį „surasti skirtingų nuomonių ir skirtingų veikimo būdų bendrą platformą“. Į „Perspektyvų“ kritiką buvo atsakyta ir P. Pečeliūno leidžiamame žurnale „Alma Mater“[80]. Jame pažymimas kritikų neįsigilinimas, atsakomybės stoka. Sunki Lietuvos padėtis reikalaujanti galvoti apie įvairias problemas, o tai ir leidžia daryti „Per-

spektyvų“ kryptis. Čia gana įdomiai išaiškinta slapyvardžio „Tie, kuriems rūpi Lietuva“ prasmė: „Mes esame tie, kuriems rūpi Lietuva... Jei jūs pabandysite nesutikti su mūsų **visomis** mintimis, tai tuo parodysite, kad jums **nerūpi** Lietuva“. Galima sutikti su Vincu Gurskiu, teigiančiu, jog ši diskusija parodė, kad ir pogrindyje neišvengta ambicijų, vadizmo aistrų, kovos hegemonizavimo[81]. Nors V. Skuodis teigia, jog, išskyrus A. Terlecką ir jo bendraminčius, daugiau niekas „Perspektyvomis“ nesipiktino, tačiau kažin ar su tuo galima sutikti. Jo liberalioje aplinkoje reakcija, matyt, buvo palanki arba neutrali. Tačiau kitų krypčių pogrindininkams leidinys, atrodo, kėlė nepasitenkinimą; apie tai, nors ir perdėdami, rašė „Tie, kuriems rūpi Lietuva“. Tačiau esama ir kitų liudijimų. Štai pasklidus gandui, jog A. Žilinskas yra „Perspektyvų“ redaktorius, pas jį atėjo du tarpusavyje nesusiję disidentai iš skirtingų grupių ir abu įtikinėjo jį, kad toks komunistinis leidinys Lietuvai netinka.

Idėjiškai vienišas jautėsi ir pats G. Iešmantas. Jis skundėsi savo draugei, kad „jo nesupranta nei tie, nei tie“[82]. Ginamojoje kalboje teisme G. Iešmantas sakė, kad būtų laimingas, jei jo mintys rastų atgarsį bent dešimtyje žmonių. Ir į užsienį pirmieji keturi „Perspektyvų“ numeriai nepateko, atrodo, dėl „įtartinų“ G. Iešmanto idėjų. Net ir patiems „Perspektyvų“ leidėjams šios idėjos atrodė gana keistos. Taip teigia ir V. Skuodis, ir S. Stungurys. Šis mano, jog dėl G. Iešmanto straipsnių leidinys pasuko negera vaga, nors pats neturėjo nieko prieš juos. Tačiau kadangi daugelis lietuvių tapo komunistų partijos nariais, jo siūlomas kelias galėjo būti visai realus. B. Genzelis G. Iešmanto straipsnius vertino kaip gana aukšto teorinio lygio filosofiniu požiūriu, nors ir turinčius utopinių elementų.

Tačiau „Perspektyvos“ nebuvo vertinamos tik neigiamai. Sveikintas jų kitoniškumas, liberalumas, atvirumas įvairioms mintims. Anot S. Stungurio, jos „išjudino, atsirado ten rašančių žmonių“, ypač įdomios jos buvo dėl skelbiamos rusiškos medžiagos. Pastaroji sritis buvo itin svarbi – juk „samizdatas“ pasiekdavo toli gražu ne visus, pavyzdžiui, G. Iešmantas jo negaudavo. A. Žilinskas leidinį apibūdino kaip gana aukšto lygio. Tiesa, S. Stungurys jam yra piktinęsis, jog ir „Perspektyvose“ trūksta pozityviosios dalies. Ir iš tiesų, be G. Iešmanto idėjų, daugiau konkrečių būdų nepriklausomybei pasiekti nebuvo siūloma. B. Burauskaitė leidinį vertino kiek atsargiau – G. Iešmanto idėjos buvusios gana vienpusiškos, o ir bendras „Perspektyvų“ lygis nebuvęs labai aukštas. Tačiau kartu ji pabrėžė leidinio išskirtinumą vienakryptėje Lietuvos savilaidoje, todėl ir sveikinusi jo pasirodymą. Disidentės nuomone, tikros diskusijos „Perspektyvose“ nebuvo, „diskusija“ su A. Terlecku labiau panašėjusi į barnį. Su tuo galima sutikti. Buvo tik kelių diskusijų pradmenys, tačiau jie nespėjo išsirutulioti iki leidinio sunaikinimo.

Iš pateiktų schemų matyti, jog „Perspektyvos“ buvo paplitusios ir tarp Lietuvos intelektualų. Beje, kai kurie jų (pvz., R. Jasas, V. Milius) savilaidos net nebandė kritiškai įvertinti, nes jiems tai buvo vertybė pati savaime, vien todėl, kad kažkas priešinasi ją leisdamas. Turinys tada tampa antraeiliu dalyku. Tokią poziciją galima suprasti. Leisdami savilaidą disidentai labai rizikavo, todėl to nedarantiems atodė, jog jie neturi moralinės teisės kritikuoti kovotojus (I. Lukšaitė). B. Genzelis teigia, jog jam iš visos lietuviškos savilaidos labiausiai patikusios „Perspektyvos“, nes jose buvo „gana daug teorinių straipsnių, kur bandoma suvokti, nors leidėjai ir nebuvo ypatingai teoriškai pasiruošę“. Straipsnių lygio svyravimus jautė R. B. Mikšys: „Kartais ir idiotiškų [straipsnių] parašyta“, tačiau, pasak jo, skaityti šį leidinį buvo įdomiau nei daugumą lietuviškų pogrindžio leidinių.

Valdžios vertinimas. KGB dokumentuose teigiama, jog antisovietinių leidinių turinys gali būti arba „ryškiai antitarybinio“, arba tik „šmeižikiško“ pobūdžio[83]. „Perspektyvų“ turinys

juose daužniausiai įvardijamas kaip antisovietinis, tai yra pavojingas valdžiai. Pabrėžiama jų specifika – politinis pobūdis. Labiausiai akcentuojamos G. Iešmanto idėjos – SSRS užsienio politikos kritika, raginimas disidentams vienytis, ideologinė sovietinės sistemos kritika. „Perspektyvų“ leidėjų bylos kaltinamojoje išvadoje rašoma, jog „Perspektyvose“ „šmeižiama tarybinė valstybinė ir visuomeninė santvarka, teigiama, kad Lietuva dabar esanti okupuota, antitarybiniai elementai raginami „suvienyti jėgas“ ir kovoti prieš ją legaliomis ir nelegaliomis priemonėmis, iškreipiama TSRS užsienio politika, aršiai puolama tarybinė vyriausybė, Komunistų partija ir socialistinės revoliucijos idėja aplamai“[84]. Labai panašūs bendresni leidinio apibūdinimai ir kituose KGB dokumentuose. Detaliau analizuojant „Perspektyvų“ turinį, vėlgi daugiausia dėmesio skiriama G. Iešmanto idėjoms. Jos vadinamos „subjektyviais išvedžiojimais“, jo kūryba esanti „nevykusi, padrika publicistika, pretenduojanti į filosofinius apibendrinimus“[85]. Valdžiai ypač nepatiko SSRS sulyginimas su kapitalistinėmis šalimis. Štai kaip vertinamas G. Iešmanto straipsnis „Ar paseno Majakovskis?“ (1979 m., Nr. 11): „Sulygindamas Tarybų Sąjungą su JAV imperializmo padarytomis piktžaizdėmis, aršiai šmeižia tarybinės santvarkos vidaus politiką“[86]. Įdomu, jog prie G. Iešmanto ideologinių nukrypimų priskiriama ir tai, kad jis teigiamai vertino eurokomunizmą. Tai vienas iš nedaugelio atvejų, kai užsimenama apie G. Iešmanto idėjų ideologinę kryptį, nes paprastai apie marksistinį jų pagrindimą nekalbama. G. Iešmantas teigia, jog tardytojas jį kaltinęs norėjus su LKS pagalba suskaldyti partiją, tačiau viešai tai išreikšta, atrodo, nebuvo. Gali būti, jog bijota kaip tik tokio idėjų poveikio. Nuosprendyje teigiama, jog „pretenduodamas į „teoretiko“ vaidmenį G. V. Iešmantas stengėsi pagrįsti pagrindines antitarybinės veiklos kryptis“[87].

Taigi valdžia, vertindama „Perspektyvas“, šalia visai savilaidai keliamų kaltinimų šmeižtu ir antisovietine propaganda iškėlė ir specifinius leidinio ypatumus, kuriuos nulėmė politinė leidinio kryptis bei G. Iešmanto idėjos.

„Perspektyvų“ įtaka. Nustatyti net ir visos savilaidos, o tuo labiau atskiro pogrindžio leidinio įtaką yra praktiškai neįmanoma. Galima tik daryti prielaidas ir bandyti apibendrinti remiantis paskirais atsiminimais.

Įvairių žmonių grupių santykis su savilaida buvo labai nevienodas. Didžiausią įtaką ji darė savo skaitytojams, mažesnę – tik girdėjusiems apie ją iš užsienio radijo transliacijų. KGB kaip tik pabrėždavo tokių transliacijų, naudojusių antisovietinius leidinius „kurstytojiškose radijo laidose [transliuojamose] į respubliką“[88], žalą. Poveikis priklausė ir nuo noro sužinoti opozicinę mintį, taip pat nuo baimės laipsnio. Apie Lietuvos visuomenės abejingumą politikai, ironišką požiūrį į disidentus jau kalbėjome. G. Iešmantas mano, kad jo idėjos buvo tarsi Sąjūdžio pirmavaizdis, galbūt net darė jam įtaką, nes viskas vykę būtent taip, kaip jis ir buvo numatęs, pvz., LKP atsiskyrimas nuo SSKP. Šią prielaidą sunku pagrįsti. Tačiau „Perspektyvų“ skaitytojų gretose galima rasti ne vieną būsimąjį iniciatyvinės Sąjūdžio grupės narį ar įtakingą Atgimimo laikų veikėją. Nors kai kurie istorikai G. Iešmanto idėjas laiko naiviomis, vis dėlto jos galėjo turėti tam tikrą poveikį. Anot B. Genzelio, Europos komunistų partijų parama Lietuvai būtų buvusi labai svarbi, nes Maskva nenorėjo su jomis pyktis. Deja, jokios šių partijų reakcijos nesulaukta ir kažin ar realu buvo to tikėtis.

Pasak B. Genzelio, eurokomunistinės idėjos išmušė ideologinį pagrindą sovietinei sistemai iš po kojų. Su tuo būtų galima sutikti, jei toks ideologinis pagrindas realiai būtų ką nors reiškęs. Juk, anot A. Štromo, ideologija aštuntajame dešimtmetyje jau buvo mirusi, nes neberūpėjo nei valdžiai, nei žmonėms, kurių dauguma buvo visai apolitiški dėl paradoksalios priežasties – itin stipraus ideologinio spaudimo[89].

„Perspektyvos“ galėjo turėti įtakos ir savilaidos formavimuisi bei lygiui. V. Skuodis teigia, jog kaip tik dėl jau minėto ginčo su „Perspektyvomis“ atsirado pogrindžio leidinys „Vytis“. A. Terleckas tai kategoriškai neigia – „Vytis“ buvęs sumanytas anksčiau. Anot S. Stungurio, „Perspektyvos“ išjudino inteligentiją, o jei būtų ėjusios ilgiau, galbūt būtų suformavusios ir subūrusios daugiau opoziciškai nusiteikusių žmonių, parengusios tokią inteligentiją Atgimimui. Kadangi ne visų lietuvių autorių, rašiusių į „Perspektyvas“, tapatybes pavyko nustatyti, teiginys apie leidinio įtaką savilaidos autorių daugėjimui Lietuvoje lieka nepatvirtintas.

Tai, kad „Perspektyvos“ tikrai turėjo ilgalaikę įtaką savilaidai, rodo ir tas faktas, jog 1987 m. pradėjęs eiti kunigo R. Pukenio leidžiamas pogrindžio leidinys „Lietuvos aidai“ skelbėsi tęsiantis „Perspektyvų“ tradicijas[90].

„Perspektyvų“ įtaką galėjo sumažinti ir jau ne kartą minėtas jų kitoniškumas, dažnai buvęs nepriimtinas tautiškai nusiteikusiems disidentams. Štai P. Pečeliūną šis leidinys mažai domino, nes jo leidėjai siekė sudemokratinti socializmą, daug rašė apie SSRS reikalus, o jį domino „tik tie reikalai, kurie liečia Lietuvą“[91]. Tiesa, taip P. Pečeliūnas teigė tardytojams, todėl jo teiginys galėjo būti ir nenuoširdus, tuo labiau kad jis ir pats daugino „Perspektyvas“.

„Perspektyvų“ įtaka Lietuvos visuomenei sunkiai atsekama, tačiau galima manyti, jog skaičiusiesiems šis leidinys tam tikrą poveikį darė. Tai galėjo paveikti ir Atgimimo laikotarpio idėjas ar net veiklą. Norint tai nustatyti reikia atlikti nuodugnesnius tyrimus.

„PERSPEKTYVŲ“ SUNAIKINIMAS

1979 m. Sovietų Sąjungoje suaktyvėjo antidisidentinė kampanija. Tai lėmė rūstėjanti šaltojo karo atmosfera. Artėjant olimpinėms žaidynėms ir Madrido konferencijai, turėjusiai patikrinti, kaip laikomasi Helsinkio susitarimų, SSRS vadovai sustiprino represijas, norėdami galutinai užgniaužti disidentinį judėjimą savo šalyje. Tuomet suintensyvėjusį represinių struktūrų darbą rodo ne tik suimtų disidentų skaičiaus didėjimas, bet ir tai, jog vėlyvą 1979 m. rudenį nutrūko pogrindinės informacijos srautas iš Lietuvos į Vakarus. Tiesa, laikinai: savilaidos čia negauta nuo 1979 m. spalio pradžios iki 1980 m. gegužės[92]. Anot T. Remeikio, represijų sustiprėjimas labiau paveikė nekatalikišką savilaidą, kuriai trūko institucinių, finansinių ir intelektualinių šaltinių, nes ją leido mažos disidentų grupės. Tinka tai ir „Perspektyvoms“, tik nelabai galima sutikti su intelektualinių šaltinių trūkumu jas leidusioje grupėje.

KGB agentūrinė-operatyvinė veikla sunaikinant „Perspektyvas“. Apie ją išlikę gana fragmentiški duomenys. Nors konkrečių archyviniais dokumentais paremtų faktų apie KGB pastangas sunaikinti „Perspektyvas“ iki šiol nebuvo paskelbta, tačiau įsigali „Perspektyvų“ leidėjų nuomonė, jog dėl radikalių leidinio skelbtų idėjų pavojaus santvarkai jam susekti buvo „mestos pagrindinės saugumiečių pajėgos“[93].

Archyviniai dokumentai tokios nuomonės nepatvirtina. Saugumas apie „Perspektyvų“ egzistavimą sužinojo gana greitai, vos tik joms atsiradus. 1978 m. rugsėjo 26 d. agentas Pranas pranešė, jog iš Juozo Gražio gavo „naują nelegalų leidinį“, kuris vadinasi „Perspektyvos“, antrą numerį[94]. Buvo praėję tik trys mėnesiai po „Perspektyvų“ pasirodymo. Tačiau Lietuvoje likusiuose KGB archyvo dokumentuose nepavyko rasti duomenų apie itin didelį „susidomėjimą“ šiuo leidiniu. Atrodo, jog „Perspektyvos“ buvo susektos dėl jau minėto P. Pečeliūno ir V. Skuodžio sumanymo pasidaryti namudinį dauginimo aparatą. Agentas Granitas „apdorojo“ Kapsuko (dabar – Marijampolė) rajone gyvenančio operatyvinio tyrimo bylos (DOR) objektą Raišas (Хромой). Šio brolis, gyvenantis Vilniuje, paprašė Granito gauti dauginimo aparato objektyvą. Tada „taikant priemonę „MT“ [cheminėmis priemonėmis apdorotas daiktas, įteikiamas sekamajam per agentą. – *V. K.*] bu-

vo nustatyti naujo žurnalo „Alma Mater“ leidėjai“[95]. Pasak Vido Spenglos, Granitas ir dar keli su juo dirbę agentai buvo itin uolūs, turėjo didelį pasitikėjimą tarp disidentų, nes iš jų gaudavo daug pogrindžio leidinių[96]. Matyt, jis buvo labai arti P. Pečeliūno ar jo aplinkos žmonių, nes „Alma Mater“ KGB pateikė 1979 m. gegužės 29 d., netrukus po leidinio išėjimo. Tais pat metais agentai Spindulys, Pranas ir Petrauskas padėjo saugumui nustatyti „Aušros“, „Perspektyvų“, „Vyties“, „Pastogės“ ir kitų leidinių leidėjus bei jų talkininkus. Neaišku, ar šie įvykiai tarpusavyje susiję. Gali būti, jog kaip tik per P. Pečeliūną ir buvo susektas V. Skuodis. Pastarasis irgi taip mano, nes P. Pečeliūnas buvęs anksčiau sekamas. Tačiau galima ir kita jo susekimo priežastis. Nors V. Skuodis ir stengėsi laikytis konspiracijos, tačiau, pvz., A. Terleckas žinojo, kad „Perspektyvas“ leidžia VU dėstytojas (tai liudijo S. Stungurys). Vadinasi, galėjo sužinoti ir KGB agentai. Galbūt teisingas S. Stungurio pastebėjimas, jog V. Skuodis per daug dirbo pogrindyje ir taip galėjo išsiduoti. Kokiomis aplinkybėmis buvo susektas „Perspektyvų“ leidėjas, lieka nevisiškai aišku. Ankstyviausia data, kai operatyviniuose KGB dokumentuose jis paminimas, yra 1979 m. spalio 26-oji – tądien jis gavo dauginimo aparato objektyvą iš P. Pečeliūno jo bute. Šis jį gavo iš R. Samėno. Ar tik ne dėl to pastarasis ir buvo įtartas įdavęs P. Pečeliūną ir V. Skuodį. Tokie įtarimai, matyt, buvo gana plačiai paplitę, nes net ir lageryje sėdintis A. Terleckas juos žinojo. Laiške J. Sasnauskui jis ne visai tiksliai užrašė pavardę: „R. Simėnas, kurį įtaria pasodinus V. Skuodį“[97]. Kažin ar jis buvo tas agentas Granitas. Šis, atrodo, nebuvo įtartas, nes ir devintajame dešimtmetyje sėkmingai aprūpino KGB pogrindžio literatūra. To nebūtų buvę praradus disidentų pasitikėjimą. Be to, po objektyvo perdavimo KGB planavo R. Samėno bute panaudoti priemonę „T“ – slaptą buto pasiklausymą. Beje, pirmoji krata pas V. Skuodį padaryta 1979 m. lapkričio 23 d. – praėjus mėnesiui po objektyvo perdavimo. Tą mėnesį galėjo vykti disidento patikrinimas. Deja, nežinoma, kada V. Skuodis pradėtas sekti. R. B. Mikšys teigia pastebėjęs, jog disidentas buvo sekamas dar prieš pirmąją kratą.

KGB žinojo ir apie artimus V. Skuodžio ryšius su A. Žilinsku pagal priemonės „T“ duomenis, net apie jų pokalbį dėl tolesnės pogrindinės veiklos. Saugumas planavo pastarąjį agentūriškai apdoroti, atlikti kratą jo bute, darbovietėje ir ūkinėse patalpose. Beje, tarp disidentų vienu metu buvo pasklidę gandai, kad „Perspektyvas“ leidžia A. Žilinskas. Jis mano, jog ši informacija suklaidino KGB ir bent pusmečiui atitolino V. Skuodžio areštą. KGB įtarė V. Skuodžio ryšius su A. Patacku (jų nebuvo), o apie darbe su V. Skuodžiu bendravusius R. B. Mikšį, S. Dobkevičių ir Česlovą Kudabą keletas agentų turėjo surinkti informaciją. R. B. Mikšys pastebėjo, kad ir jis buvo sekamas.

G. Iešmantas buvo suimtas kiek vėliau nei kiti du kaltinamieji – 1980 m. kovo 17 d., ir tai tik per atsitiktinumą. V. Skuodis nepaslėpė jo rankraščių, ir darydami kratą saugumiečiai juos rado. Dar iki G. Iešmanto suėmimo KGB, norėdamas sužinoti jo ryšius, taikė jam priemones „T“, „NN“ – išorinis stebėjimas ir „S“ – pokalbių telefonu pasiklausymas gyvenamojoje vietoje ir darbe. Pas G. Iešmanto pažįstamas Daliją Martišiūtę ir Kelerienę atlikta priemonė „D“ – slapta krata. Visi šie veiksmai rodo, kaip praktiškai buvo įgyvendinamos KGB operatyvinio ir tardymo skyriaus bendros priemonės; tokio bendradarbiavimo ir reikalauta sunkiai įrodomose politinėse bylose[98].

Taigi taip ir lieka neaišku, kaip susektos „Perspektyvos“. Visgi atrodo, jog pagrindinė priežastis – pastangos pagerinti savilaidos materialinę padėtį. Dėl to suaktyvėjo su leidiniu susijusių disidentų veikla, o tai padėjo saugumui juos susekti.

Represijos prieš leidėjus. Svarbiausias KGB tikslas byloje buvo visiškai atskleisti kaltinamųjų nusikalstamą veiklą, nustatyti jų ryšius ir savilaidos gabenimo į užsienį kanalus[99]. Matyt,

todėl V. Skuodis ir P. Pečeliūnas nebuvo suimti jau po pirmųjų kratų, įvykusių 1979 m. gruodžio mėn. V. Skuodžio atveju galbūt reikėjo gauti leidimą suimti, nes jis – mokslininkas, VU dėstytojas, kartu ir nomenklatūros atstovas. Tai gana retas reiškinys Lietuvos disidentiniame judėjime. Aštuntajame–devintajame dešimtmečiais buvo suimti tik du mokslų kandidatai – V. Skuodis ir L. Dambrauskas, abu prisidėję prie „Perspektyvų". Neatmestina B. Genzelio iškelta prielaida, kodėl V. Skuodis vis dėlto buvo suimtas, nors ir priklausė nomenklatūrai. Jis teigia, jog Sovietų Sąjungoje mokslo, kultūros elito atstovai, pasiekę tam tikrą lygį hierarchijoje, įgydavo lyg ir neliečiamumą bei veikimo laisvę, nors ir ribotą. V. Skuodis tokio lygio pasiekęs dar nebuvo. Užsieniui apie jo suėmimą pranešė A. Sacharovas. Į bylą ketinta įtraukti ir D. Keršiūtę – juk buvo beveik įrodyta, kad ji daugino žurnalą „Alma Mater", tačiau to nepadaryta, berods, dėl įrodymų trūkumo.

G. Iešmanto padėtis išsiskyrė iš visų trijų suimtųjų šioje byloje. Jis ne tik suimtas vėliau (1980 m. kovo 17 d., o V. Skuodis ir P. Pečeliūnas – 1980 m. sausio 9 d.), bet net svarstyta galimybė pakviesti jį tik liudytoju rengiamame procese. Matyt, taip ir būtų įvykę, jei G. Iešmantas būtų sutikęs su tardytojų siūlymais „pasmerkti savo nusikalstamą veiklą ir „demaskuoti" bendražygius". Galbūt tokią saugumo poziciją nulėmė G. Iešmanto praeitis (kaip minėta, jis iki 1974 m. buvo „Komjaunimo tiesos" partinės organizacijos sekretorius). Anot paties disidento, tardytojai jam sakę, jog iš pradžių nenorėta patikėti, kad šis už „antitarybinę" poeziją iš partijos išmestas asmuo gali būti politinių straipsnių autorius.

Teismo procese, vykusiame 1980 m. gruodžio 15–22 d., kaltinamieji ne tiek gynėsi, kiek savo kalbose kaltino sovietinę sistemą. Tuo ypač pasižymėjo V. Skuodis ir G. Iešmantas. Turbūt todėl teismas jiems paskyrė griežtesnes bausmes nei reikalavo prokuroras. V. Skuodžiui vietoj siūlytų 6 metų griežtojo režimo lagerio ir 5 metų tremties paskirta atitinkamai 7 ir 5 metai, G. Iešmantui vietoj 4 ir 5 – atitinkamai 7 ir 5[100]. Kad V. Skuodis – „Perspektyvų" leidėjas, įrodyta nebuvo, todėl jis kaltintas tik aktyviu dalyvavimu jas leidžiant.

Jų teismu domėjosi „žinomi VSK 5-ajai tarnybai reakciškai nusiteikę dvasininkai ir nacionalistai". Kaip užfiksavo KGB, apie 20 jų nuolat būriuodavosi Aukščiausiojo Teismo vestibiulyje[101]. Pogrindyje buvo platinamas atsišaukimas dėl šių disidentų teismo proceso. Jame, be kaltinimų valdžiai, VU profesūros buvo prašoma nelikti abejinga šiam procesui, nes „totalitarinio režimo sąlygomis niekas negali būti užtikrintas, kad ir jam negresia panašus susidorojimas"[102]. Sunku pasakyti, ar šio atsišaukimo autorius S. Stungurys tikėjosi paveikti, suaktyvinti Lietuvos intelektualus; kažin ar tai buvo realu.

Represijos palietė „Perspektyvų" leidėją V. Skuodį, tačiau jo pagalbininkai suimti nebuvo.

Tolesnis „Perspektyvų" leidimas. Vienas iš V. Skuodžio kaltės įrodymų buvo tas, jog po jo suėmimo 1980 m. sausį „Perspektyvos" nepasirodė. Iš tiesų jos ėjo, leidžiamos V. Skuodžio bendražygių. Ar šitai žinojo KGB disidento teismo metu, nėra aišku. Prokuroras rėmėsi 1980 m. rugsėjo 21 d. KGB pažyma, jog po 1980 m. sausio „Perspektyvos" nebuvo platinamos. Išeivijos laikraščiuose tik 1981 m. spalį pasirodė žinių, kad leidinys ir toliau eina[103]. Jei KGB beveik metus nežinojo apie tolesnį „Perspektyvų" leidimą, tai rodytų prastą jo darbo kokybę. Kita vertus, po V. Skuodžio suėmimo leidinys išeidavo ne tik nereguliariai, bet ir mažesniu kiekiu; tai galėjo apsunkinti saugumiečių darbą.

Net ir po V. Skuodžio suėmimo „Perspektyvos" buvo leidžiamos dar jo parengtos, nes po pirmosios kratos jis spėjo dalį leidiniui sukauptos medžiagos perduoti A. Zvicevičiui. Tai buvo keletas didesnių studijų, parašytų G. Iešmanto ir L. Dambrausko. Prie jų tereikėjo pridėti antraštinius lapus ir kiekviename numeryje spausdinamą leidinio „konstituciją". Gavę

tokią medžiagą iš A. Zvicevičiaus, „Perspektyvas“ toliau leido A. Žilinskas, S. Stungurys, B. Burauskaitė, D. Keršiūtė ir R. B. Mikšys. Šių leidėjų negalima pavadinti antrąja redakcija, nes jie leidinio nesudarinėjo, o tik daugino ir platino. Tik paskutinis – 22 – numeris buvo parengtas ne V. Skuodžio. Jį sudarė ir išspausdino A. Žilinskas, B. Burauskaitė ir D. Keršiūtė. Atrodo, jog prie šio numerio išleidimo prisidėjo ir R. B. Mikšys, nes per jį ėjo numeryje išspausdinta disidentų teismo medžiaga. Galima nustatyti tikslią numerio spausdinimo datą. Leidinys buvo spausdinamas A. Žilinsko sodo namelyje. Tuomet, pasak B. Burauskaitės, Lietuvoje siautusios audros metu žuvo felčerė. Tai įvyko 1982 m. sausio 6 d. Vadinasi, paskutinis „Perspektyvų“ numeris išėjo ne 1981 m., o 1982 m. pradžioje. Šis numeris buvo išleistas laikantis rusų disidentų tradicijų. Kaip teigia B. Burauskaitė, „toje aplinkoje buvo tokia gyvenimo norma. Jeigu yra daromas tam tikras pogrindinis darbas ir ta grupė patenka, tai [reikia], kad apie juos būtų paskleista kuo išsamesnė informacija“. Suėmus leidėjus, būtinai reikėjo išleisti jų leidinio numerį, kad leidimas nenutrūktų. Tai sudarė įspūdį, jog suimti žmonės nėra tikrieji jo leidėjai.

Tačiau po šio numerio „Perspektyvų“ leidimas nepratęstas, nors tokių minčių ir norų buvo. Disidentai mini kelias priežastis. Visų pirma, skurdi materialinė bazė – neturėta savo rašomosios mašinėlės. Kita priežastis – devintojo dešimtmečio pradžioje sustiprėjusios represijos, sekimas. Tada leidinį tęsti būtų buvę labai rizikinga. B. Burauskaitė mini dar vieną priežastį. Su V. Skuodžio areštu nutrūko jo turėti ryšiai, taip suiro apie „Perspektyvas“ susikūrusi ryšių sistema, todėl nebebuvo gaunama medžiagos. Net ir leidėjų teismui skirtam numeriui medžiaga buvo surinkta tik per metus. Tada ir paaiškėjo, kad nuolatiniam leidimui nėra sąlygų. Be to, kiti disidentai nutraukė ryšius su V. Skuodžio bendradarbiais pogrindyje, pvz., su R. B. Mikšiu, nes juos jau įtarė saugumas ir su jais bendrauti buvo pavojinga. Tačiau pogrindis neatsiribojo nuo V. Skuodžio. Jo šeimai finansinę paramą suteikė kunigas Pranas Račiūnas, vyskupas Julijonas Steponavičius. Šis faktas įdomus tuo, kad V. Skuodį rėmė katalikiškojo pogrindžio nariai. Ši srovė buvo finansiškai pajėgesnė nei kitos. Matyt, juos paskatino tiek „Perspektyvų“ parama LKBK, tiek V. Skuodžio ryšiai su katalikiškąja srove. V. Skuodžio pasaulėjautoje ir veikloje optimaliai susiliejo katalikiškumas, tautiškumas ir liberalumas, o tai tuomet buvo gana retas reiškinys ne tik tarp disidentų, bet ir Lietuvos visuomenėje apskritai.

„Perspektyvų“ leidimas po V. Skuodžio arešto rėmėsi dar jo parengta medžiaga, nes naujos jau nebuvo gaunama. Leidimas sustojo dėl stiprėjusių persekiojimų, skurdžios materialinės bazės ir dėl to, kad nutrūko ryšiai su kitais pogrindininkais.

„Perspektyvų“ perspektyvos. V. Skuodis, būdamas labai kruopštus žmogus, buvo parengęs medžiagos publikavimo leidinyje planą, kurį saugumiečiai rado kratos metu. Jie suprato, kam tas sąrašas skirtas, nes keletas straipsnių jau buvo „Perspektyvose“ išspausdinti, o kai kurie kiti buvo rasti kratos metu. KGB archyve liko šio sąrašo kopija[104], leidžianti susidaryti vaizdą, kas būtų buvę spausdinama tolesniuose šio leidinio numeriuose. Dauguma straipsnių skirti nacionalinėms, disidentinio veikimo, religinėms, visuomenės būklės problemoms aptarti. Tarp autorių minimi T. Venclova (straipsnis „Rusai ir lietuviai“), I. Šafarevičius, V. Agurskis, A. Amarlikas („Ar išsilaikys TSRS iki 1984 m.?“), A. Solženicynas („Образованщина“) ir daugelio kitų žymių disidentų straipsniai. Planuota spausdinti ir istorinių straipsnių: L. Kopyliovo „Apie badą Ukrainoje“, A. Solženicyno „Apie trėmimus“. Sąraše esama net istorinių dokumentų, pvz., „Lietuvos veikėjų protestas vokiečių valdžiai“. Tokių straipsnių paskelbimas lietuviškoje savilaidoje tikrai būtų pakėlęs jos lygį, padaręs ją patrauklesnę intelektualiniams sluoksniams. Deja, šis savilaidos lygio augimas buvo nutrauktas.

IŠVADOS

XX a. aštuntojo dešimtmečio Lietuvos visuomenėje vyko dideli pokyčiai. Daugumai galutinai susitaikius su sistema ir nuėjus didesnio ar mažesnio konformizmo linkme, aktyvios besipriešinančios mažumos veikla tapo vis labiau matoma dėl savilaidos. Didelę įtaką jos atsiradimui darė rusiškas „samizdatas“, parodęs, kas vyksta Rusijoje, paskatinęs panašiai veikti ir Lietuvoje.

Tačiau ir disidentizmas, ir savilaida Lietuvoje buvo gana vienpusiški, siauro diapazono, o tai nepatenkino dalies opoziciškai nusiteikusių inteligentų bei disidentų.

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje radosi vis daugiau pogrindžio leidinių; tai nulėmė nepasitenkinimas esama padėtimi bei kylantys nauji poreikiai.

Jau anksčiau susiformavusios disidentų grupės ir jų ryšių sistema, ryšiai su Rusijos disidentais, naujų autorių atėjimas į pogrindį sudarė prielaidas atsirasti liberalios krypties leidiniui „Perspektyvos“. Pogrindyje, kuriame egzistavo savotiška cenzūra, tokio liberalių nuostatų leidinio laukė įvairių krypčių disidentai.

Išskirtiniai šio leidinio bruožai – skatinimas reikšti įvairias nuomones ir jų skelbimas, politinė pakraipa bei rusiškos medžiagos gausa, siekis analizuoti esamą politinę padėtį Sovietų Sąjungoje, noras rasti galimus išeities kelius – spartinti demokratizaciją, SSRS ideologijos ir praktinės politikos kritika.

Išskirtinis „Perspektyvų“ autorius – G. Iešmantas, sukūręs savą eurokomunistinės teorijos variantą. Tačiau Lietuvoje jo idėjos nebuvo populiarios. Nors ir sujudinusios pogrindį, jos nesulaukė nei lygiaverčio atsako, nei sekėjų.

Valdžios požiūriu „Perspektyvos“ buvo vienas iš antisovietinių leidinių, išsiskiriantis politiniu teoriniu pobūdžiu bei reguliarumu. Neatmestina prielaida, jog galimas G. Iešmanto idėjų poveikis partijos nariams kėlė sovietinės Lietuvos valdžiai nerimą.

„Perspektyvos“, kaip nekatalikiškos srovės pogrindžio leidinys, buvo gana plačiai paplitusios, tačiau net ir apytikslio skaitytojų skaičiaus sužinoti beveik neįmanoma. Iš visos savilaidos juo bene labiausiai domėjosi intelektualiniai Lietuvos sluoksniai. Tai galėjo turėti įtakos ir Atgimimo meto įvykiams bei idėjoms.

Leidinio dauginimo materialinė bazė nebuvo gera, bandymas ją pagerinti galbūt lėmė V. Skuodžio suėmimą ir „Perspektyvų“ sunaikinimą.

Leidinio kelias į užsienį nebuvo lengvas dėl jo krypties ir Lietuvos pogrindininkų akiračio siaurumo.

„Perspektyvos“ gana aukšto lygio turiniu, teorinių straipsnių gausa rodo, kad aštuntojo dešimtmečio pabaigoje augo lietuviškos savilaidos, kartu ir viso pogrindžio lygis. Šį augimą sustabdė sustiprėjusios sovietų valdžios represijos.

Nuorodos

[1] E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškinys ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1; Ž. Račkauskaitė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje“, ibid., 1998, Nr. 2; 1999, Nr. 2; V. Vasiliauskaitė, *Tautinė ir liberalioji pogrindžio spauda: 1976–1981,* Vilnius, 2002.

[2] *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, Vilnius, 2002; V. Trumpa, „Kelios mintys apie disidentizmą“, *Akiračiai*, 1979, vasaris; B. Raila, „Disidentai – reiškinys ir vaidmuo: kelios pastabos lietuviškais požiūriais“, *Sėja*, 1977, Nr. 2; Č. Bauža, „Politinių terminų ir sąvokų konvekcionalumo prielaidos tiriant komunistinio režimo Lietuvoje istoriją“, *Genocidas ir rezistencija,* 2001, Nr. 2, p. 124.

[3] B. Raila, op. cit., p. 23; A. Musteikis, „Kaip sugrius Sovietija?“, *Tėviškės žiburiai*, 1982, birželio 10; Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 99; E. Juodvalkytė, „Lietuvos pogrindžio spauda“, *Dirva*, 1979, gruodžio 13.

[4] *Perspektyvos,* 1978, Nr. 2–6; 1979, Nr. 7–17; 1980, Nr. 18–21; 1981, Nr. 22.

[5] *Alma Mater,* Chicago, 1979, Nr. 4; *Lietuvos aidai: visuomeninis, literatūrinis žurnalas*, 1987, rugpjūtis, Nr. 1.

[6] LYA, f. K-1, b. 47756/3, 25 tomai.

[7] Tardymo ir agentūrinių-operatyvinių priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 79, 1980 m. vasario 15 d., ibid., ap. 8, b. 233, l. 1–22.

[8] E. Aleksandravičius, „Vėlyvojo sovietmečio istoriografinės problemos ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika"", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis,* Vilnius, 1998, t. XII, p. 68.

[9] Pokalbių su B. Burauskaite (2001 m. rugpjūčio 3 d.); L. Dambrausku (2002 m. gegužės 10 d.); B. Genzeliu (2001 m. liepos 31 d.); G. Iešmantu (2001 m. kovo 29 d., balandžio 22 d., liepos 11 d.); R. Jasu (2001 m. liepos 17 d.); I. Lukšaite (2002 m. liepos 4 d.); R. B. Mikšiu (2001 m. liepos 17 d., 2002 m. vasario 25 d.); V. Miliumi (2002 m. vasario 21 d.); V. Skuodžiu (2001 m. kovo 27 d., liepos 13 d., 2002 m. vasario 24 d.); S. Stunguriu (2001 m. liepos 12 d.); A. Terlecku (2001 m. birželio 2 d.); A. Žilinsku (2001 m. liepos 16 d.) garso įrašai autoriaus asmeniniame archyve.

[10] V. Skuodis, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius, 1996.

[11] T. Remeikis, *Opposition to soviet rule in occupied Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 166; T. Remeikis, „Dissent and opposition in Lithuania during 1978", *The violations of human rights in soviet occupied Lithuania: a report for 1978*, Glenside, 1979, p. 11.

[12] K. K. Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje", *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 165; V. Vardys, „Rezistencija Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo: žvilgsnis iš istorinės perspektyvos", ibid., 1981, Nr. 2, p. 65–73.

[13] A. Liekis, „Antisovietinis pogrindis ir Lietuvos nepriklausomybė", *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 1993, t. 1, p. 5–146; jo paties „Disidentai ir pogrindžio spauda sovietinio režimo laikotarpiu", *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 207–231; jo paties *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, kn. I.

[14] Ž. Račkauskaitė, op. cit.

[15] V. Vasiliauskaitė, op. cit.

[16] R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 221; „Sovietinė patirtis – teigiama įtaka lietuvių mentalitetui", *Akiračiai*, 1996, kovas.

[17] „Sovietinė patirtis...", p. 4.

[18] J. A. Krikštopaitis, *Prievartą patyrusiųjų laikysena*, Vilnius, 1997, p. 140.

[19] T. Venclova, „Disidentinio sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje", *Į laisvę*, 1977, Nr. 71, p. 32.

[20] R. Šaulys, „Kovos už Lietuvos laisvę strategijos ir taktikos klausimu", *Aidai*, 1981, Nr. 3, p. 138.

[21] R. J. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 221.

[22] A. Musteikis, „Kaip sugrius Sovietija?", *Tėviškės žiburiai*, 1982, birželio 3.

[23] V. Kavolis, „On the deformation of intellectual culture", *Mind against the wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, Chicago, 1983, p. 34–56; T. Venclova, „Ar galima kultūros kūryba išeivijoje? (Paskaita pasaulio lietuvių jaunimo IV kongrese Altenberge prie Kölno)", T. Venclova, *Lietuva pasaulyje: publicistika,* Chicago, 1981, p. 143.

[24] T. Venclova, op. cit., p. 144.

[25] K. K. Girnius, op. cit., p. 165.

[26] V. Kavolis, „Lietuviai, komunizmas ir tautinis charakteris", *Metmenys*, 1960, Nr. 2, p. 139.

[27] R. Ozolas, *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius, 1996, p. 499–500.

[28] A. M. Jurašienė, „Kūrybos problema dabartinėje Lietuvoje: paskaita, skaityta XXII-e. Liet. studijų savaitėje Verbanijoje, 1975. VII. 13", *Akiračiai*, 1975, spalis.

[29] G. Iešmanto parciškimas dėl J. Macevičiaus atsiliepimo į jo kūrybą, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 14, l. 52.

[30] „Dr. Tomo Remeikio pokalbis su dr. V. Skuodžiu", *Akiračiai*, 1996, balandis.

[31] В. Белоцерковский, *Из портативного гулага российской эмиграции*, Мюнхен, 1983, с. 52.

[32] V. Skuodžio 1980 m. rugsėjo 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 2, l. 51.

[33] A. Greimas, „Rezistencijos sąvoka", A. Greimas, *Gyvenimas ir galvojimas*, Vilnius, 1998, p. 127.

[34] LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus kalba LKP CK plenume 1976 m. gegužės 16 d., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 256, b. 1, l. 116.

[35] Idėjinio-politinio, darbinio ir dorovinio gyventojų auklėjimo kompleksinis planas 1978–1980 m., ibid., f. 3109, ap. 65, b. 2, l. 85.

[36] „Pasikalbėjimas su profesorium Peteriu Reddaway", *Aidai*, 1978, Nr. 9, p. 411.

[37] Ž. Račkauskaitė, op. cit.; V. Vasiliauskaitė, op. cit.; „Referatai iš simpoziumo „Pogrindžio spaudos bruožai"", *Ateitis*, 1983, vol. LXXIII, Nr. 1–2, p. 19; Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР: новейший период*, Benson, 1984, с. 68.

[38] A. Terleckas, *Žodžiu bei plunksna už tiesą ir laisvę*, Vilnius, 1999, t. 2, p. 37.

[39] L-s., „Spaudos konferencija Vilniuje", *Perspektyvos*, 1979, Nr. 9, p. 45.

[40] LSSR KGB Kauno skyriaus viršininko T. Bagdono 1978 m. gruodžio 21 d. pažyma apie skyriaus darbo rezultatus 1978 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 175, l. 46.

[41] K. Švitrys [A. Patackas], „Ateistinė propaganda skaičiais ir faktais", *Aušra*: 1981 vasaris–1982 kovas, Čikaga, 1984, t. 6, p. 125.

[42] G. Iešmanto 1980 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 3, l. 90.

[43] G. Iešmanto 1980 m. kovo 21 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 161.

[44] K. K. Girnius, op. cit., p. 161.

[45] V. Kavolis, „On the deformation...", p. 41.

[46] R. Ozolas, „Apie okupuotosios sąmonės savivoką: vietoje įvado", R. Ozolas, *Išsivadavimas: 1971–1984 metų asmeninio dvasinio gyvenimo štrichai*, Vilnius, 1998, p. 13.

[47] Apie nuteistojo V. Skuodžio asmenybę, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 233, l. 296–297.

[48] A. Žilinskas, „Tautos atminties skurdinimas", *Kauno diena*, 1998, vasario 4.

[49] P. Pečeliūnas, *Teisybės kaina: dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1998, p. 339. Šis veikalas nėra patikimas, kadangi parašytas ne vien atsiminimų pagrindu. Sudarant schemą juo nesinaudota.

[50] V. Skuodis, „Lietuvos pogrindžio spaudos žingsniai", *Aidai*, 1988, Nr. 4, p. 271.

[51] S. Stungurys, „Atpildas", *Švyturys*, 1994, Nr. 10, p. 10.

[52] „Soviet samizdat periodicals", *Index on censorship*, 1980, Vol. 9, No. 4, p. 32.

[53] P. Antalkis, „Don Pedro pogrindinė leidykla", *Nemunas*, 1990, Nr. 10, p. 38.

[54] J. Dainauskas, „Okupuotos Lietuvos pogrindžio spauda", *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 5–6, p. 19.

[55] Pranešimas apie baigtą parengtinį tardymą baudžiamojoje byloje Nr. 79, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 224, l. 130.

[56] Nutarimas pripažinti daiktus ir dokumentus daiktiniais įrodymais, 1980 m. rugsėjo 22 d., ibid., b. 47756/3, t. 21, l. 142.

[57] [„Perspektyvos" kels aktualiausias...], *Perspektyvos*, 1978, Nr. 2, p. 1 (toliau šiame poskyryje citatos be nuorodų iš šio straipsnio).

[58] Visi jo straipsniai iš šio leidinio yra išspausdinti: G. Iešmantas, *Kelio ženklas: dialogai, publicistika*, Vilnius, 2001.

[59] Visi jo straipsniai išspausdinti: L. Dambrauskas, *Praeities aidai*, Kaunas, 1997, p. 205.

[60] L. Gylys, „Neišsenkami rezervai", *Perspektyvos*, 1980, Nr. 18, p. 2–36.

[61] B. Stasiukaitis, „Pažymint Aleksandro Solženycino 60-mečio jubiliejų ir penkerių metų ištrėmimo iš TSRS sukaktį", ibid., 1979, Nr. 10, p. 24–38.

[62] B. Stasiukaitis, „TSRS – „demokratiškiausia" šalis pasaulyje arba tos šalies konstitucija jos piliečio požiūriu", ibid., 1980, Nr. 21, p. 3–36.

[63] R. Vaičius, „Ko parūpo Jonui Aničui išeivijos kultūra?", ibid., 1979, Nr. 11, p. 19–36.

[64] Kai kurie baudžiamųjų bylų apie antisovietinę agitaciją ir propagandą tyrimo klausimai, 1977 m. birželio 29 d., LYA, f. K-1, ap. 8, b. 244, l. 45.

[65] „Perspektyvų" Nr. 16 apžiūros protokolas, 1980 m. gegužės 17 d., ibid., b. 47756/3, t. 19, l. 158.

[66] G. Iešmanto 1980 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, ibid., t. 3, l. 83; V. Skuodžio 1980 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 339–340; V. Skuodžio 1980 m. rugsėjo 1 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 1–2.

[67] G. Iešmanto 1980 m. kovo 19 d. apklausos protokolas, ibid., l. 150.

[68] *Violations of human rights in soviet occupied Lithuania: a report for 1983–1986*, Philadelphia, 1988, p. 64.

[69] V. Skuodžio 1980 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 1, l. 239.

[70] Kaltinamoji išvada V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno baudžiamojoje byloje Nr. 79, ibid., t. 24, l. 231–232.

[71] V. Skuodžio 1980 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 254.

[72] S. Stungurys, „Rūpestingas žvilgsnis į netolimą praeitį", V. Vasiliauskaitė, op. cit., p. 109.

[73] A. Sacharovas, „Liberalioji Vakarų inteligentija, jos iliuzijos ir atsakomybė", *Aidai*, 1981, Nr. 2, p. 107–110.

[74] J. Dainauskas, op. cit., p. 9; „Naujas „Perspektyvų" numeris pasiekia Vakarus: kai kas iš „Perspektyvų"", *Nepriklausoma Lietuva*, 1979, gruodžio 5.

[75] M. Baskas, „Dėl realiojo ir tikrojo socializmo", *Akiračiai*, 1979, Nr. 9; jo paties „Trečias, kurio „nėra"", *Europos lietuvis*, 1981, lapkričio 5–gruodžio 4.

[76] „Atsiųsta paminėti", ibid., 1983, balandžio 8.

[77] *Perspektyvos*, Chicago, 1981, Nr. 9(1979), p. 50–51.

[78] „„Perspektyvos" be perspektyvų", ibid., 1979, Nr. 14, p. 59.

[79] „„Perspektyvos" atsako savo kritikui", ibid., p. 66–70.

[80] M. Papartis, „Ne tuo adresu", *Alma Mater*, Chicago, 1979, Nr. 4, p. 81–82.

[81] V. Gurskis, *Lietuvių laisvės kovos. 1940–1990: istorijos bruožai*, Vilnius, 1996, p. 74.

[82] D. Martišiūtės 1980 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 4, l. 124.

[83] Kai kurie baudžiamųjų bylų apie antisovietinę agitaciją ir propagandą tyrimo klausimai, 1977 m. birželio 29 d., ibid., ap. 8, b. 244, l. 33.

[84] Kaltinamoji išvada baudžiamojoje byloje Nr. 79, ibid., b. 47756/3, t. 24, l. 228.

[85] „Perspektyvų" Nr. 3 apžiūros protokolas, ibid., t. 19, l. 12.

[86] „Perspektyvų" Nr. 10 apžiūros protokolas, 1980 m. rugpjūčio 2 d., ibid., l. 50.

[87] Nuosprendis V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno baudžiamojo byloje, 1980 m. gruodžio 22 d., ibid., t. 25, l. 166.

[88] Dėl priešiškų leidinių autorių ir gamintojų paieškos suaktyvinimo, 1978 m. vasario 28 d., ibid., ap. 8, b. 210, l. 200.

[89] A. Schtromas, „Official soviet ideology and the Lithuanian people", *Mind against the wall: essays on*

Lithuanian culture under Soviet occupation, Chicago, 1983, p. 67.

[90] *Lietuvos aidai: visuomeninis-literatūrinis žurnalas*, 1987, rugpjūtis, Nr. 1, p. 3.

[91] P. Pečeliūno 1980 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 3, l. 295.

[92] J. Dainauskas, op. cit., p. 18.

[93] B. Genzelis, op. cit.

[94] Apie darbą ieškant asmenų, susijusių su nelegalių leidinių gaminimu ir platinimu, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 175, l. 33.

[95] Pažyma apie LSSR KGB Kauno m. skyriaus darbo 5-aja linija rezultatus 1979 m., 1979 m. gruodžio 12 d., ibid., l. 67.

[96] *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, Kaunas, 1997, t. 11, p. 156.

[97] J. Sasnauskas, A. Terleckas, *Jei esame čia*, Vilnius, 2000, p. 50–51.

[98] Kai kurie baudžiamųjų bylų apie antisovietinę agitaciją ir propagandą tyrimo klausimai, 1977 m. birželio 29 d., LYA, f. K-1, ap. 8, b. 244, l. 45.

[99] Dėl V. Skuodžio ir P. Pečeliūno patraukimo baudžiamojon atsakomybėn, 1980 m. sausio 24 d., ibid., l. 125.

[100] Baudžiamosios bylos Nr. 8 teisiamojo posėdžio 1980 m. gruodžio 15–22 d. protokolas, ibid., b. 47756/3, t. 25, l. 133; Nuosprendis, 1980 m. gruodžio 22 d., ibid., l. 166–167.

[101] Apie baudžiamosios bylos Nr. 79 nagrinėjimo Lietuvos SSR Aukščiausiajame Teisme rezultatus, 1980 m. gruodžio 26 d., ibid., ap. 8, b. 224, l. 158.

[102] „Amerikos balso“ radijo transliacijos stenograma, 1986 m. birželio 23 d., ibid., ap. 46, b. 1782, l. 15.

[103] „„Perspektyvos“ eina“, *Draugas*, 1981, spalio 22.

[104] LSSR KGB tardytojo Vladimirovo patvirtintas raštas apie nelegalius leidinius, LYA, f. K-1, b. 47756/3, t. 25, vokas Nr. 264, l. 5–10.

Gauta 2002 10 17

Vilniaus universitetas, Saulėtekio al. 6, Vilnius
el. paštas: vklumbys@centras.lt

Valdemaras Klumbys

THE UNDERGROUND PUBLICATION *PERSPEKTYVOS* (1978–1981): THE BEGINNING OF INTELLECTUAL SAMIZDAT IN LITHUANIA

Summary

When samizdat appeared (in 1972 *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika* came out for the first time), resistance to soviet occupation reached higher level, became more organised, in Lithuania. However, samizdat of national and catholic character did not satisfy some of dissidents, especially those who sympathized ideas of democracy and human rights suggested by the Russian samizdat, due to its occasional intolerance and narrowness. This reason was the main for appearance of a new underground publication the *Perspektyvos* in 1978. The publisher of this publication was a docent of Vilnius University Vytautas Skuodis helped by Albertas Zvicevičius, Stasys Stungurys, Albertas Žilinskas, Ramutis Bonifacas Mikšys and Povilas Pečeliūnas. This publication was the only monthly in Lithuania. Many translations from the Russian samizdat (translations comprised one third of the publication, mostly written by Andrei Sakharov), articles from Lithuanian samizdat, press of emigrants, excerpts from foreign radio stations' broadcasts and also articles and documents by Lithuanian dissidents were published in the *Perspektyvos*. Publishers declared legality of their activities and their goal to change the system in the process of democratization, i.e. they as if repeated principles of the Russian liberal samizdat. However, undeclared goal of the publishers was the independence of Lithuania. They published unchanged material of various deviations and various opinions they could get and this way they broke a certain censorship which had been characteristic to the Lithuanian samizdat before.

Gintautas Iešmantas was the main author of the publication. He published his variant of the Eurocommunist theory, more radical than the one by Roy Medvedev, and presented concrete ways in fight for independence based on this theory. His left-wing ideas received reasonable amount of criticism from dissidents of other orientation and readers of the publication. However, the publication was popular among Lithuanian intellectuals oriented towards opposition because of its contents, liberality, openness and higher intellectual level. Many of the intellectuals read and distributed the publication. The distribution of the *Perspektyvos* was limited by poor funding of publication. It was also difficult to send the *Perspektyvos* abroad (only six issues of 22) because underground messengers were suspicious of its strange contents. There are several hints that the *Perspektyvos* made long term influence on the underground and even influenced ideas and activities of national revival in 1988–1990.

In 1979, when anti-dissident campaign started in the USSR, non-catholic samizdat published by vulnerable small groups of dissidents with poor funds suffered most in Lithuania. In January 1980, the publisher of the *Perspektyvos* V. Skuodis was arrested and G. Iešmantas in March. They were condemned to seven years of concentration camp and five years of exile, the maximum penalty, in December 1980. However, from 1980 to 1982, five more issues of the publication prepared by V. Skuodis' comrades came out. The publication was suspended due to increasing persecution, poor funds and broken relations with other people in the underground.

Simonas Norbutas

Partizaninio pasipriešinimo baigiamoji stadija (Šiaulių sritis)

ĮVADAS

MGB duomenimis, 1952 m. pavasarį Lietuvoje dar veikė 142 partizanų struktūros, vienijančios apie 900 kovotojų[1], bet tai jau nebuvo ta organizuota jėga kaip anksčiau. Saugumo sumetimais partizanai veikė mažomis grupelėmis, dažnai praradusiomis ryšį ne tik su vadovaujančiais centrais, bet ir tarpusavyje tiesioginio pavaldumo lygmenyje. Dėl areštų ir masinių trėmimų (1951 m. rudenį ir 1952 m. pavasarį iš Lietuvos dar buvo ištremta apie 20 tūkst. gyventojų[2]) labai sumažėjo rėmėjų. Veikė tankus agentų tinklas (vien per 1952 m. pirmąjį pusmetį užverbuoti 372 agentai[3]), šleifu nusidriekiantis paskui kiekvieną partizanų žingsnį. Į pačių partizanų gretas buvo infiltruoti 26 vidaus agentai, veikė 6 specialiosios grupės (SG), turinčios 77 agentus smogikus, gerai pažįstančius partizanų buitį, perpratusius jų taktiką ir elgseną[4]. Išdavystė tapo tokiu įprastu reiškiniu, kad partizanas nebegalėjo visiškai pasikliauti nei ištikimu savo rėmėju, nei ginklo draugu. Partizanams gaudyti MGB agentai plačiai praktikavo specialius migdomuosius preparatus, klastingus agentais užverbuotų buvusių bendražygių iškvietimus susitikti. Į tokias pinkles pakliuvęs partizanas po žiauraus tardymo dažnai jau pats būdavo nusikaltęs išdavystėmis (MGB terminu – „įtvirtintas“) ir kelio atgal nebeturėdamas ėjo į smogikus arba, jeigu jo suėmimas nebuvo išaiškėjęs, grįždavo į savo būrį išduoti ar žudyti likusių draugų. Sunaikinęs savo aplinkoje tikruosius partizanus, jis, MGB padedamas, kūrė vadinamąsias legenduotas, t. y. tariamų partizanų, struktūras. Po ilgos išdavysčių grandinės 1951–1952 m. į visišką MGB priklausomybę pateko Vytauto apygarda, vėliau ir visa Šiaurės Rytų Lietuvos – Karaliaus Mindaugo – sritis. Per legenduotas Dainavos apygardos Šarūno ir Kazimieraičio rinktines MGB ėmė kontroliuoti visą Dainavos apygardą. Nedaug laiko liko gyvuoti ir Tauro apygardai – per 1952 m. sausį sučiuptą ir užverbuotą Vytauto rinktinės vadą Albiną Beliūną-Kabelį, dabar jau agentą Variagą, buvo sėlinama prie Tauro apygardos vado Juozo Jankausko-Demono. Buvo siuntinėjamos agentūrinės pseudopartizanų grupės, kuriose kartu su smogikais dalyvaudavo ir įvairiu metu sučiupti bei užverbuoti buvę tų vietovių partizanai. Prisistatydami iš gretimų būrių ar iš centro atvykusiais partizanais, jie provokuodavo partizanų ryšininkus ir rėmėjus. Išlikusiems partizanams per juos buvo perduodami neva aukščiausios partizanų vadovybės potvarkiai, siuntinėjami laiškai, kviečiantys atvykti į susitikimus.

Tačiau svarbiausias MGB tikslas buvo prasibrauti prie Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) vadų ir juos sunaikinti.

1952 m. balandžio 29-osios naktį į 30-ąją Šiaulių srities Joniškėlio rajone netoli Senalaukio kaimo buvo nuleisti parašiutais agentai

Gulbė, Sakalas ir Žilvitis, vaizduojantys VLIK'o desantą. Tikslas – prasibrauti prie LLKS prezidiumo pirmininko pavaduotojo Jono Kimšto-Žalgirio ir jį suimti[5].

LLKS vadams iš jų slapstymosi vietų išvilioti buvo planuojama Šiaurės Rytų Lietuvos teritorijoje sukviesti LLKS vadų sąskrydį, o į jį atvykusius vadus sunaikinti[6]. Jei šis planas nepavyktų, ketinta sukurti savo, MGB legenduojamą, Šiaurės Rytų Lietuvos štabą, kuris LLKS vadų pareikalautų persvarstyti jų programines nuostatas, pvz., ar reikalingi aktyvūs kovos veiksmai, o šiems nesutikus, apkaltinti LLKS sąmoningu partizanų apgaudinėjimu dėl karo neišvengiamumo ir pareikšti, kad sukuriamas naujas, LLKS nepavaldus pasipriešinimo centras[7].

Per 1952 m. pirmąjį pusmetį dėl aktyvių MGB veiksmų žuvo 275 ir buvo suimta 113 partizanų. Iš bendro likviduotųjų skaičiaus – 105 vadai[8].

Visgi MGB dar ne viską pavyko aprėpti. „Vis dar nesunaikinti nacionalinio pogrindžio centrai, – rašė LSSR MGB 2-N valdybos viršininkas pplk. T. Župikovas 1952 m. birželio 28 d. pažymoje, – tebeveikia banditų vadovaujančios grandys, vadinamieji štabai, kurie skatina ginkluotų gaujų ir nacionalinio pogrindžio grupių veiklą"[9]. Pažymoje kaip dar nesunaikinti išvardyti LLKS prezidiumas, Pietų (Nemuno) ir Vakarų (Jūros) sričių bei Kęstučio, Žemaičių, Prisikėlimo ir Vytauto partizanų apygardų štabai.

Šiame rašinyje nagrinėsime MGB pastangas perimti ryšį tarp Žemaičių ir Prisikėlimo apygardų, tikintis prasibrauti iki jų štabų ir juos sunaikinti.

Kai kurie rašinio faktai yra minimi Nijolės Gaškaitės-Žemaitienės ir Virginijos Rudienės darbuose (*Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje*, Vilnius, 1999, p. 52–53, 158–159), tačiau sistemingai ir tokiu požiūriu jie, rodos, nagrinėti nebuvo.

MGB Šiaulių srities valdyba žinojo, kad Žemaičių apygarda, įsikūrusi Šiaulių ir Klaipėdos sričių sandūroje, per Dubysos tėvūnijos Bijūno būrį palaiko ryšį su Kunigaikščio Žvelgaičio rinktine. Buvo aišku, kad Kun. Žvelgaičio rinktinė tėra tarpinė grandis tarp Žemaičių ir Prisikėlimo (gal ir Kęstučio) apygardų[10]. Perėmusi šį ryšį, MGB vylėsi prieiti prie šių apygardų štabų ir juos sunaikinti. Tada jau nebetoli būtų ir iki Vakarų Lietuvos srities – Jūros sunaikinimo.

Prasibrauti iki Žemaičių apygardos štabo MGB mėgino ir anksčiau. 1950 m. gruodžio 21 d. buvo sučiuptas Žemaičių apygardos štabo apsaugos būrio vadas Petras Monkus-Sidabras. Tardomas jis nurodė ryšio su apygardos vadu Vladu Montvydu-Žemaičiu punktą, iškvietė jį į susitikimą ir kartu su agentų smogikų grupe ėjo ten jo suimti, bet pakely jam pavyko nuo smogikų pabėgti ir laiku perspėti savo vadą[11].

MGB Užvenčio rajono skyrius 1951 m. balandžio mėn. bandė į Dubysos tėvūnijos būrį, vadovaujamą Jono Jankausko-Audronio, Griunvaldo, įterpti savo agentą Muzikantą, neva besislapstantį nuo kariuomenės. Nors agentui ir pavyko kelis kartus susitikti su partizanais, bet šie vengė jo ir atsisakinėjo priimti į savo gretas. Buvo aišku, kad partizanai Muzikantu nepasitiki. Teko padėti MGB. Buvo inscenizuotas užpuolimas vienkiemio, kuriame neva slapstėsi Muzikantas. Agentui „pavyko" laimingai pabėgti, bet atsišaudydamas iš pistoleto jis „sužeidė" kareivį. Tai sužinojo visi aplinkiniai gyventojai, nes kareiviai lakstė ieškodami tvarstomosios medžiagos. Pasklido gandas, kad jis ne tik sužeidė, bet ir du kareivius nušovė. Po tokio „žygdarbio" nebeliko abejonių ir 1951 m. gruodį partizanai pagaliau priėmė jį į savo gretas. Ryšiui su Muzikantu palaikyti Jurgio ir Bronės slapyvardžiais buvo užverbuoti jo giminaičiai, taip pat sutartos kelios slaptavietės. Deja, kaip sužinota iš agentūros, partizanai juo nepasitikėjo ir vieno nepalikdavo, todėl su savo ryšininkais jis kurį laiką dar nė karto nebuvo susitikęs[12].

1952 m. vasario 24-osios naktį buvo sučiuptas Bijūno būrio partizanas Petras Bielskis-

Aras. Šis įvykis atnešė daug nelaimių Lietuvos partizanams, bet nestandartine baigtimi taip pat sukėlė šoką ir MGB aukščiausiose viršūnėse.

Išdavystės pradžią sunku atsekti, nes ji lyg uždara grandinė, kurioje viena grandis traukia kitą, arba nežinia dėl ko prasidėjusi kalnų griūtis, siaubianti viską aplink ir išauganti iki neįtikėtino dydžio.

1951 m. spalio mėn. Šiaulių rajono emgėbistai sulaikė ryšiais su partizanais įskųstą gyventoją (jos pavardės nepavyko nustatyti). Ši prisipažino tikrai esanti „bandito“ Aro ryšininkė, taip pat meilužė, ir davė išsamius parodymus apie tai, kad Aras su kitais „banditais“ palaiko ryšį tarp Žemaičių apygardos ir Kun. Žvelgaičio rinktinės. Pasinaudojus šiais prisipažinimais, ji buvo užverbuota Birutės slapyvardžiu. Konspiracijos sumetimais ir ryšiui su naująja agente palaikyti buvo užverbuota Šiauliuose gyvenanti jos sesuo, ji gavo Klaros slapyvardį.

Agentės Birutė ir Klara, kaip įprasta, ir toliau susitikinėjo su partizanu Aru bei jo draugais Lendre ir Beržu, bet apie kiekvieną jų apsilankymą pas jas pranešdavo MGB. Įsitikinus, kad abi agentės yra patikimos, joms buvo išduota „spec. technika“, t. y. migdomaisiais preparatais „Neptun-22“ užpilta degtinė. Laukta patogaus momento. Sutarus susitikimą su Aru, už pusantro kilometro nuo agenčių sodybos įsikūrė operatyvinė grupė su racija. Ir štai 1952 m. vasario 24 d. apie 2 val. nakties atskubėjusi agentė Klara grupei pranešė, kad Aras yra jų namuose ir „privaišintas“ guli be sąmonės. Atskubėję kareiviai paėmė miegantį Arą ir slapta nugabeno į MGB Šiaulių rajono skyrių.

Atsipeikėjęs Aras prisipažino, kad jis yra P. Bielskis, gimęs 1923 m. Šiaulių rajono Einoraičių kaime, kilęs iš neturtingos valstiečių šeimos, partizanauja nuo 1944 m. ir turi Aro, Uosio slapyvardžius.

Keletą dienų „aktyviai“ (t. y. mušant) patardytas ir nematydamas kitos išeities, P. Bielskis prisipažino, kad Žemaičių apygardos Dubysos tėvūnijos Bijūno būrys palaiko ryšį tarp apygardos ir Kun. Žvelgaičio rinktinės, kad jis, Aras, kartu su būrio vadu Lendre ir eiliniais partizanais Beržu bei Puškinu slepiasi Užvenčio rajono Kalniškių kaimo gyventojos Onos Bružienės sodybos bunkeryje. Dar pasakė, kad vasario 22 d. jie visi išsivaikščioję kas kur ir sutarę sugrįžti tik po kelių dienų.

Buvo nutarta, kad agentų smogikų grupė Aro padedama bandys suimti visą Bijūno būrį. Tuo tikslu smogikai kelis kartus slapta lankėsi O. Bružienės sodyboje, bet bunkeris vis buvo tuščias. Tik kovo 2 d. SG bunkeryje aptiko partizaną Puškiną. Sužinojęs, kad Lendriukas (taip vadą vadino draugai) ir Beržas į bunkerį dar negrįžo, Aras į bunkerį nenusileido (matyt, neleido smogikai), bet pripratė Puškiną pasakyti Lendriukui ir Beržui, kad grįžę jie jo, Aro, lauktų bunkeryje.

Kovo 12 d. atėjusius SG agentus pastebėjo sodybos šeimininkė, išėjusi į kiemą nutildyti lojančio šuns. Buvo apsimesta, kad čia – kareiviai. Jie iškrėtė sodybą, aptiko bunkerį ir susprogdinę dujinę granatą suėmė Puškiną – Igną Šimulį, gimusį 1908 m. ir partizanavusį nuo 1944 m. Jį slapta išvežė į Šiaulius, o trijų smogikų ir operatyvinio darbuotojo pasala liko sodyboje.

Apie 6 val. ryto pasala pastebėjo, kad į sodybą ateina du ginkluoti žmonės, apsirengę baltais maskavimosi chalatais. Pastebėję prie daržinės smogiką pirmasis iš jų sušuko: „Gandrai, tu?“ (gal taip pravardžiuodavo Arą). „Aš“, – atsakė smogikas, bet ateinantysis, matyt, iš balso suprato, kad tai svetimas, ir šovė į smogiką. Šis atsakė tuo pačiu. Partizanas buvo sužeistas ir atsišaudydamas traukėsi, bet kitų smogikų persekiojamas buvo nušautas.

Nukautasis – Domas Mikučiauskas, gimęs 1927 m., partizanavęs nuo 1949 m., turėjęs Lendrės, Paukščio ir Varpūno slapyvardžius.

Kitas partizanas irgi buvo sužeistas, bet spėjo pasitraukti. Kraujo pėdsakais sekę smogikai rado miške ant šakos pakabintą šautuvą ir netoliese paslėptus šaudmenis. Matyt, per-

sekiojamasis tikėjosi pabėgti, o ginklus pasiimti vėliau. Pėdsakas nuvedė į Danieliaus vienkiemį, esantį už 5–6 km nuo susišaudymo vietos. Apžiūrėdami vienkiemį smogikai rado partizaną lovoje, persirengusį šeimininko drabužiais. Operatyvinis darbuotojas atpažino, kad aptiktasis yra vidaus agentas Muzikantas, veikęs būryje Beržo slapyvardžiu, ir nustatė, kad šiuo metu jis yra lengvai sužeistas į koją. Vengdamas agentą atskleisti, operatyvinis darbuotojas jam pasiūlė ateiti į sutartą vietą miške. Iš čia Muzikantas buvo pristatytas į MGB Šiaulių skyrių[13].

Sėkmingai sunaikinus Bijūno būrį, MGB akys nukrypo į Kun. Žvelgaičio rinktinės štabą, su kuriuo Aras prisipažino palaikydavęs ryšį. Aro teigimu, jo susitikimas su štabu yra sutartas balandžio 15 d. Gulbinų miške visiems jiems žinomoje vietoje, bet jei labai reikia, jis, Aras, gali pamėginti emgėbistus nuvesti prie štabo bunkerio anksčiau, nes jame kartą prieš porą metų yra buvęs ir tą vietą maždaug žino. Jo, Aro, žiniomis, štabas iš ten nėra išsikėlęs.

1952 m. kovo 19 d. buvęs partizanas Aras kartu su septynių kariškomis uniformomis aprengtų agentų smogikų grupe, lydimi 15 MGB vidaus apsaugos kareivių ir vadovaujami MGB Šiaulių rajono viršininko kapitono Čiurakovo, išvyko į Gulbinų mišką, esantį Šiaulių ir Kuršėnų rajonų sandūroje, ieškoti Kun. Žvelgaičio rinktinės štabo bunkerio.

Grupei atėjus į Gulbinų miško 96-ąjį kvartalą, Aras pasakė, kad šioje vietovėje turėtų būti štabo bunkeris. Nutarta kvartalą „iššukuoti“. Apie 150 metrų į mišką įėjusius kareivius pastebėjo partizanai ir traukdamiesi ėmė atsišaudyti. Užvirė mūšis, kurio metu du partizanai buvo nukauti. Apžiūrėjus bunkerį, rastas čia žuvęs ir trečias.

Aro žiniomis, bunkeryje turėjo gyventi penki partizanai. Taigi du iš jų sugebėjo pasitraukti. Apžiūrėjus vietovę nustatyta, kad vienas iš pasitraukusiųjų buvo sužeistas. Bėglių ieškota po visą mišką, bet gaudynės buvo nesėkmingos.

Nukautieji buvo čia pat atpažinti. Tai rinktinės vadas Balys Kriščiūnas-Puntukas, Klajūnas, gimęs 1925 m., štabo viršininkas Izidorius Meškūnas-Izidoris, Barzda, gimęs 1910 m., ir žvalgybos viršininkas Stasys Šapkus-Šernas, gimęs 1905 m.

Aro nuomone, pabėgusieji galėjo būti eiliniai štabo apsaugos partizanai Alfonsas Padervinskas-Žilvitis ir Jonas (turėtų būti Ignas) Sabulis-Apicierius[14].

Sėkmingai atlikęs visas MGB užduotis, P. Bielskis, buvęs partizanas Aras, buvo pakankamai save „įtvirtinęs“ (su jo pagalba nušauti 4 ir sučiupti 2 partizanai), todėl įvertinus visa tai, taip pat literinės technikos, t. y. pasiklausymo duomenis (jie irgi pripažinti teigiamais), jis kovo 28 d. buvo užverbuotas Leono slapyvardžiu ir įtrauktas į agentų smogikų operatyvinę grupę. Tiesa, arešto režimas jam dar nebuvo panaikintas.

Vidaus agentas Muzikantas, buvęs partizanas Beržas, pirmosiomis dienomis nebuvo visai atviras (bandė nuslėpti, kad Bijūno būrys turėjo kitą bunkerį, kad Aro nurodytame ryšio punkte prieš kelias dienas kartu su vadu Lendre paliko raštelį Dubysos tėvūnijos vadui Audroniui), bet Aro padedamas pasitaisė, todėl irgi buvo perverbuotas slapyvardžiu Algis. Agentai Leonas ir Algis buvo suporuoti ir kartu su agentu smogiku Maskva (šis prisistatė partizanu Puškinu) atliko tariamo Bijūno būrio vaidmenį[15]. Nustačius, kad ryšys su Dubysos vadu Audroniu palaikomas per Užvenčio rajono Vaišlaukės kaimo gyventoją Praną Trilikauską, slapyvardžiu Plytnikas, grupė kelis kartus jį aplankė ir teiravosi, ar dar nėra atsakymo. Kadangi Lendrės laiškas vis dar nebuvo perduotas Audroniui, tai Aras jį išėmė ir parašė kitą, kuriame pranešė apie vado Lendrės žuvimą ir prašė Audronį skubiai nurodyti susitikimo vietą ir laiką. Delsti nebuvo galima, mat ėmė sklisti gandai, jog Bijūno būrys esąs sunaikintas, nes niekur nepasirodo. Kad paneigtų tuos gandus, balandžio 10 d. Aras ir Beržas lydimi smogikų lankėsi

pas buvusius savo rėmėjus Kirklių kaime. Priimti buvo gerai[16].

Kadangi Bijūno būrys su Kun. Žvelgaičio štabu buvo sutarę susitikti balandžio 15 d., tai MGB nutarta tuo pasinaudoti ir sučiupti Žilvitį ir Apicierių.

Balandžio 16 d. rytą agentai smogikai Maskva ir Šukis, lydimi penkių kareivių, išvyko į Gulbinų mišką ieškoti ryšio slaptavietės. Juos vedė agentas Leonas, buvęs partizanas Aras, apsiginklavęs savo partizanišku šautuvu, iš kurio visgi dėl atsargos buvo išimtas dūžiklis.

Balandžio 17 d. Aras ir Maskva susitiko su Apicieriumi (Šukis saugojo iš tolo) prie jo įkurto laužo. Pasikalbėję apie gyvenimą ir įsitikinę, kad su juo daugiau partizanų nėra, atvykėliai pasiūlė prieš pusryčius pasivaišinti namine (žinoma, užtaisyta preparatu „Neptun-22“). Nors Apicierius jau buvo išgėręs apie 300 g, bet preparatas jo neveikė, tad Maskva trenkė jam automatu į galvą ir Aro bei pribėgusio agento Šukio padedamas surišo rankas. Apicierius manė, kad su juo juokaujama, ir negreit suprato, kas iš tikrųjų vyksta[17].

Suėmus Apicierių – Igną Sabulį, gimusį 1902 m. ir partizanavusį nuo 1949 m., buvo tikimasi nustatyti Kun. Žvelgaičio rinktinės Audros būrio (Šiaulių r.), Patašono būrio (Akmenės r.) ir Granito būrio (Kuršėnų r.) ryšių punktus ir ryšininkus, kad, nustačius jų bazavimosi vietas, būtų galima juos sunaikinti. Be to, tikėta, kad Apicieriui, kaip buvusiam štabo darbuotojui, yra žinomi ryšių su Prisikėlimo ir Žemaičių apygardomis kanalai. Kadangi J. Sabulį numatyta panaudoti operatyviniais tikslais, jo areštas buvo atidėtas[18].

Likęs vienas Kun. Žvelgaičio rinktinės štabo narys Alfonsas Padervinskas-Žilvitis ieškojo ryšių su Prisikėlimo apygardos štabu, dar bandė atkurti rinktinę, bet nesėkmingai. Kreipdamasis į Žemaičių apygardos vadą V. Montvydą-Žemaitį, Žilvitis siūlė rinktinės vadu patvirtinti Vinkšnos būrio vadą Steponą Erstikį-Patašoną, bet sutikimo nesulaukė. Prie visų nesėkmių prisidėjo dar ir Audros būrio vado Petro Danaso-Tyrulio bei penkių jo partizanų žuvimas balandžio 3 d. Netrukus (rugsėjo 22 d.) žuvo ir A. Padervinskas-Žilvitis.

Kadangi buvo sunaikinta svarbiausia Prisikėlimo apygardos sudedamoji dalis – Kun. Žvelgaičio rinktinė, tai ši apygarda tapo neveiksminga ir Vakarų (Jūros) srities vado Antano Bakšio-Germanto 1952 m. birželio 20 d. įsakymu buvo išformuota, perduodant Povilo Lukšio rinktinę Kęstučio apygardai, o Kun. Žvelgaičio rinktinės likučius – Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinei[19].

Pagaliau buvo sutartas susitikimo su Dubysos tėvūnijos vadu Audroniu laikas. MGB Šiaulių srities valdybos viršininkas V. Jarockis pranešė VČ (aukšto dažnio) ryšiu LSSR MGB ministrui Piotrui Kondakovui, kad agentų smogikų susitikimas su „vadinamąja“ Žemaičių apygarda paskirtas balandžio 19 d. ir jam vadovaus agentas Leonas[20]. Susitikimo scenarijus buvo gerai apgalvotas, vadovas Leonas kelis kartus instruktuotas. Pagal LSSR MGB 2-N valdybos 1-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko G. Blocho parengtą ir su MGB Šiaulių srities valdybos viršininku V. Jarockiu suderintą planą, agentas Leonas (buvęs „banditas“ Aras) ir Algis-Muzikantas (buvęs „banditas“ Beržas) su agentu smogiku Maskva, kuris bus pristatytas kaip neseniai į Bijūno būrį priimtas partizanas Puškinas, turi įeiti į P. Trilikausko namus ir, jei Audronis ateis, užmegzti su juo pokalbį. Agentai smogikai Šukis ir Pušis, pagal planą vaidinantys Kun. Žvelgaičio rinktinės štabo atstovus, turi saugoti „derybininkus“ ir būti netoli[21]. Kalbėdamasis su Audroniu agentas Leonas (buvęs „banditas“ Aras) papasakos, kaip žuvo Lendriukas, ir pasakys, kad jis pasiėmė naujoką (t. y. agentą smogiką Maskvą), kurio slapyvardis Puškinas ir apie kurį jau yra sakęs Audroniui anksčiau. Be to, yra atėję ir netoli šio ryšio punkto (t. y. P. Trilikausko sodybos) laukia du Prisikėlimo apygardos Kun. Žvelgaičio štabo atstovai (agentai smogikai Šukis ir Pušis), kurie turi atiduoti

Žemaičių apygardai korespondenciją ir literatūrą. Po pokalbio su Audroniu ir su juo atėjusiais „banditais“ agentas Leonas turi nuvesti jį į mišką ir supažindinti su Prisikėlimo apygardos „atstovais“. Paskui kartu su agentu Algiu („banditu“ Beržu) ir trimis agentais smogikais sučiupti Audronį arba likviduoti jį ir kitus kartu su juo atėjusius „banditus“[22].

Sučiupus Audronį-Griunvaldą buvo tikimasi per jį patekti į Žemaičių ir Prisikėlimo apygardos štabus ir juos sunaikinti[23].

1952 m. balandžio 20 d. rytą apie 3 val. (kitur – 2 val.) penkių smogikų grupė, vadovaujama MGB Šiaulių srities valdybos 2-N skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko pplk. P. Popovo, atvyko automašina Luokės–Šaukėnų keliu ir, neprivažiavusi iki P. Trilikausko sodybos apie 1 km, išlaipino smogikus. Pplk. P. Popovas ir kartu atvykęs Šiaulių rajono emgėbistas mjr. Košelevas liko prie automašinos, o smogikai, vadovaujami Leono-Aro, nuėjo P. Trilikausko sodybos link. Nepriėję iki vietos maždaug 120 metrų, paliko agentus Šukį ir Pušį, vaidinančius svetimų grupuočių partizanus, o patys – Leonas, Algis ir Maskva – nuėjo į P. Trilikausko namus. Čia jų jau laukta. Pakelyje palikti smogikai girdėjo pasitinkančiųjų šūksnius, paskui visi suėjo į vidų. Po poros valandų išėjo ir šnekučiuodamiesi patraukė į mišką, t. y. į kitą pusę nuo paliktų smogikų. Netrukus nuaidėjo keturi pavieniai šautuvo šūviai ir trumpa automato papliūpa. Smogikai, nežinodami, kas atsitiko, paleido šviečiamųjų raketų seriją, o prie mašinos likę karininkai šaudė į orą, taip kviesdami grupę rinktis. Tačiau niekas neatėjo. Skubiai iš rajono centro buvo iškviestas kareivių dalinys, bet ir jie apieškodami apylinkę (dar buvo tamsu) nieko nerado. Tik rytą palaukėje, maždaug 800–1000 metrų nuo P. Trilikausko sodybos, buvo aptikti du lavonai: agentas smogikas Maskva, nukautas keturiais šūviais į nugarą, ir agentas Algis-Muzikantas, nukautas automato serija į pakaušį[24].

MGB operacija žlugo. Žuvo du agentai smogikai.

Muzikantas – Zigmas Sadauskas, gimęs 1927 m. Užvenčio rajone, saugumiečių požiūriu buvo menkavertė figūra. Užverbuotas Užvenčio rajone ir įterptas į Bijūno būrį, „išdavė“ MGB interesus ir jokių žinių apie partizanų slapstymosi vietas neteikė. Suimtas kaip partizanas Beržas pirmųjų tardymų metu irgi nebuvo atviras ir užsispyręs slėpė jam daugelį žinomų faktų apie partizanų ryšius ir slaptavietes. Tik atkakliai tardomas pagaliau prisipažino, kad Dubysos tėvūnijos ryšių punkte pas P. Trilikauską-Plytniką kartu su būrio vadu Lendre paliko raštelį Audroniui, prašydami nurodyti susitikimo vietą ir laiką[25].

Bet Maskva... Maskva – ypač vertingas agentas, sąžiningai dirbęs MGB nuo 1945 m.

Alfonsas Lūža, gimęs 1920 m., buvo rokiškėnas, kilęs iš stambių ūkininkų. Apie 1943 m. įstojo į Lietuvos laisvės armiją (LLA) ir buvo vienas aktyviausių jos veikėjų Rokiškio apylinkėse. Prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, suorganizavo partizanų būrį ir jam vadovavo. Patyręs nuostolių, 1945 m. kartu su būrio likučiais legalizavosi, tikindamas, kad nebematoprasmės toliau kovoti su sovietų valdžia. Kadangi turėjo plačių ryšių su pasipriešinimo judėjimu, tai MGB buvo užverbuotas slapyvardžiu Gondoras. Bendraudamas su partizanų artimaisiais, sužinodavo partizanų slapstymosi vietas ir pranešdavo MGB. Pagal jo pranešimus buvo sunaikinti du būriai, nukauta apie 15 partizanų.

Apie 1947 m. Gondoro galimybės vietoje buvo išnaudotos, tad MGB ėmėsi priemonių įterpti jį į partizanų gretas. Tikslas – prasibrauti į partizanų vadovaujančias grandis ir sunaikinti visą pogrindį. Metodas – nuosekliai naikinti visus, stovinčius kelyje į tikslą.

Partizanai skeptiškai žiūrėjo į A. Lūžos, kartą jau sulaužiusio partizano priesaiką, ketinimus, bet nesipriešino ir sutiko skirti jam atskirą veiklos zoną (Onuškis, Ažubaliai, Blizgė). Gondoras iš savo giminaičių ir agentų sulipdė savo būrį. Ryšiams su MGB palaikyti buvo užverbuotas jo brolis Petras (agentas Šaulys) ir

žmona (agentė Liza). Pasikeitus veiklos pobūdžiui, pakeitė savo agento vardą ir tapo agentu Maskva.

Per savo ryšininkus Maskva rinko žinias apie kaimynystėje veikiančius būrius ir pranešdavo emgėbistams, o tie būrius naikindavo. Agento Maskva veiklos zonoje be pėdsakų dingdavo partizanai (juos Maskva iš pasalų nužudydavo ir slapta užkasdavo). Visa tai būdavo daroma taip gudriai, kad nesukeldavo įtarimų. 1948–1949 m. žiemą buvo sunaikintas grupelėmis besislapstantis Vyžūnų būrys.

MGB džiaugėsi, kad Maskva turi atskirą veiklos zoną, nes nereikėjo baimintis, kad agentas paklius į savųjų ugnį. Nors jo būrys ir buvo „puolamas“, bet Maskva (partizanavo Girinio slapyvardžiu) taip sumaniai „vadovavo“, „numatydamas“ baudėjų veiksmus ir juos „apgaudinėdamas“, kad nežuvo nė vienas jo būrio narys[26].

1949 m. vasarą po sumanių MGB kombinacijų agentas Maskva buvo priimtas į Kun. Margio rinktinės Gedimino kuopos Kęstučio būrį. Kaip „sumanus“ partizanas netrukus tapo to būrio vado pavaduotoju. MGB jam skyrė užduotį: įsitvirtinus einant naujas pareigas, nustatyti Gedimino kuopos ryšių su Kun. Margio rinktine kanalus ir sunaikinti kuopos vadovybę. Tada jis, tapęs kuopos vadu, būtų priimtas į Kun. Margio štabą.

Didžiausias kliuvinys tame kelyje buvo Gedimino kuopos vadas Juozas Bulovas-Iksas, įtariai žiūrėjęs į Maskvą ir ilgai jo prie savęs neprisileidęs. Pagaliau Kęstučio būrio vado (ir savo pavaduotojo) Petro Andriuškevičiaus-Šiaučiaus prašomas sutiko susitikti. Maskva padarė jam gerą įspūdį. Pradėjus kalbėti apie žiemojimą, Maskva (taip buvo suplanuota MGB) pasiūlė įrengti bunkerį Pluksnočių miške. Iksas sutiko ir pavedė savo pavaduotojui Šiaučiui bei Maskvai parinkti miške tinkamą vietą[27].

Netrukus tokia vieta buvo rasta miško 43-iajame kvartale. Čia pagal Maskvos planą buvo pastatytas ir „kapitaliai“ (MGB terminas) įrengtas 3 x 4 m dydžio ir 1,6 m aukščio bunkeris. Šalia jo – kitas su maisto atsargomis visai žiemai. Žiemoti čia ruošėsi visa Gedimino kuopa, t. y. keturi partizanai ir vadas Iksas su žmona Diana Glemžaite-Buloviene bei agentas Maskva[28].

1949 m. spalio 31 d. kalbėdamasis su MGB atstovu Maskva primygtinai reikalavo, kad artimiausiu metu jam būtų parūpinta sprogmenų bunkeriui su „banditais“ išsprogdinti. Atstovai iš esmės sutiko ir agentui patarė: jei kas nors iš „banditų“ liktų gyvas, pribaigti jį automatu. Buvo numatytos priemonės agento veiksmams užšifruoti (t. y. nukreipti nuo jo įtarimą)[29].

Lapkričio 11 d., atsisveikinusi iki pavasario su draugėmis, žiemoti į bunkerį kartu su vyru J. Bulovu-Iksu išėjo ir savo aplinkoje kaip poetė jau gerai žinoma D. Glemžaitė[30].

Sprogdinti bunkerį buvo numatyta tarp lapkričio 12 ir 15 d.

Kadangi specialios minos gauti nepavyko, Maskvai pasiūlyta bunkerį sprogdinti dviem sumontuotomis RGD-42 tipo granatomis, kurių viena buvo užtaisyta 200 g, o kita – 100 g tolo kapsulėmis.

Bunkerį Maskva išsprogdino lapkričio 14 d. 4 val. ryte. Apie išsprogdinimą tuoj pat buvo pranešta MGB per ryšininką Šaulį, kuris, ginkluotas automatu, buvo netoli sprogimo vietos[31].

Prasidėjo ilgai trukusi karinė akcija ir ryšininkų bei rėmėjų areštai, siekiant įtikinti visuomenę, kad tai iš jų kažkas išdavė bunkerį. Tačiau paaiškinti vienintelio gyvo likusio partizano Girinio sėkmę vien tuo, kad jis gimė po laiminga žvaigžde, matyt, nepavyko, – agento Maskvos „partizaninė“ karjera baigėsi. „Per trejus metus su Maskvos pagalba buvo sunaikinta daugiau kaip 30 banditų ir banditizmas išvalytas iš 4 valsčių“, – rašoma jo to meto charakteristikoje[32].

Nuo 1950 m. Maskva – MGB operatyvinės grupės smogikas. Kiek partizanų jis nužudė

tuo metu, sunku pasakyti, tačiau „už drąsą ir sumanumą likviduojant banditus“ jam ne kartą buvo reiškiamos padėkos ir skiriamos piniginės premijos[33].

Tai buvo žiaurus, klastingas, šaltakraujiškas žudikas, neturėjęs nei jausmų, nei sąžinės. Tokio tad vieno iš kadrų neteko MGB.

Šoko apimti emgėbistai bandė nuspėti žlugimo priežastis. Gal Audronis suprato MGB sumanymą ir nušovė du agentus, o trečią, kaip seną „banditą“, nusivedė ištardyti? Gal visą kombinaciją išdavė „banditas“ Aras, nors jis ir buvo gerai „įtvirtintas“? Jei išdavė Aras, reikia skubiai apsaugoti agentes Birutę ir Klarą, per kurias jis buvo įkliuvęs, suaktyvinti karines akcijas Audronio veikimo rajone, panaudoti visas turimas agentūros galimybes Aro buvimo vietai nustatyti ir jam sunaikinti[34].

Buvo suimta ir tardoma visa P. Trilikausko šeima (5 asmenys). Jie paliudijo, kad visiems „banditams“ suėjus į trobą (vienas kambarys ir virtuvė) Audronis su Aru užsidarė virtuvėje ir maždaug 40 min. apie kažką pašnibždomis kalbėjosi. Paskui pas Audronį buvo pakviestas Beržas (agentas Algis-Muzikantas), su kuriuo irgi nežinia apie ką kalbėtasi 10–15 min. Tuo metu naujasis „banditas“ (smogikas Maskva) buvo kambaryje kartu su dviem Audronio „banditais“[35].

Abejonių dėl Aro vaidmens šioje istorijoje nebeliko. Visose MGB institucijose – tiek Vilniuje, tiek Maskvoje – jo žlugimas buvo analizuojamas, ieškoma klaidų ir kaltininkų.

Kas parengė ir kas sankcionavo operacijos planą? Kodėl tokiai svarbiai MGB operacijai vadovauti buvo patikėta naujai užverbuotam agentui, neseniai dar buvusiam „banditui“? Kodėl nebuvo karinės priedangos? Kodėl, kodėl...

Pagaliau kas tas „banditas“ Aras, tapęs agentu smogiku Leonu? Kodėl smogikų operatyvinėje grupėje veikianti agentūra (vienas iš jų – VKP(b), kitas – VLKJS narys), privalėjusi pranešti apie visus neigiamus operatyvinėje grupėje pastebėtus reiškinius, jokių duomenų apie Leono moralinį supuvimą nepranešė?[36]

Tiesa, buvo gautas agento smogiko Šukio, dalyvavusio operacijoje suimant I. Sabulį-Apicierių, nerimastingas raportas apie „bandito“ Aro elgesį operacijos metu, bet padalinio viršininkas pplk. P. Popovas su raportu nesusipažino ir su agentu Šukiu nepasikalbėjo.

O agentas rašė: „Atėjus į mišką, kur mes turėjome pasitikti „banditą“ Apicierių ir jį sučiupti, „banditas“ Aras ėmė elgtis labai įtartinai, ir aš dėl to sunerimau. Man nesuprantama, kaip galėjo to nepastebėti Maskva ir kodėl jis Aru taip pasitiki. Kai Aras patikrino savo automatą ir pamatė, kad automatas šaudyti netinka, jis labai supyko.

Pagal sumanymą susitikti su Apicieriumi ir jį sučiupti mes turėjome trise, bet Aras tam kategoriškai pasipriešino ir pareikalavo, kad aš su juo neičiau. Pasidavęs jo nuotaikai Maskva su tuo sutiko ir jie nuėjo dviese, o aš likau vienas beveik už puskilometrio, tad vėliau turėjau jų ieškoti.

Aš manau, jog Aras taip elgėsi tyčia turėdamas tikslą, kad jam būtų lengviau sudoroti Maskvą ir pabėgti, bet jo ginklas tam netiko ir jis savo sumanymą atidėjo, matyt, patogesniam momentui“[37].

LSSR MGB 2-N valdybos 1-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininkas mjr. G. Blochas, parengęs operacijos Audroniui suimti planą, buvo nubaustas 10 parų arešto ir tam laikui nušalintas nuo pareigų.

Tokia pat bausmė skirta ir MGB Šiaulių srities valdybos 2-N skyriaus 3-iojo poskyrio viršininkui pplk. P. Popovui, netinkamai vadovavusiam operacijai.

MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui plk. V. Jarockiui, sankcionavusiam operacijos planą, pareikštas griežtas papeikimas. Kartu iš jo pareikalauta parengti ir įgyvendinti „bandito“ Aro kompromitavimo partizanų ir jų rėmėjų akyse priemones, tikintis, kad Aras bus likviduotas jų pačių rankomis. Apie atliktą dar-

bą ir gautus rezultatus jis įpareigotas pranešti LSSR MGB kas penkios dienos[38].

Toks labai išsamus septynių lapų „Agento išdaviko Leono – Petro Bielskio, Igno, bandito, slapyvardžiu Aras, likvidavimo agentūrinių-operatyvinių veiksmų planas“ buvo parengtas 1952 m. liepos 3 d. ir išsiuntinėtas MGB gretimų rajonų skyriams: nurodyta jo vykdymui skirti ypatingą dėmesį ir apie vykdymo eigą informuoti MGB srities valdybą, nes „Aro paieškai SSSR MGB yra skyrusi ypatingą kontrolę“[39].

Į MGB Šiaulių rajono skyrių buvo iškviesta apie 20 Dubysos tėvūnijos ryšininkų ir rėmėjų, kuriuos neva yra išdavęs Aras. Visi jie buvo paleisti, nes „nerasta pakankamai duomenų apie jų ryšius su banditais“, bet visiems jiems parodytos nuotraukos, kuriose Aras nufotografuotas prie nušautų partizanų kūnų kartu su MGB Šiaulių rajono darbuotojais. Tikėtasi, kad rėmėjais ir ryšininkais įvardyti asmenys, grįžę į namus, papasakos apie tai kam reikia ir taip bus sugriauta Aro opinija. Kartu buvo skleidžiami gandai, kad 1952 m. balandžio 3 d. Dabruolės miške nušauti šeši Kun. Žvelgaičio rinktinės Audros būrio partizanai kartu su savo vadu P. Danasu-Tyruliu irgi yra Aro išdavystės, nors ir netiesioginės, aukos.

Visa MGB agentūra buvo nukreipta sekti galimą Aro pasirodymą, nustatyti jo buvimo vietą. Plaukė labai prieštaringi pranešimai.

Agentas Volga: „Arą sušaudė Audronis“[40].

Agentas Aras: „Banditas Aras gegužės 13-osios naktį į 14-ąją nakvojo Šiaulių rajono Užkalnių kaime pas gyventoją Čeplinską, su kuriuo išgėrė puslitrį naminės. Aras visą laiką buvo susimąstęs, nekalbus ir tarsi kažkuo nuskriaustas. Rytą išėjo nežinia kur“.

Agentė Birutė: „Gegužės 26 d. „banditas“ Aras išėjo iš miško ir ėjo agento namų link, bet kaimynės Augienės buvo perspėtas, kad agento namuose yra pasala, todėl grįžo į mišką“.

Agentas Aras: „Liepos mėn. pradžioje „banditas“ Aras buvo Užvenčio rajono Kriklių kaime kartu su kitu „banditu“ Agliu“.

Agentui Arui duota užduotis, sutikus „banditą“ Arą, nugirdyti jį ir gyvą perduoti MGB darbuotojams arba nušauti jį agentui duotu pistoletu „TT“[41].

Aro šmėkla gadino nervus MGB darbuotojams ir jų agentams visą 1952 m. vasarą ir tik rugsėjo 2 d., iš pasalų nušovus keturis buvusios Kun. Žvelgaičio rinktinės Bijūno būrio partizanus, Aro paslaptis ėmė aiškėti. Tarp kitų dokumentų pas nukautą vadą Antaną Virbicką-Bijūną buvo rastas ir Dubysos tėvūnijas vado Algio (Audronio) 1952 m. balandžio 22 d. atlikto gyvo paimto provokatoriaus Uosio (Aro) tardymo protokolas. Jo kopijos ir kopijų kopijos buvo išsiuntinėtos visiems Šatrijos rinktinės, kuriai dabar vadovavo Algis-Audronis, padaliniams. Tiesa, tardymo protokole nėra tiesioginės nuorodos apie partizanų karo lauko teismo sprendimą, bet jis numanomas – mirtis. Kad galutinai įsitikintų tokia baigtimi, MGB tuoj pat apklausė gegužės 20 d. suimtą jau minėtą Žemaičių apygardos štabo apsaugos būrio vadą ir štabo narį P. Monkų-Sidabrą, dalyvavusį 1952 m. balandžio 20 d. susitikime su MGB agentų grupe. Patvirtinęs, kad iš savo aplinkos partizanų girdėjo, jog Arą partizanai tikrai sušaudė kaip provokatorių, Sidabras papasakojo: „Aš, Audronis ir Žaibas į Trilikausko vienkiemį atėjome anksčiau nei Aras, Beržas ir nepažįstamas banditas. Susitikimo metu Audronis domėjosi ir klausinėjo Arą, kokiomis aplinkybėmis žuvo Lendriukas ir buvo sužeistas Beržas. Aras viską paaiškino, paskui pakvietė Audronį į kitą kambarį ir apie 20 min. su juo apie kažką kalbėjosi. Arui išėjus iš kambario, Audronis ten pasikvietė Beržą. Po pokalbio, kuris truko apie 20 min., Audronis pasikeitė su Beržu pistoletais; beje, pistoletą Beržui Audronis davė be šovinių. Paskui Audronis pasiūlė visiems eiti į kaimą produktų.

Keliu mes ėjome pasiskirstę poromis: Audronis ėjo su Beržu, Žaibas – su nepažįstamuoju, o aš – su Aru. Kelionės metu Aras manęs paklausė, ką man sakė Audronis. Aš atsakiau,

kad nieko, ir pats ėmiau to paties klausinėti jį. Aras man paaiškino, kad jis kartu su Beržu ir nepažįstamuoju atėjo MGB pavedimu ir pareiškė, jog Beržas ir nepažįstamasis yra provokatoriai, o Lendriuką nušovė pats Beržas.

Šie žodžiai mane sujaudino, ir kai mes prisiartinome prie kažkokios sodybos, aš gamtinių poreikių pretekstu paėjau į šalį. Po kurio laiko tarp banditų pasigirdo šūviai, netrukus ėmė leisti raketas ir šaudyti į banditus iš krūmų. Aš tuoj pat pabėgau. Vėliau iš ryšininkų sužinojau, kad tuo metu Audronis nušovė Beržą ir nepažįstamąjį, o Arą nusivedė su savimi“[42].

Žinią, kad Arą kaip provokatorių sušaudė patys partizanai, MGB Šiaulių srities valdybos viršininkas V. Jarockis pranešė LSSR MGB ministrui P. Kondakovui[43], o šis – SSSR MGB ministro pavaduotojui V. Riasnojui[44]. Visiems adresatams buvo pasiųstas ir P. Bielskio-Uosio partizanų tardymo protokolo rusiškas vertimas.

Štai to protokolo vertimo vertimas:

Kopija. Kopijos kopija
Tardymas

Aš, DUV [Dubysos tėvūnijos vadas. – *S. N.*] *Algis, 1952 m. balandžio 22 d. ištardžiau paimtą gyvą provokatorių Uosį, kuris tardomas parodė štai ką: „Aš, partizanas Uosis (Petras Bielskis), 30 m. amžiaus, partizanas nuo 1945 m., pastaruoju metu buvau Bijūno būryje, susidedančiame iš trijų partizanų: manęs, Varpūno ir Beržo. 1952 m. vasario 22 d. išėjau pasiieškoti vaistų ir pakeliui užėjau pas savo buvusią ryšininkę, kurią keletą kartų tardė. Pas ją prieš valgį išgėriau 50 g degtinės ir užmigau. Atsibudau Šiaulių MGB patalpoje, kur MGB darbuotojas manęs paklausė, kaip aš čia patekau. Man atsakius „nežinau“, jis pasakė, kad mane rado gulintį ant kelio. Po kelių dienų griežto tardymo aš, gelbėdamas savo kailį, tris kartus tikrinau bunkerį, bet Varpūno neradau ir apie savo padėtį niekam nepranešiau. Mane lydėdavo MGB pasiųsti trys Sokolovo būrio provokatoriai. Ketvirtą kartą atvykę tikrinti bunkerio, pastebėjome grįžtančius* [išpjauta]. *Provokatoriams įsakius, Varpūną nušoviau, o Beržui pavyko pabėgti. Į bunkerį provokatoriai įmetė dujinę granatą ir gyvą paėmė su manimi kartu gyvenusį Antaną Šimulį.*

Atlikęs šią užduotį aš įgijau jų pasitikėjimą ir kartu su jais ėjau gaudyti KŽRV [Kun. Žvelgaičio rinktinės vado. – *S. N.*] *partizano Klajūno, su kuriuo anksčiau buvau susitikęs ir maždaug žinojau jo bunkerio buvimo vietą. Šios užduoties atlikti ėjau sąmoningai. Dvi savaites iš eilės tikrinome Gulbinų mišką, bet bunkerio vis neradome.*

1952 m. kovo 8 d. Joniškio pusėje nuvo nukauti 6 partizanai, juos atvežė į Šiaulių miestą ir ten MGB pareigūnai fotografavo, statydami prie jų ir mane. 1952 m. kovo 19 d. vėl ėjome į Gulbinų mišką ieškoti Klajūno bunkerio, kurį pagaliau suradome. Klajūną, Šerną ir trečią nušovė, o du, iš kurių vienas buvo sužeistas, pabėgo.

1952 m. balandžio 17 d. aš su dviem provokatoriais ėjau sučiupti KŽ [Kun. Žvelgaičio rinktinės. – *S. N.*] *partizano Apicieriaus. Sutikęs jį panaudojau migdomuosius vaistus, kuriuos gavau iš MGB. Užmigusį Apicierių surišau ir atidaviau mane lydėjusiems provokatoriams.*

1952 m. balandžio 19 d. ėjau gaudyti Ž–VY–DUV [Žemaičių apygardos Dubysos tėvūnijos vado. – *S. N.*] *Algio, kuriam pas Plytniką buvau palikęs laišką. Atėjęs pas Plytniką sutikau Algį, Dobilą ir Genutį. Tris valandas trukusio pokalbio metu aš jiems pasakiau, kad atėjau jų nužudyti, prisipažinau, jog esu sučiuptas. Taip pat pasakiau, kad Beržas ir mus lydintis agentas* [išpjauta] *abu yra provokatoriai.*

Po Klajūno likvidavimo įgijau didelį jų pasitikėjimą ir iš Šiaulių buvau nuvežtas į Kauną, ten mane supažindino su [mėginta trinti] *Sokolovu. Kaune aš vaikščiojau laisvai, man už*

1200 rb nupirko kostiumą, aprodė stotį, Žaliąjį tiltą ir t. t. Sokolovas vedžiojo mane po restoranus ir vaišino degtine. Į Šiaulius mudu su Sokolovu grįžome lengvąja mašina.

Su [ištrinta] *pirmą kartą susitikau, kai atėjome tikrinti ryšio su Algiu punkto. Apie jį MGB darbuotojai kalbėjo, kad jis dėl MGB organų užduoties yra atleistas nuo šaukimo į armiją ir įpareigotas susisiekti su partizanais, kad dirbtų kaip provokatorius.*

Kai nušoviau Varpūną, Beržas pabėgo į mišką ir parašė raštelį, kuriame nurodė, kur jį galima rasti. Raštelį jis įkišo į automato vamzdį ir palikęs jį miške nuėjo į sutartą vietą pasiduoti.

Tardymo protokolą skaičiau ir jis surašytas pagal mano parodymus. Uosis.

Tardymą atlikau: Algis[45].

Paaiškėjus, kad Aras partizanams yra atskleidęs Apicieriaus slapto sučiupimo faktą, nutarta nebetęsti Apicieriaus operatyvinio panaudojimo ir jį suimti[46].

Po nesėkmės su Aru MGB neatsisakė ankstesnio sumanymo – prasibrauti į Žemaičių apygardos štabą – ir siekė šio tikslo kitais būdais.

Kaip jau minėta, 1952 m. gegužės 20 d. slapta buvo sučiuptas Žemaičių apygardos štabo apsaugos būrio vadas P. Monkus-Sidabras. Tardomas jis nurodė keletą ryšių punktų su apygardos vadu V. Montvydu-Žemaičiu ir Šatrijos rinktinės vadu J. Jankausku-Audroniu (paskirtas netrukus po provokacijos su Aru). Tikintis per šiuos punktus iškviesti vadus į susitikimą ir juos sučiupti arba likviduoti, Sidabras buvo įtrauktas į agentų smogikų grupę ir kartu su jais lankė tas partizanų ryšio vietas, ten palikinėjo laiškus. Nors vėliau patikrinus punktus ir buvo nustatyta, kad laiškai adresatus pasiekė, bet suorganizuoti susitikimų nepavyko: arba vadai buvo labai atsargūs, arba iš kokių nors požymių nustatė klastą[47].

1952 m. kovo mėn. Petkaus slapyvardžiu MGB užverbavo Jono Jankausko-Audronio vaikystės draugą, iki 1950 m. partizanavusį jo būryje slapyvardžiu Vijoklė. Petkui duota užduotis – pereiti į nelegalią padėtį ir grįžti į būrį, kad užvestų jį ant pasalos. Ryšiui tarp jo ir MGB palaikyti buvo užverbuota jo žmona – jai duotas Vytauto slapyvardis[48].

MGB iš savo agentūros žinojo, kad Žemaičių apygardos ir Šatrijos rinktinės štabai laikosi Užvenčio ir Varnių rajonuose, kuriuose turi daug ir patikimų rėmėjų.

„Nelegaliai“ gyvenančiam agentui Petkui buvo nurodyta pas gimines Varnių rajone įsirengti bunkerį ir per pažįstamus ryšininkus nustatinėti partizanų slapstymosi vietas.

Agentei Vytautui, su kuria iki išeidamas partizanauti Audronis artimai bendravo, nurodyta apsigyventi Varnių rajono kaimuose, kuriuose lankosi partizanai; tikėtasi, kad Audronis būtinai aplankys savo buvusią simpatiją[49]. Matyt, ir šis MGB jaukas nedavė lauktų rezultatų.

Tikrinant ištremtųjų asmenų susirašinėjimą su artimaisiais Lietuvoje, buvo atkreiptas dėmesys į tremtinio Juozo Jankausko laiškus broliui Jonui-Audroniui, kuriuose jis brolį kaltino dėl visų šeimos nelaimių ir grasino, kad jei kada nors dar tektų susitikti, tai jis pats savo rankomis su juo susidorotų.

Aptikus tokią žinutę, į Irkutsko sritį buvo pasiųstas MGB darbuotojas. Per pokalbį su juo J. Jankauskas patvirtino, jog nekenčia savo brolio bandito, laiko jį visų šeimos nelaimių kaltininku ir prašo leisti jam grįžti į Lietuvą ir likviduoti brolį, kad tuo įrodytų savo ištikimybę sovietų valdžiai.

J. Jankauskas buvo užverbuotas Ochotniko slapyvardžiu ir grįžo į Lietuvą kaip neva pabėgęs iš tremties.

1953 m. kovo 15 d. jis buvo nuvežtas į Užvenčio rajoną, kur, MGB duomenimis, slapstėsi jo brolis.

Po kelių dienų broliai susitiko Daukintiškės kaimo gyventojo Keinio sodyboje. Visi labai džiaugėsi ir buvo nutarta atšvęsti laimingą brolio sugrįžimą, taip pat jo gimtadienį.

Vaišių metu Audronis bandė priekaištauti broliui, kad jis savo laiškuose grasino jam atkeršysiąs už šeimos ištrėmimą, bet Ochotnikas nuramino brolį, teigdamas, jog taip parašė nevilties valandėlę, o dabar, kai pavyko pabėgti iš Sibiro, jo jausmai broliui yra patys geriausi.

Po šių kalbų Audronis išsitraukė pistoletą ir, parodęs, kaip su juo elgtis, padovanojo broliui, sakydamas, kad jis dabar slapstosi ir, kas žino, gal kada nors jam ginklo prireiks.

Gavęs pistoletą ir pasinaudojęs tuo, kad Audronis užsikalbėjo su šeimininku, Ochotnikas tris kartus šovė į brolį. Manydamas, kad brolis jau negyvas, agentas nubėgo į Kražius ir iš ten pranešė MVD Kelmės rajono viršininkui, kad „banditas“ Audronis jau nušautas.

Įvykio vietoje karinė čekistų grupė nustatė, kad Audronis buvo tik sužeistas ir iš sodybos išėjo. Eidami kraujo pėdsakais čekistai atėjo į Užvenčio rajono Rūdiškių kaimo gyventojo Baltrušaičio sodybą, kur aptiko partizanų bunkerį. Atidarant liuką, trys bunkeryje buvę partizanai nusišovė. Žuvo Šatrijos rinktinės vadas ir Žemaičių apygardos štabo narys J. Jankauskas-Audronis, Griunvaldas, Algis, gimęs 1920 m., ir rinktinės štabo nariai Petras Vasiliauskas-Žaibas, gimęs 1928 m., bei Rima Lukšaitė-Kurapka, gimusi 1927 m.

Apie šią čekistų sėkmę tuoj pat buvo informuotas SSSR MVD ministras Lavrentijus Berija[50]. Agentas Ochotnikas, džiaugdamasis savo „žygdarbiu“, atsiskleidė ir buvo grąžintas į tremtį.

Iš visų Lietuvos partizanų apygardų ilgiausiai kaip organizacinis vienetas išsilaikė Žemaičių apygarda. Jos štabas, vadovaujamas V. Montvydo-Žemaičio, sunaikintas 1953 m. rugpjūčio 23–27 d. Tada buvo sunaikinta ir spaustuvė.

1953 m. sausio 20 d. LSSR MGB ministras P. Kondakovas kreipėsi raštu į SSSR MGB ministro pavaduotoją A. Jepiševą, tarpininkaudamas, kad LSSR MGB 2-N skyriaus 1-ojo poskyrio viršininkui G. Blochui būtų panaikinta administracinė nuobauda, kurią jis gavo už sužlugdytą operaciją su „banditu“ Aru, nes G. Blochas suprato savo klaidas ir geranoriškai jas ištaisė[51].

SSSR KGB prie Ministrų Tarybos sprendimu Grasildai Lūžienei, žuvusio agento smogiko A. Lūžos motinai, už ypatingus sūnaus nuopelnus žudant Lietuvos partizanus nuo 1957 m. balandžio 1 d. iki gyvos galvos paskirta 600 rb pensija[52].

Praėjo lygiai 50 metų nuo tų įvykių ir laiko tėkmė ištrynė iš žmonių atminties ne tik čia minimų žmonių veido bruožus, bet nunešė užmarštin ir daugumą biografijos faktų. Kokie buvo jie kaip žmonės, vargu ar kas nors šiandien beprisimena. Vien tautos atmintis skyrė kiekvienam iš jų deramą vietą: pagarbą tauriems kovotojams ir panieką išdavikams. Tragiškų to metų įvykių fone ypač išsiskiria patraukli Jono Jankausko-Audronio asmenybė. Jis – Tėvynės apsaugos rinktinės karys, Sedos kautynių dalyvis, partizanas nuo pasipriešinimo pradžios. Gal tuo bent iš dalies būtų paaiškintinas ir nestandartinis į išdavysčių klampyną įmurkdyto partizano P. Bielskio-Aro poelgis: geriau mirti nuo savųjų, negu pakelti ranką prieš mylimą vadą.

Nuorodos

[1] Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 441, l. 117.
[2] Ibid., b. 407, l. 209.
[3] Ibid., l. 211.
[4] Ibid., b. 417, l. 26.
[5] Ibid.
[6] Ibid., ap. 16, b. 934, l. 1–4.
[7] Ibid., ap. 3, b. 407, l. 98.
[8] Ibid., b. 408, l. 67.
[9] Ibid., b. 407, l. 184.
[10] Ibid., ap. 16, b. 1132, l. 50.
[11] Ibid., ap. 3, b. 407, l. 231.
[12] Ibid., ap. 16, b. 934, l. 27–28.
[13] Ibid., b. 919, l. 29.
[14] Ibid., b. 1132, l. 56–57.
[15] Ibid., b. 938, l. 145–146.

[16] Ibid., b. 919, l. 48–49.
[17] Ibid., l. 48.
[18] Ibid., ap. 3, b. 1598, l. 134.
[19] Ibid., ap. 16, b. 938, l. 128.
[20] Ibid., ap. 3, b. 1598, l. 137.
[21] Ibid., ap. 16, b. 938, l. 182–183.
[22] Ibid., b. 938, l. 147.
[23] Ibid., b. 1132, l. 59.
[24] Ibid., ap. 3, b. 1598, l. 139–140.
[25] Ibid., b. 524, l. 90.
[26] Ibid., l. 81–87.
[27] Ibid., b. 1494, l. 139.
[28] Ibid., l. 174.
[29] Ibid., l. 175.
[30] Ibid., l. 249.
[31] Ibid., l. 246.
[32] Ibid., b. 524, l. 88.
[33] Ibid., ap. 16, b. 922, l. 2.
[34] Ibid., ap. 3, b. 1598, l. 140.
[35] Ibid., b. 524, l. 95.
[36] Ibid., ap. 16, b. 919, l. 85.
[37] Ibid., ap. 3, b. 524, l. 91.
[38] Ibid., l. 97.
[39] Ibid., ap. 16, b. 1130, l. 234.
[40] Ibid., l. 214.
[41] Ibid., b. 1132, l. 73.
[42] Ibid., ap. 3, b. 1973, l. 20–21.
[43] Ibid., l. 15–22.
[44] Ibid., l. 30–32.
[45] Ibid., b. 2075, l. 28–29.
[46] Ibid., ap. 16, b. 920, l. 24.
[47] Ibid., ap. 3, b. 408, l. 72–73.
[48] Ibid., ap. 16, b. 938, l. 86.
[49] Ibid., b. 920, l. 92.
[50] Ibid., ap. 10, b. 149, l. 210–213.
[51] Ibid., l. 7–8.
[52] Ibid., ap. 3, b. 524, l. 71–74.

Viktorija Sakaitė

Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai

„Vieni dalina, ką turi savo, ir darosi turtingesni, kiti gi plėšia ne savo, ir jie visuomet neturte“.

Patarlių knyga,
Senasis Testamentas *(Pat 11,24)*

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve sudarytas daugiau kaip 2700 asmenų, Lietuvos teritorijoje gelbėjusių žydus, vardinis sąrašas* . Jame visos žinios, surinktos iš įvairių šaltinių apie žmones, kuriuos mes vadiname gelbėtojais. Tai yra informacija ilgalaikiui tiriamajam darbui. Laikas čia mūsų priešas: po šitiek metų labai sunku nustatyti vardus, pavardes, patikrinti gelbėjimo situaciją, sužinoti, koks gelbėtojų ir išgelbėtųjų likimas.

Šiame sąraše – 159 dvasininkai. Čia taip pat laukia ilgas ir kruopštus darbas. Stengėmės surinkti kuo daugiau žinių, kol dar mūsų miesteliuose ir kaimuose galima rasti ir pakalbinti tų įvykių liudytojus.

Čia neminimos Kauno ir Telšių kunigų seminarijos, Šilalės, Vilniaus ir Kretingos vienuolynai – tai kito išsamaus straipsnio tema.

Daug kas skaitydami sąrašą gali nesuprasti frazės „padėjo gelbėti“. Tai reiškia, kad dvasininkai klebonijoje ar vienuolyne žydų neslėpė, bet jų patariami ir palaiminti tai darė parapijiečiai. Be to, jie aprūpindavo žydus fiktyviais gimimo metrikais ar krikšto pažymomis, rūpinosi materialine parama ar medikamentais. Už tai kunigai dažnai buvo įkalinami, siunčiami į koncentracijos stovyklas, nužudomi, daugelio likimas iki šiol nežinomas. Tai kun. J. Čepėnas, K. Dobrovolskis, D. Dundulis, K. Prialgauskis, K. Puleikis, L. Puzonas, vyskupai V. Borisevičius, P. Ramanauskas, M. Reinys ir daug kitų.

Net ir iš šio nedidelio sąrašo matyti, kaip sunku būdavo išsaugoti žmogaus gyvybę, kaip dažnai jis buvo keliamas iš vienos vietos į kitą. Štai keletas pavyzdžių: Esterą Elinaitę gelbėjo kunigai Teofilis Matulionis, Liudas Puzonas, vienuolė Rozalija Rimšaitė; Jokūbą Žirnauską – kunigai Matas Cijūnaitis, Juozas Stakauskas, vienuolė Marija Mikulska; Goldą Perienę su sūnumi – kun. Jonas Borevičius ir vienuolyno patarnautojas Bronius Gotautas.

Bendrame sąraše sekdamas vieno išgelbėtojo kelią suskaičiuoji 20 ir daugiau gelbėtojų.

Visi šie šviesūs žmonės apie savo gelbėjimo darbus retai užsimindavo. Štai ką apie savo išgelbėtoją kun. Bronių Paukštį rašė Rachilė Rosencveigaitė: „Brangus Tėve. Leiskite Jus taip vadinti, nes ar ne Jūs su manimi pasielgėte kaip tėvas? Kai aš tokia nelaiminga po daugel pergyvenimų pas Jus atėjau, argi manęs nepriglaudėte? Iš manęs nieko nereikalavote ir neklausinėjote. Jums buvo viskas suprantama. Jūs man tik pasakėte, kad pasilikčiau pas Jus, nusiraminčiau ir kurį laiką pabūčiau…“

Liūdniausia, kad po vieną išeina žmonės, padėję atlikti šį darbą.

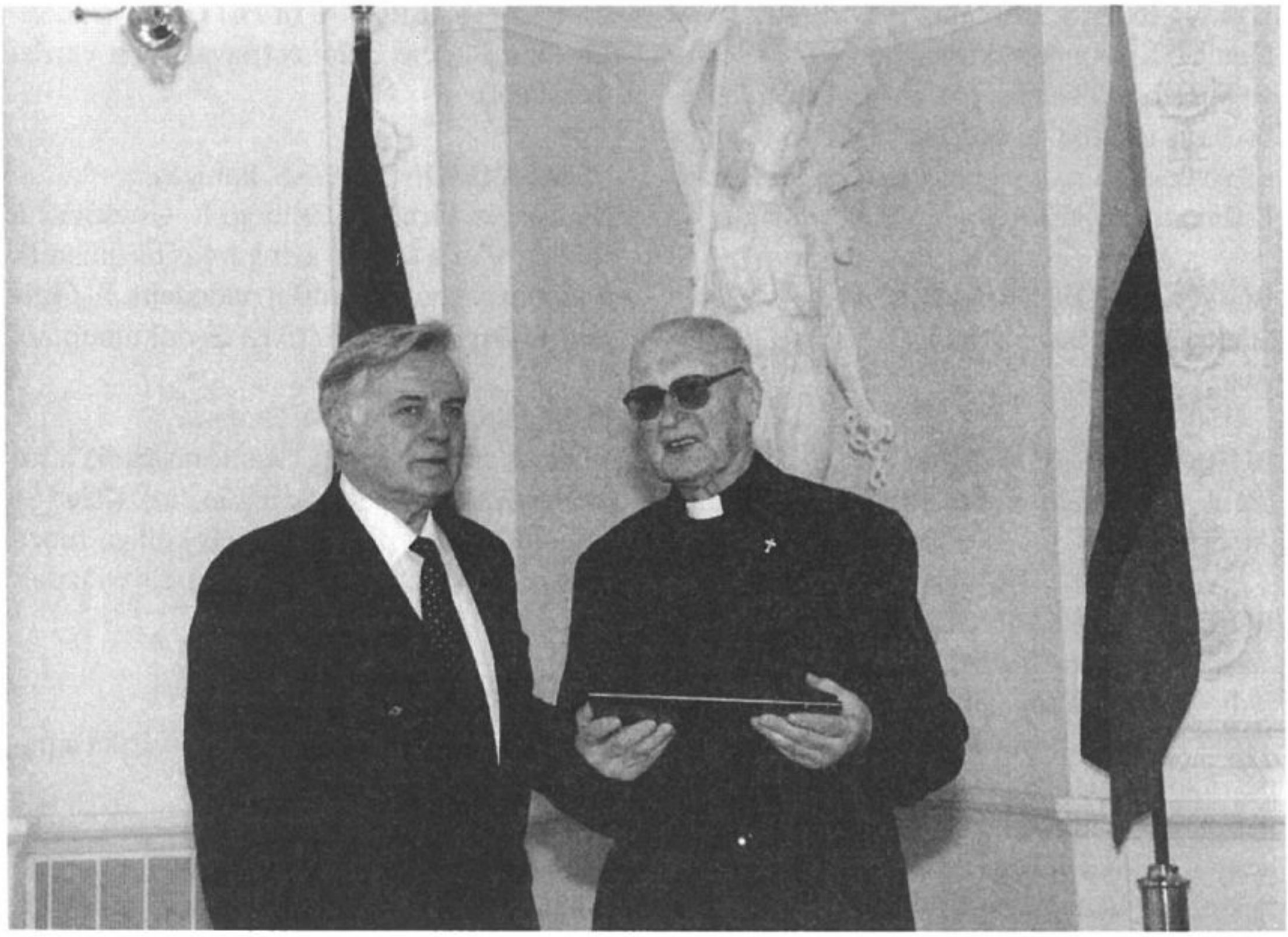
Nebėra gelbėtojo kun. Jono Žemaičio, kuris visada dosniai dalijosi savo turtingais atsiminimais.

Nebėra seno mielo išgelbėto Leibos Lipšico, viską žinojusio apie Šiaulius, Kelmę, Kretingą ir kitus aplinkinius miestelius.

Apie daug ką nespėta paklausti…

---

* Sąrašas sudarytas remiantis Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyvu. Šaltiniai, kuriais remiantys pateikti šie duomenys, skyriuje žinomi.

LR Prezidentas Valdas Adamkus ir kun. Jonas Žemaitis apdovanojimo įteikimo ceremonijoje minint žydų genocido aukų – Holokausto dieną. Vilnius, 1999 m. balandžio 19 d.

ANDZIULIS PIJUS, kunigas, MIC.
Telšių aps., Žemaičių Kalvarija. Vienuolyno rūsyje slėpė 17 žydų (vardai ir pavardės tikslinami), požemiuose jie išbuvo trejus metus. Už žydų slėpimą kunigas buvo suimtas, kalintas Lukiškių kalėjime, vėliau išsiųstas į Sibirą, tačiau vieno iš išgelbėtų žydų pastangomis išlaipintas iš traukinio ir grąžintas į Vilnių.

ARLAUSKAS KLEMENSAS, vikaras.
Mažeikių aps., Viekšniai. Viešai protestavo prieš žydų naikinimą.

AUŠBIKAVIČIUS STASYS, kunigas.
Tauragės aps., Kaltinėnai. Rinko parapijiečių parašus, kuriais remiantis Šifrai Grodnikaitei buvo išduoti fiktyvūs dokumentai Gražinos Griovelytės vardu.

BABULEVIČ PAVEL, kunigas.
Vilniaus aps., Načia. Teikė pagalbą žydams (vardai ir pavardės tikslinami).

BEINORIS JONAS, kunigas.
Tauragė. Klebonijoje slapstė žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

BEINORIS VINCENTAS, kunigas.
Panevėžio aps., Subačius. Klebonijoje slapstė žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

BENEVIČIUS (vardas tikslinamas), kunigas.
Šiauliai. Surado prieglobstį Sofijos Jasaitienės namuose inžinieriaus-architekto žmonai ir jos šešerių metų sūnui (pavardės ir vardai tikslinami).

BYLA VINCAS, klebonas.
Šiauliai. Klebonijoje, kurios vienoje pusėje buvo apsistoję vokiečiai, paslėpė Poliną Tokerienę. Pats ieškojo jai saugesnės vietos ir radęs apgyvendino moterį pas kleboną A. Kleibą Kužiuose. (JV) (ŽGK)*

BOGUŠAS JOSEFAS, kunigas.
Šiaulių aps., Radviliškis. Slėpė Šifrą Grodnikaitę.

BOREVIČIUS JONAS, kunigas, SJ.
Šiauliai. Gelbėjo Goldą Perienę su sūnumi Amosu.

BORISEVIČIUS VINCENTAS, vyskupas.
Telšiai. Po to, kai Telšiuose buvo sunaikintas žydų getas, vyskupas priglaudė ir slėpė pabėgusias žydes moteris. Rėmė žydus, kurie slėpėsi kaimuose ir pas kai kuriuos Telšių apskrities parapijų kunigus. 1944 m. liepos mėn. padėjo iš Telšių kalėjimo išlaisvinti ketverių metų amžiaus Blataitę (vardas tikslinamas) ir taip ją išgelbėjo nuo mirties. Pats vyskupas V. Borisevičius 1946 m. buvo sušaudytas.

BORKOVSKA ANNA, vienuolė.
Vilniaus aps. Pavilnio dominikonių vienuolyne slapstėsi septyniolika žydų – „Hašomer Hacair" (sionistinio jaunimo organizacija) atstovų. Nuo 1941 m. liepos iki 1942 m. sausio, kai jie persikraustė į getą, vienuolynas jiems buvo ne tik slėptuvė, bet ir slaptų susitikimų vieta, pasipriešinimo organizacijos štabas. Tarp besislapsčiusiųjų buvo Aba ir Michelis Kovneriai, jų motina, Arje Vilner ir kt.

BROKAITĖ (BROKAITYTĖ) ONA, vienuolė.
Kaunas. Padėjo žydams (pavardės ir vardai tikslinami).

BUMŠA BRONISLAVAS, kunigas.
Biržų aps., Gružiai. Gelbėjo L. Govšovičių, vaikiną Vladą (pavardė ir vardas tikslinami), P. Naumavičių. B. Bumšai padedant, L. Govšovičiui buvo išrūpinti fiktyvūs dokumentai.

CHOMSKI LEOPOLD, kunigas.
Vilniaus aps. Gelbėjo E. Kantoravičienę ir jos motiną (vardas ir pavardė tikslinami). Kilus pavojui jos surado prieglobstį pas kunigą Juozą Stakauską Vilniaus valstybinio archyvo patalpose.

CHRUSCIEL HIPOLIT, kunigas.
Trakų aps., Varnėnai. Slėpė žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

CIBULSKIS FRANTIŠEKAS, kunigas.
Trakų aps., Kaišiadorys. Kilus pavojui iš savo klebonijos išvežė ir paslėpė pas ūkininkus J. ir A. Subačius Plaskūnų kaime Nechamą Zaginą ir jos vyresnę seserį (pavardė ir vardas tikslinami).

CIJŪNAITIS MATAS, kanauninkas.
Trakų aps., Žasliai. Slėpė gyd. Rivą Trapidienę, jos sūnų Leibą ir Jokūbą Žirnauską.

ČEPĖNAS JUOZAPAS, kunigas.
Utenos aps., Anykščiai. Pasirašė memorandumą prieš žydų žudynes, už tai buvo uždarytas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą.

---

* JV – Izraelyje specialiu Kneseto nutarimu įkurtas Jad va Sem Holokausto ir didvyriškumo atminimo institutas. Jis siekia trijų tikslų – įamžinti, tirti ir auklėti. Institute peržiūrimi išgelbėtų žydų pristatyti dokumentai, gelbėtojams suteikiamas Pasaulio Tautų Teisuolio vardas, jie apdovanojami Atminimo medaliu ir garbės raštu, jų garbei Teisuolių alėjoje pasodinamas medis. Šis garbingas vardas Lietuvoje suteiktas 513 asmenų, iš jų – 14 kunigų.

ŽGK – Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius. Lietuvos Prezidentas grupę gelbėtojų pirmą kartą juo apdovanojo 1992 m. rugsėjo 23 d. Šiuo medaliu apdovanota 540 asmenų, gyvenančių Lietuvoje, Lenkijoje, Latvijoje, JAV, Kanadoje ir net Australijoje. Visi jie karo metu gyveno ir gelbėjo žmones Lietuvoje. Šis medalis įteiktas 10 kunigų ir vienuolių.

ČĖSNA STASYS, kunigas.
Marijampolės aps., Sasnava. Žydei iš Marijampolės (vardas ir pavardė tikslinami) išrašė fiktyvius dokumentus.

ČIBIRAS CHRISTOFORAS, kunigas.
Trakų aps., Tamošavas. Vaikų prieglaudoje slėpė penkias žydaites (vardai ir pavardės tikslinami).

DAMBRAUSKAS VENCESLAVAS, kunigas.
Telšių aps., Alsėdžiai. Padėjo žydams (vardai ir pavardės tikslinami).

DOBROVOLSKIS ALGIRDAS MYKOLAS, kunigas.
Kėdainių aps., Dotnuva. Talkino gelbėtojui, vienuolyno patarnautojui Broniui Gotautui, išrūpindavo žydams fiktyvius dokumentus. (ŽGK)

DOBROVOLSKIS KAZIMIERAS, kunigas.
Vilkaviškio aps., Kudirkos Naumiestis. Klebonijoje slėpė Iciką Grosmaną, padėjo dantų gyd. Bertai Braun. Gestapui susekus kunigas, I. Grosmanas ir B. Braun buvo suimti ir išvežti. Kunigui K. Dobrovolskiui pavyko išsigelbėti, o suimtų žydų likimas nežinomas.

DOGELIS PAULIUS, kunigas.
Kaunas. Globojo gyd. Zyvą (vardas tikslinamas).

DUNDULIS DOMINYKAS, kunigas.
Tauragės aps., Vainutas. Krikštijo žydų vaikus, išrūpindavo jiems fiktyvius dokumentus. Padėjo savo seseriai Julijai Juozokienei, kuri savo namuose taip pat slėpė žydus. Už pagalbą žydams kunigas buvo suimtas.

DVARANAUSKAS VINCENTAS, kunigas, MIC.
Vilnius. Slėpė keturis vaikus (vardai ir pavardės tikslinami), kuriems buvo išrūpinti fiktyvūs dokumentai.

DZEGORAITIS PETRAS, kunigas.
Šiauliai. Gelbėjo žydus, parūpindavo fiktyvius dokumentus, krikštijo žydų vaikus (vardai ir pavardės tikslinami).

EREMINAS FELIKSAS, kunigas.
Panevėžio aps., Subačius. Slėpė Reginą Rozenbergaitę.

FULSTAS KAROLIS, kunigas, SJ.
Kaunas. Slėpė ir globojo kelis žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

GAIŽUTIS BRONISLAVAS, kunigas.
Raseinių aps., Lyduvėnai. Parūpino fiktyvius dokumentus Rozalijai Šmulkytei (Šmulkės Samuilo dukrai?)

GALVYDIS STEPONAS, kunigas.
Biržų aps., Vabalninkas. Gelbėjo Feigę Jofaitę, ją pakrikštijo ir išsiuntė pas Oną ir Kazimierą Baltuškas į Kunigiškių kaimą prie Svėdasų. F. Jofaitė liko gyva, po karo ištekėjo už lietuvio Juozo Gudonio ir gyveno Utenoje.

GAROSEK VITOLD, kunigas.
Vilniaus aps., Kudžiūnai. Žuvo gelbėdamas žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

GARŠKA JUOZAPAS, kunigas.
Panevėžio aps., Gelažiai. Slėpė du pakrikštytus žydus Juozapą ir Emiliją (vardai ir pavardės tikslinami) ir Rozą Rozenbergaitę iš Subačiaus.

GASIŪNAS JUOZAPAS, kunigas.
Telšių aps., Varniai. Slėpė Chają Rožę Šeraitę-Goldšteinienę, Heigę Kacaitę-Sabaliauskienę. (JV) (ŽGK)

GDOVSKI ANDŽEJ, kunigas.
Vilnius. Slėpė poetą Hermaną Adlerį, parūpino fiktyvius dokumentus Luisai Emaitisaitei.

GOBIS ANTANAS, kunigas.
Panevėžys. Išgelbėjo J. Zakšteinaitę-Vainberg. (JV)

GOTAUTAS BRONIUS, vienuolyno patarnautojas.
Kaunas. Parūpino fiktyvius dokumentus ir rado prieglobstį F. Gurvičienei, Goldai Perienei su sūnumi Amosu, Finkelbrandienei su sūnumi, Finkelbrandaitei, Vaksui, Vaksienei (vardai tikslinami), Lazariui Gutmanui. Po karo gyveno Vokietijoje, Saleziečių senelių prieglaudoje. (JV) (ŽGK)

GRAMZ BOLESLAV, kunigas.
Vilniaus aps., Idoliai. Žuvo gelbėdamas žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

GROCHOVSKI KAZIMIEŽ, kunigas.
Vilniaus aps. Žuvo gelbėdamas žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

GUSTAITIS PRANAS, kunigas.
Tauragė. Sušaudytas už pagalbą žydams (vardai ir pavardės tikslinami).

INKRATAS JUOZAS, kunigas.
Lazdijų aps., Šeštokai. Išgelbėjo Bertą ir Gutą Kaufmanaites. (JV) (ŽGK)

YLIUS ANTANAS, kunigas.
Marijampolės aps., Skardupiai. Slėpė Levitų šeimą (vardai tikslinami) iš Kybartų.

JAKAS POVILAS, kunigas.
Kaunas. Parūpino Sulamitai Gordonaitei-Lyrovienei fiktyvius dokumentus Birutės Miknevičiūtės pavarde ir apgyvendino ją Šančiuose pas Zaksaitę (vardas tikslinamas). Vėliau parūpino mergaitei asmens liudijimą Aldonos Vaičiulytės pavarde ir įdarbino ją namų darbininke Elzės Miniotienės namuose Žaliakalnyje. Dar vėliau S. Gordonaitė slapstėsi Elenos Kutorgienės vasarnamyje prie Kauno, kur sulaukė karo pabaigos.

JALBŽYKOVSKI ROMUALD, arkivyskupas.
Vilnius. Viešai protestavo prieš žydų naikinimą.

JANČIAUSKAS ANTANAS, vikaras.
Kauno aps., Kalvarija. Padėjo žydams (vardai ir pavardės tikslinami) surasti prieglobstį parapijiečių ūkiuose.

JARDAUSKAS (vardas tikslinamas), kunigas.
Telšių aps., Žarėnai. Slėpė penkis Žagarės miestelio žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

JARECKAS BRONIUS, kunigas.
Panevėžio aps., Naujamiestis. Pakrikštijo Meri Štenderaitę iš Kintų. Su fiktyviais dokumentais ji slapstėsi pas Agotą Kulikauskienę, vėliau pas V. Radzevičiūtę. Mergina išliko gyva.

JAUNIUS ALOYZAS, kunigas.
Kėdainių aps. Kelis kartus važinėjo į Kauno įstaigas ir rūpinosi, kad vokiečiai sušvelnintų baisią Lietuvos žydų padėtį.

JOKŪBAUSKAS LEONAS, kunigas.
Trakų aps., Vytautava. Slėpė apkrikštytą žydę Verutę (vardas ir pavardė tikslinami), vėliau ją perdavė Onuškio klebonui Nikodemui Švogžliui. Merginai buvo gautas fiktyvus pasas ir ji apgyvendinta šeimoje Vilniuje.

JOKŪBAUSKIS STANISLOVAS, prelatas.
Kaunas. Karo metais vadovavo kunigų seminarijai. Vilijampolės geto kalinys Jehuda Beilisas išnešdavo iš geto vaikus, kuriems prieglobstį surasdavo S. Jokūbauskis. J. Beilisui pabėgus iš geto, prelatas surado ir jam namus. (JV) (ŽGK)

JUŠKA ANTANAS, kunigas.
Utenos aps. Vadovavo Troškūnų ir Anykščių senelių namams. Slėpė Fanią Kaganaitę-Kentrienę, kuri turėjo fiktyvius dokumentus Teresės Šlengytės vardu. (ŽGK)

KAČERGIUS KLEMENSAS, kunigas.
Marijampolės aps., Kalvarija. Slėpdamas gyd.

Samuilą Sauchotą ir kitus, stiprino jų dvasią ir tikėjimą. Išvykdamas iš parapijos jis gelbėjamuosius perdavė kunigui Vladislovui Polonskiui.

KARALIUS PIJUS, kunigas.
Vilkaviškio aps., Lankeliškiai. Slėpė žydaitę Sarą (pavardė tikslinama).

KARDAUSKAS JONAS, klebonas.
Vilkaviškis. Globojo dvi mažametes žydaites (vardai ir pavardės tikslinami), kurias vėliau išsiuntė į savo tėviškę Šakių aps., Griškabūdžio vlsč.

KARECKAS ZENONAS, kunigas.
Panevėžio aps., Kupiškio vlsč. Padėjo iš Vilniaus geto pabėgusiai Mirai Burde ir dešimtmetei Irmai Degon. Jos liko gyvos, po karo išvyko į Izraelį.

KAROSAS MYKOLAS, prelatas.
Šiaulių aps., Šeduva. Apkrikštijo tris žydų šeimas, manydamas, kad taip jos bus išgelbėtos. Tai buvo Mozė Paturskis, jo žmona Rachilė, Stanislovas Nolis, Salomėja Gocaitė-Nolienė, jų vaikai Simonas ir Boleslovas, Jokūbas Kuperis, jo žmona Zofija, vaikai Nikodemas, Regina ir Joana. Deja, po trijų savaičių apkrikštyti žydai buvo sušaudyti. Pabėgo tik S. Nolienė, kurią prelatas M. Karosas paslėpė bažnyčios rūsyje. Vėliau ji buvo paslėpta Šnikonių kaime, ten ir sulaukė karo pabaigos. Taip pat gelbėjo Geršoną Kirpičniką iš Šiaulių.

KAUŠYLA JONAS, kunigas.
Alytaus aps., Pivašiūnai. Padėjo gelbėti žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

KAVALIAUSKAS KAZYS, kunigas.
Mažeikių aps., Žagarė. Padėjo Merai Šneiderytei-Marijonai Tiesnesienei gauti fiktyvius dokumentus. (ŽGK)

KĖDAINIŲ cerkvės popas (vardas ir pavardė tikslinami).
Išrūpino fiktyvius dokumentus iš Šiaulių geto pabėgusiam dvylikamečiui Georgijui Petrovui. Jis buvo išvežtas į Daugpilį pas gimines.

KIRLYS MATAS, kanauninkas.
Panevėžio aps., Vabalninkas. Pakrikštijo du žydus Juozapą ir Emiliją (vardai ir pavardės tikslinami) ir nusiuntė juos pas kunigą Juozapą Garšką į Gelažius.

KLEIBA ADOLFAS, klebonas.
Šiaulių aps., Kužiai. Gelbėjo Poliną Tokerienę, išrašė Lėjai Mentaitei-Šneiderienei fiktyvius dokumentus Lionginos Teodoros Adomaitytės pavarde.

KRETOVIČ JAN, kunigas.
Vilnius. Gelbėjo žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

KRIKŠČIŪNAS JONAS, kunigas.
Biržų aps., Pasvalys. Gelbėjo L. Govšovičių. Kilus pavojui jis buvo perduotas kunigui B. Bumšai, čia sulaukė karo pabaigos.

KRIKŠTOLAITIS JONAS, kunigas.
Vilkaviškio aps., Keturvalakiai. Padėjo Levitų šeimai iš Kybartų (vardai tikslinami) pasislėpti pas ūkininką Senkų Vidgirių kaime. Vienas iš Levitų šeimos turėjo fiktyvius dokumentus Albino Levinskio vardu.

KRUŠA ANTONIJUS, kunigas.
Telšiai. Slėpė mažametį berniuką žydą (vardas ir pavardė tikslinami).

KULAK KAZIMIEŽ, kunigas.
Trakų aps., Lentvaris. Gelbėjo žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

LAPĖ ALFONSAS, kunigas.
Kaunas, Šančiai. Iš Šiaulių geto išneštą mer-

gaitę Chaną (pavardė tikslinama) Šiauliuose ir Mažeikių apskrityje išgelbėjo kelios šeimos, kurioms talkino kunigas, išrūpinęs mergaitei fiktyvius dokumentus.

LAPIS JUSTINAS, kunigas.
Šiauliai. Išvestus iš geto mažus vaikus kunigas pakrikštydavo ir atiduodavo į prieglaudą ar vaikų ligoninę, kurios vedėja dirbo gyd. Janina Luinienė.

LATVIS JONAS, klebonas.
Telšių aps., Kvėdarna. Slėpė šešerių metų amžiaus mergaitę (vardas ir pavardė tikslinami).

LAURENČIKAS JOSIFAS, klebonas.
Zarasų aps., Dusetos. Surasdavo žydams prieglobstį parapijiečių ūkiuose.

LEONAS PRANCIŠKUS, kunigas.
Kauno aps., Garliava. Gelbėjo Eleną Bermanaitę.

LYDNUGARIS PETRAS, kunigas.
Telšių aps., Plungė. Gelbėjo Kamą Ginką, Olgą Gurvičiūtę, Ziną Melamedienę, Goldšteinienę ir Bliumentalienę (vardai tikslinami).

LIPNIŪNAS ALFONSAS, kunigas.
Viešai smerkė žydų naikinimą, už tai buvo uždarytas Štuthofo koncentracijos stovykloje; ten ir mirė.

LIUBIANEC KAROL, kunigas.
Žuvo gelbėdamas žydus.

LIUBŠYS JUOZAPAS, kunigas.
Biržų aps., Joniškėlis. Slėpė Pasvalio gimnazijos mokinę Zlotaitę (vardas tikslinamas), aprūpintą fiktyviais dokumentais. Slėpė gyd. Lichtenšteino šeimą (vardai tikslinami).

LIŪKAS RAPOLAS, kunigas.
Marijampolės aps. Slėpė Isaką Šakovą ir Miriam Šakovaitę iš Prienų.

LIUTKEVIČIUS JUOZAPAS, kunigas.
Alytaus aps., Seirijai. Slėpė klebonijoje Milavicką (vardas tikslinamas) iš Prienų.

MACIJAUSKAS POLIKARPAS, kunigas.
Raseinių aps., Kolainiai. Gelbėjo Basią Braudienę iš Kelmės, keturias moteris (vardai ir pavardės tikslinami), pabėgusias iš Šiaulių geto. Jos buvo aprengtos vienuolių drabužiais.

MARTINKUS VACLOVAS, kunigas.
Mažeikių aps., Židikai. Padėjo išgelbėti dviejų mėnesių amžiaus adv. Jankelio Michnickio ir gyd. Nechamos Gurvičiūtės sūnų. Jis buvo apkrikštytas ir įvaikintas Marijos ir Jeronimo Bukontų šeimoje. Berniuko tėvai žuvo, įtėvis mirė Sibire. (JV) (ŽGK)

MATULIONIS TEOFILIS, kunigas.
Trakų aps., Kaišiadorys. Padėjo gelbėti Esterą Elinaitę.

MICKUS (vardas tikslinamas), kunigas.
Mažeikių aps. Išgelbėjo Dorą Feidelmanaitę ir Mirą Kaganovič.

MIELEŠKA VINCENTAS, kunigas.
Kaunas. Už žydų gelbėjimą buvo suimtas ir kalintas.

MIKOLOJŪNAS PAULIUS, kunigas.
Panevėžio aps., Subačius. Dalyvavo gelbstint E. Jakobsonaitę ir Rozą Rozenbergaitę.

MIKULSKA MARIJA, vienuolė.
Vilnius. Padėjo kunigui Juozui Stakauskui išgelbėti dvylika žmonių, juos slėpė valstybinio archyvo patalpose. Tarp išgelbėtųjų buvo gyd. A. Libo su žmona Vera, Grigorijus ir Lėja Jašiunskiai, dešimtmetis berniukas Samuelis Bakas su motina, J. Jaffe su žmona Sofija ir seserimi Fira, Mirjam Rolnikaitė, E. Kantoravičienė, Jokūbas Žirnauskas. Visi išliko gyvi. (ŽGK)

MILKOVSKI STANISLAV, kunigas.
Vilniaus aps. Slėpė žydus ir surasdavo jiems prieglobstį.

MIRONAS VLADISLOVAS, kunigas.
Trakų aps., Daugai. Padėjo gelbėti gyd. Abelį Gabajų. Jie buvo seni pažįstami, gydytojas prieš karą gydė kunigą.

MITKA KAZIMIERAS, kunigas.
Švenčionių aps., Pabradė. Aprūpindavo žydus fiktyviais dokumentais, rasdavo prieglobstį.

MOCKUS KAZIMIERAS, kunigas.
Šiauliai. Slėpė iš geto pabėgusias Mirą Gapanovič ir Dorą Fendelman. Jos sulaukė karo pabaigos.

MONTVILAITĖ ELENA, vienuolė.
Kaunas. Apuolės vaikų namuose slėpė iš kolonos pabėgusią Elenytę (vardas ir pavardė tikslinami), Sarą Olšvangaitę. Iš geto į prieglaudą daug vaikų atnešdavo Bronius Gotautas. Juos slėpė, kol jiems buvo gaunami fiktyvūs gimimo metrikai ir randami globėjai. (ŽGK)

MORKŪNAS SIMONAS, kunigas.
Kaunas. Padėjo gyd. Benjaminui Zacharinui, globojo brolius Grinbergus (vardai tikslinami).

MOZŪRAS KAZIMIERAS, kunigas.
Biržų aps., Pumpėnai. Padėjo rasti žydams prieglobstį parapijos ūkininkų namuose.

NEMICKIJ PIOTR, kunigas.
Vilniaus aps. Išdavė Zlatai Ružanskajai fiktyvius dokumentus Elenos Vyšnevskos vardu. Ji slapstėsi pas girininką Stanislavą Vyšnevskį, išliko gyva.

NIURKA JOSEFAS, kunigas.
Utenos aps., Užpaliai. Išdavė fiktyvius dokumentus Morkui Šreiberiui ir Elenai Šreiberienei. Jie slapstėsi gyd. V. Žakavičiaus šeimos namuose.

OBREMSKIJ JUZEF, kunigas.
Vilniaus aps., Turgeliai. Išrašydavo žydams fiktyvius gimimo metrikus.

PACEVIČIUS BOLESLOVAS, kapelionas.
Mažeikių aps., Viekšniai. Padėjo žydams gauti fiktyvius dokumentus ir rasdavo jiems prieglobstį ūkininkų namuose.

PAUKŠTYS BRONISLAVAS, kunigas.
Kaunas. Išgelbėjo 25 žmones, tarp jų Rachelę Rosencveigaitę, Avramą Golubą su šeima, gyd. Taftą, adv. Nechumą Levitaną, Grodzenskaitę, Kisenickają, Kapitą (vardai tikslinami). (JV) (ŽGK)

PAULAUSKAS VENCESLAVAS, kunigas.
Telšiai. Padėjo išsigelbėti Koganienei (vardas tikslinamas).

PAVLOVIČIUS MICHAILAS, popas.
Kaunas. Cerkvėje ragino tikinčiuosius gelbėti stotyje tiesiog iš vagonų perdavinėjamus vaikus.

PERESVIAT-SOLTAN LUCJAN, kunigas.
Vilnius. Padėjo gelbėti iš geto pabėgusius žydus.

PETRAITIS JONAS, kunigas.
Raseinių aps., Viduklė. Gelbėjo žydų vaikus.

PETRAITIS PRANCIŠKUS, kunigas.
Kaunas. Gelbėjo žydus, padėdavo gauti fiktyvius dokumentus.

PETRONIS (vardas tikslinamas), kunigas.
Telšiai. Apkrikštijo žydes Rožę Karpuch, Taibą Šnaidę, Liubą Šeraitę ir Chają Šerienę.

PILIPAITIS JOSEFAS, kunigas.
Kauno aps., Paežerėliai. Klebonijoje slėpė mažametę žydaitę (vardas ir pavardė tikslinami).

POLONSKIS VLADISLOVAS, kunigas.
Marijampolės aps. Nuo 1943 m. – Kalvarijos

parapijos klebonas. Slėpė gyd. Samuilą Sauchotą, tris žydų šeimas – 8 žmones (vardai ir pavardės tikslinami). Pavojingiausiais atvejais slėpdavo žydus vienuolyne.

POŽĖLA VLADAS, kunigas.
Šiauliai. Gelbėjo Benjaminą Fuksį, Chają Leviną, Fanią Aleksandravičienę, Basią Javnaitę. (JV) (ŽGK)

PRIALGAUSKIS KAZIMIERAS, kunigas.
Telšiai. Gelbėjo gyd. Kaplano ir Blato šeimas (vardai tikslinami). Už antisovietinę veiklą suimtas ir nuteistas 10 metų, ištremtas į Archangelsko sritį. (ŽGK)

PUKYS PAULIS, kunigas.
Telšių aps., Plungė. Vienuolių kapucinų padedamas slėpė Levtinaitę (vardas tikslinamas).

PUKYS RAPOLAS, kunigas.
Kaunas. Parūpindavo fiktyvius gimimo metrikus, kuriais remiantis buvo sudaromi netikri dokumentai ir žydai lengviau galėdavo apsigyventi lietuvių šeimose provincijoje. Gelbėjo Simoną Kaplaną su žmona, Firą Kuprie ir kt.

PULEIKIS KAZIMIERAS, kunigas.
Už pagalbą žydams žuvo IX forte.

PUZONAS LIUDAS, kunigas.
Vilniaus aps., Čiobiškis. Padėjo gelbstint Esterą Elinaitę. Kunigas buvo ištremtas į Sibirą.

RAČKAUSKAS STANISLOVAS, kunigas.
Kauno aps., Kalvarija. Padėjo žydams maistu, medikamentais, išrašydavo fiktyvius gimimo metrikus.

RADŽIUS TADEUŠAS, kunigas.
Šiaulių aps., Žeimelis. Padėjo parapijiečiams gelbėti žydus.

RAJUNCAITĖ OLIMPIJA, vienuolė.
Panevėžio aps., Dievo Apvaizdos seserų kongregacija. Išgelbėjo mažametę Rivą Šlapoberskają. (ŽGK)

RAMANAUSKAS PRANCIŠKUS, vyskupas.
Telšiai. Slėpė jauną žydaitę (vardas ir pavardė tikslinami). Sovietų valdžios buvo represuotas.

RAUDA PETRAS, kunigas.
Zarasai. Padėjo gelbėti Aleksandrą Šinderį. Berniukas liko gyvas.

RAUDUVĖ PETRAS, kunigas.
Zarasų aps. Padėjo gelbėti žydus.

RAZMINAS KLEMENSAS, kunigas.
Vilnius. Padėjo Šifrai Grodnikaitei.

REINYS MEČISLOVAS, vyskupas.
Kaunas. Pamokslų metu ragino tikinčiuosius gelbėti žydus. Sovietų valdžios buvo represuotas.

RIAUBA JURGIS, kunigas.
Vilkaviškio aps., Bartninkai. Išrašydavo žydams fiktyvius gimimo metrikus, kuriuose buvo pažymėta, kad asmuo yra katalikų tikybos. Taip daugeliui pavyko išvengti sušaudymo.

RIMŠAITĖ ROZALIJA, vienuolė.
Kaunas, Benediktinių vienuolynas. Išgelbėjo Esterą Elinaitę, dabar žymią smuikininkę, gyvenančią Šveicarijoje. (ŽGK)

RUSTEIKAITĖ MARIJA, vienuolė.
Šiaulių aps., Vaiguva. Slėpė 15 žydų. Tarp jų buvo Klibanskiai: Samuilas – septynerių metų, dvynukai Abraomas ir Asafas – šešerių, Mijasnikai: Dvoira, Fruma ir Liuba, Eta Gavranska, Polina Fromanienė ir jos duktė Sulamita. Visi liko gyvi. (JV) (ŽGK)

SIELEVIČ JAN, kunigas.
Trakų aps., Varnėnų k. Slėpė žydus (vardai ir pavardės tikslinami).

SIMAITIS ANTANAS, prelatas.
Kretingos aps., Salantai. Gelbėjo Basią Abelmanaitę-Jankelovičienę ir Rapolą Veržbolauską.

SKELTYS ANTANAS, kunigas.
Raseinių aps., Raudonė. Slėpė Icchoką Merą, Raseinių žydus Šterną ir Šternaitę, J. Biklіną iš Kauno, du mažamečius berniukus iš Sintautų miestelio, Milchelmą, Glinską. (ŽGK)

SKURSKIS NORBERTAS, kunigas.
Vilnius. Padėjo Irenai Veisaitei.

SPUDAS IGNACIJUS, kunigas.
Telšių aps., Gintališkės. Iki karo pabaigos slėpė Sarą Grosmanaitę-Raf.

STAKAUSKAS JUOZAS, kunigas.
Vilnius. Kartu su vienuole Marija Mikulska ir mokytoju Vladu Žemaičiu išgelbėjo dvylika žmonių, juos slėpė Valstybinio archyvo patalpose. Tai – gyd. A. Libo su žmona Vera, Grigorijus ir Lėja Jašiunskiai, dešimtmetis berniukas Samuelis Bakas su motina, J. Jaffe su žmona Sofija ir seserimi Fira, Mirjam Rolnikaitė, E. Kantoravičienė, Jokūbas Žirnauskas. Visi išliko gyvi. (JV) (ŽGK)

STANKEVIČIUS JUOZAS, kunigas.
Kaunas. Padėjo gelbėti Eleną Bermanaitę. Nusiuntė ją pas Pažaislio vienuoles, vėliau pas kunigą Leoną Pranciškų į Garliavą, kuris 1943 m. merginą apgyvendino A. ir M. Dagilių šeimoje. Iš ten E. Bermanaitė išėjo į partizanų būrį ir žuvo.

STASIULIS JONAS, kunigas.
Telšių aps. Atidavė mirusios Zuzanos Skuodaitės gimimo liudijimą Rachilei Jaminaitei. Ji išliko gyva.

STAŠEVIČIUS JONAS, kunigas.
Šiaulių aps., Šaukėnai. Gelbėjo Basią Javnaitę. Kilus pavojui ją apgyvendino Račkauskių šeimoje Pavainiškės kaime.

STAUGAITIS JUSTINAS, vyskupas.
Telšiai. Slėpė Volpertienę (vardas tikslinamas).

STEPONAVIČIUS IZIDORIUS, vargoninkas.
Vilniaus aps., Giedraičiai. Slėpė Meri Bender.

SVIRKOVSKIJ ROMUALD, kunigas.
Vilnius. Žuvo gelbėdamas žydus.

ŠAPOKA LEONAS, vikaras.
Telšių aps., Pavandenė. Atvežė į savo brolio Valentino Šapokos ūkį Antakalnių kaime 18 m. amžiaus vaikiną žydą (vardas ir pavardė tikslinami). Čia jis išbuvo iki karo pabaigos.

ŠEREIVA JUOZAPAS, kunigas.
Kauno aps., Upninkai. Klebonijoje slėpė trijų asmenų šeimą (vardai ir pavardė tikslinami).

ŠEŠKEVIČIUS VINCENTAS, kunigas.
Alytaus aps., Simnas. Lankė ir šelpė maistu žandarmerijos sulaikytus ir įkalintus miestelio žydus.

ŠYMKEVIČ (ŠIMČUKEVIČ?) VITOLD, kunigas.
Vilniaus aps., Rukainiai. Išrašydavo žydams fiktyvius gimimo liudijimus.

ŠOVYS KLEMENSAS, kunigas.
Kauno aps., Seredžius. Norėdamas išgelbėti pakrikštijo keturių asmenų žydo Evenus šeimą (vardai tikslinami).

ŠNIUKŠTA PRANCIŠKUS, kunigas.
Kauno aps., Paštuva. Pakrikštijo žydaitę iš Kelmės Teresės vardu. Vėliau ji buvo paslėpta Vaclovo Tamoševičiaus ūkyje.

ŠTARK ADAM, kunigas.
Vilniaus aps. Žuvo gelbėdamas žydus.

ŠVOGŽLYS NIKODEMAS-MILŽINAS, kunigas.
Trakų aps., Onuškis. Gelbėjo gyd. Motiejų Kovalskį iš Onuškio, žydaitę Verutę, kurią jam atvežė Vytautavos bažnyčios kunigas Leonas Jokūbauskas. Merginai buvo gautas fiktyvus pasas ir rastas prieglobstis Vilniuje.

TAMOŠEVIČIUS VACLOVAS, kunigas.
Kauno aps., Paštuva. Už žydų slėpimą ir fiktyvių gimimo metrikų išrašymą buvo gestapo suimtas ir pasodintas į Ukmergės kalėjimą. Slėpė merginą iš Kelmės (vaistininko dukrą), kur ją pakrikštijo Teresės vardu vikaras Pranciškus Šniukšta. 1946 m. kun. V. Tamoševičius ištremtas į Sibirą.

TAMULAITIS STANISLOVAS, kunigas.
Kaunas. Išgelbėjo Nechumą Levitaną, jo žmoną Adą ir sūnų Ruveną.

TAŠKŪNAS VLADAS, kunigas.
Telšių aps., Alsėdžiai. Pamokslų metu tarp tikinčiųjų skleidė antifašistinę agitaciją. Už pamokslus buvo pašalintas iš klebono pareigų.

TOMAŠAUSKAS LEONARDAS, kunigas.
Panevėžio aps., Šeduva. Už žydaitės Sachovaitės (vardas tikslinamas) iš Prienų pakrikštijimą buvo suimtas ir nuteistas kalėti 2,5 metų.

URBELIS STANISLOVAS, kunigas.
Telšių aps., Nerimdaičiai. Savo namuose slėpė Motiejų (Motelį?) Valančiauską iš Telšių.

VAIČIŪNAS JUOZAS, kunigas.
Vilnius. Padėjo gelbėti žydus.

VAIŠNORAS JONAS, kunigas.
Trakų aps., Semeliškės. Slėpė žydus.

VAITIEKŪNAS ANTANAS, kunigas.
Šiaulių aps., Lauksodis. Slėpė penkerių metų amžiaus Joselį Šulgaferį, Žeimelio miestelio vaistininko sūnų. Visiems buvo aiškinama, kad vaikas paimtas iš prieglaudos. Jam buvo išrašytas fiktyvus gimimo liudijimas.

VAITKUS MICHAELIS, kunigas.
Kaunas. Krikštijo žydų vaikus.

VALAITIS JONAS, kunigas.
Marijampolės aps., Prienai. Padėjo parapijiečiams gelbėti žydus.

VALIUKĖNAS STASYS, kunigas.
Vilnius. Gelbėjo Miros Bordonaitės gimines (vardai ir pavardės tikslinami).

VĖLUTIS MOTIEJUS, kunigas.
Telšių aps., Seda. Gelbėjo gyd. Samuilą Sauchotą.

VEMBRĖ MYKOLAS, kunigas.
Panevėžio aps., Sidabravas. Padėjo gelbėti žydus.

VILKICKAS KAZIMIERAS, kunigas.
Telšių aps., Kaunatava. Slėpė šešiolikmetę Taosią Zyvaitę.

VILKOVSKIJ STANISLAV, kunigas.
Vilniaus aps., N. Vilnia. Padėjo gelbėti žydus.

ZAKARAUSKAS VENCESLAVAS, kunigas.
Kaunas. Slėpė gyd. Zyvą (vardas tikslinamas).

ŽELVYS ANTANAS, kunigas.
Kaunas. Šv. Antano bažnyčios klebonas. Slėpė Efraimą Leibzoną.

ŽEMAITIS JONAS, kunigas.
Vilniaus aps., Laurų vaikų namai. Kartu su vienuole Laura Meoci gelbėjo iš geto išneštus žydų vaikus. Dalyvavo Stefanija Ladygienė. (ŽGK)

ŽEMGULYTĖ BONITA, vienuolė.
Tauragės aps., Švėkšna. Slėpė ir globojo žydus.

ŽILYS (vardas tikslinamas), kunigas.
Trakų aps., Žilėnai. Padėjo gelbėti žydus.

ŽVINKLYS Juozapas, kunigas.
Tauragės aps., Šilalė. Pakrikštijo ir slėpė dvi seseris Grosmanaites, seseris Mileraites (vardai tikslinami). Išgelbėjo Šerę ir Merę Vrublevskaites iš Tauragės.

Rimantas Zizas

Bakaloriškių sunaikinimas

Raudonųjų partizanų 1944 m. sausio 29 d. užpultas ir negailestingai sunaikintas (sudegintas) Kaniūkų kaimas (Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč.), jo žmonių žudynės (iš viso nužudyta 38 šio kaimo žmonės)[1], deja, nebuvo vienintelė masinė baudžiamoji (keršto) akcija, jų įvykdyta kovojant su apsiginklavusiais Pietryčių Lietuvos kaimais, vadinamąja ginkluota vietine savisauga. Panašią savo žiaurumu baudžiamąją smurto akciją raudonieji partizanai vykdė per 1944 m. Velykas: balandžio 12 d. jie Trakų apskrityje Onuškio valsčiuje visiškai sudegino Bakaloriškių kaimą (iš viso apie 40 sodybų), jos metu terorizavo ir žudė šio ir kitų kaimų žmones.

Genrikas Zimanas 1944 m. kovo 3 d. laiške Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (toliau – LPJŠ) Maskvoje viršininkui Antanui Sniečkui, trumpai apžvelgęs Rūdninkų girios raudonųjų partizanų kovas su Pietryčių Lietuvos apsiginklavusių kaimų savisaugininkais, įvykdytas baudžiamąsias akcijas prieš Daržininkus, Kaniūkus (kaimų pavadinimai neminimi), rašė: „Lieka mums dabar dar vienas kaimas vakariniame [Rūdninkų girios] pakrašty, kuris mums uždaro išėjimus į vakarus. Jie [šio kaimo savisaugininkai. – *R. Z.*] apšaudo beveik kiekvieną mūsų grupę, ir mes jau nemažai turėjome dėl jų aukų. Mes juos jau seniai būtume sutvarkę, kad nebūtų taip blogai su šaudmenimis, bet, tikiuos, jog kai Jūs gausite šį laišką, mes jau būsime juos sutvarkę“[2].

Nėra abejonių, kad G. Zimanas turėjo omenyje Trakų apskrities Onuškio valsčiaus Bakaloriškių kaimą ir jo ginkluotą savisaugą.

Sulaukus 1944 m. pavasario, G. Zimano ir visų kitų raudonųjų partizanų, kurie veikė Rūdninkų girioje, nuotaika pagerėjo, ypač po to, kai 1944 m. balandžio mėn. po ilgos pertraukos (nuo 1943 m. spalio), lėmusios didžiulį ginklų „badą“, iš sovietinio užnugario (vadinamosios „Didžiosios žemės“) pradėjo skraidyti lėktuvai su ginklais, šaudmenimis, žmonėmis ir kitu „kroviniu“. Pirmieji lėktuvai su ginklais G. Zimano partizanus laimingai pasiekė 1944 m. balandžio 5 d. naktį į 6 d.[3]

Ne tik ginklai ir šaudmenys iš sovietinio užnugario, bet ir pagerėjusios gamtinės sąlygos, svarbiausia, Raudonosios armijos artėjimas prie Lietuvos kėlė raudonųjų partizanų entuziazmą ir „kovinę dvasią“, pagaliau atvėrė platesnes partizaninio karo galimybes. G. Zimanas, sulaukęs pirmųjų ginklų siuntų, karštai dėkojo LPJŠ viršininkui A. Sniečkui: 1944 m. balandžio 7 d. laiške žadėjo atsilyginti „koviniais darbais“, apgailestavo, kad pastarasis negalįs pamatyti, su kokiu džiaugsmu žmonės sutiko šią „paramą“. G. Zimanas džiaugdamasis ironizavo: „Partizanai, tie žiaurūs „banditai“, kaip vaikai šokinėjo iš džiaugsmo, bučiavosi, svajojo vos ne Berlyną užimti ir kt.“[4]

Iki Berlyno dar buvo tolokai, o Bakaloriškės – vienas iš apsiginklavusių Pietryčių Lietuvos savisaugininkų kaimų – netoli ir susidoroti su juo nuspręsta tučtuojau, nedelsiant, vos tik gavus ginklų, kaip su didžiausiu, nekenčiamiausiu priešu, tarytum aplink nebūtų buvę karinių ir policijos įgulų (atsparos punktų). Ginklai ir šaudmenys iš atskridusių lėktuvų „priimti“ balandžio 5-osios naktį į 6-ąją, o jau balandžio 6 d. LKP(b) Trakų apskrities pogrindinis komitetas apsvarstė rūsčiai suformuluotą klausimą „Apie kontrrevoliucinį banditų lizdą Bakaloriškių kaime“. Visą kaimą (be jokių išlygų) nutarta negailestingai sunaikinti. Tokį nutarimą priėmė Petras (tikroji pavardė – Mi-

chailas Afoninas), Žvirblis (Teofilis Monèiunskas), Sokolovas (Josifas Nikitinas), Bevardis (Jonas Čiulada) ir Paukštis (Jonas Moliejus). Nuosprendis Bakaloriškių kaimui motyvuotas ir suformuluotas taip: „Atsižvelgiant į tai, kad banditų kontrrevoliucinis lizdas Bakaloriškių kaime nepasiduoda mūsų politiniam poveikiui ir toliau žudo mūsų žmones (neišsamiais duomenimis, šio kaimo banditai nužudė apie 300 tarybinių žmonių), tarp jų drg. Tamulevičių ir jo seserį Alytaus apskrityje, pavesti būrių vadui drg. Žvirbliui ginkluota jėga sunaikinti kaimą“[5].

Raudonųjų partizanų karo metais ir vėliau rašytuose šaltiniuose apstu melagingų, absurdiškai išpūstų, demagoginių faktų ir vertinimų apie Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugininkų veiklą, tačiau kaltinimus bakaloriškiečiams apie jų nužudytus 300 „tarybinių žmonių“ galima laikyti tokios demagogijos viršūne. Įdomu pažymėti, kad šie „įspūdingi“ duomenys, iš Rūdninkų girios radijo siųstuvu pasiųsti į Maskvą, buvo minimi Lietuvos komunistų partijos ir LPJŠ svarbiausių informacinių ir propagandinių duomenų santraukose[6], tačiau, matyt, dėl nerealumo ir absurdiškumo nebuvo plačiau naudojami propagandinėje kovoje su „buržuaziniais nacionalistais“.

Kokios buvo tokios piktos propagandos, kartu ir Bakaloriškių kaimo sudeginimo svarbiausios priežastys bei motyvai? Kodėl iš daugelio apsiginklavusių ir bandžiusių priešintis raudoniesiems partizanams Pietryčių Lietuvos kaimų, esančių į vakarus nuo Rūdninkų girios, Kaniūkų likimas ištiko būtent Bakaloriškes?

Nors Bakaloriškių kaimo savisaugininkų veikla sovietiniuose šaltiniuose neabejotinai sureikšminta ir išpūsta, jau minėti jų teiginiai ir faktai santykinai, matyt, atspindėjo bakaloriškiečių savisaugininkų veiklos aktyvumą, įtemptus, bekompromisinius santykius su raudonaisiais partizanais; kartu jie atskleidžia ir žiauraus susidorojimo su kaimu esmines priežastis bei motyvus. Pažymėtina, kad kitaip negu apie Kaniūkų kaimo savisaugininkus, sovietiniuose šaltiniuose apie Bakaloriškių savisaugos veiklą galima rasti nemažai konkrečių duomenų ir ginkluotos konfrontacijos su raudonaisiais partizanais epizodų.

Juose Bakaloriškių kaimo savisauginninkai apibūdinami kaip labai aktyvūs ir veiklūs, kaimo savisauga – kaip viena pirmųjų Pietryčių Lietuvoje susiorganizavusi ir apsiginklavusi. G. Zimanas A. Sniečkui rašė, jog Bakaloriškių kaime yra „geras būrys žmonių“, smarkiai susitepusių „mūsų krauju“, kaimo savisauginninkai važinėję po gretimus kaimus ir vertę valstiečius „sargybauti“, nepaklususiems grasino „sudeginimu“, vertė parduoti karvę ir pirkti ginklą. Vaizdi frazė apie karvės pardavimą ir ginklų pirkimą kartojasi ir kituose sovietiniuose šaltiniuose[7].

Juozas Olekas tvirtino, jog Bakaloriškių kaimo savisauga (60–70 vyrų) „terorizavo“ aplinkinius kaimus, nereagavo į sovietinių partizanų įspėjimus, tyčiojosi iš jų, organizavo pasalas, netgi degindavo partizanus rėmusių valstiečių ūkius, šaudydavo [!] jų šeimų narius. Logiška tokių teiginių išvada: sovietiniai partizanai tiesiog buvo „priversti“ užpulti Bakaloriškes, jiems kitos išeities, alternatyvos ginkluotos jėgos panaudojimui ir žiauriai kolektyvinei viso kaimo žmonių bausmei nebuvo.

Įsismaginus propagandiniame „kare“ prieš Bakaloriškes, kaimas vadintas Trakų apskrities ar net „visos Lietuvos“ kontrrevoliucijos centru[8].

Kaip matyti iš cituoto LKP(b) Trakų apskrities pogrindinio komiteto nutarimo ir kitų raudonųjų partizanų dokumentų, Bakaloriškių kaimo savisauginninkai kaltinti žymaus komunistų partijos veikėjo Tomo Tamulevičiaus nužudymu[9]. T. Tamulevičius bandė organizuoti sovietinį pasipriešinimo judėjimą Alytaus apskrityje, tačiau 1942 m. balandžio 12 d. buvo nukautas. Bakaloriškių kaimo vyrų vaidmuo jo žūties istorijoje nėra aiškus. Tuo metu ginkluotų kaimų savisaugų dar nebuvo, galbūt galima kalbėti apie Onuškio valsčiaus pagalbinių policininkų dalyvavimą. Tačiau T. Tamulevičius žu-

vo ne Trakų apskrityje, o Alytaus apskrities Alovės valsčiaus Meškučių kaime. Jį likviduojant dalyvavo lietuvių viešosios, saugumo, kriminalinės policijos bei vokiečių žandarmerijos pareigūnai[10], taigi pagalbinių policininkų vaidmuo jo žūties istorijoje apskritai turėjo būti menkas.

Bakaloriškių savisaugininkų vaidmuo nėra visiškai aiškus ir sovietinės pogrindininkės T. Tamulevičiaus sesers – Onos Tamulevičiūtės-Miklušienės žūties istorijoje. G. Zimanas 1944 m. vasario 2 d. radiogramoje pranešdamas A. Sniečkui apie jos žuvimą teigė, jog ji žuvo Bakaloriškių kaimo savisaugininkų apsupta: bandė susisprogdinti granata, buvo sunkiai sužeista ir „žvėriškai“ jų nukankinta[11]; kitais sovietiniais šaltiniais, ji žuvusi Voniškių kaime Stasio Novopolskio name 1943 m. gruodžio 30 d. apsupta „aplinkinių kaimų fašistinių savisaugos dalinių“[12]. Tačiau kiti buvę raudonieji partizanai (Juozas Barauskas, Vincas Ožkutis) savo atsiminimuose neakcentavo Bakaloriškių savisaugininkų vaidmens šioje istorijoje[13]. Sovietinis partizanas Jurgis Grigonis atsiminimuose rašė, kad Bakaloriškių savisauga pridariusi partizanams daug žalos, nes trukdė jų judėjimą ir padėjo hitlerininkams[14].

Taigi iš sovietinių šaltinių sunku susidaryti tikrovišką vaizdą apie Bakaloriškių kaimo savisaugos realią veiklą ir jos keltą pavojų raudoniesiems partizanams. Absurdiškus, išpūstus, su sveika logika prasilenkiančius teiginius, atvirą melą, prasimanymus galima drąsiai vadinti propagandiniu karu prieš Bakaloriškių savisaugą. Kaip ir žudynių Kaniūkuose atveju, siekta pateisinti žiaurų susidorojimą su kaimu jau po įvykusio fakto.

Tačiau sovietinio pogrindžio šaltiniuose, matyt, yra ir bent iš dalies teisingų faktų, atspindinčių Bakaloriškių kaimo savisaugos ir jos pirmtako – pagalbinės policijos struktūrų – aktyvius antipartizaninės kovos veiksmus. Bakaloriškiečiai ne tik gynė savo kaimą ir turtą; jie, matyt, veikė ir visoje Onuškio valsčiaus teritorijoje, gal net už jo ribų (tai buvo numatyta Vietinės savisaugos būrių steigimo taisyklėse). Kad taip galėjo būti, galima spręsti iš tokių faktų: raudonųjų partizanų būrio „Už tėvynę“ dvi grupės 1944 m. sausio 2–4 d. veikė „kovos veiksmų rajone – Grandovo–Ramoniškių“ (matyt, Grendavės–Ramoškų) kaimų apylinkėse. Šie kaimai yra tolokai nuo Bakaloriškių, tačiau minėto būrio „kovos veiksmų“ ataskaitoje teigiama, jog buvo nukauti 4 Bakaloriškių „banditai“, keletas žmonių sužeista, paimtas tanko kulkosvaidis, šautuvas, 20 šovinių[15]. Matyt, šis raudonųjų partizanų ir bakaloriškiečių ginkluoto konflikto epizodas užfiksuotas lietuvių policijos 1944 m. sausio 5–11 d. savaitinėje įvykių santraukoje; joje rašoma, jog 1944 m. sausio 3 d. Onuškio valsčiaus Ramoškų kaime 17 ginkluotų banditų susidūrė su pagalbinės policijos grupe. Per susišaudymą žuvo policininkas Kipras Siniauskas, 3 policininkai sužeisti, vienas iš jų ligoninėje mirė[16].

Apie pasirengimą baudžiamajai operacijai prieš Bakaloriškių kaimo savisaugą ir jos vykdymą sovietinių partizanų šaltiniuose tiesioginių duomenų nėra; apie tai tenka spręsti iš atskirų detalių, fragmentų, užuominų.

Bakaloriškių kaimo puolimui 1944 m. balandžio mėn. buvo iš anksto rengiamasi, raudonųjų partizanų rėmėjai ir agentūra atliko kruopščią žvalgybą planuojamos vykdyti operacijos apylinkėse[17]. Gavus iš sovietinio užnugario ginklų ir šaudmenų, Bakaloriškėms sunaikinti pasiųstas palyginti stiprus, gerai ginkluotas apie 150 rinktinių vyrų būrys; jo pagrindą sudarė „Už tėvynę“, „Laisvosios Lietuvos“, „Išlaisvintojo“ (tai šiek tiek vėliau, gegužės mėn., suformuotos vadinamosios Trakų partizanų brigados būriai) partizanai, daugiausia buvę Raudonosios armijos kariškiai, pabėgę iš vokiečių karo belaisvių stovyklų, ir karo belaisviai, tarnavę vokiečių karinėse formuotėse[18]. Alberto Barausko ir kitų Margirio būrio vadovų teigimu, sunaikinant Bakaloriškes ir kaimo savisaugos „įgulą“ dalyvavo ir šio būrio partizanai[19]. Apskritai, kaip ir visas kitas didesnes apsiginklavusių kaimų Pietryčių Lietu-

Sergejus Sergejevas, 1944 m. pavasarį suformuotos Trakų brigados štabo viršininkas. 1944 m.

voje puolimo ir naikinimo akcijas, Bakaloriškių baudžiamąją operaciją galima laikyti bendra visų Rūdninkų girioje veikusių raudonųjų partizanų būrių baudžiamąja akcija.

Bakaloriškių puolimas ir represijos kituose Onuškio valsčiaus kaimuose planuotos ir vykdytos kaip kelių dienų trukmės akcija, jos tikslas buvo ne tik įvykdyti baudžiamąsias (kerštо) funkcijas, bet ir pademonstruoti išaugusią savo karinę jėgą apsiginklavusių kaimų savisaugininkams, lietuvių policijai, galbūt net lenkų Armijos krajovos partizanams, veikusiems „lenkiškuose" Trakų apskrities valsčiuose. Matyt, savotiškai mėginta mėgdžioti sovietinių baltarusių partizanų rengtus reidus vokiečių kariuomenės užnugaryje (kai kurie iš jų pasiekdavo Latviją ir Rytų Lietuvą). Gerai ginkluoto (net ir minosvaidžiais), palyginti didelio raudonųjų partizanų būrio reidas iš Rūdninkų girios į Onuškio valsčiaus apsiginklavusius kaimus turėjo veikti demoralizuojamai visus jų priešus.

Kariniu atžvilgiu ši baudžiamoji operacija gerokai skyrėsi nuo Kaniūkų užpuolimo operacijos. Puolant Kaniūkus, pasak Mejerio Elino ir Dimitrijaus Gelperno, raudonieji partizanai ėjo „miškeliais ir pelkėmis"[20], buvo menkiau ginkluoti, tarp baudėjų buvo daug partizanių moterų. Raudonųjų partizanų, puolusių Bakaloriškes, būrį sudarė vien rinktiniai vyrai, tarp jų buvo daug įvairaus rango vadų; nėra duomenų apie partizanių moterų dalyvavimą ir kt. Visa tai rodo, kad Bakaloriškių puolimui rengtasi kaip rimtai karinei operacijai, tikėtasi savisaugininkų ir policijos pasipriešinimo.

Kariniu atžvilgiu baudžiamąją operaciją suplanavo ir jai vadovavo Sergejus Sergejevas (g. 1910 m. Saratovo sr.), Raudonosios armijos kapitonas, karo pradžioje ėjęs 20-osios armijos štabo operatyvinio skyriaus viršininko pavaduotojo pareigas (jis buvo bene aukščiausias pareigas Raudonojoje armijoje ėjęs Rūdninkų girios sovietinis partizanas), partizanavo nuo 1943 m. rudens, pabėgęs iš Kalvarijos karo belaisvių stovyklos. Kiti vadovaujantys ir aktyviausi Bakaloriškių puolimo dalyviai buvo iš vokiečių nelaisvės pabėgę karo belaisviai sovietiniai partizanai Aleksandras Zolotovas (vyr. leitenantas, Trakų partizanų brigados žvalgybos skyriaus viršininkas), Fiodoras Machovas („Laisvosios Lietuvos" būrio štabo viršininkas), Michailas Kornouchovas, Ivanas Lavreniukas, Semionas Galočkinas, Ivanas Kučeras, Dimitrijus Borisovas, Michailas Telnovas ir daugelis kitų sovietinių karo belaisvių, ėjusių vadovaujančias pareigas Rūdninkų girios partizanų būriuose[21]; visi jie artėjant frontui skubėjo išpirkti savo kaltes už pasidavimą į nelaisvę vokiečiams ir kitas tikras ir tariamas kaltes „socialistinei tėvynei" ir „draugui Stalinui".

Tačiau Bakaloriškių sunaikinimo negalima priskirti vien sovietiniams partizanams – buvusiems karo belaisviams (kaip ir analogiškos susidorojimo su Kaniūkų kaimu operacijos – žydų partizanų būriams). Renkant žvalgybinius

duomenis, vykdant Bakaloriškių „triuškinimo“ operaciją aktyviai dalyvavo „Už tėvynę“ būrio vadas J. Čiulada,[22] šio būrio ypatingojo skyriaus viršininkas S. Nevedomskis[23], partizanas Leonas Žubikas[24] ir kt.

Bakaloriškių ir kitų Pietryčių Lietuvos apsiginklavusių kaimų vyrų priešprieša svetimam elementui, sovietinio ir prosovietinio pogrindžio dalyviams buvo ryški nuo pat karo ir vokiečių okupacijos pradžios: jie ėmė persekioti nespėjusius pasitraukti raudonarmiečius, besislapstančius karo belaisvius ir 1940–1941 m. sovietinius aktyvistus[25]. Karo ir okupacijos sąlygomis svetimo, priešiško elemento daugėjo; stiprėjant ir plečiantis jo veiklai, stiprėjo ir tarpusavio neapykanta.

Priešpriešoje sovietiniam ir prosovietiniam elementui Bakaloriškių kaimo tragedijoje buvo ryškūs ir vietiniai, „lietuviški“ aspektai. Gretimame Dusmenų kaime nuo 1937 m. veikė nelegali komunistinė kuopelė, tapusi vienu aktyviausių komunistinės veiklos židinių visoje Trakų apskrityje. Dusmenų kaimo komunistai buvo labai aktyvūs, „atkūrus“ sovietų valdžią 1940 m. jie „kaip liaudies priešus“ reikalavo atleisti daugelį Dusmenų girininkijos eigulių, pradėti ruošti ūkininkus „kolchoziniam gyvenimui“, iš maksimalistinių „revoliucinių“ pozicijų kritikavo Onuškio valsčiaus komunistų partijos komiteto darbą ir kt.[26] Be abejo, Dusmenų komunistai aktyviai dalyvavo vykdant 1941 m. trėmimus ir kitas sovietines represijas. Vokiečių okupacijos metais spaudoje rašyta, kad 1940–1941 m. iš Trakų apskrities valsčių labiausiai nukentėjo Onuškio valsčius: ištremta net 30 šeimų ir kt.[27]

Liudytojų atsiminimuose apie Bakaloriškių tragediją išliko užsifiksavusi „įsigalėjusi nesantaika“ ir priešprieša tarp Dusmenų ir Bakaloriškių kaimų. 1940 m. „rusų atėjimu“ džiaugėsi Dusmenų sovietiniai aktyvistai, o pasirodžius vokiečiams „lengviau atsiduso Bakaloriškės“[28].

Išvengę represijų Dusmenų komunistai ir sovietiniai aktyvistai (Jonas ir Stasys Moliejai, Stasys Pališauskas, Vladas ir Vytautas Zarauskai, Petras Dulkė, Stasys Kantakevičius ir kt.) vokiečių okupacijos metais tapo sovietiniais partizanais ar jų rėmėjais, ėjo „partizanų instruktorių“ pareigas, dirbo agentūrinį žvalgybinį darbą, stengėsi „iššifruoti visas kovojančias priešo grupes, nustatyti priešiškus asmenis, sekti jų „užsimojimus““[29]. Konkrečiomis aplinkybėmis tai buvo dažniausiai ginkluotos kaimų savisaugos veiklos sekimas ir kova su ja. Dusmenų komunistai atliko nemažą vaidmenį sunaikinant Bakaloriškes, vykdant represijas prieš kitus kaimus, kurių savisaugininkai priešinosi raudoniesiems partizanams.

Kaip vyko raudonųjų partizanų baudžiamoji operacija prieš Bakaloriškes ir kitus Onuškio valsčiaus kaimus? Tiesioginių duomenų

Žvalgybos skyriaus viršininkas Aleksandras Zolotovas (antras iš kairės) ir „Už tėvynę“ būrio ypatingojo skyriaus viršininkas Sergejus Nevedomskis (pirmas iš dešinės) su ryšininkais. 1944 m.

nėra, apytikrį vaizdą tenka „lipdyti“ iš atskirų detalių ir fragmentų. Baudžiamasis būrys iš bazių Rūdninkų girioje iššygiavo 1944 m. balandžio 9 d. (t. y. pirmąją Velykų dieną). J. Olekas rašė, jog būrys dienos metu perėjo Vilniaus–Gardino geležinkelį; geležinkelio apsauga (2 ar 3 policininkai, vienas iš jų ginkluotas kulkosvaidžiu), pamačiusi tokį būrį partizanų, „mirtinai išsigando“, paliko betoninį bunkerį ir kulkosvaidį, „bėgo, kiek kojos neša“. Onuškio valsčiaus policija esą taip pat išsislapstė. Jo teigimu, Bakaloriškės turėjo būti pultos sulaukus ryto, kai savisaugininkai „susirinks iš sargybų ir pasalų“, jiems nesitikint puolimo[30].

Tačiau vis dėlto ir šis sovietinių partizanų reidas nebuvo toks įspūdingas ir nevyko taip sklandžiai ir lengvai, ne be pasipriešinimo, kaip jį stengėsi pavaizduoti J. Olekas ir kiti sovietiniai partizanai.

Baudžiamojoje operacijoje dalyvavusio „Už tėvynę“ būrio ataskaitoje rašoma, jog rinktinis būrys, sudarytas iš „Laisvosios Lietuvos“, „Už tėvynę“, „Išlaisvintojo“ būrių partizanų, žygio metu į Bakaloriškes nuėjo 60 km, pakeliui sunaikino 4 priešo pasalas, sušaudė 16 „banditų“. Pagrindinių jėgų priešakyje žygiavęs „Išlaisvintojo“ būrio seržanto M. Kornouchovo vadovaujamas skyrius; jis pirmasis stodavęs į kovą su priešo pasalomis ir „nukreipdavęs į save jų ugnį“[31].

Bene vienintelis sovietinių partizanų dokumentas, šiek tiek atskleidžiantis Bakaloriškių puolimo detales, yra jo dalyvio sovietinio partizano Stepano Lazarevo apklausos protokolas. Šis partizanas puolant Bakaloriškes buvo kulkosvaidininko padėjėjas, turėjo nešti diskus su šoviniais, bet šių pareigų neatliko, be vadų leidimo pakrovė juos į vežimą. Kai netoli Bakaloriškių būrys pateko į priešo pasalą ir buvo apšaudytas, S. Lazarevas kautynių metu negalėjo surasti diskų su šoviniais, nes nežinojo, į kurią pusę nubėgo pasibaidę arkliai su vežimu (dėl to ir buvo būrio ypatingojo skyriaus tardomas)[32].

Dar 1990 m. apie Bakaloriškių kaimo sudeginimą Trakų rajono laikraštyje „Galvė“ rašiusios žurnalistės Austros Zapolskienės duomenimis, baudžiamasis būrys žygiavo per Smalius, Gruožninkus, Taučionis, Spenglininkus. Šiuose kaimuose raudonieji baudėjai rasdavo „kaltų“ žmonių ir su jais susidorodavo: Gruožninkuose nušautas Zubrickas, Taučionyse sudeginti Norinkevičiaus namai, Spenglininkuose nušautas Silvestras Bujus, sudeginti jo namai, dviem šūviais sužeistas jo penkerių metų sūnus[33].

Šie duomenys apie raudonųjų partizanų nužudytus žmones, deja, toli gražu neišsamūs. Taučionių kaime jie sušaudė Joną Seniūtą (g. 1892 m.; prieš sušaudydami jį kankino, nužudė nusivedę už kelių sodybų), Stasį Mikalopą, Joną Norinkevičių (jie nušauti savo sodybų kiemuose)[34]. (Nėra aiškus žudynių Taučionyse ir kituose kaimuose ryšys su būrio „Už tėvynę“ dokumentuose minimomis „priešų pasalomis“. Galimas daiktas, tų kaimų savisaugininkai bandė priešintis sovietiniams partizanams.)

Deja, raudonųjų baudėjų nužudytų kitų aukų pavardės nėra žinomos. Remiantis minėta būrio „Už tėvynę“ ataskaita, nužudyta 16 žmonių. Neaišku, kas buvo nužudytieji žmonės. Sprendžiant iš pateiktų pavyzdžių, galima manyti, kad nužudytieji buvo civiliai žmonės, kaimų savisaugininkai ir jų šeimų nariai. Nemažas nužudytųjų skaičius rodo, kad raudonųjų partizanų baudžiamoji operacija per 1944-ųjų Velykas buvo nukreipta ne vien prieš Bakaloriškes, bet ir prieš kitus Onuškio valsčiaus kaimus. Tačiau Bakaloriškių puolimas, matyt, vis dėlto buvo svarbiausias baudžiamosios operacijos tikslas ir uždavinys.

Bakaloriškių kaimas užpultas 1944 m. balandžio 12 d. (ketvirtosios Velykų dienos, trečiadienio) rytą. Apie kaimo puolimo rezultatus LKP(b) Trakų apskrities pogrindinio komiteto sekretorius M. Afoninas (slap. Petras) LPJŠ viršininkui A. Sniečkui 1944 m. balandžio 14 d. nusiuntė tokio turinio radiogramą: „Balandžio 12 d. mūsų partizanai, vadovaujami kpt. Sergejaus, sunaikino, sudegino lietuvių banditų centrą apskrityje – Bakaloriškes; nukauta 18 banditų, trofėjai – 9 šautuvai ir lengvasis kulkosvaidis.

Bakaloriškių banditai nužudė apie 300 tarybinių žmonių, sušaudė Tomo grupę ir jo seserį. Mes nuostolių neturėjome“[35].

Taigi M. Afonino pasiųsta radiograma neinformatyvi, net ir iškreipianti (siaurinanti) baudžiamosios operacijos įvykius, raudonųjų baudėjų įvykdytų represijų „geografiją“, klaidinanti. Iš jos galima spręsti, kad žmonės žudyti vien Bakaloriškėse, kaime nužudyta 18 žmonių. Tačiau, kaip matyti iš kitų šaltinių (liudytojų atsiminimų), Bakaloriškėse nužudyti tik du šio kaimo vyrai: Adolfas Rinkevičius ir Aleksandras Ališauskas[36]. Visi kiti žmonės nužudyti ne Bakaloriškėse, o pakeliui į jas, kituose kaimuose.

Sovietinių partizanų šaltiniuose pati Bakaloriškių kaimo naikinimo (deginimo) akcija plačiau, detaliau neatskleidžiama, iš esmės beveik visiškai nutylima, minimi tik jos rezultatai. J. Olekas pažymėjo, kad „užduotis“ buvo „pilnai ir sėkmingai“ įvykdyta, visi savisauginin-kai sunaikinti [?!][37]. J. Grigonis rašė ciniškai ir demagogiškai: Bakaloriškių puolime dalyvavę net apie 500 partizanų naktį apsupo kaimą iš visų pusių, jį padegė, po kelių valandų iš kaimo liko tik „degėsių krūva“; anot jo, „taip išnyko nuo žemės paviršiaus gana stambus kaimas, pamėginęs padėti lietuvių ir visų tarybinių tautų priešams“[38].

Iš liudytojų atsiminimų galima susidaryti maždaug tokį Bakaloriškių deginimo vaizdą: kaimo žmones pažadino šaudymas; norėdami padegti kaimą baudėjai šaudė padegamosiomis kulkomis į šiaudinius trobesių stogus, žmonės girdėjo šaudymą iš „patrankos“ (gal minosvaidžio?) ar granatų sprogimus. Įsiveržę į kaimą trobesius padeginėjo ir užsidegusių stogų šiaudų kuokštais. Prasidėjus šaudymui kaimo žmonės bėgo slėptis į netoliese esantį Bilaiškių raistą; jiems pavymui šaudyta, matyt, norint pagąsdinti. Raudonieji baudėjai iš padegtų trobesių neleido gelbėti jokio turto. Jei kas ir bandydavo pagriebti ryšulį drabužių, pasisemti grūdų, baudėjai viską atimdavo ir sviesdavo į ugnį, neleido paleisti iš tvartų gyvulių, ištrūkusius gyvulius šaudė.

Raudonieji partizanai grobstė deginamo kaimo žmonių turtą, išvyko į Rūdninkų girią prisikrovę jo vežimus. (Pokario metais sudeginto kaimo žmonės atpažino savo drabužius, kuriuos vilkėjo „liaudies gynėjų“ (stribų) šeimų nariai[39].)

Pasislėpę raiste ir pamiškėse žmonės girdėjo iš deginamo kaimo sklindantį degančių galvijų baubimą, kiaulių žviegimą, matė, kaip dūmais ir pelenais virsta jų sodybos – trobos, kluonai, svirnai. Baudėjams pasitraukus sugrįžę kaimo žmonės savo sodybų vietoje rado krūvas degėsių, kur ne kur rusenančius sienojus, smilkstančius grūdus, drabužius, tvyrantį troškų svylančios gyvulių mėsos tvaiką, į dangų besistiebiančius vienišus kaminus, šulinių svirtis. Tas klaikus vaizdas visam gyvenimui įstrigo kaimiečių atmintyje[40]. Tai gal šiek tiek beletrizuotas, bet tikroviškas sudegintų Bakaloriškių vaizdas.

Sovietinių partizanų („Už tėvynę“ būrio) šaltinių duomenimis, buvo sudegintas visas kaimas, 38 „kiemai“ (sodybos)[41]. A. Zapolskienės surinktais ir paskelbtais duomenimis, Bakaloriškių kaime buvo iš viso 45 sodybos, iš jų tik 4 nesudegintos[42]. Yra ir dar kitokių duomenų: sudegintos 44, išliko nesudegusios 2 sodybos[43]. Taigi sudegintas visas kaimas, išskyrus vos keletą sodybų, stovėjusių atokiau nuo kaimo, pamiškėje.

Grįždami į Rūdninkų girią sovietiniai partizanai balandžio 13 d. Rūdiškių–Klepočių geležinkelio ruože užpuolė įrenginėjusius bunkerį prie pervažos per geležinkelį vokiečius; 2 vokiečiai buvo sunkiai sužeisti, paimtas kulkosvaidis, 3 šautuvai su šoviniais[44]. A. Zapolskienė mini žiaurų raudonųjų partizanų veiklos faktą, jų įvykdytą grįžtant į Rūdninkų girią: radę Gruožninkų kaime savo namuose pašarvotą jų nušautą Zubricką, išvaikė susirinkusius žmones, sudegino namą su nužudytojo palaikais[45].

Bakaloriškių kaimo sunaikinimas buvo aprašytas Vilniuje leistame laikraštyje „Naujoji Lietuva“. Iš jo ryškėja kaimo sunaikinimo detalės (beje, patvirtinančios kai kuriuos raudonųjų partizanų šaltinių teiginius apie kaimo sa-

visauginin kų aktyvumą). Laikraštyje rašyta: „Mūsų apylinkėje Bakaloriškių kaimas garsėjo savo narsumu, lietuviškumu ir drąsiais vyrais. Bakaloriškiečiai ir patys gynėsi nuo miško banditų, ir kitus kaimus organizavo mušti bolševikinius plėšikus. Todėl kelis mėnesius šita apylinkė buvo rami nuo užpuolimų ir saugi nuo banditų. Tačiau girdėti buvo, kad miškiniai pabėgėliai pyko ant Bakaloriškių kaimo ir rengėsi jam keršyti.

Tas raudonasis kerštas įvyko Velykų trečią [turėtų būti ketvirtą. – *R. Z.*] dieną, kada Bakaloriškių vyrai, išbudėję visas šventes, dabar buvo ramūs, kad banditai jų nepuolė ir po švenčių tikrai nepuls. Bet įvyko kruvina nelaimė. Velykų trečios dienos rytą banditai prasiveržė prie Bakaloriškių kaimo ir jį padegė. Ir tada sudegė 71 gyvenamasis namas, o visų ūkio trobesių apie 300. Tokia tai buvo komunistinių banditų neapykanta ir velniškas kerštas Bakaloriškių lietuviams vyrams.

Visa apylinkė su broliška užuojauta ėmė remti ir šelpti nukentėjusį Bakaloriškį, o viso valsčiaus mokyklos padarė didžią rinkliavą nelaimingiems Bakaloriškių vaikams. Į sudegusį kaimą atvyko Onuškio, Bitautonių, Žilinų, Genonių, Dusmenų mokyklos ir perdavė Bakaloriškių vaikams žymius kiekius maisto, indų, rūbų, avalynės ir knygų.

Šitos mokyklos ir ypač rinkliavos sumanytojai ir organizatoriai atliko didį patriotišką ir auklėjantį darbą – todėl Bakaloriškių kaimas jiems pasiliks dėkingas. Dėkoja šioms mokykloms ir Trakų mok[yklų] inspekcija“[46].

Įdomių, tačiau prieštaringų, abejotinų, aiškiai netikslių detalių apie Bakaloriškių sunaikinimą 1989 m. pateikė kaimo puolimo dalyvis, buvęs sovietinės Trakų brigados partizanas Julius Sapatka. Jo žodžiais, kaimas turėjo labai daug ginklų – kulkosvaidžių, automatų, į jį partizanai „negalėjo pakliūti“. Raudonųjų partizanų vadai aiškinę, jog buvo gautas iš Maskvos nurodymas nuginkluoti kaimą „bet kokiu būdu“. Bakaloriškėms pulti iš kelių partizanų būrių jaunų stiprių vyrų buvo sudaryta smogiamoji grupė, dalyvavę ir vadai. Kaimo vyrai per religinę šventę (Velykas) nemažai išgėrė, „pati stipriausia sargyba – prie kapinių, ginkluota kulkosvaidžiu, ir ta buvo susilpnėjusi“. Partizanų žvalgyba ją įveikė be mūšio. Kai kaime prasidėjo mūšis, kaimą padegė. Keletas žmonių buvo nukauti, keletas paimti gyvi (kitoje vietoje J. Sapatka teigia, jog „žuvo daug gyventojų“). Taip buvęs nuginkluotas Bakaloriškių kaimas, ne tik nuginkluotas, bet sunaikintas, sudegintas. J. Sapatka tvirtino, kad ir partizanai turėję nuostolių: buvo sužeistų ir keletas užmuštų. Jo vertinimu, bakaloriškiečiai, priešindamiesi sovietiniams partizanams, „gynę savo kiaules ir duonos gabalą“. Kadangi aplinkiniai kaimai buvo apsiginklavę, o netoliese, Valkininkuose, stovėjo vermachtas, partizanai turėjo „greičiau trauktis“. Tą pačią dieną buvo nuginkluoti Taučionių, Bitautonių kaimai, žmonėms buvo įvaryta daug baimės ir jie nesipriešino[47].

Taigi istoriniai faktai, duomenys, liudijimai apie Bakaloriškių kaimo tragediją ne tik fragmentiški, bet ir prieštaringi, keliantys daug klausimų, į kuriuos šiandien jau sunku atsakyti. Kodėl raudonieji baudėjai, negailestingai degindami kaimą, priešingai negu Kaniūkuose, vengė masiškai žudyti jo žmones? Galimas daiktas, apie Bakaloriškių naikinimo operaciją žinojo LPJŠ Maskvoje, sovietiniams partizanams leista sudeginti kaimą, bet po skerdynių Kaniūkuose drausta masiškai žudyti žmones, nes tai kompromitavo sovietinį partizaninį „judėjimą“. Apie „kontaktus“ su Maskva sprendžiant Bakaloriškių likimą užsimena ne tik J. Sapatka, bet ir sovietinis partizanas J. Grigonis. Jis teigė, kad nutarus Bakaloriškių kaimą nubausti, buvo prašoma LPJŠ leidimo, ir toks leidimas gautas po pakartotinio prašymo[48]. Jei tai tiesa, leidimas gautas ne iškart, sunkokai, jame galėjo būti tam tikrų suvaržymų ir draudimų. Antra vertus, yra liudijimų, kad raudonieji baudėjai norėjo sušaudyti apie 10 kaimo žmonių: jie buvo surinkti į vieną sodybą, suklupdyti, jiems pareikšta, kad bus sušaudyti, jei vykdant akciją žus bent vienas sovietinis partizanas. Esą

partizanų vadus nuo žmonių žudynių atkalbėjo dusmeniškiai broliai J. ir S. Moliejai[49]. Taigi sovietinių partizanų iš Dusmenų kaimo vaidmuo Bakaloriškių tragedijoje nebuvo visai vienareikšmis. Be to, J. Moliejus bakaloriškiečiui Adolfui Pačkauskui padarė išimtį: leido išsivaryti gyvulius, išsinešti kai kuriuos daiktus, šventųjų paveikslus[50].

Kitas neaiškus klausimas – bandė Bakaloriškių savisaugininkai pasipriešinti raudoniesiems partizanams ar ne? Šaltinių ir autorių teiginiai prieštaringi: J. Grigonis minėjo kaimo savisaugininkų mėginimus atsišaudyti[51], A. Zapolskienė pažymėjo, kad keletas kaimo vyrų, ginkluotų šautuvais, išėjo pasitikti sovietinių partizanų[52]. Net yra tvirtinimų, kad užpuolus kaimą dauguma jo žmonių buvo išėję į bažnyčią[53]. Sovietinių šaltinių teiginius apie kaimo savisaugininkų pasipriešinimą reikia vertinti atsargiai. Kaip jau minėta, sovietiniai partizanai stengėsi pabrėžti ir sureikšminti Bakaloriškių savisaugininkų pasipriešinimą ir jų keltą grėsmę; taip bandyta pateisinti žiauraus susidorojimo su kaimu priežastis ir įspūdį.

Kita vertus, yra liudijimų, kad visi jaunesni kaimo vyrai, pajutę pavojų, pasitraukė į mišką, iš jų jokio pasipriešinimo nebuvo[54]. Tokia įvykių versija, matyt, yra realiausia. Juk gyvi liko aktyviausi kaimo vyrai, pokario metais tapę žymiais ginkluotos antisovietinės rezistencijos dalyviais: Jonas Dambrauskas-Siaubas, KGB šaltiniuose vadinamas Bakaloriškių kaimo savisaugos organizatoriumi ir vadovu[55], Vaclovas Voveris-Žaibas (vienas žymiausių partizanų Pietryčių Lietuvoje. Po mirties (1949 m.) jam suteiktas Laisvės Kovotojo Karžygio garbės vardas), Stasys Valatkevičius-Niva ir kiti. Raudonųjų baudėjų nužudyti kaimo gyventojai A. Ališauskas ir A. Rinkevičius buvo senyvo amžiaus ir vargu ar buvo aktyvūs savisaugininkai, jie nespėjo pabėgti ar bandė ginti savo turtą. Apskritai Bakaloriškių užpuolimas negalėjo būti netikėtas: prieš tai, kaip minėta, sovietiniai partizanai žudė žmones gretimame Taučionių kaime, be to, yra duomenų, kad iš šio kaimo atbėgęs žmogus (Apocianka?) pranešė apie sovietinių partizanų siautėjimą.

Taigi Bakaloriškių kaimo savisaugininkai nesipriešino raudoniesiems baudėjams; kaimo savisaugininkai, matyt, pasitraukė iš kaimo dar prieš pasirodant raudoniesiems partizanams, nestojo į beviltišką mūšį su rinktinėmis jų pajėgomis. Kaime paimti palyginti menki „kariniai trofėjai“: nuginkluojant kai kuriuos kitus Pietryčių Lietuvos kaimus, jie buvo gerokai didesni. Tai rodo, kad sovietinių partizanų tvirtinimai apie išskirtinę, ypatingą šio kaimo savisaugininkų jėgą, kuri galėjo, pasak G. Zimano, „uždaryti išėjimus į vakarus“, Bakaloriškių, kaip „kontrrevoliucijos centro“, vaidmenį visoje Trakų apskrityje buvo propagandinis mitas.

Jeigu yra tikslūs iš įvairių šaltinių pateikti skaičiai apie Bakaloriškių kaimo sunaikinimo mastus (sudeginta apie 40 sodybų, apie 300 ūkio trobesių ir kt.), jei apskritai galima lyginti nukentėjusių Lietuvos kaimų tragedijas, Bakaloriškes galima laikyti vienu didžiausiu karo metais tiek nacistinių baudėjų, tiek raudonųjų partizanų sudegintu kaimu: nacistiniai baudėjai Pirčiupiuose iki pamatų sudegino 27 sodybas[56], Miliūnų kaime (Rokiškio aps.) 1943 m. rudenį – 67 sodybas (64 rusų ir 3 lietuvių ūkininkų gyvenamuosius pastatus ir kitus trobesius)[57]. Bakaloriškėse padaryti materialiniai nuostoliai buvo didesni negu sovietinių partizanų 1944 m. sausio 29 d. sudegintame Kaniūkų kaime (Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč.)[58].

Bakaloriškių kaimo sunaikinimą (sudeginimą) 1944 m. balandžio 12 d., žmonių žudynes šios baudžiamosios operacijos metu galima vertinti kaip vieną didžiausių raudonųjų partizanų įvykdytų nusikaltimų Lietuvoje. Žmoniškumo atžvilgiu šį nusikaltimą paryškina jo įvykdymo laikas – 1944-ųjų Velykos. Velykos (Dzūkijoje jos švęstos 3–4 dienas) – viena didžiausių ir seniausių bažnytinių švenčių, simbolizuojanti prisikėlimą, atsinaujinimą, krikščioniškąsias vertybes ir lūkesčius. Deja, Bakaloriškių ir kitų Onuškio valsčiaus kaimų

žmonėms jos atnešė sunaikinimą, mirtį, pažeminimą, nevilti.

Raudonųjų partizanų šaltiniai net ir po žiauraus susidorojimo su kaimu dvelkė neapykanta „klasiniam priešui“, kuriuo tapo beveik visas sunaikintas didelis dzūkų kaimas, visi jo žmonės. Sovietinių partizanų Trakų brigados vadovybės iškilmingame sveikinime partizanams 1944 m. gegužės 1-osios – „tarptautinės darbo žmonių šventės“ – proga ciniškai girtasi ir triumfuota: „[...] sutriuškinome, nušlavėme nuo žemės paviršiaus apskrities kontrrevoliucinį banditų, lietuvių liaudies priešų centrą Bakalorišķes... Mūsų būrių partizanai ir partizanės, kovotojai už Tarybinės žemės laisvę ateityje dar labiau privalo triuškinti nekenčiamus fašistinius užkariautojus, vydami juos iš šventosios mūsų tarybinės Tėvynės žemės“[59].

1944 m. pavasarį LKP(b) Trakų apskrities pogrindinis komitetas SSRS „vyriausybiniams“ apdovanojimams, ordinams ir medaliams pristatė daug sovietinių partizanų. Pristatant juos tarp kitų „kovinių nuopelnų“ minėtas ir „aktyvus dalyvavimas triuškinant Bakalorišķių banditus“[60].

Sovietmečiu nuo pat pokario metų Partijos istorijos institutas prie LKP CK rengė mokslines ekspedicijas revoliucinio ir partizaninio judėjimo vietoms ir įvykiams nustatyti. 1953 m. buvo parašytas aktas ir apie sovietinių partizanų 1944 m. įvykdytą „kovinę operaciją“ Bakalorišķėse. Aktą pasirašė buvę sovietiniai partizanai M. Afoninas, T. Monèiunskas, J. Nikitinas, Konstantinas Izvekovas, įvardyti kaip kaimo puolimo akcijos „organizatoriai ir dalyviai“. Jame konstatuota, jog Bakalorišķėse buvo sunaikinta 17 „fašistinės savisaugos dalyvių“, kiti savisaugininkai esą buvo priversti „kapituliuoti“ ir atiduoti ginklus. Po Bakalorišķių sunaikinimo praėjus septyneriems metams, raudonųjų partizanų vadai įspūdingai padidino iš bakalorišķiečių atimtos ginkluotės skaičius: 10 kulkosvaidžių, 20 automatų, 20 pistoletų, daugiau kaip 100 šautuvų, didelis kiekis granatų ir šaudmenų. Užtat kaimui padaryti materialiniai nuostoliai taip pat „įspūdingai“ sumažinti, nutylėti: esą sudeginti „aktyvesnių fašistų namai“[61]. Taigi buvę sovietinio partizaninio „judėjimo“ veikėjai nuo pat pokario metų sąmoningai pradėjo klastoti savo veiklos faktus.

Su Bakalorišķių kaimo sunaikinimu (kaip ir po Kaniūkų žudynių), matyt, galima sieti vokiečių įvykdytas atsakomąsias baudžiamąsias represines akcijas; jų vaizdas ir rezultatai labai panašūs. 1944 m. balandžio 13 d. iš pabūklų apšaudyta Trakų brigados būrių bazė Rūdninkų girioje, sunaikinta „Laisvosios Lietuvos“ būrio žeminė, mirtinai sužeistas „Išlaisvintojo“ būrio partizanas Pavelas Burmistrovas[62]. Vokiečių motorizuotas apie 80 vyrų būrys balandžio 14 d. puolė raudonųjų partizanų bazių teritoriją. Inklėriškių kaime įvyko mūšis, raudoniesiems partizanams iš dalies pavyko apsiginti (tai rodo 1944 m. pavasarį išaugusią jų jėgą): vokiečių baudžiamasis būrys, nors ir remiamas artilerijos ugnimi, buvo priverstas trauktis. Kaip teigiama raudonųjų partizanų šaltiniuose, vokiečiai baudžiamosios akcijos metu Inklėriškėse sušaudė 15 moterų ir vaikų, tarp jų ir sovietinio partizano Antano Gibnerio šeimą, nužudė keletą Pagražupių kaimo gyventojų[63].

Iš kai kurių vokiškų šaltinių galima spręsti, jog 1944 m. balandžio pabaigoje vokiečiai planavo plataus masto Rūdninkų girios puolimą ir valymą, jame turėjo dalyvauti formuojamos Lietuvos vietinės rinktinės trys batalionai, artilerija ir aviacija. Tačiau raudonųjų partizanų bazės ir telkimosi vietos nebuvo pultos, vokiečiai surengė tik kelias nedideles antipartizanines akcijas (apšaudė kaimus, kuriuose pasirodydavo partizanai, ir kt.)[64].

Siekdami išvengti Rūdninkų girios blokados ir susidūrimų su vokiečiais, raudonųjų partizanų būriai 1944 m. balandžio 14-osios naktį į 15-ąją Rūdiškių apylinkėse nesėkmingai bandė pereiti Vilniaus–Gardino geležinkelį: jų žvalgyba pateko į minų lauką (vokiečiai saugumo sumetimais kai kur buvo užminavę prieigas prie geležinkelio). Kaip konstatuota M. Afonino 1944 m. balandžio 18 d. radiogramoje A. Sniečkui, partizanams užėjus ant minų, įvyko 6 sprogimai, „partizanams Mišai, Grišai [Voicevui],

Koliai ir Toliai nutrauktos kojos, Liova [Svirskis] neteko akies“[65] (kitos tikrosios partizanų pavardės nenustatytos). Raudonųjų partizanų vadovybė gresiant pavojui ketino iš Rūdninkų girios pasitraukti į vakarus, iš pradžių į Alytaus apskrities miškus, kur veikė Rimonio (Vytauto Sakalausko) grupė, vėliau į Seinų apskrities Kapčiamiesčio apylinkes, Augustavo miškų pakraštį[66].

Bakaloriškių kaimo sunaikinimą kariniu atžvilgiu nulėmė 1944 m. pavasarį pradėjusi kisti raudonųjų partizanų naudai jėgų pusiausvyra tarp jų ir ginkluotos kaimų savisaugos, lietuvių policijos pajėgų. Raudonieji partizanai pradėjo gauti karinę materialinę pagalbą iš sovietinio užnugario. Antra vertus, ėmė krikti su jais kovojusios antipartizaninių jėgų struktūros.

Vienareikšmiškai sunku atsakyti, kaip Bakaloriškių tragedija paveikė tolesnį kaimų savisaugos funkcionavimą. J. Olekas rašė, jog sutriuškinus Bakaloriškių savisaugininkus daug „mažesnių“ savisaugos grupių „pačios subyrėjo“ ir nustojo „terorizavusios žmones“[67]. Tačiau yra nemažai duomenų, rodančių, kad bakaloriškiečiai, kaip ir sudeginto Kaniūkų kaimo gyventojai, neatsisakė kovos su raudonaisiais partizanais. Pietryčių Lietuvos ginkluotų kaimų savisaugininkų ryžtą ir galimybes priešintis sustiprino 1944 m. balandžio mėn. čia prasidėjęs Lietuvos vietinės rinktinės dalinių dislokavimas. Trakuose buvo dislokuotas vienas pirmųjų suformuotų Vietinės rinktinės batalionų (303-iasis). Kartu su kitų kaimų vyrais bakaloriškiečiai padėjo Vietinės rinktinės kariams vykdyti antipartizanines akcijas, dalyvavo raudonųjų partizanų gaudynėse. 1944 m. balandžio pabaigoje Voniškių kaime (Onuškio vlsč.) žuvo 9 sovietiniai partizanai (tarp jų Raudonosios armijos Generalinio štabo specialiosios grupės 7 partizanai)[68]. Gegužės mėn. Onuškio valsčiaus Žaliosios kaime žuvo 6 sovietiniai partizanai; jų kūnai buvo atvežti į Onuškį ir suguldyti miestelio turgavietėje, vėliau palaidoti smėlio karjere prie kelio į Taučionių kaimą[69]. (Nėra duomenų, kad iš žuvusiųjų palaikų būtų tyčiotasi.)

Matyt, Bakaloriškių ir kitų kaimų vyrai veikė kartu ir su 1944 m. gegužės pabaigoje Onuškio apylinkėse dislokuoto 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono kariais.

Vietinė ginkluota savisauga, „kaimų sargybos“, veikusios iki pat nacių okupacijos pabaigos, tapo antisovietinės ginkluotos rezistencijos organizacinėmis struktūromis. Aktyvūs savisaugininkai, nacių okupacijos metais įsitraukę į ginkluotą konfliktą su sovietiniais partizanais, beveik neturėjo kitos išeities, tik slapstytis, išeiti į mišką, stoti į ginkluotą kovą.

Bakaloriškių kaimo sunaikinimas, brutalus kraštutinės ginkluotos prievartos aktas ilgai darė poveikį sovietų valdžios ir Onuškio apylinkių partizanų santykiams, stiprino neapykantą jai, kėlė kerštо jausmus. Iš daugelio tai iliustruojančių faktų galima paminėti 1944 m. vėlyvą rudenį partizanų įvykdytą antisovietinio teroro aktą, kurį galima vadinti žiauraus simbolinio kerštо už sudegintą kaimą aktu: per susirėmimą prie Bakaloriškių kaimo pagautas NKVD kariuomenės kareivis buvo pririštas prie vežimo su šienu, apipiltas benzinu ir padegtas[70]. 1945 m. rugpjūčio 4-osios naktį į 5-ąją Onuškio valsčiuje įvykdyta pirmoji iki tol Lietuvoje neregėto masto masinė represinė akcija prieš partinį ir sovietinį aktyvą; jos aukomis tapo 31 žmogus, 9 nužudytieji gyveno Dusmenyse[71]. Onuškio valsčius 1944–1945 m. iš tikrųjų buvo vienas didžiausių „kontrrevoliucijos centrų“ Trakų apskrityje ir visoje Lietuvoje. Tačiau tai naujo istorinio laikotarpio ir atskiro tyrimo problematika.

Nuorodos

[1] Žr. autoriaus straipsnį „Žudynių Kaniūkuose pėdsakais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1(11), p. 149–165.

[2] G. Zimano (Jurgio) 1944 m. kovo 3 d. laiškas LPJŠ viršininkui A. Sniečkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 1, b. 40, l. 35.

[3] E. Bilevičiaus 1944 m. balandžio 6 d. radiograma A. Sniečkui, ibid., b. 411, l. 160. 3 lėktuvai at-

gabeno 42 maišus (daugiau kaip 5 t) įvairių ginklų ir šaudmenų, žr. LPJŠ pažymą apie specialiųjų krovinių siuntimo partizanų būriams plano vykdymą 1944 m. balandžio 5–25 d., ibid., b. 5, l. 46.

[4] G. Zimano 1944 m. balandžio 6–7 d. radiogramos A. Sniečkui, ibid., b. 411, l. 156, 168; b. 40, l. 25.

[5] LKP(b) Trakų apskrities pogrindinio komiteto 1944 m. balandžio 6 d. posėdžio protokolas, ibid., f. 51, ap. 51, b. 7a, l. 19.

[6] LKP(b) CK Propagandos skyriaus 1944 m. biuletenis Nr. 3, ibid., f. 1771, ap. 7, b. 270, l. 4; Išrašas iš Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) 1944 m. balandžio 24 d. informacinių žinių santraukos Nr. 31, ibid., b. 269, l. 12.

[7] Ibid., l. 33–34; J. Bucylinas, *Autobiografija–atsiminimai*, 1958 m., ibid., f. 51, ap. 51–2, b. 9, l. 18.

[8] J. Olekas, *Atsiminimai* (rankraštis), 1962 m., ibid., f. 3377, ap. 27, b. 99, l. 71; J. Olekas, *Neramios naktys*, Vilnius, 1964, p. 115–117; Sovietinio partizano M. Telnovo asmens byla, LYA, f. 49, ap. 2, b. 1, l. 1.

[9] T. Tamulevičius (1914–1942) – pogrindyje veikusios LKP veikėjas, jos narys nuo 1933 m., 1938–1940 m. – komunistų partijos Alytaus apskrities komiteto sekretorius, 1940 m. vadinamojo „Liaudies seimo“ narys. 1942 m. kovo 17 d. su LKP(b) CK operatyvine grupe atvyko į Pietryčių Lietuvą organizuoti sovietinio partizaninio judėjimo.

[10] L. Bėderis, K. Rukšėnas, „Tegu kalba vokiški popieriai“ [Dok. publikacija], *Švyturys*, 1969, gegužė, Nr. 10, p. 7.

[11] LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 184.

[12] „Dainavos partizano“ būrio partizanės Onos Tamulevičiūtės-Miklušienės 1943 m. gruodžio 30 d. Voniškių k. (Daugų r.) žuvimo vietos nustatymo aktas Nr. 285, ibid., f. 3377, ap. 3377–9, b. 42, l. 76; aktas Nr. 286, ibid., l. 77.

[13] J. Barauskas, *Atsiminimai*, 1952 m., ibid., f. 3377, ap. 3377, b. 77, l. 26–27; V. Ožkutis, *Atsiminimai,* 1952 m., ibid., b. 817, l. 16–17.

[14] J. Grigonis, *Atsiminimai*, 1951 m., ibid., b. 362, l. 4–5.

[15] Ibid., f. 47, ap. 1, b. 1, l. 6.

[16] Ibid., f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 30.

[17] V. Dobrovolsko asmens byla, ibid., f. 1, ap. 5, b. 8, l. 154.

[18] „Už tėvynę“ būrio 1944 m. liepos 15 d. ataskaita, ibid., f. 47, ap. 1, b. 1, l. 6; „Laisvosios Lietuvos“ būrio 1944 m. ataskaita apie kovos veiksmus 1943 m. lapkričio 15 d.–1944 m. liepos 15 d., ibid., f. 50, ap. 1, b. 1, l. 2; „Išlaisvintojo“ būrio 1944 m. liepos 16 d. ataskaita apie įvykdytas operacijas nuo 1943 m. lapkričio 7 d., ibid., f. 49, ap. 1, b. 1, l. 1.

[19] Margirio būrio vado A. Barausko 1944 m. rugsėjo 30 d. ataskaita apie būrio veiklą nuo 1943 m. rugpjūčio iki 1944 m. balandžio mėn., ibid., f. 12, ap. 1, b. 1, l. 2; A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, „Margirio partizanų būrio veikla 1943–1944 m.“, *Ataskaita–atsiminimai*, 1968 m., ibid., ap. 3, b. 1, l. 13.

[20] M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius, 1969, p. 187.

[21] S. Sergejevo asmens byla, LYA, f. 47, ap. 1, b. 165, l. 3,7, 9; A. Zolotovo asmens byla, ibid., b. 68, l. 7, 15; F. Machovo asmens byla, ibid., f. 50, ap. 1, b. 61, l. 1; M. Kornouchovo asmens byla, ibid., f. 49, ap. 1, b. 53, l. 8, 10; f. 164, ap. 1, b. 24, l. 101, 162, 184; M. Afonino (Petro) 1944 m. radiogramos LPJŠ, ibid., f. 1, ap. 1, b. 412, l. 432, 434, 451; D. Borisovo asmens byla, ibid., f. 47, ap. 1, b. 19, l. 9, 13; M. Telniovo asmens byla, ibid., f. 49, ap. 2, b. 1, l. 1 ir kt.

[22] J. Čiulados asmens byla, ibid., f. 47, ap. 1, b. 192, l. 7. Joje užfiksuota: „sunaikino Lukšos gaują, sudegino banditų kaimą – Bakaloriškes – 38 kiemus, sušaudė 25 ginkluotus priešiškus asmenis“.

[23] S. Nevedomskio asmens byla, ibid., b. 118, l. 6. S. Nevedomskis (g. 1912 m. Trakų aps. Semeliškių vlsč.) buvo partizanas „desantininkas“, 1943 m. atsiųstas partizanauti iš sovietinio užnugario.

[24] L. Žubiko asmens byla, ibid., b. 61, l. 5–6; jo 1958 m. atsiminimai, ibid., ap. 2, b. 39, l. 8–9. Iš L. Žubiko atsiminimų matyti, jog jis buvo ne tik Bakaloriškių, bet ir daugelio kitų Pietryčių Lietuvos puolimų dalyvis.

[25] Prie Nupronių kaimo (Onuškio vlsč.) kapinių okupacijos pradžioje buvo nušautas ir palaidotas sovietinis karo belaisvis. Ant jo kapo pastatytas kryžius, prikalta lentelė su užrašu: „Ilsėkis ramybėje, brangus drauge. Už tavo mirtį mes atkeršysime“, žr.: J. Bucylinas, *Autobiografija–atsiminimai*, 1958 m., LYA, f. 51, ap. 51–2, b. 9, l. 10.

[26] Komunistų partijos Dusmenų kuopelės 1940 m. posėdžių protokolai, ibid., f. 164, ap. 164–12, b. 27, l. 87, 88, 92, 94; b. 21, l. 61.

[27] *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1943, spalio 18, p. 5.

[28] A. Zapolskienė, „Bakaloriškės“, *Galvė* (Trakų r. laikraštis), 1990, sausio 13, p. 2–3.

[29] L. Žubikas, „Kovinė jaunystė“, *Komjaunimo tiesa*, 1965, balandžio 4; J. Bucylinas, op. cit., l. 15–19; L. Žėčiaus 1985 m. atsiliepimas apie sovietinių partizanų ryšininkės M. Kašėtienės veiklą, LYA, f. 47, ap. 2, b. 155, l. 10; J. Moliejaus asmens byla, ibid., f. 47, ap. 1, b. 110, l. 2, 5; V. Zarausko asmens byla, ibid., b. 65, l. 1, 3; P. Dulkės (slap. Berželis) asmens byla, ibid., b. 54, l. 1–2; St. Pališausko asmens byla, ibid., b. 129; V. Zarausko 1958 m. au-

tobiografija, ibid., ap. 2, b. 43, l. 6; L. Žubiko (slap. Žėrutis) asmens byla, ibid., ap. 1, b. 61, l. 5–6; jo 1958 m. atsiminimai, ibid., ap. 2, b. 39, l. 8–9 ir kt.

[30] J. Olekas, *Neramios naktys*, p. 116–117; jo paties *Atsiminimai*, 1962 m., LYA, f. 3377, ap. 27, b. 99, l. 71–72.

[31] „Už tėvynę" būrio įvykdytos kovinės užduotys (be datos), ibid., f. 47, ap. 1, b. 1, l. 7; Sovietinio partizano M. Kornouchovo asmens byla, ibid., f. 49, ap. 1, b. 53, l. 10.

[32] S. Lazarevo 1944 m. balandžio 14 d. apklausos protokolas, ibid., f. 51, ap. 51, b. 2, l. 5.

[33] A. Zapolskienė, „Bakaloriškės", *Galvė*, 1990, sausio 13, p. 2–3.

[34] A. Seniūtaitės-Smailienės 1999 m. birželio 17 d. laiškas LYA dėl archyvinių duomenų apie tėvo nužudymą.

[35] Ibid., f. 1, ap. 1, b. 411, l. 301.

[36] M. Balkauskas, „Sušaudyti, negalima pasigailėti", *Dainavos žodis,* 2000, spalio 30, Nr. 125, p. 3.

[37] J. Olekas, *Atsiminimai*, 1962 m., LYA, f. 3377, ap. 27, b. 99, l. 71–72; J. Olekas, *Neramios naktys,* p. 117.

[38] J. Grigonis, *Atsiminimai:* užrašė R. Šarmaitis 1951 m., LYA, f. 3377, ap. 3377, b. 362, l. 5.

[39] O. Gliebienės (Kaunas) 2002 m. gegužės 2 d. laiškas autoriui.

[40] A. Zapolskienė, op. cit.; V. Januškevičienė, „Bakaloriškių kaimas", *Alytaus sąjūdis*: *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Alytaus tarybos leidinys,* 1989, kovo 17.

[41] „Už tėvynę" būrio kovos veiksmų suvestinė, 1944 m., ibid., f. 47, ap. 1, b. 1, l. 7.

[42] A. Zapolskienė, op. cit. Autorė pateikė visų sudegintų sodybų savininkų pavardes.

[43] M. Balkauskas, op. cit., p. 3.

[44] LPJŠ dienoraštis apie būrių veiklą, 1944 m. balandžio 18 d. įrašas, LYA, f. 1, ap. 1, b. 77, l. 85; ibid., f. 47, ap. 1, b. 1, l. 7.

[45] A. Zapolskienė, op. cit.

[46] „Žinios iš provincijos: Onuškis (Trakų aps.)", *Naujoji Lietuva*, 1944, gegužės 14, Nr. 114(885), p. 6.

[47] „Žmogžudžiai greta mūsų: J. K. Burdulio pokalbis su J. Sapatka", *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

[48] J. Grigonis, op. cit., p. 5.

[49] M. Balkauskas, op. cit., p. 3; V. Januškevičienė, op. cit., p. 8.

[50] A. Zapolskienė, op. cit.

[51] J. Grigonis, op. cit., l. 5.

[52] A. Zapolskienė, op. cit.

[53] G. Lučinsko (Alytus) 2002 m. vasario 7 d. laiškas autoriui.

[54] V. Januškevičienė, op. cit.

[55] M. Vičkačkos (slap. Vasara) 1945 m. parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 76.

[56] S. Sinkevičius, *Pirčiupiai*: *Dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1977, p. 60.

[57] LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 1a.

[58] Žr.: R. Zizas, op. cit., p. 153–154.

[59] Įsakymas Nr. 50 būriams „Už tėvynę", „Išlaisvintojas" ir „Laisvoji Lietuva", 1944 m. gegužės 1 d., Rikiuotės sritis, LYA, f. 51, ap. 51, b. 6a, l. 24–25.

[60] Ibid., b. 1, l. 77–78.

[61] Trakų brigados partizanų būrių „Už tėvynę", „Išlaisvintojas", „Laisvoji Lietuva" ir „Pergalė" kovinės operacijos, įvykusios 1944 m. kovo mėn. sunaikinant vietinės fašistinės savisaugos būrius Bakaloriškių kaime (dabar kolūkis „Nemunas") Daugų rajone vietos nustatymo 1953 m. liepos 28 d. aktas Nr. 329, ibid., f. 3377, ap. 3377–9, b. 42, l. 166–167. Akte netiksliai nurodyta kaimo puolimo data.

[62] Ibid., f. 51, ap. 51, b. 3, l. 21–22.

[63] *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare: Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, p. 277, 280; M. Afonino (Petro) 1944 m. balandžio 14 d. radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 411, l. 246, 302; LKP CK Propagandos skyriaus 1944 m. biuletenis Nr. 3, ibid., f. 1771, ap. 7, b. 270, l. 4.

[64] M. Afonino (Petro) 1944 m. balandžio 19 d. radiograma A. Sniečkui, ibid., f. 1, ap. 1, b. 411, l. 313.

[65] Ibid., f. 1, ap. 1, b. 411, l. 304.

[66] G. Zimano 1944 m. balandžio 23 d. radiograma A. Sniečkui, ibid., f. 1, ap. 1, b. 411, l. 370.

[67] J. Olekas, *Atsiminimai,* 1962 m., ibid., f. 3377, ap. 27, b. 99, l. 72.

[68] Partijos istorijos instituto prie LKP CK aktai revoliucinio ir partizaninio judėjimo vietoms nustatyti, 1954 m. rugsėjo 7 d. aktas Nr. 431, ibid., ap. 11, b. 9, l. 139–140; V. Zalecko 1951 m. sausio 10 d. parodymai, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 193, l. 126–127.

[69] Aktas Nr. 441, ibid., ap. 11, b. 9, l. 159–160.

[70] LKP(b) Trakų apskrities komiteto pažyma LKP(b) CK apie banditizmą apskrityje 1944 m. spalio 28–gruodžio 1 d., ibid., f. 164, ap. 7, b. 2, l. 9; Žuvusiųjų už tarybų valdžią anketa, ibid., f. 3377, ap. 66, b. 82, l. 75.

[71] NKVD Kovos su banditizmu skyriaus vyr. įgaliotinio S. Korgenkino 1945 m. rugpjūčio 28 d. pasirašytas „Lūšies" banditinės formuotės masinio teroristinio akto metu Onuškio valsčiuje 1945 m. rugpjūčio 4 d. naktį į 5 d. nužudytųjų sąrašas, ibid., f. 164, ap. 7, b. 2, l. 20.

Gauta 2002 10 23
Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, Vilnius

Didžiosios Kovos partizanų apygarda*

Pirmiausia Kaišiadorių rajone aplankome pačius Kaišiadoris. Miesto centre Gedimino gatvėje priešais geležinkelio stotį esančiame skvere 1996 m. birželio 14 d. pašventintas architekto Stasio Petrausko sukurtas paminklas iš šios geležinkelio stoties 1941 ir 1944–1953 m. ištremtiems bei išvežtiems į lagerius Kaišiadorių rajono gyventojams atminti. Įrašai paminklinėse plokštėse byloja: „Čia kaišiadoriečių tremties kelio pradžia, 1941–1951“; „1941 – Altajaus kraštas“; „1945 – Permės sritis, 1946 – Tiumenės sritis, 1948 – Krasnojarsko kraštas, 1949 – Irkutsko sritis, 1951 – Tomsko sritis“; „Viešpatie, duok mums ištvermės“.

Vokiečių okupacijos metais Kaišiadorių geležinkelio stotyje apsaugos policininku dirbo Jonas Misiūnas, pokariu tapęs Didžiosios Kovos apygardos (DKA) vadu. Todėl priešais geležinkelio stoties pastatą esanti aikštė pavadinta J. Misiūno-Žalio Velnio vardu, o ant pastato 1997 m. kovo 11 d., minint 50-ąsias šio Didžiosios Kovos apygardos vado sušaudymo metines, pakabinta memorialinė lenta jo atminimui.

Miesto centre esančios Kristaus Atsimainymo katedros šventoriuje, tik praėjus pro pagrindinius vartus dešinėje, 1989 m. birželio 14 d. pastatytas kryžius kaišiadoriečiams, žuvusiems sovietiniuose lageriuose ir tremtyje. Katedros galiniame fasade 1987 m. buvo pritvirtintas tautodailininko Algio Šalkausko sukurtas kryžius. Tuo metu pats autorius, sukūręs kryžių, bei rajono architektas Zenonas Sakalauskas, kuris leido tai padaryti, labai rizikavo, nes sovietų valdžia griežtai draudė kurti, gaminti ir eksponuoti kryžius. Žmonės, kurie nepaisė šių reikalavimų, galėjo netekti darbo.

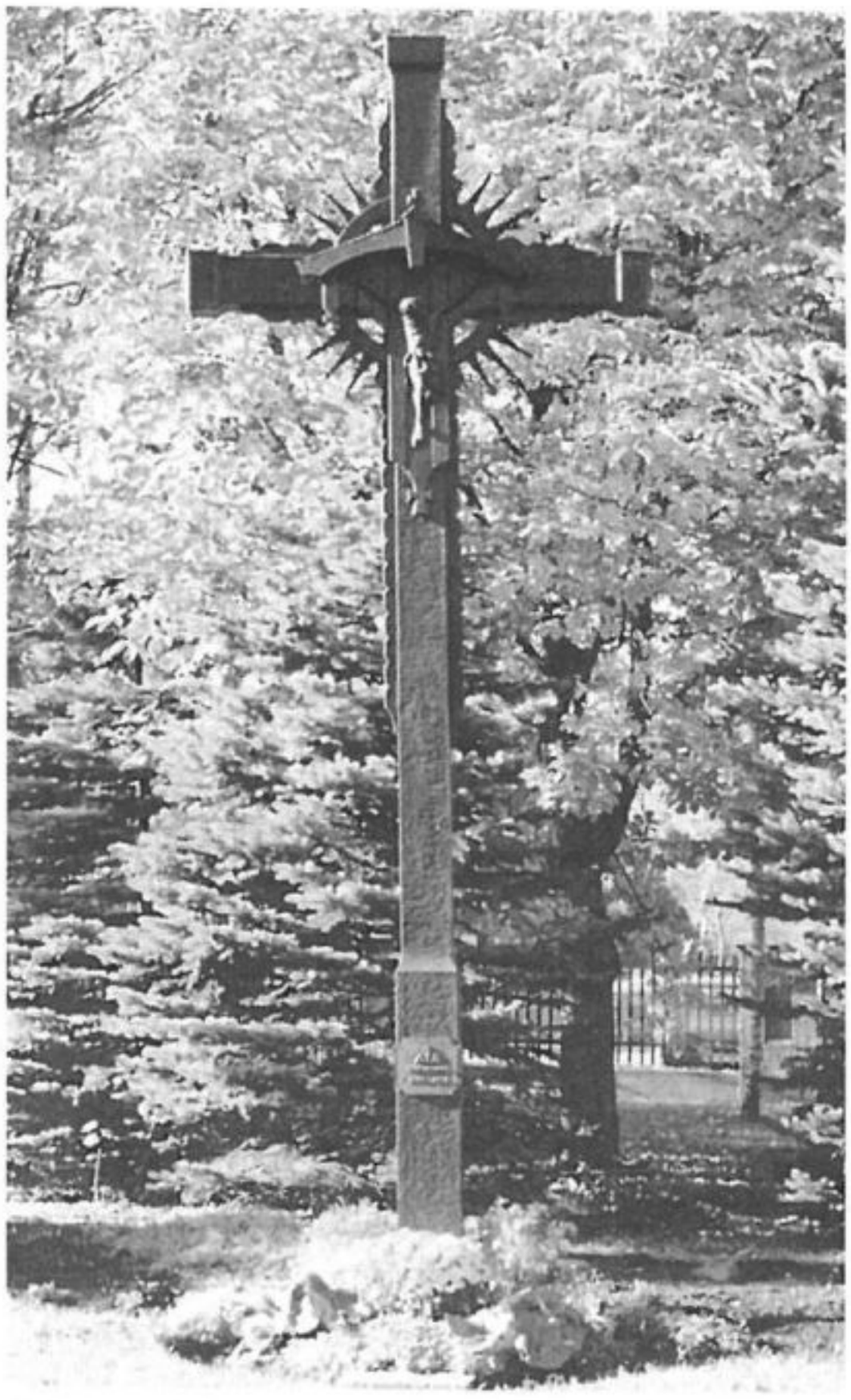

Paminklas Kaišiadorių miesto ir rajono tremtinių bei politinių kalinių, žuvusių tremtyje ir lageriuose, atminimui

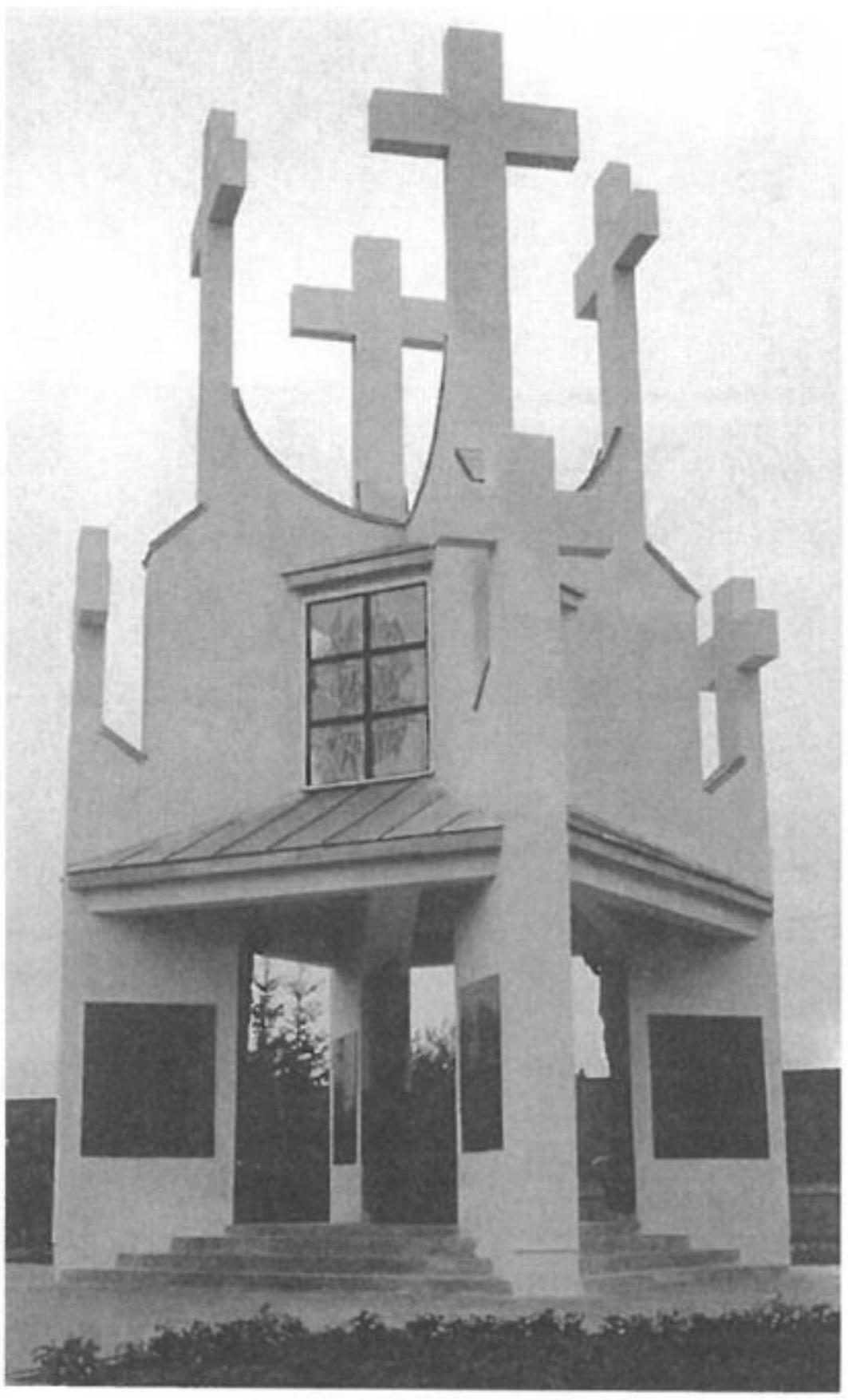
Važiuojant į miesto naująsias kapines Kaišiadorių rytinėje dalyje Kaišiadorėlių kaime buvusiose žvyrduobėse 1944–1954 m. buvo užkasami Kaišiadorių apylinkėse žuvusių Didžiosios Kovos apygardos partizanų palaikai. Juos sumesdavo į žvyrduobes ir tik truputį užkasdavo, todėl žuvusiųjų lavonus ėsdavo šunys. Vėliau žuvusiuosius užkasdavo giliau.

---

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1998 m. Nr. 1(3), 2001 m. Nr. 1(9)–2(10) ir 2002 m. Nr. 1(11).

Kristaus Atsimainymo katedros šventorius. Kryžius tremtyje žuvusiems ir mirusiems atminti

Koplytėlė Kaišiadorių rajono partizanų atminimui

Kai kurių žuvusių partizanų palaikus artimieji arba bendražygiai nakčia pavogdavo ir palaidodavo įvairiose Kaišiadorių rajono kapinėse. Čia buvo užkasti 1947 m. kovo 3 d. Babiliaus sodyboje kaime tarp Kalvių ir Viliūnų žuvę devyni partizanai – Albinas Ašmena, Jonas Aukščiūnas-Drugelis, Pranas Grušelionis-Klajūnas, Pranas Gudzinskas-Vanagas, Stasys Kuzinevičius-Kukalis, Pranas Praškevičius-Lokys, Albinas Zavistanavičius-Pikuolis, Vanagas ir Juozas Žitkus-Žvaigždutė, Žalgiris. Žuvusių partizanų palaikai 1990 m. spalio 6 d. buvo rasti ir palaidoti naujosiose Kaišiadorių kapinėse. Teigiama, kad čia užkastas ir Pranas Petkevičius-Kariūnas, DKA Žalio Velnio rinktinės bataliono vadas, partizanų būrio vadas, žuvęs 1945 m. lapkričio 19 d. (kitur – rugsėjo 19 d.) Levintų kaime, Rumšiškių valsčiuje, Trakų apskrityje. Matyt, šioje vietoje užkasta ir daugiau žuvusių partizanų, tačiau apie juos duomenų nėra. Visų čia užkastų laisvės kovotojų atminimui 1995 m. pastatytas tautodailininko A. Šalkausko sukurtas kryžius. Atminimo lentelėje prie kryžiaus įrašyta: „Žuvusiems laisvės kovotojams 1944–1954; mediniai kryžiai prie beržyno: čia ilsis „Vėjas“, „Uosis“, jų tikro vardo nieks nežino, gal Tu, Motuš, žinosi? Iš knygos „Kovos keliu žengiant““.

Aplankome naująsias Kaišiadorių kapines. Čia kapinių centre pastatyta koplyčia.

1944–1953 m. Kaišiadorių rajono gyventojai pradėjo kovą su sovietiniais okupantais. Visi jie priklausė Didžiosios Kovos apygardai. Daug partizanų žuvo, Kaišiadorių apylinkėse suimti partizanai buvo įkalinti sovietiniuose lageriuose. Jų taip pat daug ten žuvo. Prasidėjus Lie-

Kaišiadorys, Vytauto Didžiojo g. 22. Čia 1944–1953 m. buvo NKVD–MGB ir stribų būstinė

tuvoje Atgimimui, kaišiadoriečiai prisiminė visus žuvusius bei suimtus savo bendražygius, artimuosius, gimines, draugus, kaimynus. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos Kaišiadorių rajono skyriaus nariai surinko žinias apie žuvusius ir suimtus savo kraštiečius.

Pirmiausia 1990 m. spalio 6 d. kapinėse buvo palaidoti jau minėtose Kaišiadorėlių kaimo žvyrduobėse rastų partizanų palaikai. 1991 m. rugpjūčio 17 d. šalia palaidoti 1947 m. vasario 4 d. Krasnasėlio kaime žuvusių ir užkastų Žiežmariuose, senosiose žydų kapinėse, 8 žuvusių DKA partizanų palaikai.

Taip kilo mintis šioje vietoje pastatyti koplyčią visiems partizanams, gimusiems, gyvenusiems, kovojusiems ir žuvusiems Kaišiadorių rajone. Koplyčia pradėta projektuoti ir statyti 1993 m., baigta 1998 m. Ją pašventino buvęs politinis kalinys, Kaišiadorių vyskupijos kancleris, prelatas Jonas Jonys. Juodo granito plokštėse, įmontuotose koplyčios sienose, įrašytos 358 partizanų pavardės.

Kaišiadorių mieste yra išlikę keli pastatai, kuriuose buvo NKVD–MGB būstinės bei areštinės. Vienas iš jų – dabartinė šarvojimo salė, esanti Vilniaus g. 5. Čia buvo kalinami suimti žmonės. Netoli šio namo esančioje aikštėje buvo niekinami Kaišiadorių apylinkėse žuvusių partizanų palaikai. Šiuo metu toje vietoje pastatytas naujas pastatas, kuriame įsikūrė parduotuvė. Kitame pastate – Vytauto Didžiojo g. 15 – gyveno NKVD–MGB darbuotojai. Šalia namo esančiame pastatėlyje buvo areštinė, kurioje taip pat būdavo kalinami suimtieji. Šiuo metu buvusioje areštinėje įrengtas garažas, o name yra gyvenamieji butai. Dar vienas pastatas – Vytauto Didžiojo g. 22. Čia 1944–1953 m. buvo NKVD–MVD–MGB būstinė. Pastato pirmame aukšte vykdavo tardymai ir kankinimai, o rūsyje buvo areštinė, kur taip pat kalindavo suimtus žmones. Dabar name yra gyvenamieji butai. Liudytojų teigimu, prie šio pastato irgi buvo niekinami Kaišiadorių apylinkėse žuvusių partizanų palaikai. Kaip teigia liudytojai, čia buvo išniekinti 1946 m. kovo 25 d. prie Dubių vienkiemio žuvę keturi partizanai: DKA štabo viršininkas nuo 1945 m. balandžio mėn. Aleksas Zepkus-Piliakalnis, Julius Junaitis-Vanagas, štabo ryšininkė Aldona Paulavičiūtė-Indyra, Laukinukė ir Martynas-Papartis.

Rūta Trimonienė

Prisiminimai iš Suvalkų trikampio

Suvalkų trikampis – tai senosios jotvingių genties teritorijos, o dabar – lietuviškoji sala Lenkijoje. Neatsitiktinai šios vietos vadinamos Suvalkų trikampiu – lietuviai daugiausia ir gyvena trijuose trikampį sudarančiuose miestuose – Suvalkuose, Seinuose ir Punske bei tarp jų esančiuose kaimuose lietuviškais pavadinimais: Ožkiniai, Vilkpėdė, Šlynakiemis, Smalėnai.

Lietuvai ir Lenkijai 1920 m. spalio 7 d. pasirašius Suvalkų sutartį, šios teritorijos atiteko Lenkijai, bet lietuviai liko gyventi nuo seno savosiose žemėse.

Nuo 1945 m. pas juos prieglobstį rasdavo Lietuvos partizanai. Tai buvo jų forpostas kelionėje į Vakarus, perėjus „geležinę uždangą".

LGGRT centro Memorialinio departamento „Gyvosios atminties" programos vykdytojai buvo nuvykę į Suvalkų trikampį užfiksuoti likusių gyvų Lietuvos partizanų pagalbininkų – ryšininkų, rėmėjų, bunkerių laikytojų – prisiminimų. Skaitmeninėse vaizdo juostose buvo įamžinti prisiminimai apie 1918 m. savanorių persekiojimus, šioms teritorijoms perėjus į Lenkijos jurisdikciją, apie Juozo Lukšos kelionę į Vakarus, Dainavos apygardos štabo viršininko Juozo Krikščiūno-Rimvydo veiklą ir žūtį.

Remiantis gyvų istorijos liudytojų prisiminimais, gana detaliai pavyko atkurti paskutines J. Krikščiūno-Rimvydo ir Vito Prabulio-Žaibo gyvenimo dienas. Anot partizanų rėmėjo Prano Grigučio, 1949 m. žiemos pradžioje J. Krikščiūnas, nujausdamas galimą išdavystę, paprašė, kad jis, P. Grigutis, leistų savo sodyboje Ožkinių kaime išsikasti bunkerį, kuriame būtų galima peržiemoti. Remiantis kitos liudytojos – Adelės Paliukonytės-Samulevičienės – pasakojimu, jau turėdami pasidirbę lenkiškus pasus, partizanai žadėjo peržiemoti ir 1950 m. pavasarį traukti į Vakarus. Gavę sodybos šeimininko P. Grigučio sutikimą, J. Krikščiūnas ir V. Prabulis per vieną naktį (gruodžio 12-osios į 13-ąją) išsikasė bunkerį. Beliko tinkamai

Juozas Krikščiūnas-Rimvydas (stovi pirmas kairėje) su Dainavos apygardos partizanais

Atminimo kryželis Juozo Krikščiūno-Rimvydo ir Vito Prabulio-Žaibo žūties vietoje. 2002 m.

įrengti vidų. 1949 m. gruodžio 13 d. paryčiais jie dar sugrįžo į senąjį bunkerį šalia Šlynakiemio kaimo, įrengtą viename iš trijų šalia esančių nedidelių pušynėlių, nuo karo užsilikusiame senosios technikos apkase, o vakare ketino galutinai persikraustyti į naująjį bunkerį.

Kaip pasakojo kitas partizanų rėmėjas Juozas Jakimavičius, kurio žemėje buvo minėti pušynėliai, tik spėjus partizanams grįžti į senąjį bunkerį, kareiviai pradėjo supti mišką. Buvo sutraukta daug kariuomenės. Pasigirdo šūviai. Netrukus J. Jakimavičius buvo suimtas ir kareivių atvarytas prie bunkerio. Patys jie į vidų lįsti nedrįso – įstūmė suimtą partizanų rėmėją. Bunkerio viduje J. Jakimavičius pamatė sunkiai sužeistą J. Krikščiūną-Rimvydą, („buvo nuneštas kiaušo viršus, matėsi smegenys“) ir nusišovusį V. Prabulį-Žaibą („matėsi šautinė žaizda pasmakryje, rankoje laikė „Parabelį““). J. Jakimavičius ištraukė iš bunkerio Rimvydą, kurį kareiviai skubiai nunešė prie mašinų, Žaibo kūną, bunkeryje buvusius ginklus, porą kepalų duonos ir J. Krikščiūno rašytą Lietuvos pasipriešinimo kovų istoriją…

Dalius Žygelis

2002 m. atmintinos datos

Šiais metais paminėjome daug skaudžių netekčių. Sausio 21 d. sukako 55-eri metai, kai MGB 1-ajame vidaus kalėjime Vilniuje buvo sušaudytas Žemaičių legiono vadas mjr. Jonas Semaška.

Taip pat sausio 21-ąją, tik 1952-aisiais, prie Bartininkų (Vilkaviškio r.) išduoti žuvo Tauro apygardos Vytauto rinktinės vadas Antanas Grikietis-Slapukas, jo pavaduotojas Juozas Kmieliauskas-Aitvaras, štabo viršininkas Feliksas Čereška-Karvelis, štabo nariai Pranas Daubara-Liūtaširdis ir Pranas Kemeraitis-Tauras. Kur užkasti kovotojų kūnai, iki šiol nežinoma.

Vasario mėn. vėl minėjome dvi 55-erių žūties metinių sukaktis.

1947 m. vasario 16-ąją kautynėse Dukto miške žuvo Vytauto Didžiojo rinktinės vadas vyr. pusk. Jonas Beloglovas-Algis, štabo nariai Vytautas Šikšnys-Vytautas, Juozas Jurgutavičius-Rūta, Jonas Daukša-Genys, partizanas S. Jurgutavičius-Aidas. Prie tos dienos aukų galima priskirti ir suimtą, tačiau po dviejų dienų nukankintą A. Tamošaitį-Aidą.

Tų pačių metų vasario 26 d. Vilniuje sušaudytas Lietuvos tautinės tarybos įkūrėjas ir vadovas kpt. Jonas Noreika-Generolas Vėtra. Jo kūnas, kaip ir kitų 1944–1947 m. nužudytų MGB centrinės būstinės pusrūsyje, buvo užkastas Tuskulėnuose.

1952 m. kovo 19 d. patyrusių pareigūnų, partizanų nuo 1944–1945 m., neteko žemaičiai. Gulbinų miške (Šiaulių r. Verbūnų apyl.) mūšyje su MVD kareiviais ir agentais smogikais žuvo beveik visas Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės štabas: vadas Boleslovas Kriščiūnas-Puntukas, Klajūnas, štabo viršininkas Izidorius Miškūnas-Barzda ir žvalgybos skyriaus viršininkas Stasys Šepkus-Šernas.

Po savaitės, kovo 27-ąją, nelaimė ištiko Aukštaitijos partizanus. Apsupti Bujutiškės vienkiemyje prie Garnių kaimo (Švenčionių r.) žuvo LLKS prezidiumo, Rytų Lietuvos srities ir Vytauto apygardos štabų narys, Tigro rinktinės vadas ltn. Vincas Žaliaduonis-Diakomas, Cezaris, jo adjutantas Mykolas Cicėnas-Erškėtis ir sodybos šeimininkas, aktyvus partizanų rėmėjas Mykolas Vaiškūnas.

Prieš 55-erius metus, 1947 m. balandžio 9 d. žuvo abiejų Žemaitijos apygardų vadai: Plungės valsčiaus Žvirblaičių kaime – Žemaičių apygardos vadas kpt. Kazimieras Antanavičius-Tauras, o Batakių valsčiuje (Tauragės aps.) – Jungtinės Kęstučio apygardos vadas ltn. Juozas Kasperavičius-Visvydas. Kartu su K. Antanavičiumi žuvo jo brolis Povilas (trys jų broliai jau buvo nukankinti Rainių miškelyje), partizanas Kasparas Malakauskas bei iš rusų nelaisvės pabėgęs ir prie partizanų prisidėjęs vokiečių majoras, o su J. Kasperavičiumi – jo adjutantas Albinas Biliūnas-Džiugas.

Prieš 30 metų, 1972-ųjų gegužės 14-ąją, Kauno muzikinio teatro sodelyje protestuodamas prieš sovietų valdžią ir Lietuvos okupaciją susidegino 19-metis jaunuolis Romas Kalanta. Jo žūties ir tuomet vykusių politinių demonstracijų metinės paminėtos konferencija Mokslų akademijos salėje.

Birželio 14-oji, Tautos gedulo ir vilties diena, minima kasmet visoje šalyje. Šiemet sukako 61-eri metai nuo pirmojo masinio trėmimo. LGGRT centras šią dieną paminėjo atminties valanda savo kiemelyje. Skambėjo gražios ir graudžios Veronikos Povilionienės dainuojamos liaudies dainos.

Birželio 22 d. sukako 50 metų, kai Prienų šile, Juodraistyje, miegantys iššaudyti Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės partizanai. Tada, 1952-ųjų birželio 22-ąją, nuo provokatorių kulkos žuvo rinktinės vadas Vytautas Menkevičius-Spyglys, Vincas Navikas-Dėdė, Albinas Banislauskas-Klajūnas, Vincas Bražinskas-Smauglys, Kostas Marčiulaitis-Slanka ir Pranas Kižys-Pranelis.

Prieš 55-erius metus, 1947 m. rugpjūčio 11 d. Punios šile esančioje Dainavos apygardos vadavietėje mūšyje su okupantų kareiviais žuvo Dainavos apygardos vadas Domininkas Jėčys-Ąžuolis ir partizanai Vaclovas Kavaliauskas-Juodvarnis, Mykolas Petrauskas-Aras bei Jonas Pilinskas-Krūmas.

Rugsėjo 21 d. sukako 50 metų, kai 1952 m. rugsėjo 21 d. Raguvos miške Troškūnų rajone žuvo Rytų Lietuvos partizanų srities štabo visuomeninės dalies viršininkas, „Laisvės kovos“ laikraščio redaktorius, poetas Bronius Krivickas-Vilnius ir Vyčio apygardos tėvūnijos visuomeninės dalies vadas Mykolas Blinkevičius-Nemunas.

Prieš 55-erius metus, 1947 m. rugsėjo 24 d. P. Daugirdo sodyboje Veiverių kaime Prienų rajone buvo sunaikintas Tauro apygardos Birutės rinktinės štabo bunkeris. Mūšyje žuvo Tauro apygardos kapelionas Justinas Lelešius-Grafas, rinktinės vadas Jonas Bulota-Anbo, rinktinės ūkio skyriaus viršininkas Antanas Čepeliauskas-Meška, rinktinės žvalgybos skyriaus viršininkas Jonas Čižeika-Stepas, Stasys Mačiuta-Vaidila ir 3-iosios kuopos vadas Antanas Petkevičius-Švyturys.

Spalio 2 d. sukako 50 metų, kai 1952 m. spalio 2 d. P. Krutkio sodyboje Padotnuvio kaime Dotnuvos rajone žuvo Prisikėlimo apygardos ir P. Lukšio rinktinės vadas Juozas Paliūnas-Rytas.

Prieš 55-erius metus, 1947 m. lapkričio 15 d. Puziniškių kaime Zarasų apskrityje buvo sunaikintas Vytauto apygardos Lokio rinktinės štabas. Kautynėse žuvo Lokio rinktinės vadas Kazimieras Kaladinskas-Erškėtis, jo adjutantas Antanas Skunčikas-Koltas ir du partizanai.

Lapkričio 29 d. sukako 45 metai, kai Vilniuje buvo sušaudytas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio ginkluotųjų pajėgų vadas Adolfas Ramanauskas-Vanagas.

Paminklas partizanų Broniaus Krivicko ir Mykolo Blinkevičiaus atminimui Putiliškių kaimo (Panevėžio r.) kapinėse, pastatytas 1996 m. Autorius – skulptorius Vytautas Ulevičius

Prieš 55-erius metus, 1947 m. gruodžio 26 d. Sardokų kaime Vilkaviškio valsčiuje žuvo Tauro apygardos Kęstučio rinktinės vadas Pranas Kučinskas-Apynys.

Virginija Rudienė

Ekspedicija Latvijoje

Š. m. birželio 3–7 d. buvome išvykę į komandiruotę Lietuvos–Latvijos pasienio teritorijose (Subatės, Ilūkstės, Daugpilio apylinkėse), kuriose vyko mūšiai tarp sovietinių okupacinių karinių represinių struktūrų ir latvių bei lietuvių partizanų, buvo bendri partizanų bunkeriai ir stovyklos, partizanų žuvimo, niekinimo ir užkasimo vietos. Kartu vyko Rokiškio krašto muziejaus darbuotojai Algis Kazulėnas ir Andrius Dručkus, Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentavimo centro mokslinis darbuotojas Janis Vasilevskis ir šio centro visuomeninis inspektorius Gunaras Bluzma.

Ekspedicijos metu apžiūrėtos ir nufotografuotos vietos, kuriose veikė bendri latvių ir lietuvių būriai, vadovaujami Josepo Fričo, o po jo žūties – Balio Vaičėno. B. Vaičėnas vadovavo aštuoniems bendriems lietuvių ir latvių partizanų būriams, kurių vadais buvo Jonas Streikus, Edvardas Vaičėnas, Janis Ruzgis, Voldemaras Drazdovskis, Jonas Bakšys, Vladas Dominauskas, Arvydas Silinis ir Alfonsas Dumbris.

Surinkta medžiaga apie lietuvių ir latvių partizanų stovyklų vietas, buvusias Plimbalės ir Raubiškių miškuose, Rempelo girininkijos Kukalenių miške netoli Bajarių kaimo. Nufotografuoti buvę Susejos vykdomojo komiteto ir Vilkupės pieno perdirbimo įmonės pastatai, kuriuos 1945 m. birželio 16 d. ir liepos 6 d. puolė partizanai. Surinkta medžiaga apie Laukgalių, Vilenių, Vanagių, Malkalnių, Žagarės ir Lielašių vienkiemiuose žuvusius lietuvių partizanus.

Lankytasi Subatės, Ilūkstės ir Skrudalienos miesteliuose buvusiose partizanų niekinimo ir užkasimo vietose, jos nufotografuotos ir surinkta medžiaga apie jas.

Aplankytos partizanų rėmėjų sodybos. Apie lietuvius partizanus pasakojo Elkšnių vienkiemyje gyvenanti buvusi partizanų ryšininkė Marija Glumanė ir Saldumių vienkiemyje gyvenantis partizanų rėmėjas Ernestas Valainis.

Nufotografuoti ir aprašyti trys paminklai, pastatyti žuvusių lietuvių ir latvių partizanų atminimui.

Kartu nufotografuoti 1919 m. žuvusių Lietuvos savanorių kapai (Červonka) ir du paminklai (Asarės m., Červonkos kapinės).

Plačiau apie šią ekspediciją kitame numeryje.

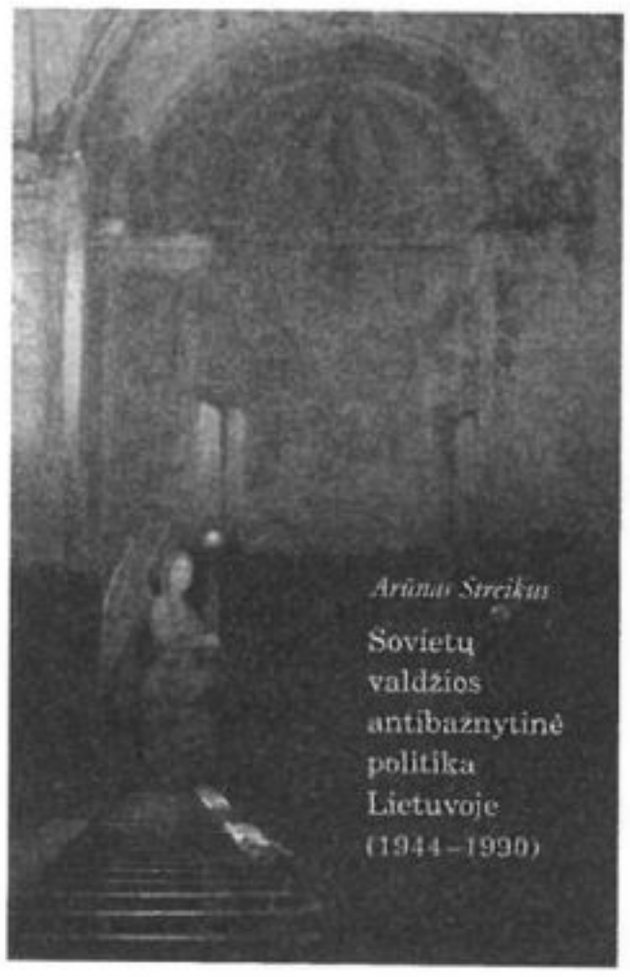
Rūta Trimonienė

Ekspedicijos dalyviai prie kryžiaus 1948 m. gruodžio 7–8 d. žuvusių lietuvių ir latvių partizanų atminimui

KNYGOS

Arūnas Streikus, ***Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)***, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, 374 p.

Šis leidinys – tai pirmas nuodugnus sovietų valdžios pastangų sugriauti Lietuvoje Bažnyčią tyrimas, apimantis visą sovietinės okupacijos laikotarpį. Jo empirinį pagrindą sudaro archyviniai dokumentai, kurių daugumos iki šiol nebuvo mokslinėje apyvartoje. Leidinyje siekta išvengti posovietiniams naujosios Lietuvos istorijos tyrimams būdingo kontekstualumo trūkumo, kai atskiros šio laikotarpio problemos ar režimo politikos aspektai nesiejami su bendra sovietinės sistemos analize, kitais, vienalaikiais Lietuvos istorijos įvykiais, nėra lyginama su kitų panašaus istorinio likimo kraštų patirtimi. Todėl knygoje tiek daug vietos skirta sovietų valdžios ir Bažnyčios konflikto priešistorei. Nagrinėjant konkrečią antibažnytinės veiklos praktiką aprašomi įvykiai taip pat siejami su bendra Sovietų Sąjungos vidaus bei užsienio politikos raida, socialiniais pokyčiais, ieškota kitų veiksnių, galėjusių daryti įtaką sovietų valdžios antibažnytinei politikai. Darbe naudojamas toks periodizacijos modelis, kai lūžinės datos nustatomos ne pagal režimo vadovų, bet pagal kokybinius politikos pasikeitimus, ne mažiau priklausiusius ir nuo Bažnyčios laikysenos.

Iki šiol Lietuvoje nėra sintetinės sovietmečio istorijos studijos, nors nuo režimo žlugimo praėjo jau dešimt metų. Norint tokią sintezę atlikti, pirmiausia reikia monografijų, skirtų atskiriems to meto reiškiniams. Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių istorija, nušviesta šiame darbe, galėtų tapti vienu iš atspirties taškų tokiai bendresnio pobūdžio studijai.

Severinas Vaitiekus, ***Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)***, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Valstybės saugumo departamentas, 2002, 312 p.

„Nors Tuskulėnai, kaip Rainiai ar Klepočiai, jau tapo bendriniu sovietinio okupacinio režimo nusikaltimus įprasminančiu vardu, tačiau iki šiol apie šią masinę kapavietę daugiausia žinome iš žiniasklaidos publikacijų“, – taip pradeda knygą autorius. Knygoje plačiai analizuojama sovietinė baudžiamoji politika, ją Lietuvoje įgyvendinusių represinių struktūrų – NKVD–NKGB–MGB veikla, mirties bausmės skyrimo teisiniai pagrindai, įvardyti egzekucijų dalyviai ir budeliai. Autorius nuosekliai aprašė visą „mirties konvejerį“ pradedant formalumais paskelbus mirties nuosprendį, jo įvykdymu ir baigiant nužudytųjų palaikų užkasimu masinėje Tuskulėnų kapavietėje. Čia 1944–1947 m. buvo slapčia užkasti MGB Vilniaus vidaus kalėjime nukankintų ar nužudytų antisovietinio judėjimo dalyvių (partizanų Jono Noreikos-Generolo Vėtros, Jono Semaškos-Liepos, Elenos Vidugirytės ir kt.), iškilių dvasininkų (vysk. Vincento Borisevičiaus, kun. Prano Gustaičio ir kt.), taip pat mirties bausme už įvairius nusikaltimus nubaustų asmenų palaikai. Autorius pabrėžia tyrimo kompleksiškumą: jis rėmėsi ne tik istoriniais archyviniais dokumentais, bet ir buvusioje Tuskulėnų dvaro teritorijoje 1994–1996 m. atliktų archeologinių kasinėjimų bei teismo medicinos tyrimų rezultatais. Knygos prieduose pateikti išsamūs mirtininkų ir Tuskulėnuose atkastų identifikuotų asmenų sąrašai, 1944–1947 m. mirties bausmės nuosprendžių vykdymo chronologija ir per kiekvieną egzekuciją nužudytų asmenų sąrašas ir kt.

MŪSŲ AUTORIAI

VALENTINAS BRANDIŠAUSKAS
humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programų koordinatorius

ARŪNAS BUBNYS
humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslo darbuotojas

EGIDIJUS JASELIŪNAS
Vilniaus universiteto doktorantas

LAURYNAS JONUŠAUSKAS
URM Europos ir Vidurinės Azijos šalių
skyriaus pirmasis sekretorius

VALDEMARAS KLUMBYS
Vilniaus universiteto istorijos magistrantas

ŠARŪNAS LIEKIS
humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos teisės universiteto docentas

SIMONAS NORBUTAS
Rašytojas

VIKTORIJA SAKAITĖ
Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotoja

JUOZAS STARKAUSKAS
LGGRTC programų koordinatorius

ARŪNAS STREIKUS
humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programų koordinatorius

RIMANTAS ZIZAS
humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:
Didžioji g. 17/1,
LT-2001 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt
Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt
Faksas: (370-5) 2791 033
Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2002, 2(12)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkinienė*

SL 2015. 2002 11 26. 16 sp. l. Užs. Nr. 2203
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001, Vilnius
Spausdino AB „Spauda“, Laisvės pr. 60, LT-2056, Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Juozas Starkauskas
23-IOJO
PASIENIO BŪRIO
ŽVALGYBININKŲ
VEIKLA LIETUVOJE
1954–1958 M.
BLOKUOJANT PAJŪRĮ

Šarūnas Liekis
ŽYDAI: „KAIMYNAI“
AR „SVETIMIEJI“?
ETNINIŲ MAŽUMŲ
PROBLEMATIKA
LIETUVOS ISTORIJOS
MOKSLE

Valdemaras Klumbys
POGRINDŽIO LEIDINYS
„PERSPEKTYVOS“
(1978–1981):
INTELEKTUALIOSIOS
SAVILAIDOS PRADŽIA
LIETUVOJE

Simonas Norbutas
PARTIZANINIO
PASIPRIEŠINIMO
BAIGIAMOJI STADIJA
(ŠIAULIŲ SRITIS)

Rimantas Zizas
BAKALORIŠKIŲ
SUNAIKINIMAS